

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ
ΣΤΟ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ
ΣΤΟ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ
ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2010

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ
ΣΤΟ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ
ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ
ΣΤΟ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ
ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ΕΚΔΟΣΗ ΙΕΡΑΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΥΠΡΟΥ
ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2010

ISBN 978-9963-561-63-6

© Copyright 2010, Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Α. Παπαγεωργίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	ix
Εισαγωγή.....	1
Αγία Τριάς Γιαλούσας, η Βασιλική.....	17
Άγιος Αμβρόσιος, Εκκλησία της Παναγίας Υπάτης.....	23
Άγιος Γεώργιος Σολέας, Εκκλησία του Αγ. Γεωργίου.....	27
Άγιος Σέργιος, Εκκλησία του Αγίου Σεργίου.....	28
Ακανθού, Εκκλησία της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας.....	31
Αμμόχωστος, Εκκλησία της Αγίας Ζώνης.....	40
Αμμόχωστος, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων.....	42
Αμμόχωστος, Εκκλησία του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων.....	50
Αμμόχωστος, (Κάτω Βαρώσι), Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Φαράγγου.....	53
Αμμόχωστος, (Βαρώσι), Εκκλησία της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας (Santa Maria della Cava).....	57
Άσσια, Εκκλησία της Παναγίας.....	59
Αυλώνα, Εκκλησία της Αγίας Μαρίνας.....	61
Αυλώνα, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου.....	61
Αχερίτου, Εκκλησία της Παναγίας Τράπεζας.....	62
Βασιλεία, Μονή της Αγίας Παρασκευής, Μετόχιο Μονής Σινά.....	67
Βασιλεία, Μονή της Παναγίας Κρινιώτισσας.....	71
Γέναγρα, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου.....	75
Γιαλούσα, Εκκλησία της Αγίας Μαρίνας Πύργου.....	79
Γιαλούσα, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου Σακκά.....	82
Γιαλούσα, Εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.....	86
Γιαλούσα (Ριζοκάρπασο), Εκκλησία του Αγίου Φωτίου.....	91
Έγκωμη (Αμμοχώστου), Μονή του Αποστόλου Βαρνάβα.....	96
Θέρμια, Εκκλησία της Παναγίας Θερμιώτισσας.....	102
Καζάφани, Εκκλησία της Παναγίας Ποταμίτισσας.....	104
Καλογραία, Εκκλησία του Αντιφωνητή.....	107
Καλογραία, Μονή της Παναγίας Μελανδρούνας.....	128
Καλό Χωριό (Καπούτι), Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου.....	134
Καντάρα, Μονή της Παναγίας Κανταριώτισσας.....	138
Καραβάς, Μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου.....	140

Καραβάς, Μονή της Παναγίας Γαλατερούσας.....	148
Καραβάς, Εκκλησία του Αγίου Ευλαλίου	154
Καραβάς, Εκκλησία του Αγίου Ευλαμπίου	157
Καραβάς, Εκκλησία του Αγίου Παύλου (Γομαρίστρα).....	159
Κάρμι, Εκκλησία του Αγίου Ιλαρίωνος	163
Κατωκοπιά, Εκκλησία της Παναγίας (παλαιά).....	170
Κερύνεια, Αγία Μαύρα Χρυσοκάβα	171
Κερύνεια, Εκκλησία Αγίου του Γεωργίου στο Κάστρο	179
Κερύνεια, Εκκλησία της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας	183
Κορόβια, Βασιλική της Αγίας Βαρβάρας	187
Κουτζοβέντης, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου.....	192
Κουτζοβέντης, Εκκλησία της Παναγίας Αφέντρικας.....	194
Κουτζοβέντης, Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου.....	202
Κυθρέα, Εκκλησία του Αγίου Ανδρονίκου	219
Κυθρέα, Εκκλησία της Αγίας Μαρίνας	225
Κυθρέα, Μονή της Παναγίας Θεοτόκου	227
Κυρά, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, «Ρηγάτη».....	231
Κώμη του Γιαλού, Εκκλησία της Αγίας Σολομονής	234
Κώμη του Γιαλού, Εκκλησία του Αγίου Νικολάου	242
Κώμη του Γιαλού, Εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.....	246
Κώμη του Γιαλού, Εκκλησία της Παναγίας.....	248
Λάρνακας Λαπήθου, Μονή της Παναγίας των Καθάρων.....	250
Λειβάδια Καρπασίας, Εκκλησία της Παναγίας Κυράς.....	255
Λευκωσία, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου	263
Λευκωσία, Εκκλησία του Αγίου Ιακώβου.....	264
Λευκωσία, Εκκλησία του Αγίου Λουκά	266
Λευκωσία, Εκκλησία της Παναγίας Οδηγήτριας (Bedestan).....	269
Λουρουτζίνα, Εκκλησία της Αγίας Μαρίνας.....	277
Λουρουτζίνα, Εκκλησία του Αγίου Επιφανίου.....	278
Λουρουτζίνα, Εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος	281
Λυθράγκωμη, Εκκλησία της Παναγίας Κανακαρίας.....	282
Λύση, Εκκλησία του Αγίου Θεμωνιανού.....	299
Μάνδρες (Αμμοχώστου), Μονή της Παναγίας Τοχνίου	305
Μαρκό, Εκκλησία της Αγίας Θέκλας.....	313
Μηλιά, Μονή της Παναγίας Αυγασίδας.....	316
Μόρφου, Εκκλησία του Αγίου Μάμα.....	330

Μύρτου, Μονή του Αγίου Παντελεήμονος.....	336
Νέτα, Εκκλησία των Αγίων Σεργίου και Βάκχου	341
Ορνίθι, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου (;).....	344
Πέτρα, Εκκλησία του Αγίου Βασιλείου	346
Ποταμιά (Πυρόι), Εκκλησία της Παναγίας Παλλουριώτισσας.....	347
Ποταμός του Κάμπου, Η Βασιλική των Σόλων	351
Πυρόι, Εκκλησία του Αγίου Αντύπα	357
Ριζοκάρπασο, Εκκλησία της Αγίας Αθανασίας	358
Ριζοκάρπασο, Εκκλησία της Αγίας Μαρίνας	361
Ριζοκάρπασο, Εκκλησία της Αγίας Μαύρης.....	363
Ριζοκάρπασο, Εκκλησία του Αγίου Συνεσίου.....	369
Ριζοκάρπασο, Εκκλησία της Αγίας Τριάδος	371
Ριζοκάρπασο, Βασιλική και Εκκλησία του Αγίου Φίλωνος.....	372
Ριζοκάρπασο, Βασιλική των Ασωμάτων, Αφέντρικας.....	379
Ριζοκάρπασο, Βασιλική και Εκκλησία της Παναγίας της Αφέντρικας	383
Ριζοκάρπασο, Εκκλησία Αγίου του Γεωργίου Αφέντρικας.....	388
Ριζοκάρπασο, Βασιλική της Παναγίας Συκάδας	391
Ριζοκάρπασο, Μονή της Παναγίας Ελεούσας	395
Ριζοκάρπασο, Εκκλησία του Αγίου Φίλωνος στ' Αγρίδια.....	397
Ριζοκάρπασο, Μονή του Αποστόλου Ανδρέα.....	404
Σαλαμίνα, Αγίασμα του Νικοδήμου	410
Σαλαμίνα, Βασιλική του Αγίου Επιφανίου.....	416
Σαλαμίνα, Βασιλική της «Καμπανόπετρας».....	424
Σύγκρασις, Εκκλησία του Αγίου Προκοπίου	429
Συγχαρρί, Μονή της Παναγίας Αψινθιώτισσας	433
Τραχώνι (Λευκωσίας), Εκκλησία της Παναγίας	444
Τρεμετουσιά, Μονή του Αγίου Σπυρίδωνος	447
Τρίκωμο, Εκκλησία του Αγίου Ιακώβου	456
Τρίκωμο, Εκκλησία της Παναγίας.....	461

Πρόλογος του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Κύπρου κ. Χρυσοστόμου

Στο κατεχόμενο από τα Τουρκικά στρατεύματα Τμήμα της Κύπρου έχουν καταγραφεί 580 περίπου εκκλησίες ιστάμενες, ημιερειπωμένες ή ερειπωμένες. Στην πραγματικότητα όμως ο αριθμός των εκκλησιών στην τουρκοκρατούμενη περιοχή της Κύπρου είναι πολύ μεγαλύτερος. Δυστυχώς η κατάσταση που έχει δημιουργηθεί από τον στρατό κατοχής (εκδίωξη των γηγενών Ελλήνων Χριστιανών από τις εστίες τους, η δημιουργία στρατοπέδων και απαγορευμένων περιοχών, ο εποικισμός των καταληφθέντων εδαφών με Τούρκους της Τουρκίας κατώτερης πολιτιστικής βαθμίδος και ξένους προς τον χώρο, και τέλος, πρέπει να ομολογήσουμε, η δική μας αδράνεια για καταγραφή των χριστιανικών μας μνημείων) οδήγησε στην έλλειψη καταλόγων των εκκλησιών που υπάρχουν στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου.

Σ' αυτό συνέβαλε και η απαγόρευση της μετάβασης των Ελλήνων στις εστίες τους, έστω για απλή επίσκεψη, από το 1974 μέχρι το 2003. Οι πιο ηλικιωμένοι Έλληνες πρόσφυγες, που γνώριζαν καλά τα χωριά τους και τα τοπωνύμια των κατεχόμενων χωριών μας, έχουν φύγει από τη ζωή. Οι νεώτεροι πρόσφυγες που δεν ήσαν εξοικειωμένοι με τη γη, γιατί δεν ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, αγνοούν κατά κανόνα τα παρεκκλήσια που βρίσκονται γύρω από τα χωριά τους. Αν έχουν γνώση μόνο από διηγήσεις των ηλικιωμένων, δεν μπορούν συχνά να καθορίσουν τη θέση και το όνομα των εκκλησιών και των παρεκκλησίων, όχι μόνον εκείνων που ήσαν ερειπωμένα αλλά ακόμη και των ισταμένων. Έτσι η έρευνα για την καταγραφή των χριστιανικών μας Μνημείων δυσχεραίνεται ή είναι ανέφικτη. Είναι όμως γνωστό ότι στο ανατολικό τμήμα της Κύπρου και ιδιαίτερα στην χερσόνησο της Καρπασίας υπήρχαν σε κάθε χωριό πολλά παρεκκλήσια, εκτός από την κύρια εκκλησία του χωριού. Μερικά απ' αυτά ήσαν ερειπωμένα ή ημιερειπωμένα αλλά πολλά ήσαν σε καλή ή ανεκτή κατάσταση πριν από τον 1974, οπότε κατελήφθη η περιοχή από τον Τουρκικό στρατό.

Οι εκκλησίες στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου είχαν ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και ιδιαίτερη ιστορική σημασία άμεσα συνδεδεμένη με την ιστορία του χριστιανισμού στην Κύπρο. Από την άλλη στο κατεχόμενο από τα Τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου, υπάρχουν αρχιτεκτονικοί τύποι που δεν συναντώνται αλλού στην Κύπρο, όπως ο οκταγωνικός και ο εξαγωνικός τύπος ναών. Στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου υπάρχουν και τα αρχαιότερα δείγματα χριστιανικής ζωγραφικής όπως οι τοιχογραφίες στο Αγίασμα του Νικοδήμου στη Σαλαμίνα και οι τοιχογραφίες στην εκκλησία της Αγίας Σολομονής στην Κώμη του Γιαλού που δυστυχώς έχουν αφαιρεθεί από τους Τούρκους. Στο κατεχόμενο από τον Τουρκικό στρατό τμήμα της Κύπρου υπήρχαν και τα αρχαιότερα εντοιχία χριστιανικά ψηφιδωτά της Κύπρου τα οποία οι Τούρκοι είτε τα αφαίρεσαν είτε τα κατέστρεψαν με αποτέλεσμα να εξαφανισθούν μοναδικά εικονογραφικά στοιχεία, άμεσα συνδεδεμένα με τα δόγματα της εκκλησίας μας.

Είναι γνωστό ότι το κήρυγμα του χριστιανισμού στην Κύπρο άρχισε από την Σαλαμίνα, στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου. Εκεί αποβιβάσθηκαν οι απόστολοι Παύλος και Βαρνάβας με τον ανεψιό του τον ευαγγελιστή Μάρκο. Εκεί εμαρτύρησε ο απόστολος Βαρνάβας και εκεί βρίσκεται μέχρι σήμερα ο τάφος του. Εκεί ο Αρχιεπίσκοπος Ανθέμιος έκτισε, με την βοήθεια του Αυτοκράτορα Ζήνωνα το 480 ναό και Μονή αφιερωμένο στη μνήμη του Αποστόλου Βαρνάβα στην οποία συνέρρεαν προσκυνητές. Ακόμη με το κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου συνδέονται μερικοί από τους σημαντικότερους Αγίους της Κύπρου με οικουμενική ακτινοβολία όπως ο Άγιος Επιφάνιος Αρχιεπίσκοπος Σαλαμίνας και ο Άγιος Σπυρίδων Επίσκοπος Τρεμιθούντος που έζησαν τον 4ο αιώνα. Η παρουσία τους παραμένει έντονη μέχρι σήμερα. Στη Σαλαμίνα σώζονται τα ερείπια της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που έκτισε ο ίδιος ο Άγιος Επιφάνιος, χωρίς να μπορέσει να την συμπληρώσει, την οποίαν συμπλήρωσαν οι μαθητές του και την αφιέρωσαν σ' αυτόν. Στο νότιο κλίτος της βασιλικής αυτής σώζεται ακόμη ο τάφος του, που είναι όμως κενός. Ενώ στην Τρεμετουσιά, κάτω από τον σημερινό ναό του Αγίου Σπυρίδωνος βρέθηκαν τα κατάλοιπα μιας βασιλικής με μια σημαντική επιγραφή στο ψηφιδωτό δάπεδο του μέσου κλίτους της. Η επιγραφή αναφέρει ότι ο Άγιος, μετά τον θάνατό του, έδωσε εντολή στον ψηφωτή Καρταίριο να διακοσμήσει το δάπεδο της βασιλικής που ήταν αφιερωμένη στη μνήμη των Αγίων Επισκόπων με πολύχρωμο ψηφιδωτό. Δυστυχώς η Μονή του Αγίου Σπυρίδωνος έχει μετατραπεί σε στρατόπεδο και είναι απροσπέλαστη σε επισκέπτες. Με τον Άγιο Σπυρίδωνα συνδέεται και μια άλλη κώμη, στην Καρπασία, η Λυθράγκωμη (=Ερυθρά Κώμη) που απέχει 30 στάδια (=ρωμαϊκά μίλια) από τη Σαλαμίνα σύμφωνα με τον βίο του.

Η μεγάλη χριστιανική κληρονομιά στο κατεχόμενο από τα τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου μετά το 1974, οπότε εκδιώχθηκαν οι Έλληνες χριστιανοί κάτοικοι της Κύπρου, έχει υποστεί τρομακτική καταστροφή. Στην προσπάθεια εκτουρκισμού του κατεχόμενου τμήματος της Κύπρου, όχι μόνο οι εκκλησίες αφέθηκαν χωρίς καμιά φροντίδα, αλλά άλλες μετατράπηκαν σε τζαμιά με αποτέλεσμα οι ιμάμηδες να καταστρέφουν τις τοιχογραφίες που τις διακοσμούσαν, όπως στην περίπτωση του ναού του Αρχαγγέλου στην Κώμη του Γιαλού, άλλες να καταστούν λέσχες και εργαστήρια, άλλες αποθήκες, στάβλοι, αχυρώνες ακόμη και σε αποχωρητήρια.

Μερικές μάλιστα κατεδαφίστηκαν μέχρι τα θεμέλια, όπως η εκκλησία της Μονής της Παναγίας Αυγασίδας και η εκκλησία του Αγίου Θωμά στο Τρίκωμο. Όλες όμως λεηλατήθηκαν και βεβηλώθηκαν. Τα εικονοστάσια που είχαν καλλιτεχνική αξία αφαιρέθηκαν και αποθηκεύθηκαν σε σπίτι στο κατεχόμενο τμήμα της Λευκωσίας. Δυστυχώς, σύμφωνα με τον Τουρκοκυπριακό τύπο, η αποθήκη επυρπολήθη και τα εικονοστάσια κάηκαν. Πολλά βημόθυρα των εικονοστασίων αφαιρέθηκαν και εξήχθηκαν παράνομα από την Κύπρο για να πουληθούν. Έτσι το βημόθυρο του ναού του Αγίου Αναστασίου στην Περιστερώνα Αμμοχώστου πουλήθηκε στο κολλέγιο τέχνης της Καναζάουα στην Ιαπωνία, ενώ άλλα βημόθυρα βρέθηκαν στα υποστατικά του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο.

Το ίδιο συνέβη και με τις εικόνες. Χιλιάδες εικόνες εξήχθηκαν από την Κύπρο και πουλήθηκαν σε ιδιώτες και Μουσεία σ' όλες τις Ηπείρους. Οι πιο σημαντικές εικόνες είναι

άγνωστο που βρίσκονται. Μερικές εντοπίστηκαν και έγινε προσπάθεια επαναπτριισμού τους από την Εκκλησία και το Κράτος χωρίς όμως πάντοτε επιτυχία. Σ' άλλες περιπτώσεις η Εκκλησία υποχρεώθηκε να αγοράσει εικόνες και τοιχογραφίες, ενώ σε μια μόνο περίπτωση κατόρθωσε με την επίκληση της Συνθήκης της Unesco για επαναπατριισμό των έργων τέχνης που εξήχθησαν παράνομα από την χώρα προέλευσής τους να επιστραφή στην Κύπρο η εικόνα της ένθρονης Θεοτόκου από την εκκλησία του Αντιφωνητή. Η εικόνα όμως βρισκόταν στην Ελλάδα. Άλλες τρεις επαναπατρίστηκαν με δωρεές.

Οι καταστροφές της χριστιανικής μας κληρονομιάς προκάλεσαν τη γενική αντίδραση της Εκκλησίας και της Πολιτείας, ενώ στην Ελλάδα έγινε σύσταση Επιτροπής Ακαδημαϊκών και άλλων ευαισθητοποιημένων ανθρώπων για την προβολή των καταστροφών και την καταδίκη τους. Έτσι στην Ελλάδα έγιναν εκθέσεις των καταστρεμμένων Αρχαιοτήτων της Κύπρου και εξεδόθησαν κατάλογοι που δείχνουν τις καταστροφές με αποκορύφωμα την έκδοση από τη Βουλή των Ελλήνων του βιβλίου «Κύπρος. Η Ληλασία ενός Πολιτισμού» που επιμελήθηκε η μακαριστή Μαρία Αναγνωστοπούλου, σε διάφορες Ευρωπαϊκές γλώσσες.

Στην Κύπρο το Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών εξέδωσε διάφορα βιβλία με τις καταστροφές, όπως «Αττίλας η μάστιγα του Θεού» και άλλα φυλλάδια ενώ μετέφρασε στα ελληνικά και αγγλικά ένα εκτεταμένο άρθρο με φωτογραφίες του Γερμανού Βυζαντινολόγου Klaus Kallas που είχε δημοσιευθεί στην Frankfurter Allgemeine Zeitung. Πιο πρόσφατα η Ι. Μονή Κύκκου εξέδωσε το βιβλίο του Χ. Χοτζάκογλου «Θρησκευτικά Μνημεία στην κατεχόμενη Κύπρο», στα ελληνικά και αγγλικά.

Η παρούσα έκδοση διαφέρει από τις προηγούμενες. Δεν προσπαθεί να προβάλει τις καταστροφές, τη βεβήλωση και λεηλασία των εκκλησιών ανεξάρτητα από τον χαρακτήρα τους. Γι' αυτό κατά κανόνα δεν αναφέρεται σε νεώτερους σχετικά ναούς. Επικεντρώνεται στην προβολή των πιο σημαντικών ναών μας που βρίσκονται στο κατεχόμενο από τα Τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου, οι οποίοι έχουν ιδιαίτερο Αρχιτεκτονικό ή ιστορικό χαρακτήρα. Με απλή γλώσσα παρέχονται όσες πληροφορίες μπόρεσε να συλλέξει ο συγγραφέας για τον κάθε ναό και αρκετά εκτεταμένη βιβλιογραφία που αναφέρεται σ' αυτόν. Έτσι γίνεται προσπάθεια να προβληθεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο κάθε ναός και η ιδιαίτερη σημασία του για την Κύπρο. Το κείμενο που συνοδεύει τον κάθε ναό δεν είναι αυστηρά επιστημονικό βασίζεται όμως στην επιστημονική μελέτη του κάθε ναού. Είναι ένα κείμενο κατανοητό που απευθύνεται στο ευρύ κοινό. Πιστεύω ότι είναι χρήσιμο για όλους ανεξάρτητα της μορφωτικής στάθμης τους.

Για όσους ενδιαφέρονται να μελετήσουν ευρύτερα τους ναούς που αναφέρονται στην έκδοση αυτή, η βιβλιογραφία που πρόσθεσε ο συγγραφέας στα κείμενα για τους ναούς θα τους βοηθήσει να προχωρήσουν στην έρευνα του κάθε ναού. Βέβαια η βιβλιογραφία δεν είναι ούτε εξαντλητική ούτε και ίση. Οι περισσότεροι ναοί δεν έχουν ερευνηθεί συστηματικά ούτε και έχουν απασχολήσει τους ειδικούς. Όμως με τις πληροφορίες που παρέχονται εδώ είναι δυνατό «ότε ευδοκήσει ο Θεός» (κατά τον Άγιο Νεόφυτο) και οι συνθήκες έρευνας και μελέτης των ναών μας στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου από τα Τουρκικά στρατεύματα, θα καταστούν δυνατές, θα μπορέσουν οι ενδιαφερόμενοι να διεξαγάγουν την επιθυμητή μελέτη και έρευνα. Δυστυχώς ο χρόνος επείγει διότι πολλοί από τους

ναούς μας καταρρέουν συνεχώς και παρά τις προσπάθειές μας η κατοχική δύναμη δεν επιτρέπει την επισκευή και συντήρησή τους. Αντίθετα φαίνεται ότι αποσκοπεί στην εξαφάνισή τους με σκοπό να εξαλείψει κάθε ίχνος της ελληνοχριστιανικής παρουσίας στα κατακτηθέντα εδάφη μας.

Εύχομαι, από κέντρο καρδιάς, όπως η έκδοση του παρόντος βιβλίου συντελέσει στην περαιτέρω ευαισθητοποίηση τόσο του Ελληνισμού όσο και των λαών όλου του κόσμου –που καυχώνται ότι σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα– για ένα δυναμικότερο αγώνα για την κατίσχυση της Δικαιοσύνης, της Ελευθερίας και των άλλων αξιών της ζωής στη μαρτυρική μεγαλόνησό μας.

Ο Κύπρου Χρυσόστομος Β΄

ὁ κύπρος χρυσόστομος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συστηματική καταστροφή της Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Κύπρου και ιδιαίτερα των ορθόδοξων χριστιανικών ναών άρχισε αμέσως μετά την Τουρκική εισβολή στις 20 Ιουλίου 1974. Ο Τουρκικός στρατός κατοχής αφού λεηλάτησε και βεβήλωσε την εκκλησία της Παναγίας της Γλυκιώτισσας στην Κερύνεια την μετέτρεψε σε τζαμί. Οι τουρκοκυπριακές εφημερίδες δημοσίευσαν φωτογραφίες τούρκων στρατιωτών να προσεύχονται σ' αυτήν. Ο Τουρκικός στρατός έδειξε έτσι τις προθέσεις του διότι στην Κερύνεια υπήρχε τζαμί, που μπορούσε να χρησιμοποιήσει. Όμως η βεβήλωση και μετατροπή της εκκλησίας της Παναγίας της Γλυκιώτισσας σε τζαμί ήταν η αρχή.

Αμέσως μετά την κατάληψη του 37% του εδάφους της Κύπρου από τον Τουρκικό στρατό τον Αύγουστο του 1974 και την κατάπαυση του πυρός και την εγκαθίδρυση μιας «Τουρκοκυπριακής» Κυβέρνησης στο τμήμα της Κύπρου που κατέλαβε ο Τουρκικός στρατός και την εκδίωξη των 180.000 Ελλήνων που κατοικούσαν στα καταληφθέντα εδάφη άρχισε η συστηματική λεηλασία και βεβήλωση των χριστιανικών ναών και η κλοπή πρώτα των πολύτιμων αντικειμένων χρυσών – ασημένιων, όπως Αγίων Δισκαρίων, Αγίων Ποτηρίων, κανδηλιών, Σταυρών, Εξαπτερύγων, επενδύσεων ευαγγελίων. Ακολούθησε η κλοπή των εικόνων, τοιχογραφιών και χειρογράφων και η καταστροφή εικονοστασιών και προσκυνηταρίων και άλλων ξυλογλύπτων και η αφαίρεση εντοίχιων ψηφιδωτών και τοιχογραφιών. Στις 22 Νοεμβρίου του 1974 στο τελωνείο του Dover στη Βρετανία, σε έλεγχο που έγινε στο αυτοκίνητο κάποιου Τουρκοκύπριου ονόματι Hasan Rifat, μαζί με κάποια αρχαία αγγεία βρέθηκαν 10 εικόνες που ανήκαν στην εκκλησία της Αγ. Θέκλας στο Μαρκό και στην εκκλησία του Αγ. Θεράποντος στην Αγκαστίνα. Οι εικόνες εχρονολογούνται στον 18^ο και τον 19^ο αιώνα. Μετά την αναγνώριση των εικόνων οι βρετανικές αρχές στις 21 Οκτωβρίου 1975 παρέδωσαν τις εικόνες στον Μητροπολίτη Κιτίου Χρυσόστομο ο οποίος τις μετέφερε στην Κύπρο.

Στον σύγχρονο όμως κόσμο πηγή εσόδων δεν είναι μόνον αντικείμενα από πολύτιμα μέταλλα όπως σε περασμένες ιστορικές περιόδους αλλά και οι εικόνες, τα ψηφιδωτά και οι τοιχογραφίες, σαν έργα τέχνης. Έτσι άρχισε η συστηματική αφαίρεση και η παράνομη εξαγωγή τους από την Κύπρο. Μουσεία και ιδιώτες στην Ευρώπη, την Αμερική και την Ασία (Ιαπωνία) βρήκαν ευκαιρία να πλουτίσουν τις συλλογές τους.

Οι πληροφορίες για τις καταστροφές άρχισαν να καταφθάνουν αμέσως μετά την κατάπαυση του πυρός. Γι' αυτό και η Κυβέρνηση της Δημοκρατίας ζήτησε από την Unesco το φθινόπωρο του 1974, κατά τη 18η Γενική Συνέλευση της που γινόταν τότε στη Ναϊρόμπη της Κένυας, να επέμβει για την προστασία της Πολιτιστικής της Κληρονομιάς. Το αίτημα της Κυπριακής Δημοκρατίας έγινε δεκτό και ο Γενικός Διευθυντής του Τμήματος της Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Unesco Gérard Bolla μαζί με τον Ιταλό Καθηγητή του Instituto Centrale del Restauro της Ρώμης Giorgio Torraca ήλθαν στην Κύπρο για να εξετάσουν και να υποβάλουν Έκθεση για την κατάσταση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς

σ' όλη την επικράτεια της Κυπριακής Δημοκρατίας. Οι δύο απεσταλμένοι της Unesco έφθασαν στην Κύπρο στις 15.10.1974, προκατειλημμένοι, από την Τουρκική Προπαγάνδα, εναντίον των Ελλήνων, για την δήθεν καταστροφή του τεμένους και του Τάφου της Umm Haram στο Hala Sultan Tekke στις όχθες της Αλυκής της Λάρνακας, ενός από τα ιερώτερα τεμένη του Ισλαμικού κόσμου. Ο G. Bolla ζήτησε από τον τότε Έφορο του Κυπριακού Μουσείου Κυριάκο Νικολάου που τον παρέλαβε να τον οδηγήσει στον Hala Sultan Tekke, πράγμα που ο αείμνηστος Κυριάκος Νικολάου έπραξε αμέσως. Εκεί του έδειξε το τζαμί και τον τάφο της Um Haram που ήσαν άθικτα. Ο G. Bolla δεν πίστευε ότι βρισκόταν στον Hala Sultan Tekke και επέμενε ότι έπρεπε να του δείξει τον καταστραμμένο Tekke. Με πολλή δυσκολία δέχθηκε ότι ο Τεκκός ήταν άθικτος και σε πολύ καλή κατάσταση μάλιστα και ότι τα περί καταστροφής του ήταν απλώς τουρκική προπαγάνδα σε αντιστάθμισμα των καταστροφών και λεηλασιών των εκκλησιών από τους Τούρκους. Με εισήγηση των δύο απεσταλμένων της Unesco ο Γενικός Διευθυντής της απέστειλε στην Κύπρο σαν ειδικό απεσταλμένο του τον Καναδό Αρχιτέκτονα Jacques Dalibard για να εξετάσει την κατάσταση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς σ' όλη την επικράτεια της Κύπρου και να υποβάλει έκθεση για τα ευρήματά του.

Προτού φτάσει στην Κύπρο ο J. Dalibard, ύστερα από έκκληση της Εκκλησίας της Κύπρου προς το Οικουμενικό Συμβούλιο των Εκκλησιών να επέμβει για να σταματήσει τη λεηλασία, τη βεβήλωση και την καταστροφή των Εκκλησιών, ήλθε στην Κύπρο το Νοέμβριο του 1974 και ξανά τον Φεβρουάριο του 1975 ο Dr. John Taylor, Βοηθός Διευθυντής του Οικουμενικού Συμβουλίου Εκκλησιών για το Διάλογο με τους λαούς των ζωσών Πίστεων και Ιδεολογιών (Dialogue with People of Living Faiths and Ideologies) ο οποίος και υπέβαλε δυο εκθέσεις τις οποίες ο Άγγλος δημοσιογράφος John Fielding χαρακτήρισε ως εξής: "Both his reports were the comfortable products of escorted tours ... I can only conclude that Dr Taylor and his colleagues either carried diplomacy to the point of becoming disingenuous, or they kept their eyes shut" (John Fielding, *The Rape of Northern Cyprus*, THE GUARDIAN, Thursday, May 6, 1976, 10 p.).

Ο Jacques Dalibard έφθασε στην Κύπρο τον Φεβρουάριο του 1975 και παρέμεινε μέχρι τον Απρίλιο του 1975 και προσπάθησε να επισκεφθεί όχι μόνο τις ελεύθερες περιοχές αλλά και το κατεχόμενο από τα Τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κυπριακής Δημοκρατίας παρέδωσε στον J. Dalibard καταλόγους των εκθεμάτων στο Μουσείο Αμμοχώστου, στο Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και στο Μουσείο του Ναυαγίου του Ελληνιστικού πλοίου που βρίσκεται στο Φρούριο της Κερύνειας, των Αποθηκών του Φρουρίου της Κερύνειας, της οικίας και της Αποθήκης της Γαλλικής Αρχαιολογικής Αποστολής του Πανεπιστημίου της Λυών στη Σαλαμίνα, της Αποθήκης της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Αποστολής που ανέσκαπτε τον Μυκηναϊκό συνοικισμό στην Τούμπα του Σκούρου στη Μόρφου και της οικίας και Αποθήκης της Καναδικής Αρχαιολογικής Αποστολής του Πανεπιστημίου Laval του Quebec που ανέσκαπτε στους Σόλους στις οποίες οι ξένες Αρχαιολογικές Αποστολές φύλασσαν τα πολύ σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα. Έδωσε επίσης καταλόγους εκκλησιών με τοιχογραφίες και καταλόγους εικόνων από καταγραφές εικόνων που έγιναν πριν από το 1974 στο κατεχόμενο από τα Τουρκικά στρατεύματα Τμήμα της Κύπρου με σκοπό να συλλεγούν οι φορητές εικόνες και

να προστατευθούν όπως και οι τοιχογραφίες. Εκ μέρους της Εκκλησίας της Κύπρου ο Αρχιμανδρίτης Διονύσιος, Διευθυντής του Κέντρου Συντήρησης εικόνων και χειρογράφων που είχε εγκατασταθεί στη Μονή του Αγίου Σπυριδωνος στην Τρεμετουσιά το 1972, παρέδωσε στον J. Dalibard κατάλογο των εικόνων και χειρογράφων που βρίσκονταν στο εργαστήριο συντήρησης στις 15 Αυγούστου 1974 οπότε κατελήφθη το χωριό από τα τουρκικά στρατεύματα.

Ο J. Dalibard προσπάθησε να επισκεφθεί όσες περισσότερες εκκλησίες μπορούσε στο κατεχόμενο από τα Τουρκικά στρατεύματα Τμήμα της Κύπρου αλλά συνάντησε ανυπέβλητα εμπόδια αφού μερικές εκκλησίες – μοναστήρια μετετράπησαν σε στρατόπεδα των τουρκικών δυνάμεων κατοχής – Μονή Χρυσοστόμου, Μονή Αγίου Σπυριδωνος Τρεμετουσιάς – Μονή Αχειροποιήτου – ενώ σ' άλλες δεν του επιτράπη να τις επισκεφθεί. Ο J. Dalibard έφυγε από την Κύπρο τον Μάιο του 1975 και επέστρεψε αργότερα, αφού πέρασε από τα Γραφεία της Unesco στο Παρίσι. Αφού προσπάθησε και πάλι να επισκεφθεί διάφορες εκκλησίες, ετοίμασε έκθεση την οποία υπέβαλε στον G. Bollat στην Unesco και στην οποία παρουσίαζε αντικειμενικά την καταστροφή της Πολιτικής Κληρονομιάς της Κύπρου. Η έκθεση αυτή δεν κυκλοφόρησε διότι, όπως γράφει ο John Fielding «its conclusions were too well documented to be ignored, and seem certain to generate an international storm». Ο G. Bollat ζήτησε από τον J. Dalibard να υποβάλει «a shorter bowdlerized version». Τον Απρίλιο του 1976 ο J. Dalibard υπέβαλε “a second report of only five pages, couched in innocuous term, although even then Unesco demanded a statement on the cover disclaiming any responsibility for Mr. Dalibard view” κατά τον J. Fielding. Και συνεχίζει ο J. Fielding:

But two weeks ago, Mr. Dalibard was caught in the propaganda crossfire between Greeks and Turks over allegations that the Greeks had burned to the ground one of Cyprus's most famous mosques at Peristerona, west of Nicosia. When Mr Dalibard visited the mosque, found it undamaged and had the temerity to say so, he quickly found all cooperation from the Turkish Cypriot administration withdrawn.

He has returned to his home in Ottawa angry and disillusioned – and Unesco has shelved even his abridged report. The incident is a depressing indicator of Unesco's attitude and the Turkish Cypriots' calculated disregard for the truth.

Δυστυχώς δεν υπήρχε πλήρες Αρχείο εικόνων, χειρογράφων και ξυλογλύπτων που βρίσκονταν στο κατεχόμενο Τμήμα της Κύπρου. Στο Μητροπολιτικό Μέγαρο στην Κερύνεια υπήρχε πολύ μεγάλη συλλογή εικόνων, χειρογράφων και ξυλογλύπτων (ξυλόγλυπτο τραπέζι για Αρτοκλασία από την εκκλησία του Αγίου Κυριακού του χωριού Κάμπος, ξυλόγλυπτη θύρα της εκκλησίας της Ασίνου, που δημοσιεύθηκαν από τον Γ. Σωτηρίου στο βιβλίο του Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου, Αθήνα 1935, (πιν. 142 θύρα Ασίνου, 150β αναλόγιο δι' αρτοκλασίαν από τον Κάμπο), Μπρούντζινο Βυζαντινό πολυκάνδηλο (Γ. Σωτηρίου ό.π. 151α) κ.ά. Οι εικόνες και τα άλλα αντικείμενα που βρίσκονταν στο Μητροπολιτικό Μέγαρο της Κερύνειας αφαιρέθηκαν από τον τουρκικό στρατό ήδη αμέσως μετά την κατάληψη της Κερύνειας στις 22 Ιουλίου του 1974 και οι εικόνες τουλάχιστον μεταφέρθηκαν, όσες δεν κλάπηκαν αμέσως, στο φρούριο της Κερύνειας, από όπου αργότερα εξήχθησαν παράνομα στο εξωτερικό από τον Τούρκο αρχαιοκάπηλο Aydin

Dikmen και τους συνεργάτες του στην Κύπρο. Μερικές από τις εικόνες που βρίσκονταν στη Μητρόπολη της Κερύνειας εντοπίστησαν πολύ αργότερα, το 2006, στη Ν. Υόρκη και ύστερα από πολύμηνες διαπραγματεύσεις επεστράφησαν στην Κύπρο (εικόνα Απ. Πέτρου, είχε δημοσιευθεί από τον Γ. Σωτηρίου στο προαναφερθέν βιβλίο του πιν. 120^α) η εικόνα του Αποστόλου Παύλου έργο του ζωγράφου που ζωγράφισε και τον Απ. Πέτρο, Παναγία Οδηγήτρια του 13^{ου} αιώνα και άλλες τρεις εικόνες, Παναγία Γλυκοφιλούσα, Άγγελος, και η εικόνα των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας του ναού του Αγίου Ανδρονίκου στον Καλοπαναγιώτη που κλάπηκε το 1936 (Γ. Σωτηρίου όπ. πιν. 119α, D. Talbot Rice and others, *The Icons of Cyprus*, London 1937 p.265, pl. XLVI no 136).

Στο Κάστρο της Κερύνειας είχαν μεταφερθεί και εικόνες που περιλαμβάνονταν στους καταλόγους εικόνων που είχαν δοθεί στον απεσταλμένο της Unesco J. Dalibard και εικόνες της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου κατάλογος των οποίων δόθηκε στον J. Dalibard τον Φεβρουάριο του 1975. Τις εικόνες της Μονής του Χρυσοστόμου του Κουτζοβέντι όπως και εκείνες της Μητροπόλεως της Κερύνειας που είχαν μεταφερθεί στο Κάστρο είχε δει το 1975 η μ. Judith Stylianou, Αγγλίδα υπήκοος, όπως είχε πληροφορήσει τον συγγραφέα. Μάλιστα είχε προθυμοποιηθεί, όταν της ζητήθηκε, να ετοιμάσει κατάλογο των εικόνων. Όμως δεν επιτράπηκε σ' αυτή να ξαναεπισκεφθεί τις εικόνες.

Δυστυχώς οι παλαιότερες εικόνες που είχαν μεταφερθεί στο Κάστρο της Κερύνειας εξήχθησαν βαθμιαία στο εξωτερικό προφανώς με την συγκατάθεση των κατοχικών αρχών. Δύο από τις εικόνες της Μονής Χρυσοστόμου, η Θεοτόκος Ελεούσα, του 14^{ου} αιώνα (Α. Παπαγεωργίου, *Ikonen aus Zypern*), Genève-München-Paris 1969, σ. 26 Idem, *Icons of Cyprus* Nicosia 1990, σ. 27) και η εικόνα της Θεοτόκου με τον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα και τη δωρήτρια Μαρία di Molino και τον υιό της Φίλιππο (Γ. Σωτηρίου op.cit niv. 129 D. Talbot Rice op cit. p. 274 pl. LI, 153, A. Papageorghiou *Ikonen aus Zypern*, Genève-München-Paris 1969 p. 104 A. Papageorghiou, *Icons of Cyprus*, Nicosia 1991 p. 143, Fig. 95) βρέθηκαν το 1997 στα υποστατικά του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου στο Μόναχο από τη Γερμανική Αστυνομία.

Οι εικόνες μεταφέρονταν στο εξωτερικό βαθμιαία μεταξύ του Σεπτεμβρίου 1974 και του Μαΐου 1981 σύμφωνα με το Τουρκοκυπριακό περιοδικό OLAY ημ. 26.4.1982. Όπως έγραψε ο δημοσιογράφος Mehmet Yasin στο περιοδικό OLAY ημ. 3.5.82 «παρά την κλοπή εκατοντάδων εικόνων από το Μουσείο της Κερύνειας τίποτε δεν ήλθε στο φως μέχρις ότου ο κύκλος της Αρχαιοκαπηλίας αποκαλύφθηκε. Κατά τη διάρκεια ερευνών τον Ιούνιο του 1981 αποκαλύφθηκε ότι τα καθορισμένα ευρετήρια στο Μουσείο έλειπαν, ότι κάποιες αρχαιότητες που είχαν σταλεί στο Μουσείο δεν καταχωρήθηκαν στα ευρετήρια από τους υπευθύνους υπαλλήλους, ότι κατασκευάστηκαν αρχεία, ότι υπήρχαν παραποιημένα Αρχεία και ότι ορισμένες αρχαιότητες αντικαταστάθηκαν με αντίγραφα. Αποκαλύφθηκε ότι ολόκληρες σελίδες του ευρετηρίου είχαν σχισθεί και είχαν αντικατασταθεί με νέες και έτσι εικόνες και αρχαιότητες που είχαν καταχωρηθεί στο Αρχείο εκλάπηκαν χωρίς δυσκολία. Επειδή οι σελίδες του ευρετηρίου είχαν αριθμηθεί με μολύβι η κλοπή έγινε εύκολα. Οι εικόνες και αρχαιότητες που εστέλλοντο στο Κάστρο της Κερύνειας από άλλες περιοχές εκλέπτοντο πριν ακόμη φτάσουν στο κάστρο».

Σύμφωνα με τον Τούρκο δημοσιογράφο Ozger Acar «μια μέρα μεγάλος αριθμός αρχαιοτήτων σε τέσσερα κιβώτια που έφεραν την επιγραφή «προσωπικά αντικείμενα» εστάλη-

σαν από το αεροδρόμιο Ercan (=Τύμβου). Στα κιβώτια υπήρχε η διεύθυνση, Kreis Münschen, Y. Back, Oberaming A.M. Bergs, München. Σαν αποστολέας, αναφερόταν κάποιος Ahmet Oktay Acar, 21 Sehit Ruso Str., Aslan Koy, Cyprus. Πρόσωπο με το όνομα αυτό δεν υπήρχε στην Κύπρο. Όταν τα κιβώτια που είχαν σταλή στις 14 Μαρτίου 1981 από την Κύπρο στη Γερμανία μέσω της Άγκυρας ανοίχθηκαν στο αεροδρόμιο Esenboga στην Άγκυρα, βρέθηκαν να περιέχουν αρχαιότητες. Και τα κιβώτια αυτά έφεραν τον χαρακτηρισμό «προσωπικά αντικείμενα» και περιείχαν 158 συνολικά αντικείμενα. Η διεύθυνση στα κιβώτια ήταν η ίδια που αναφέρθηκε πιο πάνω αλλά ο αποστολέας ήταν άλλος: Ahmet Mehmet Ali, Nicosia, North Cyprus” (Cumhuriet 27.5.84). Την πληροφορία αυτή αναφέρει και ο Τουρκοκύπριος δημοσιογράφος Mehmet Yasin στο περιοδικό OLAY, 26.4.82.

Σαν αποτέλεσμα της ανακοπής στην Άγκυρα των 3 κιβωτίων με εικόνες που εστέλλοντο στο Μόναχο από την Κύπρο συνελήφθη ο Διευθυντής του Μουσείου του Κάστρου της Κερύνειας Mehmet Rasih Savarona και προσήχθη σε Δικαστήριο, το οποίο αφού άκουσε μαρτυρίες αρχαιολόγων και υπαλλήλων του Μουσείου, σύμφωνα με την εφημερίδα ORTAM ημ. 6.5.82, παρέπεμψε τον Savarona στο κακούργοδικείο. Η εφημερίδα παραθέτει την μαρτυρία ενός αρχαιολόγου του Nusret Mahirel ο οποίος εργάστηκε στο κάστρο της Κερύνειας το 1975. Κατά τον Mahirel τότε «μάζευαν εικόνες από τις εκκλησίες και τις καταχωρούσαν σε ευρετήρια του κάστρου της Κερύνειας. Οι εικόνες εσφραγίζοντο με την σφραγίδα του κάστρου και κατεγράφοντο σε βιβλία. Ο ίδιος αρχαιολόγος ανέφερε ότι όταν ήλεγξε τα βιβλία και το Μουσείο το 1982 διαπίστωσε ότι τα βιβλία, άλλαξαν, παραποιήθηκαν και ανταλλάγησαν εικόνες. Ο αριθμός των εικόνων που έλειπαν ήσαν 225. Ο Mahirel πρόσθεσε ότι αργότερα διαπιστώθηκε ότι μεγάλες εικόνες κόπησαν σε μικρότερα μεγέθη και έτσι καταχωρήθηκαν στα βιβλία».

Η ORTAM της ίδιας ημερομηνίας 6.5.82 αναφέρει ότι κάποιος Τούρκος υπήκοος, ο Aydin Dikmen, ο οποίος κατεζητείτο για λαθρεμπόριο εικόνων, τοιχογραφιών και αρχαιοτήτων στην Τουρκία και το Τουρκοκυπριακό ομόσπονδο κράτος (T.F.S.C.) συνελήφθη κατά την είσοδό του στο κατεχόμενο από τα Τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου. Η άφιξη του Aydin Dikmen δεν ήταν άσχετη με την δίκη του Mehmet Rasih Savarona. Ο Aydin Dikmen αφέθηκε ελεύθερος την επόμενη μέρα, χωρίς να δοθεί οποιαδήποτε εξήγηση από τις αρχές και «απέστειλε την γυναίκα του στη νήσο η οποία κατέθεσε ένα εκατομμύριο τουρκικές λίρες στον λογαριασμό ενός από τους δικαστές», όπως έγραψε η εφημερίδα Cumhuriet ημ. 27.5.1984.

Σύμφωνα με την εφημερίδα Halkin Sesi ημ. 21.10.82 το τριμελές κακούργοδικείο απάλλαξε τον Mehmet Rasih Savarona από όλες τις εναντίον του κατηγορίες.

Οι εικόνες και τοιχογραφίες που είχαν βρεθεί στο αεροδρόμιο της Άγκυρας και επιστράφηκαν στην Κύπρο επανεξήχθηκαν με άδεια του κατοχικού καθεστώτος. Στο φρούριο της Κερύνειας παρέμειναν μόνο εικόνες του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα και ελάχιστες του 18^{ου} αιώνα, σύμφωνα με προφορική πληροφορία του Άγγλου καθηγητή R. Cormack που ήλθε στην Κύπρο ως μέλος Αποστολής του Συμβουλίου της Ευρώπης για την έρευνα της κατάστασης της Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Κύπρου, υπό τον Ολλανδό Γερουσιαστή van der Werff το 1989. Αναφορά στην αποστολή αυτή θα γίνει πιο κάτω.

Ο πρώτος όμως που αποκάλυψε την έκταση της καταστροφής των Χριστιανικών Μνημείων, ιδιαίτερα της Ορθοδόξου εκκλησίας είναι ο Άγγλος δημοσιογράφος John Fielding σ' ένα σύντομο άρθρο του στην εφημερίδα *The Guardian* ημ. 6 Μαΐου 1976. Ο Άγγλος αυτός δημοσιογράφος που είχε παρακολουθήσει τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών της εκκλησίας του Αντιφωνητή πριν από το 1974, είχε καταγγείλει το 1975 την λεηλασία της εκκλησίας αυτής και την κλοπή των εικόνων και των τοιχογραφιών της στο τμήμα Αρχαιοτήτων. Στο άρθρο του στην εφημερίδα *The Guardian* περιγράφει πως κατόρθωσε να επισκεφθεί 26 χωριά στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου και να δει από κοντά την καταστροφή. Αν και όσα είδε και περιέγραψε ο J. Fielding ήταν ένα ελάχιστο όσων ακολούθησαν τα χρόνια μετά το 1976, εν τούτοις το άρθρο του είναι χαρακτηριστικό της λεηλασίας και της καταστροφής των ορθόδοξων εκκλησιών στο κατεχόμενο από τα τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου.

Οι πληροφορίες που έφθαναν για την σύληση και βεβήλωση των Ορθόδοξων εκκλησιών μέχρι το 2004 ήσαν αποσπασματικές και ευκαιριακές. Γι' αυτό και το μέγεθος της καταστροφής της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ορθόδοξης εκκλησίας ήταν και εξακολουθεί ακόμη, εν μέρει, να είναι άγνωστο. Κι αυτό γιατί κανένας που γνώριζε τις εκκλησίες όπως ήσαν πριν από την Τουρκική εισβολή του 1974 δεν κατόρθωσε να επισκεφθεί και να εξετάσει τις εκκλησίες αυτές όταν επιτράπη η είσοδος, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, στο τουρκικό προτεκτοράτο που καθιδρύθηκε στο τμήμα της Κύπρου που κατέχεται από τον Τουρκικό στρατό. Σημαντική δυσκολία είναι και η έλλειψη πλήρων ευρετηρίων των εικόνων, τοιχογραφιών και ιερών σκευών των ναών που ευρίσκονται στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου. Είναι αλήθεια ότι η έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού στο παρελθόν καθιστούσε δύσκολη την ετοιμασία Αρχείων. Μεμονωμένες πληροφορίες, όχι πολλές δυστυχώς, για εικόνες και κάποτε για τοιχογραφίες και ιερά σκεύη περιέχονται σε βιβλία ή άρθρα του α' μισού του 20^{ου} αιώνα ή και σε καταγραφές που ανελάμβαναν ορισμένα άτομα. Κάποια προσπάθεια για συστηματική έρευνα και καταγραφή των Βυζαντινών Μνημείων και εικόνων και τοιχογραφιών έγινε όταν η Ιερά Σύνοδος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου το 1929, απεφάσισε τη μετάκληση στην Κύπρο του Καθηγητού της Χριστιανικής και Βυζαντινής Τέχνης στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεωργίου Σωτηρίου για να μελετήσει και καταγράψει τους βυζαντινούς ναούς της Νήσου και να εισηγηθεί στην Ιερά Σύνοδο μέτρα προστασίας τους καθώς και μέτρα προστασίας και συντήρησης των τοιχογραφιών, εικόνων, ξυλογλύπτων και ιερών σκευών που εσώζοντο σ' αυτούς, περιλαμβανομένης και της ανέγερσης ενός Μουσείου. Ο Γ. Σωτηρίου επισκέφθηκε την Κύπρο τρεις φορές. Μετά την δεύτερη επίσκεψή του εξέδωσε ένα τόμο με αρχιτεκτονικά σχέδια και φωτογραφίες Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, τοιχογραφιών και εικόνων, το 1935 (Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου, Α', Λεύκωμα*, εν Αθήναις 1935). Προηγούμενος το 1934 είχε κάμει μια σύντομη ανακοίνωση στην Ακαδημία Αθηνών και πιο μπροστά μια σύντομη έκθεση προς την Ι. Σύνοδο που εδημοσιεύθη στο περιοδικό «Απόστολος Βαρνάβας». Αργότερα υπέβαλε κατόπιν παρακλήσεως του Τοποτηρητού του Αρχιεπισκοπικού θρόνου Μητροπολίτου Πάφου Λεοντίου, κατάλογο εικόνων που η εκκλησία κατέθεσε στο Τμήμα Αρχαιοτήτων το 1936. Ο κατάλογος όμως των εικόνων ήταν πολύ περιορισμένος. Μετά την ίδρυση του Τμήματος

Αρχαιοτήτων το 1936 και ο Αντώνης Ιντιάνος που είχε προσληφθεί στο Τμήμα κατέγραψε κάπως γενικά λίγες εικόνες σε εκκλησίες που είχε επισκεφθεί ανάμεσα στα έτη 1937-1940. Το 1944 ιδρύθηκε η Επιτροπή Βυζαντινών Μνημείων της Αρχιεπισκοπικής Περιφέρειας με σκοπό την καταγραφή των εικόνων που έπρεπε να συλλεγούν για να εκτεθούν στο μέλλον να ιδρυθεί Βυζαντινό Μουσείο.

Χωρίς τα αναγκαία μέσα στη διάθεσή της η Επιτροπή αυτή εργάστηκε κατά διαστήματα, μέχρι το 1950 και κατέγραψε εικόνες, χωρίς φωτογραφίες δυστυχώς, από τις εκκλησίες της Λευκωσίας και μερικών χωριών της Αρχιεπισκοπικής περιφέρειας. Παρά τον ενθουσιασμό και τις φιλότιμες προσπάθειες της Επιτροπής οι περιγραφές είναι ελλιπείς και η χρονολόγηση των εικόνων ανύπαρκτη εκεί που δεν υπήρχαν χρονολογημένες επιγραφές. Άλλη προσπάθεια καταγραφής εικόνων έγινε το 1966 από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, δυστυχώς και πάλι χωρίς φωτογραφίες. Καταγράφηκαν εικόνες σε μερικά χωριά της επαρχίας Αμμοχώστου. Η περιγραφή που έγινε τότε από την μετέπειτα Διευθύντρια του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών κα Χρυσάνθη Μπαλτογιάννη είναι αξιόλογη και η χρονολόγηση αξιόπιστη. Δυστυχώς όμως το μέγιστο μέρος των εικόνων της επαρχίας Αμμοχώστου και των κατεχόμενων από τα Τουρκικά στρατεύματα χωριών της επαρχίας Λευκωσίας παρέμεινε ακατάγραφο. Παρέμειναν ακατάγραφες και οι εικόνες των εκκλησιών της Μητροπολιτικής περιφέρειας Κερύνειας. Στο Μητροπολιτικό Μέγαρο της Κερύνειας είχαν περισυλλεγεί εικόνες από διάφορες εκκλησίες της Μητροπολιτικής περιφέρειας Κυρηνείας που τότε περιλάμβανε τόσο την Μητρόπολη Κυρηνείας όσο και τη Μητρόπολη Μόρφου. Στη Μητρόπολη υπήρχε κατάλογος των εικόνων που είχαν περισυλλεγεί, στον οποίο περιλαμβάνονταν τα μεγέθη, η εκκλησία και το χωριό προέλευσης των. Μαζί με τις εικόνες είχαν περισυλλεγεί και χειρόγραφα ευαγγέλια κ.ά., βιβλία και ξυλόγλυπτα καθώς και άμφια και ιερά σκεύη.

Δυστυχώς η κατάληψη της πόλης της Κερύνειας είχε σαν αποτέλεσμα την απώλειά τους. Τα χειρόγραφα του 12^{ου}-14^{ου} αιώνα, σύμφωνα με κάποιες πληροφορίες, μεταφέρθηκαν στην Άγκυρα ενώ τα υπόλοιπα, άλλα κήκαν και άλλα μεταφέρθηκαν στο φρούριο της Κερύνειας από όπου και εξήχθησαν παράνομα από την Κύπρο.

Στο φρούριο της Κερύνειας συγκεντρώθηκαν εικόνες από τις εκκλησίες των χωριών που καταλήφθηκαν από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974. Άλλες εικόνες είχαν συγκεντρωθεί σε στρατόπεδα του τουρκικού στρατού σύμφωνα με πληροφορίες από υπηρεσίες ξένων χωρών. Οι πιο σημαντικές εικόνες που είχαν περισυλλεγεί εξήχθησαν παράνομα από την Κύπρο. Στο φρούριο της Κερύνειας παρέμειναν μόνο εκείνες του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα και ελάχιστες του 18^{ου} αιώνα. Το καθεστώς που εγκαθιδρύθηκε από την Τουρκία στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου για να απαντήσει στις κατηγορίες ότι εμπορευόταν εικόνες δημιούργησε Μουσεία εικόνων στην εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Κερύνεια και στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννου στην Αμμόχωστο και διατήρησε τα εικονοστάσια στις εκκλησίες του Αγίου Μάμα στη Μόρφου και της Παναγίας στο Τρίκωμο και μετέτρεψε τη Μονή του Αποστόλου Βαρνάβα, κοντά στη Σαλαμίνα σε Μουσείο στο οποίο εκτίθενται προχριστιανικά αντικείμενα που αφαιρέθηκαν από το Επαρχιακό Μουσείο της Αμμοχώστου και Ιδιωτικές Συλλογές στα κελιά της Μονής και εικόνες, κατά κανόνα νεώτερες, που περισυλλεγήσαν από τις εκκλησίες της περιοχής

και τοποθετήθηκαν στο ναό. Οι εικόνες αυτές αντικατέστησαν και τις παλαιότερες εικόνες που κλάπηκαν από το ναό στις 20 Μαΐου 1980. Όπως είχαν δημοσιεύσει τότε οι Τουρκοκυπριακές εφημερίδες, κλάπηκαν από την εκκλησία του Αποστόλου Βαρνάβα 35 εικόνες. Αργότερα βρέθηκαν οι 11 εικόνες σε σπίτι στην Κυθρέα και άλλες 11 βρέθηκαν ανάμεσα στις εικόνες που είχαν κατασχεθεί στις 14 Μαρτίου 1981 στο αεροδρόμιο της Άγκυρας. Οι υπόλοιπες 13, οι παλαιότερες, δεν βρέθηκαν ποτέ.

Από το 1975 άρχισε και η συστηματική αφαίρεση τοιχογραφιών από τους βυζαντινούς ναούς που βρίσκονται στο κατεχόμενο από τα τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου. Αρχή φαίνεται ότι έγινε από το ναό το Αντιφωνητή κοντά στο χωριό Καλογραία. Οι αρχαιοκάπηλοι άρχισαν να αφαιρούν τις τοιχογραφίες που είχαν συντηρηθεί και στερεωθεί πριν από το 1974. Προσπάθησαν να αφαιρέσουν το κεφάλι του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην αψίδα. Στην προσπάθεια τους αυτή κατέστρεψαν το κεφάλι. Απόπειρά τους να αφαιρέσουν το κεφάλι του Αρχαγγέλου Γαβριήλ απέτυχε. Το κεφάλι όμως έπαθε μεγάλη φθορά. Στράφηκαν τότε στην αφαίρεση συστηματικά των μεγάλων σε έκταση τοιχογραφιών, της Μέλλουσας Κρίσης που απλώνεται στο κεντρικό τμήμα του βορείου τοίχου και της Ρίζας του Ιεσσαί που απλώνεται στο κεντρικό τμήμα του νοτίου τοίχου, πάνω από τη νότια είσοδο του ναού. Αφαιρούσαν ένα ή δύο πρόσωπα ή και τμήματα τους μόνο. Κατά την αφαίρεση των τοιχογραφιών αυτών αρκετά τμήματα τους καταστράφηκαν. Τα τεμάχια που αφαιρέθηκαν εξήχθησαν στο Μόναχο, από τους συνεργάτες του τούρκου αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen. Βρέθηκαν στην κατοχή του. Μερικά αγοράστηκαν από την Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου ύστερα από συνεννόηση με τη Βαυαρική Αστυνομία που είχε θέσει σε παρακολούθηση τον Dikmen για να διακριβώσει πού είχε τις αποθήκες με τις κλεμμένες τοιχογραφίες και εικόνες. Στις έρευνες που ακολούθησαν το 1997 βρέθηκαν και άλλα τεμάχια τοιχογραφιών τόσο από το ναό του Αντιφωνητού όπως και από άλλες εκκλησίες της Κύπρου και πολλές εικόνες. Σήμερα στους τοίχους του ναού του Αντιφωνητή έχουν απομείνει μόνο υπολείμματα των τοιχογραφιών της Μέλλουσας Κρίσης και της Ρίζας του Ιεσσαί. Από την εκκλησία του Αντιφωνητή αφαιρέθηκε και τμήμα της τοιχογραφίας της Γέννησης του Χριστού που χρονολογείται γύρω στο 1200. Οι άλλες τοιχογραφίες του ναού έχουν υποστεί πολλή φθορά.

Το 1978 ο Aydin Dikmen και οι συνεργάτες του στην Κύπρο αφαίρεσαν με βάρβαρο τρόπο τα ψηφιδωτά από το τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ναού της Παναγίας Κανακαρίας στη Λυθράγκωμη, με αποτέλεσμα άλλα να φθαρούν και άλλα να τεμαχισθούν. Το προηγούμενο έτος το 1977 είχε εκδοθεί το βιβλίο των A.H.S. Megaw και E. Hawking για την Αρχιτεκτονική, τα ψηφιδωτά και τις τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας Κανακαρίας καθιστώντας τα ψηφιδωτά αυτά του 6^{ου} αιώνα ακόμη πιο γνωστά. Όπως είναι γνωστό τα ψηφιδωτά αυτά ήσαν ήδη γνωστά στη διεθνή βιβλιογραφία μετά τη δημοσίευσή τους από τον I. Σμυρνώφ στο περιοδικό *Vizantijskiy Vremennik*. («*Βυζαντινά Χρονικά*») της Αγίας Πετρούπολης το 1893. Ο Aydin Dikmen προσπάθησε να πωλήσει τα ψηφιδωτά, την κάθε μορφή χωριστά ή και τρεις ή τέσσερις μορφές μαζί. Το 1988 πούλησε στην έμπορο έργων τέχνης στην Ινδιανάπολη των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής Peg Goldberg τέσσερα τεμάχια των ψηφιδωτών αυτών: Τον Αρχάγγελο Μιχαήλ που βρισκόταν στα δεξιά της ένθρονης Θεοτόκου, αφού αφαίρεσε τις πτέρυγες και μέρος του

στήθους του, το άνω ήμισυ του Χριστού που κρατούσε η ένθρονη Θεοτόκος στα γόνατα της αφού αφαίρεσε το αριστερό χέρι της Θεοτόκου που άγγιζε το αριστερό πόδι του Χριστού καθώς και το σώμα της Θεοτόκου, τον Απόστολο Ματθαίο και τον Απόστολο Ιάκωβο. Όταν η Peg Goldberg επεχείρησε να πωλήσει τα ψηφιδωτά σε Μουσείο των Ηνωμένων Πολιτειών, το Μουσείο ειδοποίησε το Τμήμα Αρχαιοτήτων που είχε καταγγείλει την αφαίρεση των ψηφιδωτών το 1978 και το Τμήμα Αρχαιοτήτων ζήτησε από την Κυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας να επέμβει για να επιστραφούν τα ψηφιδωτά αυτά στην Κύπρο. Η κυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας και η Εκκλησία της Κύπρου προσέφυγαν στην Δικαιοσύνη και ζήτησαν την επιστροφή των ψηφιδωτών στην Κύπρο. Τόσο το Δικαστήριο της Ινδιανάπολης το 1989, όσο και το Εφετείο του Σικάγου το 1990 αποφάσισαν την επιστροφή των ψηφιδωτών στην Κυπριακή εκκλησία. Την απόφαση επεκύρωσε και το Ομοσπονδιακό Εφετείο στην Ουάσιγκτον το 1991 και έτσι τα ψηφιδωτά αυτά βρίσκονται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου του Γ΄ στη Λευκωσία. Προηγουμένως το 1985 επεστράφησαν με άγνωστο αποστολέα, τα τεμάχια των ψηφιδωτών με τις μορφές των Αποστόλων Λουκά και Βαρθολομαίου καθώς και δυο νεώτερα ψηφιδωτά το ένα μάλιστα είχε το όνομα του Αποστόλου Λουκά και μικρά τεμάχια από την ψηφιδωτή διακοσμητική ταινία που περιέβαλλε τα ψηφιδωτά. Όπως αποκαλύφθηκε κατά την δίκη στην Ινδιανάπολη, το 1984 ο έμπορος τέχνης στο Λονδίνο Γιάννης Πετσόπουλος που μεσολαβούσε για την πώληση των τοιχογραφιών του τρούλλου και του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας που είχε αφαιρέσει ο Dikmen με τους συνεργάτες του από την εκκλησία του Αγίου Θεμωνιανού κοντά στη Λύση, στο Ίδρυμα De Menil στο Huston του Texas των Ηνωμένων Πολιτειών, είδε τα ψηφιδωτά της εκκλησίας της Παναγίας Κανακαρίας όταν επισκέφθηκε το σπίτι του Dikmen στο Μόναχο μαζί με την κυρία Dominique De Menil και τον Διευθυντή του Ιδρύματος De Menil και φιλονίκησε με τον Dikmen και απαίτησε από τον Τούρκο αρχαιοκάπηλο να επιστρέψει τα ψηφιδωτά στο Τμήμα Αρχαιοτήτων στην Κύπρο. Ο Dikmen υποσχέθηκε να επιστρέψει τα ψηφιδωτά. Αντί όμως να επιστρέψει τα ψηφιδωτά επέστρεψε μόνο τα τεμάχια των ψηφιδωτών του Αποστόλου Λουκά και του Βαρθολομαίου και τα δύο δικά του κατασκευάσματα. Το 1997 επιστράφηκε και το ψηφιδωτό του Αποστόλου Θαδδαίου αφού αγοράστηκε μαζί με τις τοιχογραφίες του Αντιφωνητή. Η Βαυαρική Αστυνομία βρήκε στα υποστατικά του Aydin Dikmen το ψηφιδωτό του Αποστόλου Θωμά, το χέρι του Αρχαγγέλου Γαβριήλ που βρισκόταν στ' αριστερά της Θεοτόκου και το αριστερό χέρι της Θεοτόκου. Εξακολουθεί να είναι άγνωστη η τύχη των ψηφιδωτών του Αποστόλου Ανδρέα, του Ευαγγελιστή Μάρκου και του κάτω τμήματος της Θεοτόκου και του Χριστού, ενώ θεωρείται βέβαιο ότι τα μισοκαταστρεμμένα ψηφιδωτά των Αποστόλων Παύλου και Φιλίππου καταστράφηκαν και οι ψηφίδες τους χρησιμοποιήθηκαν μαζί με καινούριες ψηφίδες για την κατασκευή νέων ψηφιδωτών από τον Dikmen και τους συνεργάτες του.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ο Aydin Dikmen με τους συνεργάτες του αφαίρεσαν τις τοιχογραφίες από τον τρούλλο και το τεταρτοσφαίριο της αφίδας της εκκλησίας του Αγίου Θεμωνιανού κοντά στη Λύση. Οι τοιχογραφίες αυτές αφαιρέθηκαν με επαγγελματικό τρόπο. Στον τρούλλο εικονίζετο ο Παντοκράτωρ ο οποίος περιεβάλλετο από την Ετοιμασία και τη Δέηση. Κάθε μορφή αφαιρέθηκε χωριστά με πολλή προσοχή. Στο τεταρ-

τοσφαιρίου της αψίδας εικονίζετο η Θεοτόκος όρθια δεομένη με τον Χριστό σε μέταλλο μπροστά στο στήθος μεταξύ των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ. Στη βάση του τεταρτοσφαιρίου υπήρχε η κτιτορική επιγραφή, την οποία κατέστρεψαν αυτοί που αφαίρεσαν την τοιχογραφία. Την ίδια περίοδο αφαίρεσαν τον Άγγελο από την τοιχογραφία που εικονίζει τις Μυροφόρες μπροστά στο κενό Μνημείο του βορείου τοίχου του μικρού ναού της Αγίας Σολομονής κοντά στην Κώμη του Γιαλού και τρεις άλλες μορφές από τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου αυτού που χρονολογούνται στον 9^ο αιώνα. Κάτω από την τοιχογραφία του Αγγέλου που αφαίρεσαν οι Τούρκοι βρέθηκε άλλη, παλαιότερη, καλύτερης ποιότητας τοιχογραφία την οποίαν δυστυχώς, επίσης αφαίρεσαν. Η τύχη της τοιχογραφίας αυτής είναι άγνωστη. Οι άλλες βρέθηκαν στα υποστατικά του Dikmen στο Μόναχο. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι Τούρκοι αφαίρεσαν τοιχογραφία με δυο ιερουργούντες ιεράρχες από τον ημικυλινδρικό τοίχο της αψίδας της εκκλησίας του Αγίου Φωτίου που βρίσκεται μεταξύ Γιαλούσας και Ριζοκαρπάσου. Φωτογραφία των τοιχογραφιών των δυο ιεραρχών κυκλοφορούσε στη Γερμανία αλλά δεν έγινε κατορθωτός ο εντοπισμός τους. Τεμάχιο άλλης τοιχογραφίας από την ίδια εκκλησία βρέθηκε στα υποστατικά του A. Dikmen στο Μόναχο.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι ίδιοι αρχαιοκάπηλοι αφαίρεσαν τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του τέλους του 12^{ου} αιώνα, από το δυτικό τμήμα του νοτίου τοίχου του ναού του Αγίου Φίλωνος στην τοποθεσία Αγρίδια στ' ανατολικά του Ριζοκαρπάσου. Τότε κατέστρεψαν και τις λιγοστές τοιχογραφίες που σώζονταν στο ναό της Μονής της Παναγίας του Τοχνιού κοντά στο χωριό Μάνδρες της Αμμοχώστου και αφαίρεσαν τις πολύ σημαντικές τοιχογραφίες των αρχών και του τέλους του 12^{ου} αιώνα που είχαν σωθεί στο ναό της Μονής της Παναγίας Αψινθιώτισσας. Οι τοιχογραφίες αυτές, τμήμα της Κοινωνίας των Αποστόλων και δύο ιεράρχες στην αψίδα, ο «Ελκόμενος» και ένας στρατιωτικός Άγιος στο νάρθηκα του 12^{ου} αιώνα, Απόστολοι στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα, η Μεταμόρφωσις πάνω από την είσοδο από το νάρθηκα στον κυρίως ναό, του 15^{ου} αιώνα, τμήμα της Αποκαθλώσεως του 12^{ου} αιώνα στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, ερημίτες Άγιοι, στη νότια παρειά της νότιας θύρας με την οποία επικοινωνεί ο νάρθηκας με το ναό του 12^{ου} αιώνα, είναι άγνωστο που βρίσκονται. Το κεφάλι του Αγίου Ιγνατίου του Θεοφόρου του 14^{ου} αιώνα εντοπίστηκε στα υποστατικά του Aydin Dikmen στο Μόναχο. Τεμάχιο της Αποκαθήλωσης παρέμεινε στη θέση του.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι Τούρκοι κατέστρεψαν το ακέφαλο ψηφιδωτό της Θεοτόκου στο τεταρτοσφαιρίου της αψίδας του ναού της Παναγίας Κυράς κοντά στο τουρκικό χωριό Λειβάδι της Καρπασίας. Το ψηφιδωτό αυτό, το τρίτο που ε σώζετο μέχρι τότε στην Κύπρο, εχρονολογείτο στο τέλος του 6^{ου} ή στις αρχές του 7^{ου} αιώνα. Προφανώς λόγω της καταστροφής της κεφαλής της Θεοτόκου, που εικονίζετο όρθια, μετωπική σε χρυσό βάθος με τα χέρια υψωμένα σε δέηση, οι βάνδαλοι αρχαιοκάπηλοι θεώρησαν ότι το ψηφιδωτό δεν είχε εμπορική αξία, γι' αυτό και το κατάστρεψαν. Ξένος επισκέπτης που είδε τη καταστροφή και τεμάχια του ψηφιδωτού ριγμένα στο πηγάδι που βρίσκεται στην αψίδα του ιερού βήματος κατάγγειλε την καταστροφή στο Τμήμα Αρχαιοτήτων. Την καταστροφή διαπίστωσαν αργότερα και άλλοι ξένοι επισκέπτες και η Αποστολή του Συμβουλίου της Ευρώπης το 1989.

Την ίδια εποχή αφαίρεσαν το κεφάλι της τοιχογραφίας του Αγίου Σπυριδώνος, ιερουργούντος στην αψίδα του ναού του Αγίου Νικολάου στην Κώμη του Γιαλού και άλλες τοιχογραφίες από το νότιο τοίχο.

Όταν οι Τούρκοι μετέτρεψαν την εκκλησία του Αρχαγγέλου στο ίδιο χωριό σε τζαμί ο χότζας, σύμφωνα με τις Τουρκοκυπριακές εφημερίδες κατέστρεψε τις τοιχογραφίες της εκκλησίας με αξίνα. Άγνωστη είναι η τύχη των λιγοστών τοιχογραφιών που εσώζοντο στην εκκλησία της Παναγίας στο ίδιο χωριό.

Οι Τούρκοι Αρχαιοκάπηλοι, δεν αρκέσθηκαν στην αφαίρεση μόνο των ψηφιδωτών από την εκκλησία της Παναγίας της Κανακαρίας. Συνέχισαν και την αφαίρεση τοιχογραφιών του 12^{ου} και 16^{ου} αιώνα, όπως της Αγίας Βαρβάρας στο νότιο τοίχο του 12^{ου} αιώνα και της Γέννησης του Χριστού του 15^{ου} -16^{ου} αιώνα στο «θριαμβικό» τόξο του ναού. Φθορές έχουν υποστεί και άλλες τοιχογραφίες στη ίδια εκκλησία λόγω της μακράς εγκατάλειψης και της έλλειψης φροντίδας, όπως η τοιχογραφία της Παναγίας Κανακαρίας, πάνω από τη νότια είσοδο του ναού.

Την ίδια περίοδο οι ίδιοι αρχαιοκάπηλοι αφαίρεσαν και τις λιγοστές τοιχογραφίες που εσώζοντο ψηλά, πάνω από το τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ναού της Παναγίας στην Άσσια και τις τοιχογραφίες στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Καλό Χωριό (Καπούτι) του Μόρφου. Στο νότιο κλίτος του ναού του Αγίου Γεωργίου εσώζοντο τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα ενώ στο βόρειο κλίτος τοιχογραφίες του 18^{ου} αιώνα. Ο αρχαιοκάπηλος που αφαίρεσε τις τοιχογραφίες αυτές, σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Cumhuriyet* ημ. 27.5.1984 συνελήφθη επ' αυτοφώρω από τις τουρκικές κατοχικές αρχές, και καταδικάσθη σε τρεις μήνες φυλάκιση. Δεν είναι όμως γνωστό αν εξέτισε την ποινή του.

Κατά τη δεκαετία του 1990 συνεχίσθη η αφαίρεση τοιχογραφιών από την εκκλησία του Αντιφωνητή. Την ίδια εποχή αφαιρέθηκαν οι λιγοστές τοιχογραφίες που εσώζοντο στην παλαιά εκκλησία της Παναγίας στην Κατωκοπιά καθώς και τα κεφάλια και το άνω τμήμα τοιχογραφιών δύο ιεραρχών και ενός μοναχού από την εκκλησία της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας στ' ανατολικά του χωριού Ακανθού. Οι τελευταίες αυτές τοιχογραφίες εντοπίσθηκαν στα υποστατικά του Τούρκου αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο το 1997.

Η τύχη όμως πολλών άλλων πολύ σημαντικών τοιχογραφιών παραμένει άγνωστη γιατί οι εκκλησίες στις οποίες ανήκουν βρίσκονται σε στρατιωτικές περιοχές ή σε στρατόπεδα του τουρκικού στρατού.

Έτσι παρέμενε άγνωστη η τύχη των τοιχογραφιών του λαξευτού ναΐσκου της Αγίας Μαύρας της Χρυσοκάβας στ' ανατολικά του κάστρου της Κερύνειας επειδή βρισκόταν στην περιφραγμένη περιοχή του στρατιωτικού λιμανιού που δημιούργησαν οι κατοχικές δυνάμεις στην περιοχή. Πρόσφατα ο ναΐσκος της Αγίας Μαύρας απελευθερώθη από την περιφραγή του στρατιωτικού λιμανιού και έτσι έγινε δυνατή η επίσκεψή του. Πρόσφατη φωτογραφία απέδειξε την αφαίρεση της κεφαλής του Χριστού από την σκηνή της Ανάληψης και άλλων μικρότερων καταστροφών σε κεφάλια Αποστόλων και Αγγέλων. Άγνωστη επίσης παραμένει η τύχη των λίγων, αλλά πολύ σημαντικών τοιχογραφιών του ερειπωμένου ναού της Παναγίας Αφέντρικας του Κουτσοβέντη, των αρχών του 12^{ου}

αιώνα, που περικλείονται στο στρατόπεδο των κατοχικών δυνάμεων της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Όπως άγνωστη παραμένει και η τύχη των μοναδικών τοιχογραφιών του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου που έγιναν προφανώς από Κωνσταντινουπολίτη ζωγράφο που μετεκάλεσε ο ιδρυτής του παρεκκλησίου Ευμάθιος Φιλοκάλης, διοικητής της Κύπρου και προσωπικός φίλος του Αυτοκράτορος Αλεξίου του Κομνηνού. Η Αποστολή του Συμβουλίου της Ευρώπης, στην οποία επετράπη η επίσκεψις στη Μονή διαπίστωσε ότι οι τοιχογραφίες καλύφθηκαν μέχρις ενός ύψους με ασβεστοχρίσματα και πιο ψηλά με εφημερίδες. Σ' ορισμένα σημεία υπήρχαν εκδορές στις τοιχογραφίες. Ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Λονδίνου R. Cormack, ανέφερε προφορικά ότι διαπίστωσε την ύπαρξη τοιχογραφιών κάτω από τα επιχρίσματα. Σε ποια έκταση όμως δεν μπορούσε να πει.

Στη Μονή της Αχειροποιήτου που κι' αυτή έχει μετατραπεί σε στρατόπεδο, ο ναός έχει συληθεί. Το εικονοστάσιο έχει ξεγυμνωθεί από το ξυλόγλυπτο τμήμα του και οι εικόνες έχουν κλαπεί. Μια μικρή εικόνα της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού εντοπίσθηκε στα υποστατικά του Aydin Dikmen στο Μόναχο. Η τύχη των άλλων εικόνων αγνοείται. Οι τοιχογραφίες στην αψίδα που δημοσίευσε ο Γ. Σωτηρίου το 1935 φαίνεται ότι εξακολουθούν να υφίστανται αν και ξεθωριασμένες ή καλυμμένες με άλατα. Έτσι φαίνονται σε φωτογραφία που πήρε ξένος διπλωμάτης στον οποίο επετράπη η είσοδος. Η τοιχογραφία του Αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού που εσώζετο μέχρι το 1974 στον ερειπωμένο ναό του Αποστόλου Παύλου στη Γομαρίστρα δεν υπάρχει πλέον. Είτε αφαιρέθηκε, είτε καταστράφηκε. Πολλές άλλες τοιχογραφίες έχουν υποστεί φθορές λόγω της μακροχρόνιας εγκατάλειψης και έλλειψης φροντίδας. Πρόσφατα οι Τούρκοι αφαίρεσαν ασβεστοχρίσματα που κάλυπταν τις τοιχογραφίες.

Δυστυχώς η μισαλλοδοξία και η καταστροφική μανία των κατοχικών δυνάμεων δεν περιορίσθηκε μόνο στην αφαίρεση τοιχογραφιών και εικόνων από τους συληθέντες και βεβηλωθέντες χριστιανικούς ναούς της Κύπρου. Προχώρησαν και στην κατεδάφιση και την ολοκληρωτική καταστροφή ναών. Προηγήθηκε η καταστροφή του ναού του Σωτήρος στη Λουρουτζίνα, ενός κομψού ναού του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο του 14^{ου} αιώνα. Στην Κυθρέα σύμφωνα με κάποιες πληροφορίες, κατεδάφισαν τόσο τη Μονή της Θεοτόκου όσο και τον καμαροσκέπαστο ναό της του 18^{ου} αιώνα, αφού πρώτα τον εληλάτησαν. Τις εικόνες του ναού, μερικές από τις οποίες χρονολογούνται στον 15^ο-16^ο αιώνα τις αφαίρεσαν και η τύχη τους αγνοείται. Κατεδάφισαν τον σημαντικό ναό της Μονής της Παναγίας της Αυγασίδας. Ο ναός αυτός ήταν δίκλιτος. Το ανατολικό τμήμα του νοτίου κλίτους του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο εχρονολογείτο πιθανώτατα στον 12^ο αιώνα, όπως έδειχναν τα ημικυκλικά τόξα, οι ημικυλινδρικές καμάρες και ο τρούλλος με την ιδιαίτερη κοιλότητα στο κέντρο της οποίας ήταν ζωγραφισμένος ο Παντοκράτορας. Όπως είναι γνωστό η ιδιαίτερη αυτή κοιλότητα παρουσιάζεται μόνο σε τρούλλους ναών του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα όπως στο καθολικό Αγίου Ηρακλειδίου της Μονής του Αγ. Ιωάννου του Λαμπαδιστή, τον ανατολικό τρούλλο του ναού της Παναγίας Κανακαρίας, τον τρούλλο του ναού Αγίων Αποστόλων στο Πέρα Χωρίο, τον τρούλλο ναού Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι και εκείνον της Παναγίας Κυράς στα Λειβάδια. Τον 14^ο ή 15^ο αιώνα ο ναός της Μονής της Παναγίας Αυγασίδας επεκτάθη-

κε με την προσθήκη του βορείου κλίτους και την επέκταση του στα δυτικά. Οι προσθήκες αυτές είχαν έντονο γοτθικό χαρακτήρα και οφείλονταν στην επίδραση της Γοτθικής Αρχιτεκτονικής που είχε εισαχθεί στην Κύπρο από τους Φράγκους τον 13^ο αιώνα οπότε έκτισαν τους Λατινικούς Καθεδρικούς ναούς της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία και του Αγίου Νικολάου στην Αμμόχωστο, που οι Οθωμανοί κατακτητές της Κύπρου το 1570 και 1571 μετέτρεψαν σε τζαμιά όπως και άλλους ναούς (π.χ. Αγία Αικατερίνη, ο ναός των Αυγουστινιανών, και το «Γενιή Τζαμί» στη Λευκωσία, Πέτρου και Παύλου στην Αμμόχωστο, το τζαμί των «Γναφέων» στη Αμμόχωστο). Οι Τούρκοι κατεδάφισαν μικρούς ναούς όπως το ναό του Αγίου Θωμά στο Τρίκωμο για να ευθυγραμμίσουν δρόμο, το ναό του Αγίου Δημητρίου επίσης στο Τρίκωμο, το ναό του Αγίου Σπυρίδωνος στο Μαραθόβουνο, το ναό του Προφήτη Αββακούμ στο Ριζοκάρπασο, το ναό του Προφήτη Ζαχαρία στο Δίκωμο κ. α.

Πολλές άλλες εκκλησίες λόγω της μακροχρόνιας εγκατάλειψης και της έλλειψης οποιασδήποτε φροντίδας κατέρρευσαν ή τμήματα τους κατέρρευσαν όπως ο ναός του Αγίου Ανδρονίκου στην Κυθρέα, ο ναός της Παναγίας Μελανδρύνας στην Καλογραία και ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Φαράγγου στην Αμμόχωστο.

Αρκετές εκκλησίες έχουν μετατραπεί σε τζαμιά, άλλες σε στρατιωτικές αποθήκες, σε πολιτιστικούς συλλόγους, χοροδιδασκαλεία, αθλητικά κέντρα, εστιατόρια, νυκτερινά κέντρα, αχυρώνες, μάνδρες ζώων. Χαρακτηριστικά έγραψε η Τουρκοκυπριακή εφημερίδα Yenidüzen ημ. 26.6.1989. "Because of the Council of Europe delegation currently holding investigations into the destruction of Cultural Heritage in Cyprus, the Officials of the Department of Antiquities went round the villages last week and sought assistance of the village Muhtar in cleaning the churches. The officials were reminded that many churches are full of human and animal excreta, they do not have neither doors or windows and that great effort and lots of money was needed to even clean them".

Οι ορθόδοξες εκκλησίες που έχουν συληθεί και βεβηλωθεί είναι πολλές. Όμως δεν θα εξετασθούν πιο κάτω όλες οι εκκλησίες. Η αναφορά θα περιορισθεί μόνο σε εκκλησίες που έχουν ιστορικό χαρακτήρα, αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον και ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες ή η ζωγραφική τους αναφέρεται συχνά στη διεθνή βιβλιογραφία.

Το 1989 η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης ύστερα από πολλές προσπάθειες των αντιπροσώπων της Κύπρου απέστειλε αντιπροσωπεία στην Κύπρο για την έρευνα της κατάστασης της Πολιτιστικής Κληρονομιάς σ' όλη την Κύπρο.

Η αντιπροσωπεία της οποίας ηγείτο ο Ολλανδός Γερουσιαστής van der Werff και συμμετείχαν ο Άγγλος Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Λονδίνου R. Cormack και ο Γραμματέας της Επιτροπής Παιδείας και Πολιτισμού του Συμβουλίου της Ευρώπης Chr. Grayson, επισκέφθηκε την Κύπρο μεταξύ 21 και 28 Ιουνίου 1989, ύστερα από συγκατάθεση του εκπροσώπου της Τουρκίας στην Unesco και του πολιτικού Διοικητή του Τμήματος της Κύπρου που κατέλαβε ο Τουρκικός στρατός το 1974 Rauf Denktash. Σε δήλωση του Denktash που δημοσίευσε η εφημερίδα Yenidüzen ημερομηνίας 23.6.89 αναφέρει ότι η αποστολή του Συμβουλίου της Ευρώπης θα ετοίμαζε μια «ισορροπημένη» έκθεση για την κατάσταση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς στην Κύπρο. Πράγματι η αποστολή που

επισκέφθηκε ορισμένες μόνο εκκλησίες στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου, ετοίμασε μια «ισορροπημένη» έκθεση. Πράγματι ενώ ο R. Cormack ανέφερε τη σημασία των εκκλησιών που επισκέφθηκαν, ορθόδοξων και γοθικών για την ιστορία της Τέχνης, τόσο της Χριστιανικής και Βυζαντινής όσο και της Γοθικής ο επικεφαλής της αντιπροσωπείας, Van der Werff προσπάθησε να «εξισορροπήσει» τη λεηλασία και αφαίρεση τοιχογραφιών από τις ορθόδοξες εκκλησίες στο κατεχόμενο από τα τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου, που έγινε σε συστηματική βάση, με την τυχαία κλοπή από το τοπικό Μουσείο των Κουκλιών το 1980 του ψηφιδωτού της «Λήδας και του Κύκνου», την οποία κατήγγειλε αμέσως η Κυπριακή Δημοκρατία που φρόντισε για τον εντοπισμό και επαναφορά του στην Κύπρο, σ' αντίθεση με το καθεστώς Denktash που όχι μόνο δεν έκαμε τίποτε για να σταματήσει τη λεηλασία των τοιχογραφιών και εικόνων και την παράνομη εξαγωγή τους από την Κύπρο, αλλά διέψευδε συνεχώς τα δημοσιεύματα και αυτού του Τουρκοκυπριακού τύπου για την κλοπή και παράνομη εξαγωγή τους από την Κύπρο, προφανώς με την σιωπηλή έγκρισή του (Τουρκοκυπριακή εφημερίδα SOZ, 24.12.1983, άρθρο του Biringi στην εφημερίδα DEMOKRAT ημ. 1.6.1989, αναφέρει ότι πίσω από κάθε αρχαιοκαπηλία υπάρχει κάποιος αξιωματούχος του κράτους, ενώ ο Ozger Ozgur σε άρθρο του στη Yeni düzen ημ. 31.5.1989 αναφέρει «it is understood that the Government knew about the smuggling operations from the start. Arrested smugglers were released on the intervention of high ranking officials”.

Ο van der Werff επαναλαμβάνει δυο φορές την καταστροφή του τζαμιού στην αγορά της Πάφου, το 1964, το οποίο εχρησιμοποιείτο ως πολυβολείο από τους Τούρκους εξτρεμιστές για να φονεύουν Έλληνες που πήγαιναν στην αγορά. Το τζαμί αυτό ήταν εκκλησία του Αγίου Νικολάου προτού μετατραπεί σε τζαμί, όπως αναφέρει ο Λοΐζος Φιλίππου, (Paphos, A guide, Paphos 1949, p. 5). Αυτό το επληροφορήθη, ο Van den Verf, αλλά δεν το αναφέρει. Η εκκλησία - τζαμί δεν είχε οποιοδήποτε αρχιτεκτονικό χαρακτήρα, και κατηγορεί τους Έλληνες, διότι έσωσαν πολλές ανθρώπινες ζωές καταστρέφοντας το τουρκικό πολυβολείο. Λίγες γραμμές πιο πάνω κατηγορεί την Κυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας ότι ξοδεύει σημαντικά ποσά για τη συντήρηση τζαμιών: «The general policy of the Central Committee is however to maintain the mosques in good structural condition... it is questionable whether the considerable sums involved are altogether justified from a strictly cultural heritage point of view. Evdhimou mosque is being virtually rebuilt, though it is of no architectural importance”. Η προσπάθεια του για να «εξισορροπήσει» τις ευθύνες είναι φανερή με όσα γράφει λίγες γραμμές πιο κάτω: “We saw no churches destroyed (though St. George in Limnia was listed as such) and no minarets recently built”. Και όμως πολύ κοντά στα Λιμνιά είναι η Μονή της Παναγίας της Αυγασίδας, το καθολικό (ναό) της οποίας οι Τούρκοι κατεδάφισαν μέχρι θεμελίων. Και όμως το καθολικό ήταν πολύ σημαντικό τόσο για την αρχιτεκτονική του (το ανατολικό τμήμα του νοτίου κλίτους, του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς) εχρονολογείτο στο 12^ο αιώνα όσο και για τη ζωγραφική του ενώ το βόρειο κλίτος εχρονολογείτο στον 15^ο αιώνα με σημαντικές γοθικές επιδράσεις. Οι τοιχογραφίες του τρούλλου του αρχικού ναού εχρονολογούντο στον 15^ο αιώνα και το εικονοστάσιο και οι εικόνες του από τον 15^ο μέχρι τον 18^ο αιώνα.

Στο Τρίκωμο που το επισκέφθηκε και πολύ κοντά στην εκκλησία της Παναγίας που

αναφέρεται στην έκθεση οι Τούρκοι κατεδάφισαν την εκκλησία του Αγίου Θωμά και την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Στην πραγματικότητα η Αποστολή του Συμβουλίου της Ευρώπης πηγαίνοντας στην εκκλησία της Παναγίας, πέρασε πάνω από τον χώρο στον οποίο ήταν κτισμένη η εκκλησία του Αγίου Θωμά. Οι Τούρκοι κατεδάφισαν την εκκλησία για να ευθυγραμμίσουν τον δρόμο. Δεν είναι όμως μόνο τα πιο πάνω που φανερώνουν την προσπάθεια «εξισορρόπησης». Οι σελίδες 11-15 της έκθεσης είναι γεμάτες με τέτοιες λεπτομέρειες. Ο σκοπός δεν είναι η κριτική της έκθεσης του Vanden Verf. Εδώ απλώς γίνεται μόνο αναφορά εν παρόδω της έκθεσης αυτής, για να καταδειχθεί η προσπάθεια που καταβάλλεται για αποενοχοποίηση της Τουρκίας και της εγκάθετης διοίκησης που επέβαλε στο τμήμα της Κύπρου που κατέλαβε το 1974 από πολλούς κύκλους στην Ευρώπη.

Βέβαια έκτοτε, μετά την επίσκεψη της Αποστολής του Συμβουλίου της Ευρώπης το 1989 συνέβησαν πολλά. Το 1997 η Αστυνομία του Μονάχου με φροντίδα της κας Τασούλας Χατζητοφή βρήκε στα υποστατικά του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen εκατοντάδες εικόνες και Τοιχογραφίες από εκκλησίες της Κύπρου. Μεσολάβησαν οι δίκες για 4 εικόνες της εκκλησίας του Αντιφωνητή στην Ολλανδία, η επιστροφή στην Κύπρο με την φροντίδα της κας Τασούλας Χατζητοφή της εικόνας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ μεταξύ των Αγίων Μαρίνας και Ευδοκίας που εκλάπη από τη Μητρόπολη της Κερύνειας και εξήχθη παράνομα το 1975-1976 από την Κύπρο, η επιστροφή μιας εικόνας του Προδρόμου από τον Γιάννη Πετσόπουλο, κατόπιν προσφυγής της εκκλησίας της Κύπρου σε δικαστήριο του Λονδίνου, η επιστροφή της εικόνας της ένθρονης Θεοτόκου από την Εκκλησία του Αντιφωνητή από την Ελληνική Κυβέρνηση που εφάρμοσε τη Συνθήκη της Unesco του 1971 για την επιστροφή στην χώρα προέλευσης κλαπέντος αντικειμένου της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ύστερα από προσφυγή σε δικαστήριο Αθηνών της Εκκλησίας της Κύπρου και η εθελούσια επιστροφή της εικόνας του Αποστόλου Πέτρου που ανήκε στο ναό του Αντιφωνητή από τον κάτοχό της στη Ζυρίχη μέσω της Πρεσβείας της Κύπρου στη Ρώμη.

Το 2003 οι κατοχικές αρχές επέτρεψαν για πρώτη φορά σε Έλληνες την επίσκεψη στο κατεχόμενο από τα τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου. Οι πληροφορίες που έφθαναν τα προηγούμενα χρόνια για καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς της Κύπρου και ιδιαίτερα για την λεηλασία, τη βεβήλωση και την καταστροφή των εκκλησιών όχι μόνο επιβεβαιώθηκαν αλλά και ανέδειξαν το μέγεθος της καταστροφής. Μια μικρή μόνο απόδειξη της καταστροφής είναι όσα δημοσιεύονται, κατ' επιλογήν, πιο κάτω.

Αγία Τριάς Γιαλούσας, η Βασιλική

Η ερειπωμένη βασιλική στο χωριό Αγ. Τριάδα κοντά στη Γιαλούσα ανεσκάφη μεταξύ των ετών 1963 και 1973. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και αίθριο στα δυτικά. Τα κλίτη της βασιλικής καταλήγουν στ' ανατολικά σε ημικυκλικές αψίδες. Το βήμα της βασιλικής καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του μέσου κλίτους και είναι υπερυψωμένο κατά δύο βαθμίδες. Το ψηφιδωτό δάπεδο του βήματος καταστράφηκε, από την αροτρίωση διότι βρισκόταν κοντά στην επιφάνεια του εδάφους. Τα πλάγια κλίτη της βασιλικής εχωρίζοντο από το μέσο με δύο κιονοστοιχίες από πέντε λίθινους κίονες η κάθε μια. Λίθινα ήσαν και τα κιονόκρανα και οι βάσεις των κίωνων. Το μέσο κλίτος καταλαμβάνετο από τον άμβωνα και γι' αυτό τα πλάγια κλίτη εχωρίζοντο από το μέσο με θωράκια που εστηρίζοντο στις βάσεις των κίωνων και σε πεσσίσκους. Μόνο τα δυτικά διάστυλα των κιονοστοιχιών ήσαν ελεύθερα για να επικοινωνούν τα κλίτη μεταξύ τους και για το σκοπό αυτό το δυτικό τμήμα των στυλοβατών εκαλύπτετο με ψηφιδωτό, όπως και τα δάπεδα των κλιτών. Τα κλίτη επικοινωνούσαν στα δυτικά με το νάρθηκα. Το δάπεδο του νάρθηκα ήταν χαμηλότερο του δαπέδου του κυρίως ναού κατά 30cm. Ο νάρθηκας στη νότια πλευρά του μέσω τριβήλου επικοινωνούσε με ορθογώνια αίθουσα με αψίδα στη νότια πλευρά και με θύρα στην ανατολική πλευρά που επικοινωνούσε με διάδρομο που οδηγούσε κατά μήκος του νοτίου τοίχου της βασιλικής στο βαπτιστήριο που βρισκόταν στα νοτιοανατολικά της βασιλικής. Όπως και άλλα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Κύπρου αποτελούσε ιδιαίτερο συγκρότημα που περιλάμβανε αίθουσα προβαπτισματικών τελετών, αποδυτήριο, το φωτιστήριο με τη σταυρική κολυμβήθρα, το χρισμάριο με αψίδα στ' ανατολικά, όπου οι βαπτισθέντες αφού εχρίοντο με το μύρο ενδύονταν λευκά ενδύματα και διά μέσου του διαδρόμου επέστρεφαν στο νάρθηκα και εισήρχοντο στην εκκλησία για να μετάσχουν για πρώτη φορά στη λειτουργία των πιστών και να δεχθούν τη Θεία Κοινωνία. Δυτικά του νάρθηκος και σε χαμηλότερο επίπεδο υπήρχε τρίστωο αίθριο, το οποίο επικοινωνούσε με τρεις εισόδους με το νάρθηκα. Τα κλίτη του αιθρίου εχωρίζοντο με τρεις κιονοστοιχίες στα νότια, δυτικά και βόρεια. Η νότια, δυτική και βόρεια κιονοστοιχία αποτελούντο από δύο λίθινους κίονες και από ένα ταυόσχημο πεσσό στη νοτιοδυτική και βορειοδυτική γωνία.

Το αίθριο επικοινωνούσε με τους παρακείμενους δρόμους μέσω διαδρόμου στη νότια πλευρά και μέσω διαδρόμου και προπύλου που εστηρίζετο σε δύο κίονες στη δυτική πλευρά. Πάνω από το νάρθηκα και τα πλάγια κλίτη της βασιλικής υπήρχαν υπερώα όπως μαρτυρεί κλίμακα που βρίσκεται σε δωμάτιο παρά τη νότια είσοδο του αιθρίου και πίσω από την αίθουσα με αψίδα στην οποία καταλήγει ο νάρθηκας.

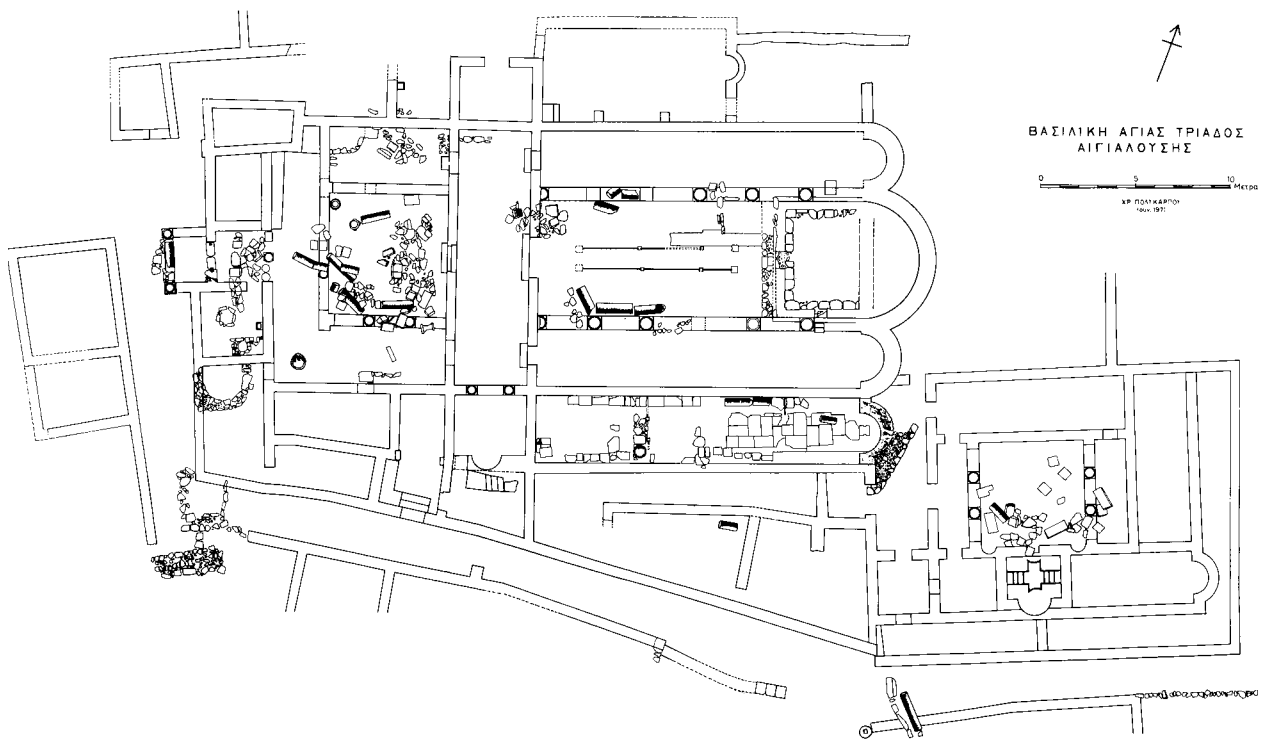
Τα δάπεδα της βασιλικής εκαλύπτοντο με ψηφιδωτά διακοσμημένα με πλούσια γεωμετρικά θέματα και ζωηρά χρώματα των αρχών του 5^{ου} αιώνα. Στο βόρειο κλίτος εκτός από βλαστό κισσού εικονίζονται και ζεύγος σανδαλιών που κατ' άλλους σημαίνουν προσκύνημα, κατ' άλλους προτροπή να λύσουν τα σανδάλια τους και ρόδια με τη γνωστή

συμβολική σημασία τους. Δύο επιγραφές στο ψηφιδωτό δάπεδο του μέσου κλίτους αποκαλύπτουν τον ψηφοθέτη η πρώτη (*Ηράκλειος διάκονος ευξάμενος εποίησε μεσόχωρον*) και η άλλη τους δωρητές (*Αέτις, Ευθάλις, Ευτυχιανός, ευξάμενοι την ευχήν απέδωκ(αν)*).

Στη βόρεια πλευρά της βασιλικής κτίσθηκε τον 6^ο αιώνα παρεκκλήσιο με ημικυκλική αφίδα αλλά και τη θύρα του στην ανατολική πλευρά. Μετά την καταστροφή της βασιλικής τον 8^ο αιώνα και την δραστική ελάττωση του πληθυσμού της αγροτικής αυτής κοινότητας ο διάδρομος που οδηγούσε από την προέκταση του νάρθηκα προς το βαπτιστήριο εφοδιάσθηκε με ημικυκλική αφίδα και μετετράπη σε παρεκκλήσιο για τις θρησκευτικές ανάγκες της μικρής και πτωχής κοινότητας. Για τον διαχωρισμό του βήματος από τον κυρίως ναό χρησιμοποιήθηκαν δύο πεσσίσκοι και θωράκια του τέμπλου της βασιλικής. Λόγω της περιφράξης του χώρου των ανασκαφών, μετά το 1974 οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν τον χώρο σαν μάνδρα αιγοπροβάτων με αποτέλεσμα τα ψηφιδωτά να υποστούν πολλή φθορά.

Βιβλιογραφία

Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά το 1963*, Λευκωσία 1964, σ. 4-7, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1965-1966*, Λευκωσία 1967, σ. 4-9, Α. Papageorghiou, *L' Architecture Paleochrétienne de Chypre*, εν XXXII *Corso di Cultura Sull Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 23-30 Marzo 1985, Ravenna 1985, p. 316-319, A.H.S. Megaw, *Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or Provincial*, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 28, 1974, p. 67 fig. D. Για τα ψηφιδωτά, Στ. Πελεκανίδης - Π. Ι. Ατζακά, *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος. Ι. Νησιωτική Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 148 -150, D. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Nicosia 1987, p. 38-40, pl. XXXVII, p. 44 pl. XXVIII, p. 43, W. A. Daszewsky – D. Michaelides, *Mosaic Floors in Cyprus*, Ravenna 1988, p.p. 89, 100, 111 fig. 5, 14, 16, 30, 41, 45, A.H.S. Megaw, *Interior decoration in early Christian Cyprus*, *Rapports et Co-Rapports*, XV *Congrès International d' Études Byzantines*, Athènes 1976, p. 67, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', *Βυζαντινή Κύπρος*, Λευκωσία 2005, σ. 505-506, εικ. 81-90.

1. Κάτοψη της βασιλικής της Αγίας Τριάδος (σχέδιο Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

2. Γενική άποψη της βασιλικής της Αγίας Τριάδος από τα δυτικά (Φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ψηφιδωτό δάπεδο μέσου κλίτους της βασιλικής (λεπτομέρεια). Η επιγραφή που αναφέρει το όνομα του ψηφοθέτη (Φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ψηφιδωτό δάπεδο μέσου κλίτους. Η αναθηματική επιγραφή. (Φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Αποψη από τ' ανατολικά του ψηφιδωτού δαπέδου του μέσου κλίτους της βασιλικής. (Φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ψηφιδωτό δάπεδο του βορείου κλίτους της βασιλικής (λεπτομέρεια). (Φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ψηφιδωτό δάπεδο (λεπτομέρεια) του διαδρόμου που οδηγεί στη νότια είσοδο. (Φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Γενική άποψη του νάρθηκα από την αφιδωτή αίθουσα στα νότια. (Φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Άγιος Αμβρόσιος, Εκκλησία της Παναγίας Υπάτης

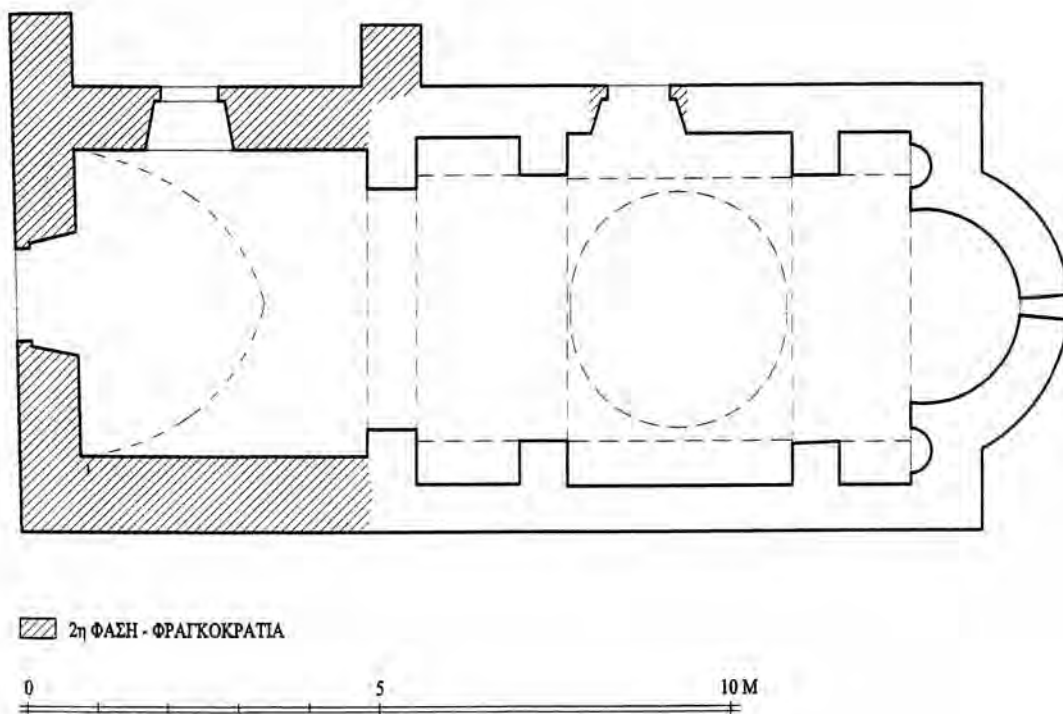
Ο ναός της Παναγίας Υπάτης είναι κτισμένος στ' αριστερά του δρόμου που οδηγεί από τη Μονή του Αντιφωνητή στο χωριό Άγιος Αμβρόσιος, όχι πολύ μακριά από τη Μονή του Αντιφωνητή. Ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο και κτίστηκε πιθανότατα τον 12^ο αιώνα. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 7×5μ. περίπου, χωρίς την ημικυκλική αψίδα. Η αψίδα έχει χορδή 2,60 και βέλος 1,50μ. Ο τρούλλος του ναού έχει τέσσερα μικρά παράθυρα, κατά τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και μεταξύ των παραθύρων τέσσερα, τυφλά παράθυρα, όπως ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Φαράγγου έξω από την Αμμόχωστο. Στην αψίδα υπάρχει μικρό παράθυρο.

Αρχικά ο ναός είχε δυο εισόδους μια στο βόρειο τοίχο και μια στο δυτικό. Όταν, πολύ αργότερα, προστέθηκε στα δυτικά νάρθηκας τότε ο δυτικός τοίχος του ναού κατεδαφίστη σχεδόν ολόκληρος για να ενωθεί ο νάρθηκας με το ναό και η δυτική ημικυκλική καμάρα του ναού αντικαταστάθηκε με οξυκόρυφη καμάρα, πιο ψηλή που κάλυπτε και το νάρθηκα. Τη θέση του δυτικού τοίχου του ναού κατέλαβε τόξο. Ο βόρειος τοίχος του νάρθηκα έχει δυο αντηρίδες. Στο βόρειο και τον δυτικό τοίχο του νάρθηκα αφέθηκαν θύρες. Μικρό παράθυρο υπάρχει ψηλά στον δυτικό τοίχο του ναού.

Ο ναός της Παναγίας της Υπάτης εβεβηλώθη αμέσως μετά την τουρκική εισβολή. Οι εικόνες του εικονοστασίου τεμαχίσθηκαν όπως και ο σταυρός με τον εσταυρωμένο, όπως φαίνεται στις φωτογραφίες που δημοσίευσε ο Άγγλος δημοσιογράφος John Fielding στο περιοδικό 'The Guardian' ημ. 6 Μαΐου 1976.

Βιβλιογραφία

Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Εν Αθήναις 1935, πιν. 41β, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 337-338, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 195, Δ. Μυριανθεύς, *Ναός Παναγίας Υπάτης στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 50-53, Ε. Προκοπίου, *Ο Συνεπτυγμένος Σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στην Κύπρο, 9^{ος} - 12^{ος} αιώνας*, Λευκωσία 2007, σ. 126-135.

1. Κάτοψη του ναού της Παναγίας Υπάτης (σχέδιο Δ. Μυριανθεύς - Ε. Προκοπίου).

2. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Παναγίας Υπάτης (Φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Βορειοδυτική άποψη του ναού της Παναγίας Υπάτης (Φωτ. τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Βορειοανατολική άποψη του ναού της Παναγίας Υπάτης (Φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η εικόνα της Παναγίας Υπάτης κατεστραμμένη από τους Τούρκους εισβολείς. (φωτ. Τμήμα Δημοσίων Πληροφοριών).

2. Ο Σταυρός του τέμπλου κατεστράφη από τους Τούρκους εισβολείς. (φωτ. Τμήμα Δημοσίων Πληροφοριών).

Άγιος Γεώργιος Σολέας, Εκκλησία του Αγ. Γεωργίου

Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Άγιος Γεώργιος Σολέας ανήκει στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Στα ανατολικά καταλήγει σε κεντρική αψίδα ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά. Τα παραβήματα καταλήγουν σε ημικυκλικές αψίδες εγγεγραμμένες στο πάχος του ανατολικού τοίχου, όπως το Καθολικό της Μονής του Αγ. Ιωάννου του Λαμπαδιστή και άλλες μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Κύπρου, που κτίσθηκαν πιθανότατα τον 11^ο και 12^ο αιώνα. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 14,57μ. μήκος, χωρίς τις αψίδες και πλάτος 7,25μ. Το αρχικό μήκος, εσωτερικά, της εκκλησίας ήταν 11,27μ. Το 1927 σύμφωνα με χρονολογία πάνω από την είσοδο ο δυτικός τοίχος της εκκλησίας κατεδαφίσθηκε και ο ναός επεκτάθηκε στα δυτικά (εσωτερικά η επέκταση έχει διαστάσεις 2,75 × 7,24μ.). Η προσθήκη καλύφθηκε με ξύλινη στέγη και κεραμίδια. Η εκκλησία μετά το 1974 λεηλατήθηκε και αφαιρέθηκαν οι θύρες και τα παράθυρά της.

Βιβλιογραφία

Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α', Πίνακες, Αθήνα 1935, πίν. 13, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, σ. 46-47, *Ιερά Μητρόπολη Μόρφου, Δύο Χιλιάδες χρόνια τέχνης και Αγιότητας*, Λευκωσία 2000, σ. 68 – 69.

1. Νοτιοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Γεωργίου (Φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

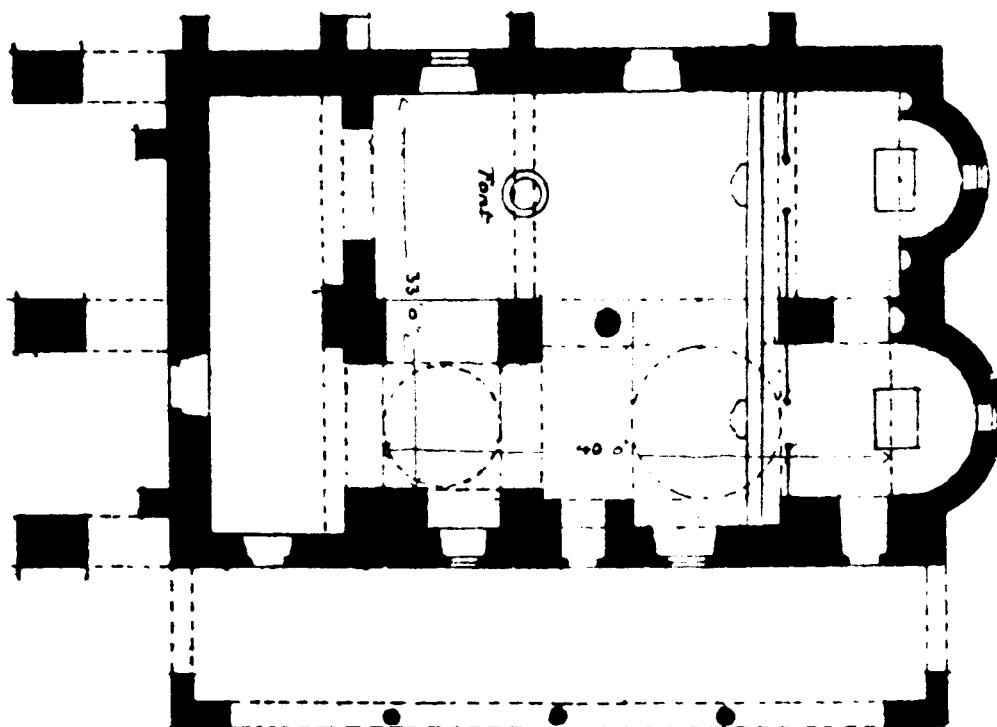
Άγιος Σέργιος, Εκκλησία του Αγίου Σεργίου

Ο ναός του Αγίου Σεργίου στον Άγιο Σέργιο εκτίσθη πιθανώτατα τον 13^ο ή 14^ο αιώνα αρχικά στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο χωρίς νάρθηκα. Αργότερα προσετέθη στα δυτικά νάρθηκας καλυμμένος με τυφλό τρούλλο. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με πωρόλιθους από τα παρακείμενα ερείπια της Σαλαμίνας – Κωνσταντίας. Πολύ αργότερα, ίσως τον 16^ο αιώνα προστέθηκε το βόρειο κλίτος το οποίο είναι καλυμμένο με καμάρα που στηρίζεται σε δύο σφενδόνια που ξεκινούν από προβόλους στο βόρειο τοίχο και τους δύο ισχυρούς πεσσούς που αντικατέστησαν τον βόρειο τοίχο του αρχικού ναού. Προφανώς μετά την προσθήκη του βορείου κλίτους ο δυτικός τοίχος που χώριζε τον αρχικό κυρίως ναό με το νάρθηκα κατεδαφίσθηκε και έγινε ενιαίος ο χώρος του ναού και του νάρθηκα. Τότε προστέθηκε νέος νάρθηκας κοινός και για τα δύο κλίτη καλυμμένος με εγκάρσια καμάρα. Για εξουδετέρωση των ωθήσεων της καμάρας είχαν κτισθεί δυο ορθογώνιες αντηρίδες στο δυτικό τοίχο. Αργότερα όμως προστέθηκαν τρεις τοξωτές αντηρίδες στον δυτικό τοίχο για αποτελεσματικότερη εξουδετέρωση των ωθήσεων της καμάρας του νάρθηκος. Πολύ αργότερα κτίσθηκε η στοά στη νότια πλευρά του ναού.

Μετά το 1974, οπότε κατελήφθη η περιοχή από τα Τουρκικά στρατεύματα η εκκλησία των Αγίων Σεργίου και Βάκχου ελεηλατήθη και εβεβηλώθη. Οι εικόνες εκλάπησαν και η εκκλησία μετεβλήθη σε στάβλο. Τα τελευταία χρόνια όμως εκαθαρίσθη και μετεβλήθη σε νηπιαγωγείο και θέατρο. Οι κλεμμένες εικόνες παρέμειναν σε χέρια τούρκων αρχαιοκάπηλων, οι οποίοι το 2005 προσέγγισαν διαφόρους κατοίκους του χωριού για να τις πουλήσουν. Όταν οι διαπραγματεύσεις ναυάγησαν λόγω της υψηλής τιμής που ζητούσαν οι Αρχαιοκάπηλοι, αυτοί μετέφεραν κρυφά τις εικόνες, στις ελεύθερες περιοχές και προσπάθησαν να τις πωλήσουν. Συνελήφθησαν όμως από την Αστυνομία και οι εικόνες κατασχέθηκαν. Σήμερα η εικόνα των Αγίων Σεργίου και Βάκχου μετά την συντήρηση και τον καθαρισμό της βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου του Γ' στη Λευκωσία.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *Byzantine Churches of Cyprus εν Proceedings of the Society of Antiquaries of London*, 2nd ser. v. XXVIII, 1916. G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 240, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 203 – 204, D. Talbot Rice, *The Icons of Cyprus*, London 1937, p. 238 pl. XXXII, 79.

1. Κάτοψη του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου (σχέδιο G. Jeffery).

2. Νοτιοανατολική άποψη του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων)

1. Νοτιοανατολική άποψη του ναού (λεπτομέρεια) (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Βορειοδυτική άποψη του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Ακανθού, Εκκλησία της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας

Ο ναός της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας βρίσκεται πέντε περίπου χιλιόμετρα, στ' ανατολικά του χωριού Ακανθού και βορείως του δρόμου που οδηγεί από την Ακανθού στο Φλαμούδι και τον Δαυλό. Είναι κτισμένη στα ερείπια μιας τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής Βασιλικής. Το ανατολικό τμήμα της βασιλικής με τις τρεις αψίδες στις οποίες κατέληγαν τα κλίτη βρέθηκε στ' ανατολικά της αψίδας του ναού της Παναγίας ύστερα από περιορισμένη ανασκαφική έρευνα.

Η αψίδα του μέσου κλίτους της βασιλικής επικοινωνούσε με τις αψίδες των πλαγίων κλιτών με στενές διόδους, όπως στη βασιλική του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα και τις βασιλικές της Παναγίας και των Ασωμάτων της Αφέντρικας Ριζοκαρπάσου, της Παναγίας Αχειροποιήτου στη Λάμπουσα και της βασιλικής των Σόλων. Η τρίκλιτη βασιλική χρονολογήθηκε στον 6^ο αιώνα και φαίνεται ότι καταστράφηκε κατά την περίοδο των Αραβικών επιδρομών είτε από τους Άραβες επιδρομείς είτε από σεισμούς, είτε και με συνδυασμό των δύο όπως συνέβη με την βασιλική των Σόλων το 653.

Πότε κτίστηκε ο σημερινός ναός, που ανήκει στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο δεν είναι γνωστό. Ο ναός είναι κτισμένος με αδρά πελεκημένους πωρολίθους και έχει τους τοίχους εξωτερικά τελείως αδιάπλαστους. Οι καμάρες τόσο του σταυρού στη συνάντηση των οποίων επικάθεται ο τρούλλος, όσο και οι καμάρες που καλύπτουν τα χαμηλότερα γωνιαία διαμερίσματα του ναού είναι ημικυλινδρικές και στηρίζονται τόσο στους εξωτερικούς τοίχους όσο και σε τέσσερις ισχυρούς κτιστούς ορθογώνιους πεσσούς, όπως όλοι σχεδόν οι εγγεγραμμένοι σταυροειδείς με τρούλλο ναοί της Κύπρου (εξαιρέση αποτελεί μόνο ο ναός του Αγ. Γεωργίου στο κάστρο της Κερύνειας). Ανήκει δηλαδή στον τύπο του απλού τετράστυλου το ιερό βήμα του οποίου καλύπτεται από την ανατολική καμάρα του ναού. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 12 × 6,80μ. χωρίς την αψίδα. Η αψίδα που είναι εξωτερικά ημικυκλική και εσωτερικά σχεδόν πεταλόσχημη, έχει χορδή 2,80μ. και βέλος 2,50μ. Τα ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα καταλήγουν σε μικρές αψίδες εγγεγραμμένες στον ανατολικό τοίχο, που δεν φθάνουν όμως μέχρι το έδαφος. Κάθε αψίδα έχει ένα μικρό παράθυρο. Στον τρούλλο υπάρχουν 4 μικρά παράθυρα και από ένα ψηλά στο νότιο, τον δυτικό και τον βόρειο τοίχο. Ο ναός είχε εικονογραφηθεί πλήρως, όπως φαίνεται από τα σπαράγματα τοιχογραφιών που σώθηκαν σε διάφορα σημεία των τοίχων του. Δεν έγινε βέβαια έρευνα για να διαπιστωθεί αν κάτω από το στρώμα γύψου που καλύπτει τους τοίχους και τις καμάρες του ναού σώζονται τοιχογραφίες ή σπαράγματα τοιχογραφιών. Μέχρι το 1974 εσώζοντο σε αρκετά καλή κατάσταση τοιχογραφίες στην ανατολική καμάρα, τους ανατολικούς πεσσούς και τα εσωρράχια των τόξων που ενώνουν τους ανατολικούς πεσσούς με τον ανατολικό τοίχο, όπως και στον ημικυλινδρικό τοίχο της αψίδας.

Στην αψίδα μάλιστα σώζονται δύο στρώματα τοιχογραφιών. Από το αρχικό στρώμα σώζεται μόνο, όχι σε καλή κατάσταση, νέος μετωπικός Άγιος που κρατούσε ίσως δόρυ.

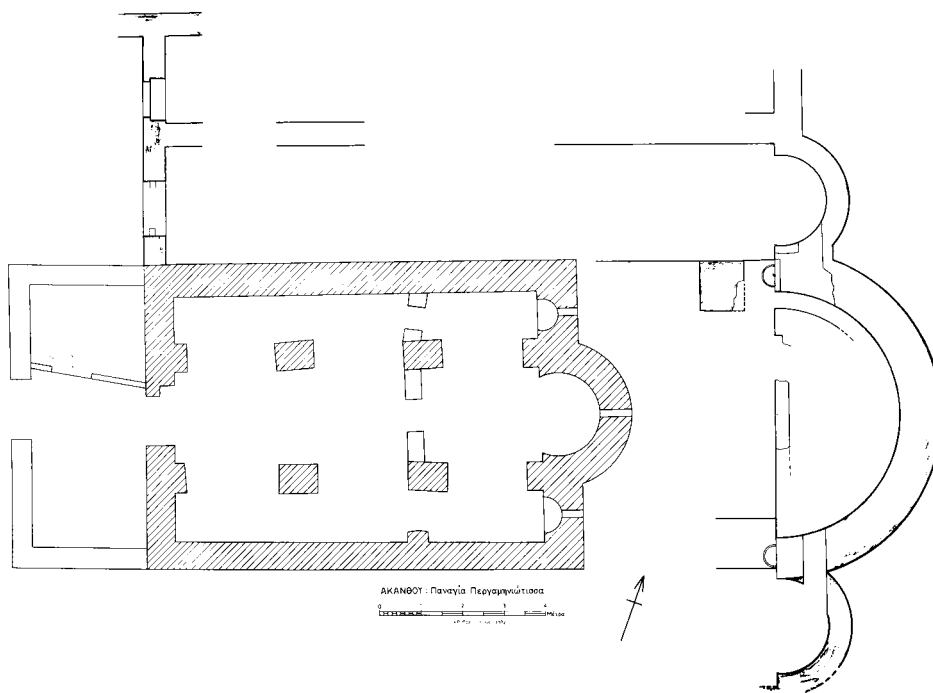
Πρόκειται προφανώς για στρατιωτικό Άγιο. Η τοιχογραφία μπορεί να χρονολογηθεί στον 11^ο αιώνα οπότε και αποτελεί τον *terminus ante quem* για την ανέγερση του ναού. Στο νεώτερο στρώμα, στον ημικυλινδρικό τοίχο της αιγίδας, εικονίζεται η Θεοτόκος όρθια, μετωπική, δεομένη, με τα χέρια υψωμένα στα πλάγια σε δέηση. Η Θεοτόκος πλαισιούται από 2 ζεύγη Αγγέλων δεομένων γυρισμένων προς αυτήν. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας δεν σώθηκαν τοιχογραφίες. Πάντως σε αψίδες εκκλησιών όπου η Θεοτόκος εικονίζεται στον ημικυλινδρικό τοίχο της αψίδος στο τεταρτοσφαίριο εικονίζεται συνήθως ο Χριστός, όπως σε ορισμένες εκκλησίες της Καππαδοκίας και στην Cefalu της Σικελίας.

Πάνω από το τόξο που ενώνει το νοτιοανατολικό πεσσό με τον ανατολικό τοίχο σώθηκαν τρεις σκηνές από τον Θεομητορικό κύκλο που αντλεί τα θέματά του από το Πρωτευαγγέλιο του Ιάκωβου, ένα από τα Απόκρυφα της Καινής Διαθήκης. Διασώζεται σε καλή κατάσταση η Προσευχή της Άννας, η Έρευνα των Γραφών και ο Ασπασμός του Ιωακείμ και της Άννας, δηλαδή η Σύλληψις της Θεοτόκου που μπορούν να χρονολογηθούν στον 12^ο αιώνα αν όχι στα τέλη του 11^{ου} αιώνα.

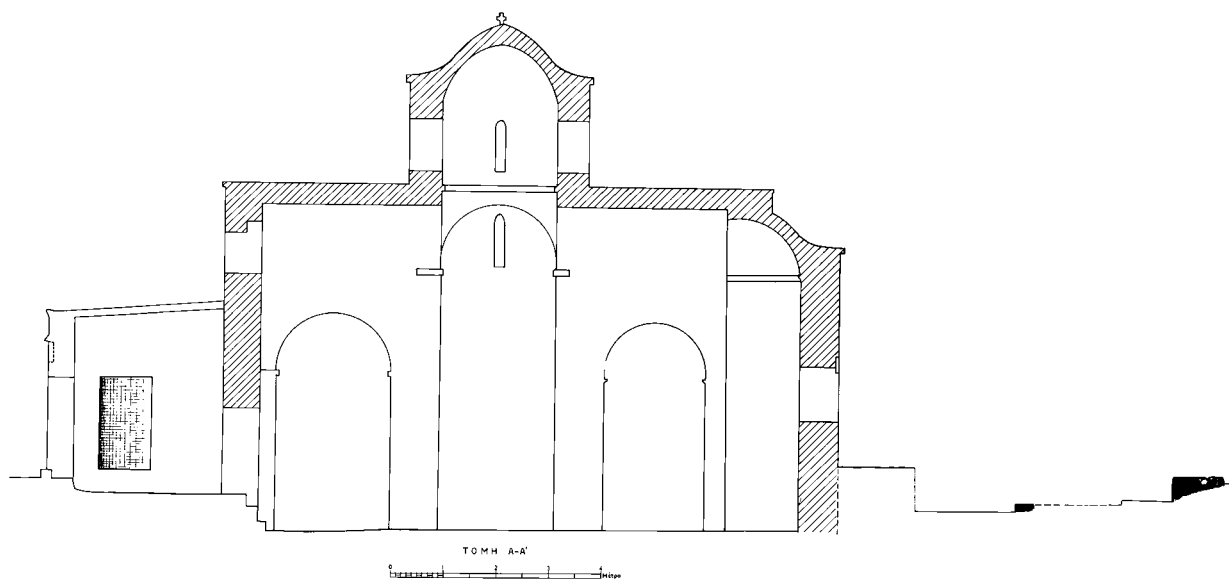
Διασώθηκε ακόμη στη βόρεια πλευρά του βήματος, όχι σε πολύ καλή κατάσταση η προσευχή του Ιωακείμ. Στο δυτικό άκρο του βορείου τοίχου διασώθηκε μικρό τμήμα ίσως από την παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και στο ανατολικό άκρο ημιανακλιμένη μορφή ίσως από τη σκηνή της Γέννησης του Χριστού. Στη βόρεια και τη νότια πλευρά του βορειοανατολικού πεσσού εικονίζονται από ένας ολόσωμος ιεράρχης, ενώ στα εσωρράχια των τόξων που ένωναν τους δυο ανατολικούς πεσσούς με τον ανατολικό τοίχο εικονίζονταν ανά δύο ολόσωμοι Άγιοι μοναχοί. Μετά το 1974 οπότε η περιοχή κατελήφθη από τα Τουρκικά στρατεύματα και την εκδίωξη των κατοίκων της Ακανθούς οι Τούρκοι αφαίρεσαν ένα ιεράρχη και δυο μοναχούς από τα εσωρράχια των τόξων. Οι τοιχογραφίες αυτές βρέθηκαν στα υποστατικά του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο από τη Βαυαρική Αστυνομία το 1997 και έκτοτε παραμένουν στο Μόναχο.

Βιβλιογραφία

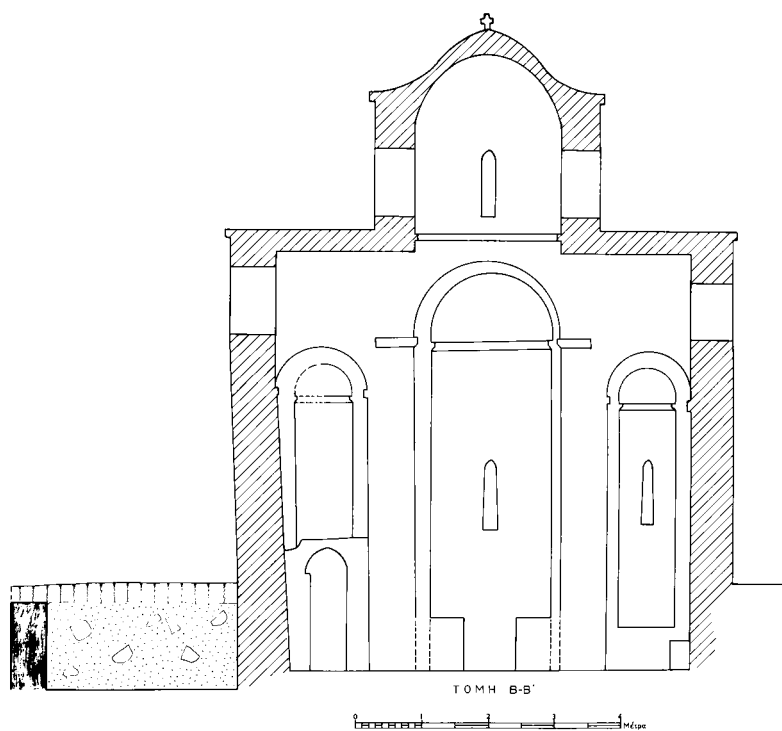
G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus* Nicosia 1918, p. 247, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities for the year, 1972*, Nicosia 1973, p. 13, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, σ. 266-267, Μ. Παναγιωτίδη, Η ζωγραφική του 12^{ου} αιώνα στην Κύπρο και το πρόβλημα των τοπικών εργαστηρίων, *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Λευκωσία 2001, σ. 416, Χ. Χοτζάκογλου, Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο, εν Θ. Παπαδοπούλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ. 2006, σ. 591-593, Ch. Chotzakoglou, *Christian Mosaics and Mural Paintings in the Occupied Areas of Cyprus*, in J. Chrysostomides – CA. Dendrinou (edit.) *"Sweet Land..."*, *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley Sussex 2006, p. 122.

1. Κάτοψη του ναού της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας (σχέδιο Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

2. Τομή κατά μήκος του ναού της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας (σχ. Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

1. Τομή κατά πλάτος του ναού της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας (σχ. Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

2. Νοτιοανατολική άποψη του ναού της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Προσευχή της Αγίας Άννας. Τοιχογραφία του ναού της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Άγγελος. Τοιχογραφία της αφίδας του ναού της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Τοιχογραφίες του τόξου που ενώνει τον βορειοανατολικό πεσσό με τον ανατολικό τοίχο. Διακρίνεται η αφαίρεση τοιχογραφιών από Αρχαιοκάπηλους (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Άγγελοι. Τοιχογραφία του ημικυκλικού τοίχου της Αψίδας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τοιχογραφία του εσωρραχίου του νοτιοανατολικού τόξου του ναού (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

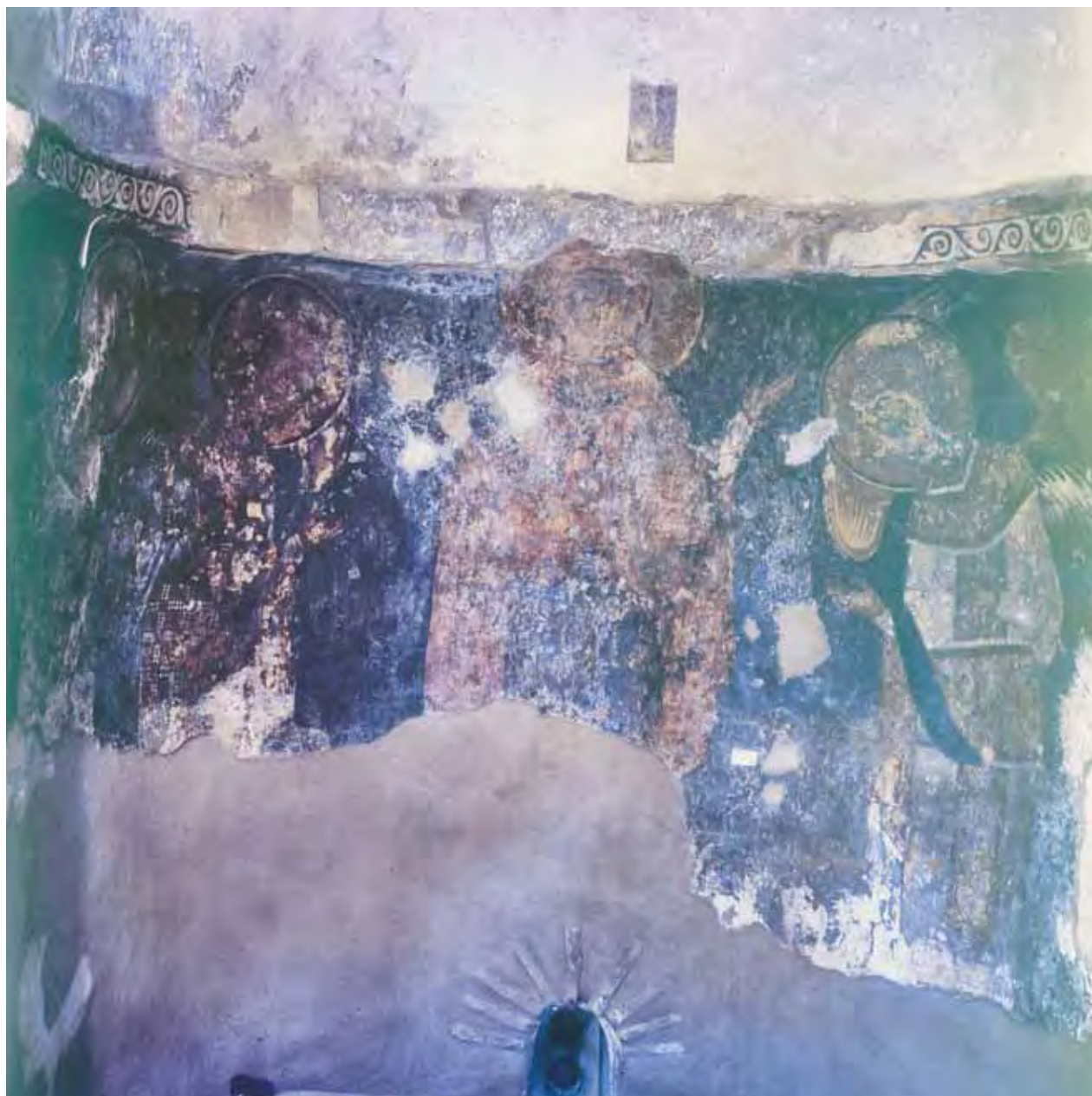
2. Τμήμα της τοιχογραφίας που εικονίζεται πιο πάνω που αφαιρέθηκε από Τούρκους Αρχαιοκάπηλους και βρίσκεται στο Μόναχο.

1. Το άνω Τμήμα Ιεράρχου στη βόρεια πλευρά του ναού. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Τμήμα τοιχογραφίας που αφαιρέθηκε από Τούρκους Αρχαιοκάπηλους και βρίσκεται στο Μόναχο. Διακρίνεται η θέση του στη φωτογραφία 1 στη σελ. 36.

1. Η Θεοτόκος δεομένη μεταξύ των Αγγέλων. Τοιχογραφία της αφίδας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Αμμόχωστος, Εκκλησία της Αγίας Ζώνης

Νότια και κάπως δυτικώτερα του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, βρίσκεται ο ναός της Αγίας Ζώνης. Πρόκειται για ναό του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο με κάπως βαρείες αναλογίες. Στ' ανατολικά καταλήγει σε προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα. Ο ναός είχε δύο εισόδους. Μια στο νότιο τοίχο και μια στο δυτικό τοίχο που σε κάποια περίοδο εντοιχίσθηκε.

Κτίσθηκε τον 14^ο ή 15^ο αιώνα και διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες τον 15^ο αιώνα. Οι πιο πολλές καταστράφηκαν. Στο βόρειο τοίχο, απέναντι από τη νότια είσοδο εσώζετο σε ανεκτή κατάσταση μέχρι το 1974 τοιχογραφία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ σε υπερφυσικό μέγεθος. Η εκκλησία χρησιμοποιήθηκε από τους Τούρκους σαν κατοικία από το 1964 μέχρι το 1974, με αποτέλεσμα να φθαρούν τα σωζόμενα υπολείμματα τοιχογραφιών.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 154-155, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 97, Α. Παπαγεωργίου, *Η παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά το 1963*, Λευκωσία 1964, σ. 283-284, Α. Παπαγεωργίου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Επαρχίας Αμμοχώστου* *Επιστημονικός και Φιλολογικός Σύνδεσμος Αμμοχώστου*, 1969, Αμμόχωστος 1970, σ. 64, Ch. Chotzakoglou, *Christian Mosaics and mural Painting in the Occupied Area of Cyprus: Preliminary Report on their Condition* στο J. Chrysostomides – Ch.Dendrinou (ed.) *"Sweet Land..." Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley 2006, p. 118.

1. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Αγίας Ζώνης. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Νοτιοανατολική άποψη του ναού της Αγίας Ζώνης. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Αμμόχωστος, Εκκλησία του Αγ. Γεωργίου των Ελλήνων

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στην Αμμόχωστο είναι η μεγαλύτερη ορθόδοξη εκκλησία της περιόδου της Φραγκοκρατίας στην Κύπρο. Έχει εσωτερικές διαστάσεις $37,5 \times 20,5\mu$. και κτίσθηκε προφανώς τον 14^ο αιώνα για να ανταγωνισθεί τον μεγαλοπρεπή γοτθικό καθεδρικό ναό του Αγίου Νικολάου που βρίσκεται μόλις 150μ. βορειότερα. Στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων συνδυάζεται η γοτθική βασιλική με τον βυζαντινό τρούλλο. Δύο σειρές από τέσσερις ισχυρούς κίονες χωρίζουν το ναό σε τρία κλίτη. Ο τρούλλος κάθεται στο τετράγωνο που ορίζεται από τον β' και γ' κίονα κάθε τοξοστοιχίας. Τα τρία κλίτη καταλήγουν στ' ανατολικά σε τρεις ημικυκλικές προεξέχουσες αψίδες. Επίστεγες αντηρίδες εξισορροπούσαν τις ωθήσεις του μέσου κλίτους, που ήταν ψηλότερο των πλαγίων και τις ωθήσεις του τρούλλου, όπως στους γοτθικούς ναούς του Αγίου Νικολάου και των Αγίων Πέτρου και Παύλου στην Αμμόχωστο που όμως δεν έχουν τρούλλο. Σ' αντίθεση όμως με τους μακρούς τοίχους των γοτθικών ναών οι μακροί τοίχοι του ναού του Αγίου Γεωργίου είναι αδιάπλαστοι. Τη μονότονη εξωτερική επιφάνεια των τοίχων διακόπτουν μόνο τα πέντε παράθυρα του βόρειου και νότιου τοίχου ενώ στον δυτικό τοίχο διακόπτεται από το κυκλικό παράθυρο πάνω από την κεντρική είσοδο, που έχει ανάγλυφο περίθυρο. Στις πλάγιες αψίδες ανοίγονται από ένα παράθυρο ενώ στην κεντρική αψίδα υπάρχουν δύο σειρές από τρία παράθυρα επάλληλα. Η τοιχοποιία της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου είναι άριστη. Αποτελείται από ορθογωνισμένους πωρόλιθους με άριστη προσαρμογή και λεπτούς αρμούς.

Η εκκλησία είχε υποστή ανηλεή βομβαρδισμό από το Οθωμανικό πυροβολικό 1570-1571 και είχε υποστεί φθορές όπως φαίνεται στο σχέδιο του Cornelis Van Bruyn που επισκέφθηκε την Κύπρο το 1693. Ο τρούλλος όμως και η ανωδομή εσώζοντο ακόμη μέχρι το τέλος του 17^{ου} αιώνα. Η έλλειψη όμως φροντίδας – οι Έλληνες κάτοικοι της πόλης είχαν εκδιωχθεί μετά την κατάληψη της Αμμοχώστου από τους Τούρκους – οδήγησε στην κατάρρευση του τρούλλου και της ανωδομής στις αρχές του 18^{ου} αιώνα.

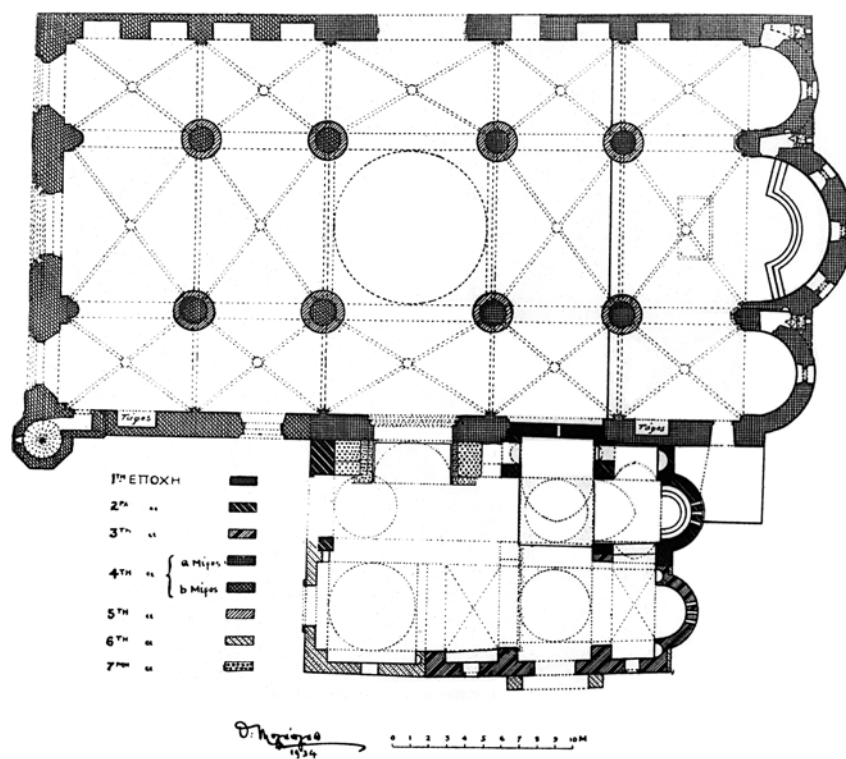
Ο ναός του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων είχε διακοσμηθεί με τοιχογραφίες που συνδύαζαν την Παλαιολόγεια ζωγραφική με τη σύγχρονη Ιταλική ζωγραφική. Οι τοιχογραφίες που διακοσμούσαν το εσωτερικό της εκκλησίας είτε καταστράφηκαν είτε έπαθαν αρκετές φθορές. Εν τούτοις μέχρι το 1920 εσώζοντο πολλές τοιχογραφίες στις τρεις αψίδες και το νότιο και δυτικό τοίχο. Δυστυχώς οι περίοικοι Τούρκοι και οι καιρικές συνθήκες κατέστρεψαν πολλές από τις τοιχογραφίες αυτές. Μέχρι το 1974 εσώζετο μια ελληνική επιγραφή στη γέννηση του τεταρτοσφαιρίου της Κεντρικής αψίδας και μεγάλα τμήματα των σκηνών της Αποκαθήλωσης, του Ενταφιασμού, της Αναστάσεως και των Μυροφόρων μπροστά στο κενό Μνημείο στη νότια αψίδα. Μικρότερα τεμάχια εσώζοντο σε άλλα σημεία του ναού.

Στο νότιο τοίχο του ναού του Αγ. Γεωργίου των Ελλήνων είναι ενσωματωμένος ο βόρειος τοίχος παλαιότερου ναού του τύπου του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο αφιερωμένου στον Άγιο Συμεών τον Θεοδόχο. Η εκκλησία αυτή που κτίστηκε πιθανότατα τον 13^ο αιώνα είναι μικρών διαστάσεων και έχει προεξέχουσα ημικυκλική αφίδα. Το βορειοανατολικό διαμέρισμα καταλήγει σ' εγγεγραμμένη στον ανατολικό τοίχο ημικυκλική αφίδα. Ο ναός επεκτάθηκε στα δυτικά, αργότερα εντός του 13^{ου} αιώνα με την προσθήκη νάρθηκα που εκαλύπτετο με τρούλλο. Στα τέλη του 13^{ου} ή τις αρχές του 14^{ου} αιώνα ο ναός διευρύνθηκε προς νότο. Καταργήθηκαν τα δύο νότια γωνιαία διαμερίσματα και αντικαταστάθηκαν με ένα ευρύτερο κλίτος που εκαλύπτετο με δύο σταυροθάλια μεταξύ των οποίων ευρίσκετο τρούλλος. Αργότερα το νότιο αυτό κλίτος επεκτάθηκε στα δυτικά με ένα σχεδόν τετράγωνο χώρο που εκαλύπτετο με τρούλλο. Έτσι τα δύο κλίτη απέκτησαν το ίδιο μήκος.

Βιβλιογραφία

C. Enart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, v. I, Paris, 1899, p. 311-321, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 147-151, Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α', Λεύκωμα, Αθήναι 1935, εικ. 44 και πιν. 48, 49^α και 50^α και πιν 60^β, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, σ. 96, 97, C. Enart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus* (translated by D. Hunt, London) 1987, σ. 253-258, A. Papageorgiou, *L' Art Byzantin de Chypre et l' Art des Croisés influences réciproques*, *Report of the Department of Antiquities* 1982, Nicosia 1982, p. 217-226, A. Papageorgiou, *Crusader influence on the Byzantine Art of Cyprus*, in N. Koureas – J. Riley-Smith, *Cyprus and the Crusades*, Nicosia 1995, p. 275-294.

1. Κάτοψη του ναού του Αγ. Γεωργίου των Ελλήνων (σχ. Θ. Μογάπγαπ - Γ. Σωτηρίου).

2. Νοτιανατολική άποψη του ναού του Αγ. Γεωργίου των Ελλήνων (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Άποψη από τα δυτικά του ναού του Αγίου Συμεών και του άλλου ναού νοτιότερα (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

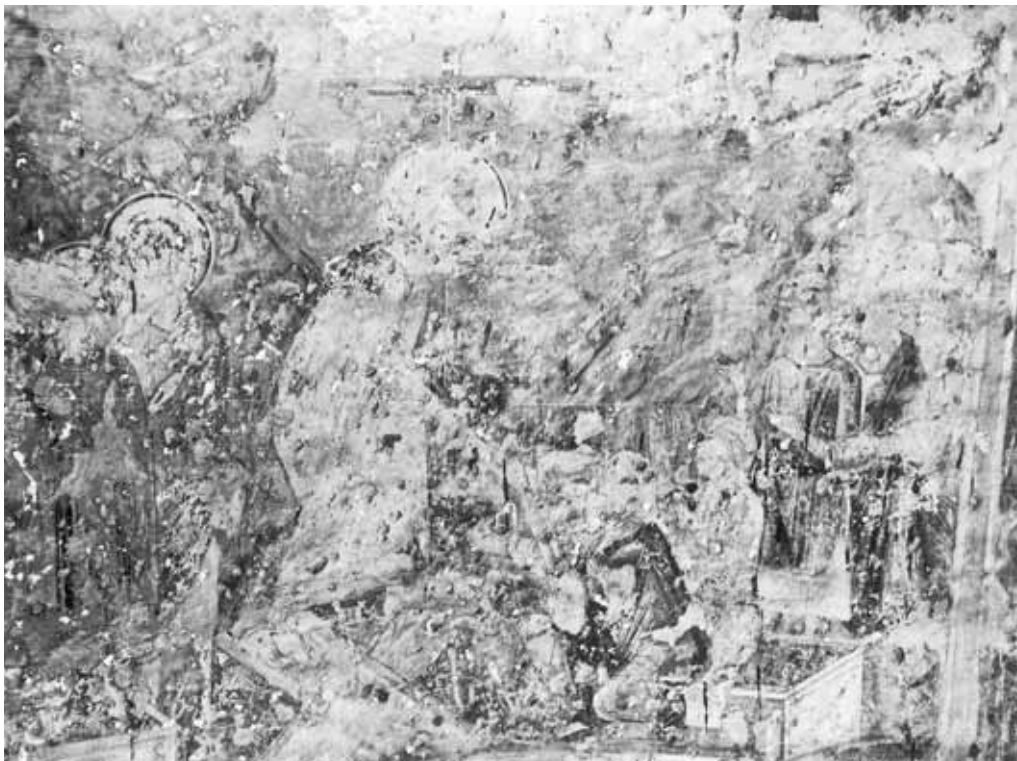
2. Η προδοσία. Τοιχογραφία της ν. αψίδας του ναού του Αγ. Γεωργίου των Ελλήνων (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Αποκαθήλωσις. Τοιχογραφία της νότιας αφίδας του ναού του Αγ. Γεωργίου των Ελλήνων (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο Ενταφιασμός. Τοιχογραφία της νότιας αφίδας του ναού (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Εις Άδου Κάθοδος. Τοιχογραφία της νότιας αφίδας του ναού (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Άγγελοι φυλάσσοντες το Μνήμα. Τοιχογραφία της νότιας αφίδας του ναού (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Διακοσμητικές τοιχογραφίες του ναού Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα Τοιχογραφίας στην αφίδα του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Υπολείμματα τοιχογραφιών του ναού Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

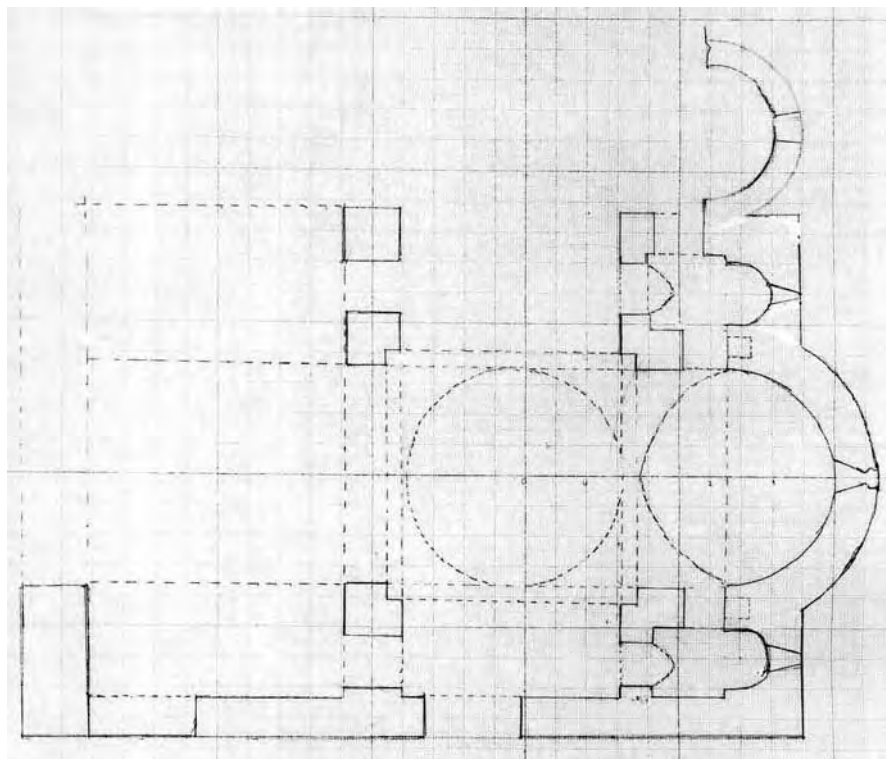
Αμμόχωστος, Εκκλησία του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων

Ο ναός του Αγίου Νικολάου είναι κτισμένος 50μ. περίπου στ' ανατολικά του ναού της Αγίας Ζώνης, και νοτιοανατολικά του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων. Κτίσθηκε στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο με προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα. Εξωτερικά ο τρούλλος είναι οκτάπλευρος. Ο ναός είχε διακοσμηθεί με τοιχογραφίες τον 15^ο –16^ο αιώνα. Μέχρι το 1974 εσώζετο σε αρκετά καλή κατάσταση τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου έφιππου. Αργότερα προστέθηκε στη βόρεια πλευρά του ναού παρεκκλήσιο. Το παρεκκλήσιο αυτό έχει υποστεί μεγαλύτερη καταστροφή από τον αρχικό ναό.

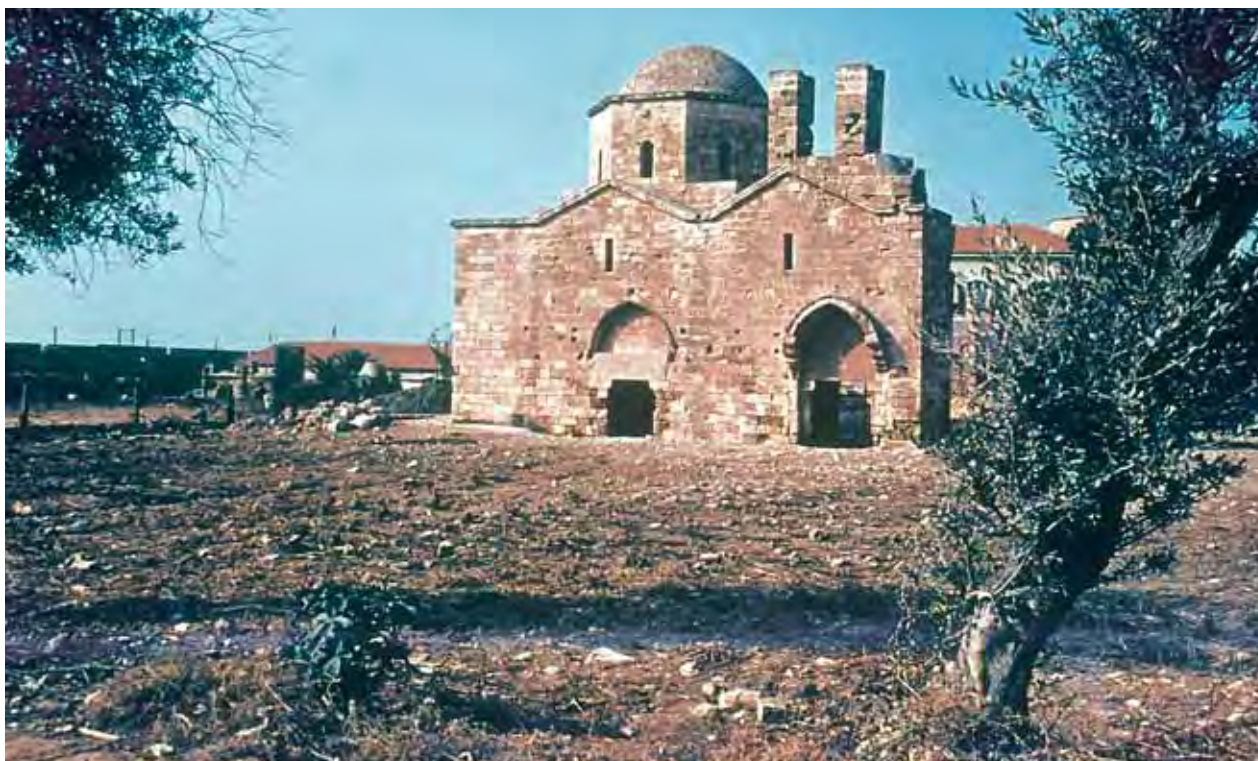
Ο αρχικός ναός εσώζετο σε καλή σχετικά κατάσταση. Μόνο ο δυτικός τοίχος και Τμήμα της δυτικής καμάρας είχαν καταστραφεί.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 155, Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α', Αθήναι 1935, πιν. 51^α, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 97. Σημειώσεις του γράφοντος.

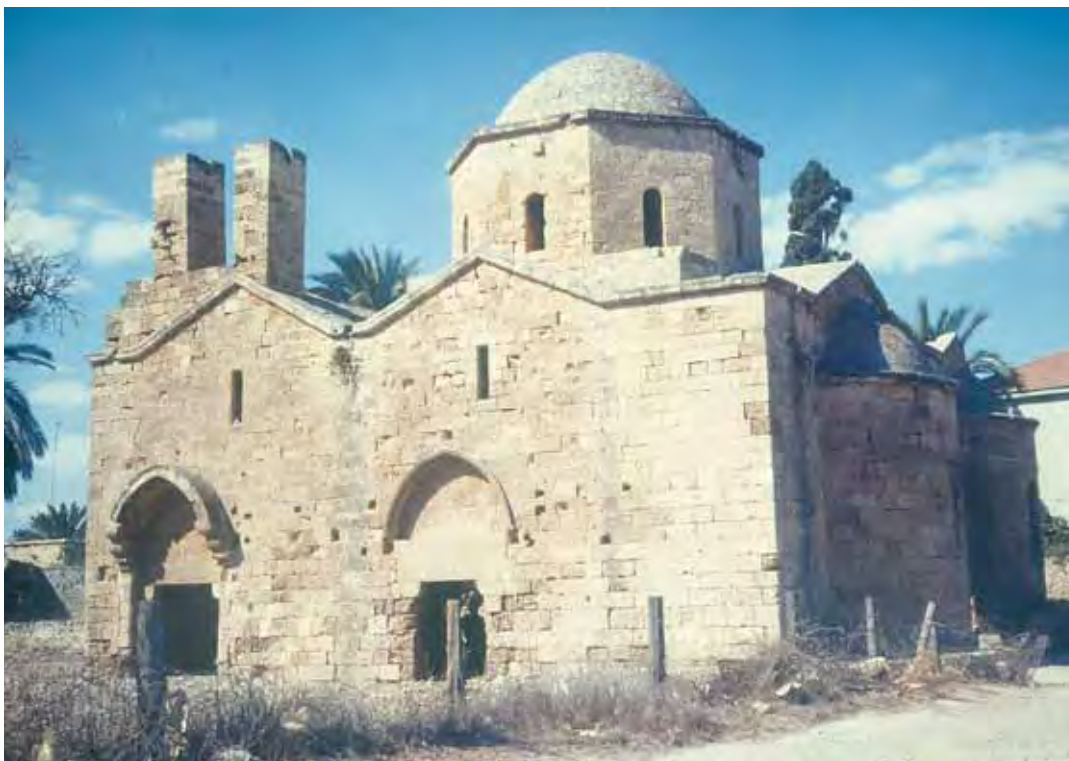

1. Κάτοψη του ναού του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων (σχέδιο Α. Παπαγεωργίου).

2. Νότια όψη του ναού Αγίου Νικολάου των Ελλήνων (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Νοτιοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Βορειοανατολική άποψη του ναού του Αγ. Νικολάου των Ελλήνων. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Αμμόχωστος (Κάτω Βαρώσι) Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Φαράγγου

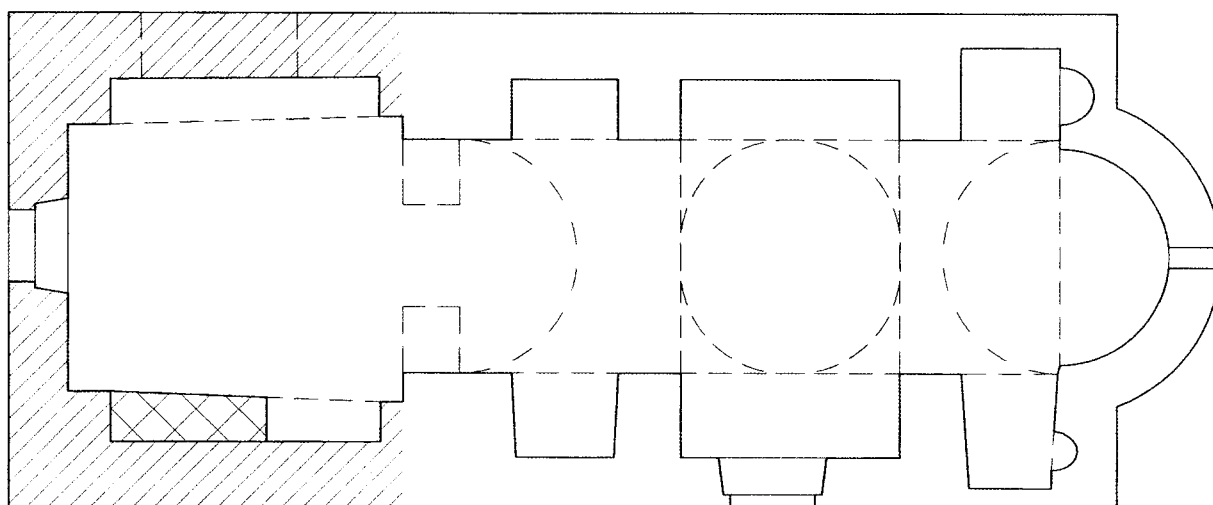
Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Φαράγγου βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του Κάτω Βαρωσιού. Προφανώς ανήκει στο χωριό Φάραγγας που είχε παραχωρηθεί στον Πέτρο Ποδοκάταρο από τον Ιάκωβο τον 2^ο (1464- 1473). Το χωριό εξαφανίστηκε, αλλά η εκκλησία διατηρήθηκε με κάποιες προσθήκες, μέχρι τις μέρες μας. Η εκκλησία κτίστηκε στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο, πιθανότατα τον 12^ο αιώνα. Έχει μήκος 7.50μ., χωρίς την προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα και πλάτος περίπου 5.20μ. Η αψίδα έχει χορδή 2.30 και ακτίνα 1,15μ.

Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας ο ναός επεκτάθηκε στα δυτικά. Μετά την επέκταση στα δυτικά ο δυτικός τοίχος του ναού κατεδαφίσθη και έτσι ενσωματώθηκε στον αρχικό ναό η προσθήκη που εκαλύφθη με καμάρα ελαφρά οξυκόρυφη. Ο τρούλλος είχε τέσσερα βαθμιδωτά παράθυρα κατά τα τέσσερα σημεία του ορίζοντος και τέσσερα τυφλά παράθυρα, που δεν αποκλείεται αρχικά να ήταν ανοικτά. Ένα μικρό στενό παράθυρο υπάρχει και στην αψίδα. Δεν είναι γνωστό αν υπήρχε παράθυρο στον δυτικό τοίχο, που κατεδαφίστηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Αρχικά φαίνεται ότι υπήρχαν δύο θύρες τουλάχιστον. Μια στο νότιο τοίχο και μια στον δυτικό. Θεωρείται όμως βέβαιο ότι και στον βόρειο τοίχο υπήρχε θύρα. Δυστυχώς ο βόρειος τοίχος κατεδαφίσθη όταν προστέθηκε στη βόρεια πλευρά ορθογώνιος χώρος που χρησίμευε σαν παρεκκλήσι. Η βόρεια αυτή προσθήκη εκαλύπτετο με μονόρρευτη στέγη. Στη νότια πλευρά υπήρχε μέχρι το 1964 ανοικτή στοά που εκαλύπτετο με ξύλινη στέγη. Μετά το 1964 η βόρεια προσθήκη εκαλύφθη με καμάρα, ενώ η ανοικτή στοά στη νότια πλευρά που εστηρίζετο σε τόξα αντικαταστάθηκε με τσιμεντένια κατασκευή.

Το εσωτερικό του ναού ήταν επιχρισμένο με στρώμα γύψου και δεν διακρίνονταν τοιχογραφίες, αν υπήρχαν. Μετά το 1974, οπότε η περιοχή κατελήφθη από τα Τουρκικά στρατεύματα, ο ναός εσυλήθη και εβεβηλώθη. Σήμερα χρησιμοποιείται σαν μάνδρα προβάτων. Μεγάλο Τμήμα του δυτικού τοίχου κατεδαφίσθη για να σταυλίζονται ευκολότερα τα πρόβατα στο ναό, ενώ η έλλειψη φροντίδας είχε σαν αποτέλεσμα την κατάρρευση μεγάλου τμήματος της ανατολικής καμάρας του ναού.

Βιβλιογραφία

Ε. Προκοπίου, *Ο Συνεπτυγμένος Σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στην Κύπρο*, Λευκωσία 2007, σ. 35-43.

2η ΦΑΣΗ

3η ΦΑΣΗ

1. Κάτοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου του Φαράγγου. (σχέδιο Ε. Προκοπίου).

2. Ανατολική άποψη του ναού του Αγ. Γεωργίου του Φαράγγου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Δυτική άποψη του ναού του Αγίου Γεωργίου του Φαράγγου πριν από το 1964. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Νότια όψη του ναού του Αγίου Γεωργίου του Φαράγγου πριν από το 1964. (φωτ. τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Δυτική όψη του ναού του Αγ. Γεωργίου του Φαράγγου όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Το εσωτερικό του ναού του Αγ. Γεωργίου Φαράγγου όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

Αμμόχωστος (Βαρώσι), Εκκλησία της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας

Η εκκλησία της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας βρίσκεται έξω από τα τείχη της Αμμοχώστου και είναι υπόγεια, λαξευμένη στο βράχο. Μέχρι την δεκαετία του 1950 τη θέση της εκκλησίας εδεικνυε ένα ψηλό κωδωνοστάσιο κτισμένο δίπλα στην υπόγεια εκκλησία. Κατά τη δεκαετία του 1950 κτίστηκε πάνω απ' αυτή η υφιστάμενη μεγάλη εκκλησία την οποία οι Τούρκοι μετέτρεψαν σε τζαμί το 1974. Ο επισκέπτης κατέρχεται στην υπόγεια εκκλησία από πλατειά σκάλα. Στα τοιχώματα της εκκλησίας υπήρχαν σπαράγματα τοιχογραφιών. Στους μεσαιωνικούς χρόνους η εκκλησία αυτή ήταν γνωστή σαν Santa Maria della Cava όπως αναφέρει ο μοναχός Jacopus da Verona ο οποίος την επισκέφθηκε την 1^η Ιουλίου 1335. «Αγκυροβολήσαμε στο λιμάνι της Αμμοχώστου, μια πόλη της Κύπρου την Παρασκευή, την τελευταία μέρα του Ιουνίου 1335 και την επομένη μέρα όλοι, έμποροι και προσκυνητές, ναύτες και πλήρωμα πήγαμε στην εκκλησία της Santa Maria della Cava, που βρίσκεται σ' απόσταση περίπου δύο βολών τόξου έξω από την πόλη και εκεί με μέγιστη ευλάβεια τελέσαμε τη θεία λατρεία και προσφέραμε μια μεγάλη, (ή διπλή) λαμπάδα στην ένδοξο Παρθένο που μας έσωσε από τόσους κινδύνους, εφ' όσον όταν ακόμη βρισκόμαστε στη θάλασσα είχαμε κάμει ευχή. Αξίζει να επισκέπτεται κάποιος την εκκλησία αυτή συχνά και με ευλάβεια. Είναι μια σπηλιά στην οποία κατέρχεται κάποιος με τριάντα έξι σκαλοπάτια. Καθένας που κατεβαίνει στην στεριά πηγαίνει αμέσως εκεί. Υπάρχουν εκεί τρεις κληρικοί που παραμένουν συνέχεια και λειτουργούν για το πλήθος των επισκεπτών. Διότι στη θάλασσα όταν οι ναύτες το βράδυ ψάλλουν το *Salve Regina*, ένας απ' αυτούς πάντοτε παρακαλεί πρώτα την βοήθεια του Τιμίου Σταυρού του Γολγοθά, ύστερα της Θεοτόκου Μαρίας του Σπηλαίου, και οι λατρεύοντες απαντούν *Deus exaudiat*». Τη Santa Maria della Cava αναφέρει και ο Nicholas Martoni ο οποίος την επισκέφθηκε το 1394. Αναφορά στην εκκλησία κάνει και ο Cornelis Van Bruyn που την επισκέφθηκε το 1693.

Στη Χρυσοσπηλιώτισσα υπήρχαν στο εικονοστάσιο που είχε σχήμα Π διάφορες εικόνες από τον 15^ο – 16^ο μέχρι τον 18^ο αιώνα. Οι μικρότερες εικόνες μετά την κατάληψη της Αμμοχώστου από τα Τουρκικά στρατεύματα τον Αύγουστο το 1974 εκλάπησαν. Παρέμεινε μια μεγάλη εικόνα της Βαπτίσεως του 15^{ου} – 16^{ου} αιώνα που είναι σε κακή κατάσταση. Επισκέπτης που επισκέφθηκε πρόσφατα την εκκλησία διαπίστωσε ότι η εικόνα της βαπτίσεως έχει εξαφανισθή. Η νεώτερη εκκλησία συλήθηκε, βεβηλώθηκε και μετετράπη σε τζαμί.

Βιβλιογραφία

Cl.D. Cobham, *Excerpta Cypria*, Cambridge 1908, reprint Nicosia 1968, p. 16, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 225-226, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 453-454.

1. Γενική άποψη της εκκλησίας της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Η μεγάλη εικόνα της βαπτίσεως του Χριστού στο Μεσαιωνικό σπήλαιο της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας. (φωτ. Χρ. Χατζηχριστοδούλου).

3. Το εσωτερικό του σπηλαίου της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας. (φωτ. Χρ. Χατζηχριστοδούλου).

Άσσια, Εκκλησία της Παναγίας

Ο ναός της Παναγίας είναι κτισμένος έξω από το χωριό Άσσια μέσα στο κοιμητήριο του χωριού. Είναι ναός μονόκλιτος καμαροσκέπαστος. Αρχικά φαίνεται ότι όλος ο ναός είχε τοιχογραφηθεί. Μέχρι το 1974 ε σώζοντο τοιχογραφίες ψηλά στον ανατολικό τοίχο πάνω από την αψίδα. Επρόκειτο για μετάλλια με προτομές Αγίων. Ο ναός λεηλετήθηκε και βεβηλώθηκε μετά την κατάληψη της Άσσιας από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974. Οι τοιχογραφίες σύμφωνα με πληροφορίες αφαιρέθηκαν και δεν είναι γνωστό που βρίσκονται. Προφανώς εξήχθησαν παράνομα από την Κύπρο. Το εικονοστάσιο κατεστράφη και οι εικόνες και ο ξυλόγλυπτος σταυρός του 17^{ου} αιώνα εκλάπησαν.

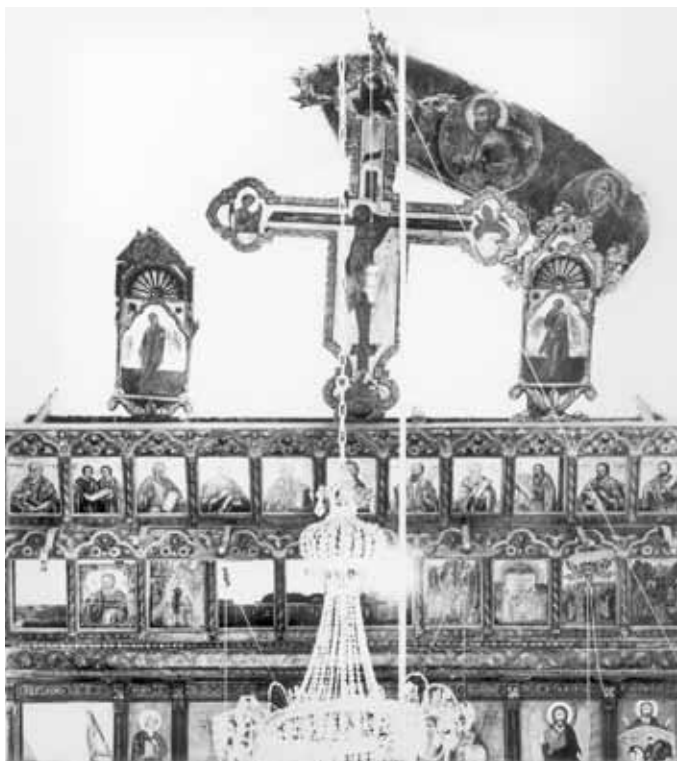
Στο δυτικό άκρο της εκκλησίας κοντά στη σκάλα του γυναικωνίτη υπήρχε μαρμάρινη ανάγλυφη λεκάνη αγιασμού η οποία αφαιρέθηκε από το ναό.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia, 1918, σ. 198-199.

R. Gunis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 179. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Οι τοιχογραφίες και το εικονοστάσιο του ναού (λεπτομέρεια) πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Οικόσημο στο οποίο σημειώνεται επίσκεψη του ναού το 1778. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Αυλώνα, Εκκλησία της Αγίας Μαρίνας

Ο κύριος ναός του χωριού Αυλώνα, είναι αφιερωμένος στην Αγία Μαρίνα. Εκτίσθη πιθανότατα τον 16^ο αιώνα αλλά υπέστη ριζική ανακαίνιση τον 18^ο αιώνα. Είναι του τύπου του μονόκλιτου καμαροσκέπαστου, του οποίου η καμάρα βαίνει σε δύο σφενδόνια τα οποία διατηρούσαν μέχρι το 1974 τοιχογραφίες. Το εικονοστάσιο του ναού ήταν ξυλόγλυπτο του 17^{ου} αιώνα όπως και οι εικόνες που βρίσκονται σ' αυτό. Ανάμεσα στις εικόνες του ναού ήταν και η εικόνα του Αγίου Συμεών του Στυλίτη σε απλοϊκή τεχνοτροπία (naive) την οποία εδημοσίευσε ο D. Talbot Rice. Στην εκκλησία υπήρχε και ωραίο ξυλόγλυπτο κηροπήγιο του 16^{ου} αιώνα. Η εκκλησία εσυλήθη και εβεβηλώθη μετά την κατάληψη του χωριού από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974. Το εικονοστάσιο κατεστράφη, εκλάπησαν οι εικόνες και το κηροπήγιο και κατεστράφησαν οι τοιχογραφίες. Αφαιρέθηκαν οι θύρες και η εκκλησία μετετράπη σε μάνδρα κι ορνιθώνα.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 187, D. Talbot Rice, *The Icons of Cyprus*, London 1937, p. 260-261, pl. XLIII, 125.

Αυλώνα, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το χωριό. Εκτίσθη πιθανότατα τον 13^ο ή 14^ο αιώνα στον τύπο του μονόκλιτου καμαροσκέπαστου και διεκοσμήθη με τοιχογραφίες. Ανακαινίσθηκε το 1535 οπότε οι παλαιότερες τοιχογραφίες εκάλυφθησαν με νέες τοιχογραφίες. Οι παλαιότερες τοιχογραφίες διακρίνονται στα σημεία που έχουν πέσει οι τοιχογραφίες του 1535, οι οποίες έχουν σε αρκετά σημεία φθορά. Σε καλή κατάσταση εσώζοντο μέχρι το 1974 οι τοιχογραφίες στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας στο οποίο εικονίζετο η Θεοτόκος μεταξύ των Αρχαγγέλων κι η Έγερση του Λαζάρου στο νότιο τοίχο. Ο ναός εσυλήθη και εβεβηλώθη και είναι άγνωστη η τύχη των τοιχογραφιών. Ο ναός έγινε μάνδρα προβάτων.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 220, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 188.

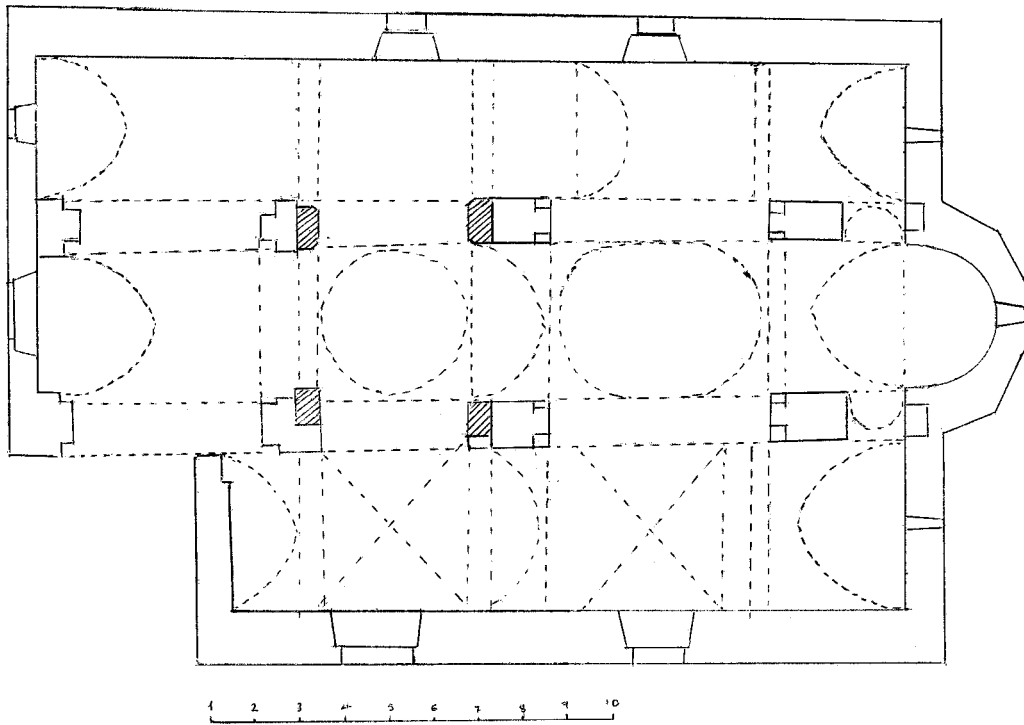
Αχερίτου, Εκκλησία της Παναγίας Τράπεζας

Η εκκλησία της Παναγίας στο χωριό Τράπεζα καταστράφηκε το 1425 κατά τη δεύτερη επιδρομή των Μαμελούκων της Αιγύπτου εναντίον της Κύπρου. Τότε υπήρχε μικρή εκκλησία του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο που είχε κτισθεί κατά τον 14^ο αιώνα, αν όχι νωρίτερα όπως φαίνεται από τα μορφολογικά της χαρακτηριστικά και τα υπολείμματα των τοιχογραφιών της. Τον 16^ο αιώνα η εκκλησία διευρύνθη και στις τέσσερις πλευρές. Για τον σκοπό αυτό αφαιρέθηκαν η αψίδα και οι τοίχοι της και η ανωδομή εστηρίχθη σε τέσσερις πεσσούς. Στο βορρά και νότο η επέκταση εκαλύφθη με καμάρες, ενώ στα δυτικά επεκτάθηκε η δυτική καμάρα του αρχικού ναού. Στ' ανατολικά η επέκταση εκαλύφθη με τρούλλο μεγαλύτερο από τον τρούλλο του αρχικού ναού με τέσσερα παράθυρα. Στ' ανατολικά η εκκλησία κατέληγε σε ημικυκλική εσωτερικά και πεντάπλευρη εξωτερικά αψίδα ενώ τα δημιουργηθέντα με την επέκταση πλάγια κλίτη κατέληγαν σε ευθύ ανατολικό τοίχο. Η αψίδα είχε χορδή 3,15 και βέλος 1,93. Το νότιο κλίτος ήταν μικρότερο σε μήκος, 15,24μ. Ενώ το κεντρικό και βόρειο έχουν μήκος 19,80μ. Το νότιο κλίτος όμως είναι πιο πλατύ, 4,49μ. ενώ το μέσο κλίτος είναι πιο ψηλό από το βόρειο. Στην αψίδα υπήρχε ένα παράθυρο τοξωτό ενώ τα παράθυρα στον ανατολικό τοίχο του βορείου και του νοτίου τοίχου είναι ορθογώνια. Η εκκλησία είχε δύο εισόδους στο νότιο τοίχο από τις οποίες η δυτική ήταν πλατειά και έχει διακοσμημένο περίθυρο, μία στο δυτικό τοίχο του βορείου κλίτους και μια στο δυτικό τοίχο του μέσου κλίτους. Στο βόρειο τοίχο υπάρχουν δύο θύρες. Πάνω από τη νότια είσοδο υπάρχει η χρονολογία 1563 που πιθανώτατα αναφέρεται στην επέκταση της εκκλησίας. Στην εκκλησία εσώζοντο τεμάχια τοιχογραφιών του 14^{ου} αιώνα στην αρχική εκκλησία και του 16^{ου} αιώνα στο ανατολικό τμήμα της επέκτασης.

Μετά το 1974, η εκκλησία που βρίσκεται στο κατεχόμενο από τα Τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου εβεβηλώθη, το εσωτερικό του ναού ανεσκάφη με αποτέλεσμα να έλθουν στο φως μεσαιωνικοί τάφοι και να διασκορπισθούν τα οστά των νεκρών και έγινε μάντρα προβάτων. Πρόσφατα οι θύρες εντοιχίσθηκαν για να μη εισέρχονται στο ναό ζώα.

Βιβλιογραφία

C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, I, Paris 1899, p. 412–413, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, v. 200, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 154, Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια, τ. 13, σ. 138. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Κάτοψη του ναού της Παναγίας Τράπεζας, (Σχ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Νότια όψη του ναού της Παναγίας Τράπεζας, (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

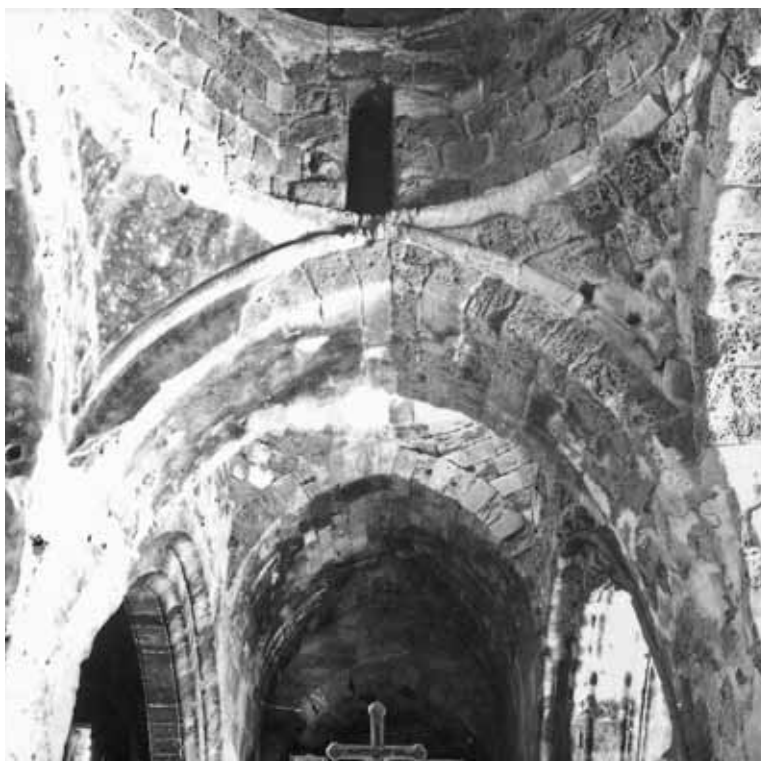
1. Άποψη του εσωτερικού του ναού από τα δυτικά πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το εσωτερικό του ναού της Παναγίας Τράπεζας μετά τη σύληση και βεβήλωση του το 1974. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

1. Νοτιοανατολική άποψη του ναού της Παναγίας Τράπεζας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα τοιχογραφιών στα σφαιρικά τρίγωνα του ναού της Παναγίας Τράπεζας πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τοιχογραφίες σε σφαιρικό τρίγωνο, εσωρράχιο τόξου και τύμπανο του τρούλλου πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η επιγραφή πάνω από την είσοδο του νοτίου τοίχου και η χρονολογία 1563. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Βασιλεία, Μονή της Αγίας Παρασκευής

Η Μονή της Αγίας Παρασκευής είναι Μετόχιο τη Μονής του Σινά. Είναι κτισμένη στα νοτιοδυτικά της Βασιλείας και είναι ένα από τα τέσσερα Μετόχια της Μονής του Σινά στην Κύπρο που αναφέρονται στον κώδικα Sin. 2197. Τα άλλα, εκείνο της Παναγίας Ελεούσας πουλήθηκε στη Μονή του Απόστολου Ανδρέα Ριζοκαρπάσου, εκείνο του Αγίου Γεωργίου του Πυργώτη, τα κτήματα του οποίου πουλήθηκαν σε ιδιώτη, η δε εκκλησία, η μόνη που εξακολουθεί να υφίσταται παρεχωρήθη στην κοινότητα των Κουκλιών (Πάφου), ενώ δεν είναι γνωστό τι απέγινε το Μετόχιο του Αγίου Ορέστη στη Χρυσοχού. Προφανώς το πιο σημαντικό ήταν αυτό της Βασιλείας. Δεν είναι γνωστό πότε η Μονή του Σινά απέκτησε μετόχια στην Κύπρο. Είναι όμως πιθανό τούτο να έγινε τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο, αφού ήδη ο Πάπας Ιωάννης ο 22^{ος} (1316-1334) συνέστησε στον Φράγκο Βασιλέα της Κύπρου Ούγο τον 4^ο (1324-1359) να προστατεύει τα κτήματα της Μονής Σινά στην Κύπρο. Ειδικά για τη Μονή της Αγίας Παρασκευής στη Βασιλεία υπάρχει καταχωρημένο στον Cod. Sin. 2197 αντίγραφο παλαιότερου εγγράφου που καθορίζει τα όρια της Μονής και των κτημάτων της, το πρωτότυπο του οποίου μπορεί να χρονολογηθεί ίσως στον 14^ο αιώνα. Δυστυχώς άλλες πληροφορίες για τη Μονή της Αγίας Παρασκευής δεν υπάρχουν. Κάποιες πληροφορίες για τη Μονή μας δίνει ο ρώσος μοναχός Βασίλι Μπάρσκυ που την επισκέφθηκε το 1735. Το μοναστήρι ήταν μικρό αλλά πολύ ωραίο με τρεις ή τέσσερις μοναχούς κι ένα οικονόμο που αποστελλόταν από το Σινά. Ο ναός της Μονής ήταν μικρός και ετοιμόρροπος και προφανώς χωρίς τοιχογραφίες. Στο νάρθηκα του ναού υπήρχαν δύο μαρμαρίνοι κίονες. Εντός του ναού ανεγράφετο το όνομα του ιδρυτού, κατά τον Μπάρσκυ, της Μονής, Ανδρέας Μαυρέσιος Καβαλλάριος και η ημερομηνία 1518. Προφανώς επρόκειτο για ταφόπλακα. Είδαμε όμως ότι το μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής είναι τουλάχιστο παλαιότερο κατά ένα αιώνα της ημερομηνίας που αναφέρει ο Μπάρσκυ. Ο Μπάρσκυ περιέγραψε επίσης το σύστημα ύδρευσης και άρδευσης των κήπων της Μονής που σώζεται μέχρι σήμερα.

Η Μονή μέχρι το 1974 είχε κάτοψη τραπεζιόσχημη. Η βόρεια πτέρυγα της Μονής και μέρος της νότιας πτέρυγας της Μονής αποτελούνταν από διόροφα κτίρια. Ενώ η δυτική πτέρυγα και η νοτιοανατολική γωνία ήταν μονόροφες. Ο ναός καταλάμβανε τμήμα της ανατολικής πτέρυγας. Η είσοδος στην Μονή βρίσκεται στην ανατολική πτέρυγα. Δευτερεύουσα είσοδος υπάρχει στη βόρεια πτέρυγα.

Ο ναός τον οποίο αναφέρει ο Μπάρσκυ κατέρρευσε πιθανότατα τον 19^ο αιώνα. Στη θέση του κτίστηκε το 1903 ο ναός που υπήρχε μέχρι το 1974. Ο ναός ήταν ορθογώνιος 14,70 × 5,30μ. χωρίς την αψίδα. Η αψίδα ήταν περίπου πεντάπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά και είχε χορδή 4.30μ. περίπου και βέλος 2.15μ. Τρία εγκάρσια τόξα οξυκόρυφα που στηρίζονται σε παραστάδες ημικυλινδρικές στο νότιο και βόρειο τοίχο στήριζαν την κάλυψη του ναού με τη μορφή ξύλινης καμάρας εσωτερικά. Εξωτερικά η στέγη ήταν δικλινής. Τις ωθήσεις των τόξων που στήριζαν την στέγη εξουδετέρωναν οι

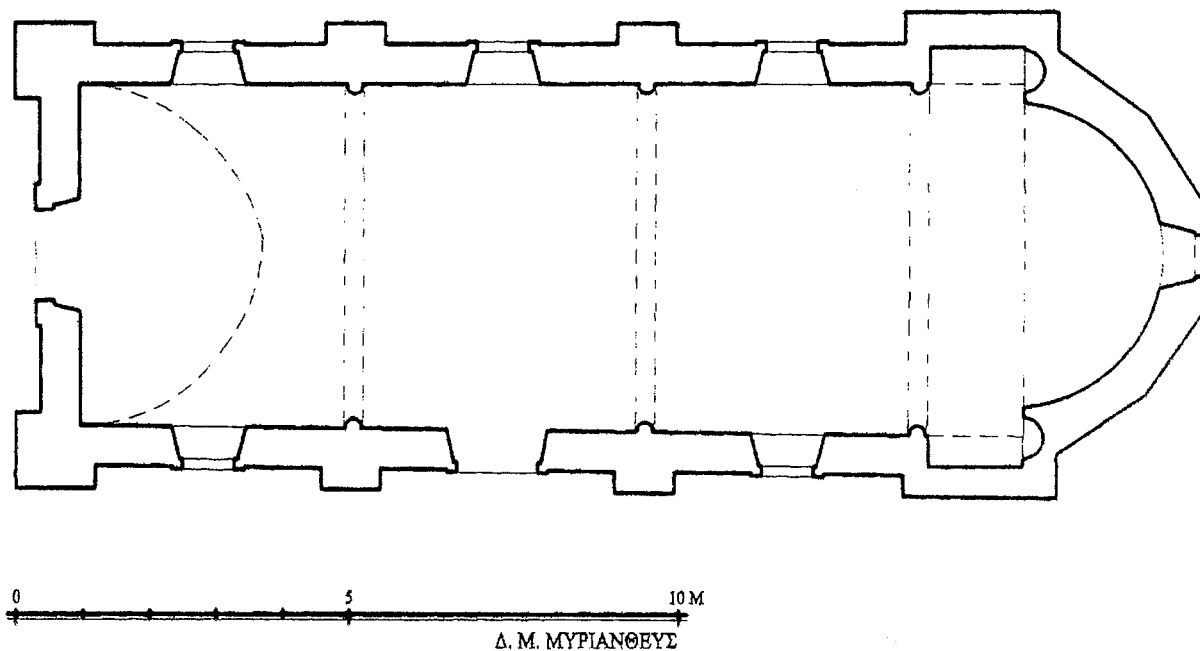
αντηρίδες που βρίσκονται εξωτερικά στους μακρούς τοίχους του ναού, ακριβώς έναντι των τόξων.

Οι τοίχοι του ναού είναι κτισμένοι με ακατέργαστους λίθους. Η αψίδα του ναού, οι αντηρίδες, οι εσωτερικές παραστάδες και τα τόξα όπως και τα πλαίσια των παραθύρων και τα περίθυρα ήσαν κατασκευασμένα με πελεκητούς πωρόλιθους. Ιδιαίτερα επιμελημένη ήταν η δυτική, κύρια είσοδος στο ναό με κλασσικίζον περίθυρο. Άλλη είσοδος βρισκόταν στο μέσο του νότιου τοίχου. Ο ναός είχε τρία παράθυρα στο βόρειο τοίχο, δύο στο νότιο τοίχο και ένα στην αψίδα. Ψηλά στο βόρειο και το νότιο τοίχο υπήρχαν ανά τρία μικρά παράθυρα.

Μετά το 1974 οι Τούρκοι, ελεηλάτησαν και εβεβήλωσαν το ναό, κατέστρεψαν το οικονομστάσιο και την Αγία Τράπεζα και έκλεψαν τις εικόνες. Κατέστρεψαν την στέγη και αφαίρεσαν τις θύρες και τα παράθυρα του ναού. Αφαίρεσαν επίσης τις στέγες, τα παράθυρα και τις θύρες των κελλιών και κατέστρεψαν τμήμα των τοίχων και προκάλεσαν την κατερείπωση και την καταστροφή του καθολικού και της Μονής.

Βιβλιογραφία

Κ. Αμάντου, *Σιναϊτικά Μνημεία Ανέκδοτα*, Εν Αθήναις, χ. χ., σ. 36 – 39, του Ιδίου, *Σύντομος Ιστορία της Ιεράς Μονής του Σινά*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 57, 99. G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 321-322. A. D. Grishin, *A Pilgrims Account of Cyprus: Barskyj's Travels in Cyprus*, New York 1996, p. 34, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, Λευκωσία 1990, σ. 210. Δ. Μυριανθεύς, *Ναός Αγίας Παρασκευής, Μετόχι Ιεράς Μονής Σινά Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) στο Ι. Μητρόπολη Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 112-115.

1. Κάτοψη του καθολικού της Μονής της Αγίας Παρασκευής. (Σχ. Δ. Μυριανθεύς).

2. Γενική άποψη της Μονής της Αγίας Παρασκευής μετά το 1974. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

1. Άποψη του εσωτερικού του ναού της Αγίας Παρασκευής από τα δυτικά πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Άποψη του εσωτερικού του ναού της Αγίας Παρασκευής μετά την κατάληψη της περιοχής από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Βασιλεία, Μονή της Παναγίας Κρινιώτισσας

Η Μονή της Παναγίας Κρινιώτισσας ή των Κρινίων είναι κτισμένη κοντά στην κορυφή Κόρνος στο δυτικό άκρο της Οροσειράς του Πενταδακτύλου στα νότια της Βασιλείας. Δεν είναι γνωστό ποιός ήταν ο κτίτορας και πότε ιδρύθηκε η Μονή της Παναγίας των Κρινίων όπως αναφέρεται στον κώδικα της βιβλιοθήκης του Βατικανού Barb. Gr. 528, στον οποίο καταγράφεται η ακίνητη περιουσία της. Από την περιγραφή αυτή, ο J. Darrouzès, υπολόγισε ότι η Μονή ιδρύθη κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο, ίσως τον 12^ο αιώνα, την περίοδο ακμής του Μοναχικού βίου στην Κύπρο. Η Μονή ήταν ανεξάρτητη και αρκετά πλούσια. Αργότερα παρήκμασε. Τον 15^ο αιώνα η Μονή έγινε μετόχιο της Μονής του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων της Λευκωσίας. Πιο ύστερα, ίσως στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, οπότε κατά διαταγή του Σουλτάνου Μουράτ κατασχέθηκαν και πουλήθηκαν τα Μοναστήρια της Κύπρου, η Μονή έγινε Μετόχι της Μονής της Αγίας Αικατερίνης του Σινά. Δεν είναι γνωστό πότε εγκατελείφθη από τους μοναχούς και υπήχθη στη Μονή της Αγίας Παρασκευής στη Βασιλεία. Όταν ο Βασιλι Μπάρσκυ επισκέφθηκε τη Μονή το 1735, δεν υπήρχαν εκεί μοναχοί, τα μοναστηριακά κτίσματα ήσαν ερειπωμένα ενώ ο ναός διατηρείτο ακόμη αν και κινδύνευε να καταρρεύσει. Η Μονή βρίσκεται σε μια περιοχή εξαιρετικής ομορφιάς που κατά τον Μπάρσκυ ξεπερνά και τις ομορφιές του Αγίου Όρους.

Ο Μπάρσκυ μαγεύθηκε από την ομορφιά του τοπίου και έμεινε εκεί δέκα ημέρες και σχεδίασε τη Μονή. Δυστυχώς το σχέδιο του Μπάρσκυ δε σώθηκε. Ο ναός που σώζεται μέχρι σήμερα σε ημιερείπιώδη κατάσταση είναι ο ναός που είδε ο Μπάρσκυ αλλά όχι ο αρχικός μεσοβυζαντινός ναός της Μονής. Πιθανότατα εκτίσθη τον 14^ο αιώνα όπως φαίνεται από τα οξυκόρυφα τόξα και τα σπαράγματα των τοιχογραφιών που διασώζει. Είναι κτισμένος στην ανατολική πλευρά της Μονής. Είναι του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο ναού, έχει δε εσωτερικές διαστάσεις 6,90 × 3,90μ., χωρίς την ημικυκλική αψίδα στην οποία καταλήγει στ' ανατολικά. Η αψίδα έχει χορδή 2,18 και βέλος 1,32. Οι τοίχοι του ναού είναι κτισμένοι με ακανόνιστους ασβεστολίθους, ενώ τα τόξα και οι καμάρες του ναού είναι κτισμένα με τετραγωνισμένους πωρόλιθους. Ο ναός είχε δυο εισόδους, μια στο μέσο του βορείου τοίχου και μια στο δυτικό. Παράθυρα υπήρχαν ένα στο νότιο τοίχο, ένα στην αψίδα και τέσσερα μικρά στον τρούλλο.

Άγνωστο πότε, πιθανότατα λίγο μετά την ανέγερση του ναού κτίσθηκε στα δυτικά νάρθηκας πιο πλατύς από το ναό. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 2,14 × 7,40μ. Έχει μια θύρα στο δυτικό τοίχο και μια στο νότιο.

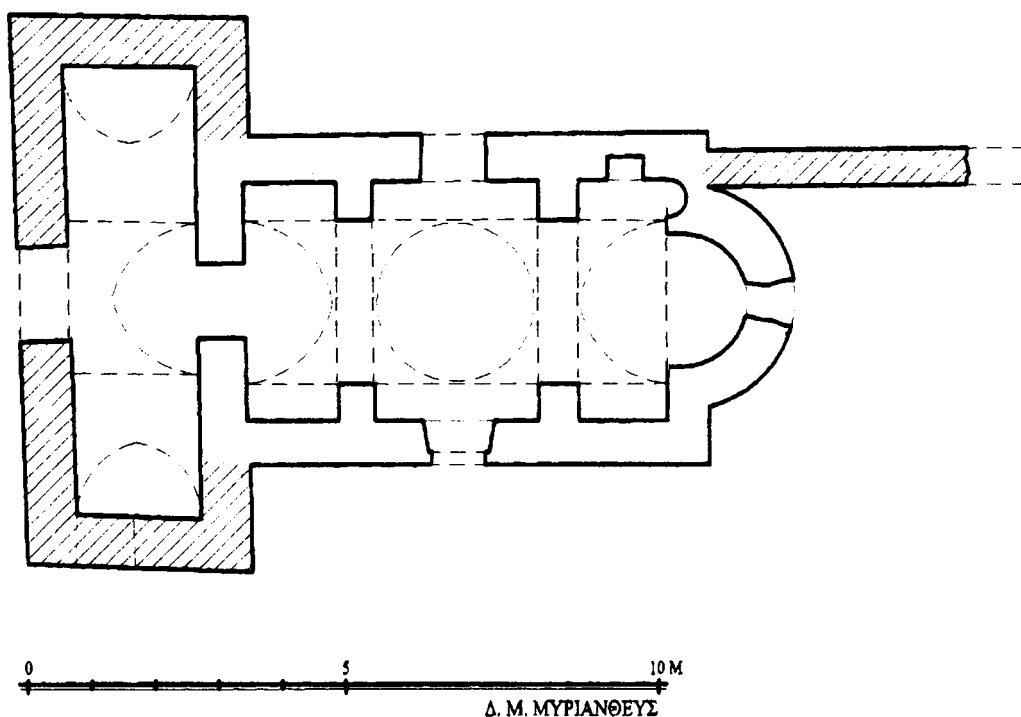
Ο ναός είχε διακοσμηθεί ολόκληρος με τοιχογραφίες από τις οποίες μόνο τεμάχια διασώθηκαν μέχρι το 1974. Δυστυχώς μετά την κατάληψη της περιοχής από τα τουρκικά στρατεύματα το 1974, ο ναός εβεβηλώθη και εσυλήθη. Η Αγία Τράπεζα κατεστράφη και το κεφάλι Ρωμαίου στρατιώτη προφανώς από την τοιχογραφία της Σταύρωσης του Χριστού, που εσώζετο σε καλή κατάσταση αφαιρέθηκε ή καταστράφηκε.

Στα νότια της Μονής εσώζοντο μοναστηριακά κελλιά τα οποία στο ανατολικό τμήμα

της πτέρυγας αυτής ήσαν διώροφα. Στη βόρεια πλευρά του ναού μόνο ερείπια των μοναστηριακών κτισμάτων σώζονται.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, 1918, p. 322, A. Grishin, *A Pilgrim's Account on Cyprus: Barskyj's Travels in Cyprus*, New York 1996, p. 34-35, Α. Στυλιανού, Αι Περιηγήσεις του Ρώσου Μοναχού Βασιλείου Μπάρσκυ εν Κύπρω, *Κυπριακά Σπουδαί* τ. ΚΑ', Λευκωσία, 1957, σ. 50-57, Κρηνιώτισσης Παναγίας Μονή εν Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια, τ. 14, Λευκωσία 1991, σ. 297-298, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1968, Nicosia 1969, p. 11, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1967-1968*, Λευκωσία 1970, σ. 78-81, J. Darrouzès, *Autres Manuscripts originaires de Chypre*, *Revue des Études Byzantines*, v. 15, 1957, p. 160, C. Constantinides – R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the year 1570*, Nicosia 1993, p. 57-59, T. Papacostas, *Byzantine Cyprus. The Testimony of its churches 650 – 1200*, Oxford, (Ph. D. Dissertation) J. Darrouzès, *Notes pour servir à l' Histoire de Chypre* (4e article), *Κυπριακά Σπουδαί*, τ. ΚΓ', 1959, σ. 25-55, ιδιαίτερα 47-51, 1999, 134-135, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο* εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ, Λευκωσία 2005, σ. 515, 548, 556. Δ. Μυριανθεύς, *Μονή Παναγίας Κρηνιώτισσας*, στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) *Ιερά Μητρόπολη Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 116-119.

1. Κάτοψη της εκκλησίας της Παναγίας Κρηνιώτισσας (σχέδιο Δ. Μυριανθεύς).

1. Νοτιοανατολική άποψη της εκκλησίας της Παναγίας Κρινιώτισσας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο τρούλλος του ναού πριν από την αναστήλωση. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η βόρεια όψη του ναού της Παναγίας Κρινιώτισσας πριν από την επισκευή του 1967. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Τοιχογραφία στο εσωτερικό του ναού πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

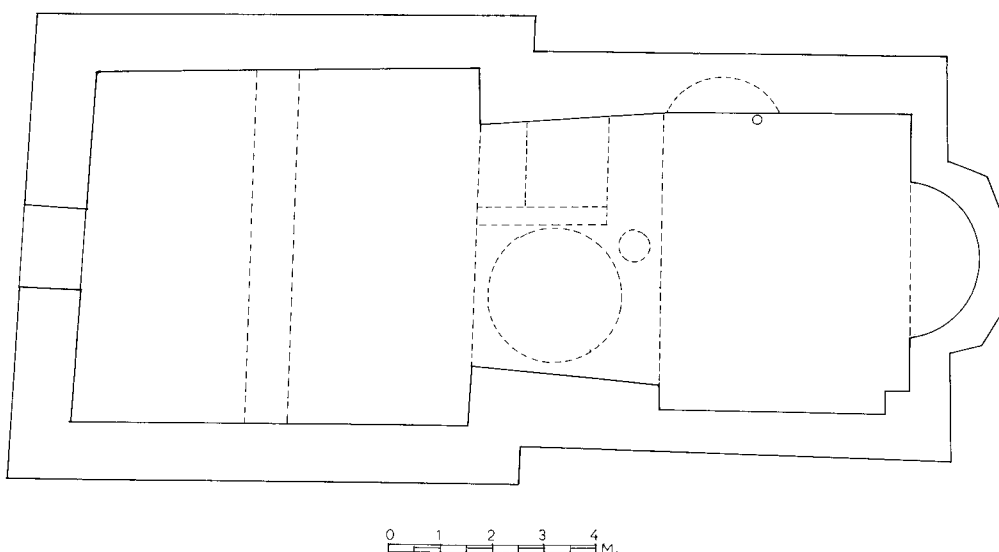
Γέναγρα, Εκκλησία του Αγ. Γεωργίου

Μικρή εκκλησία του τύπου του μονόκλιτου με τρούλλο που κτίσθηκε πάνω από σπήλαιο. Είχε διαστάσεις $2.63 \times 2.33\mu$. Κατά τον 15^ο αιώνα ο ανατολικός τοίχος της εκκλησίας αντικαταστάθηκε από δυο τόξα που στηρίζονται σε λίθινη κολόνα και το νότιο και βόρειο τοίχο του ναού. Το νοτιότερο τόξο στηρίζει τον τρούλλο στην ανατολική πλευρά ενώ το βόρειο επεξέτεινε το ναό με την προσθήκη ενός κλίτους καλυμμένου με καμάρα. Το κλίτος αυτό έχει διαστάσεις $2.45 \times 2.33\mu$. Με την κατασκευή του διπλού τόξου στ' ανατολικά το εκκλησάκι ενώθηκε με το σπήλαιο που βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο. Το ανατολικό τμήμα του σπηλαίου που είναι ημικυκλικό χρησιμεύει σαν ιερό βήμα. Δυτικά του τρούλλου προστέθηκε ορθογώνιο δωμάτιο διαστάσεων $7.26 \times 6.55\mu$. καλυμμένο με ξύλινη στέγη και κεραμίδια. Η προσθήκη αυτή είναι νεώτερη και το δάπεδο της βρίσκεται 1μ. ψηλότερα από τον αρχικό ναό στον οποίο κατέρχεται με σκαλοπάτια.

Στον τρούλλο εσώζετο μέχρι το 1974 ο Παντοκράτωρ και μεγάλο μέρος της Δέησης με την Ετοιμασία. Η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών αυτών τις χρονολογεί στο 14^ο ή 15^ο αιώνα. Δυστυχώς μετά την κατάληψη του χωριού από τα τουρκικά στρατεύματα το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών καταστράφηκε και το εκκλησάκι έχει βεβηλωθεί.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 218, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1937, p. 466, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, σ. 48-49. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Κάτοψη (ελλειψής) του ναού του Αγίου Γεωργίου. (Α. Παπαγεωργίου).

1. Γενική Άποψη του ναού του Αγίου Γεωργίου από τα νοτιοανατολικά πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

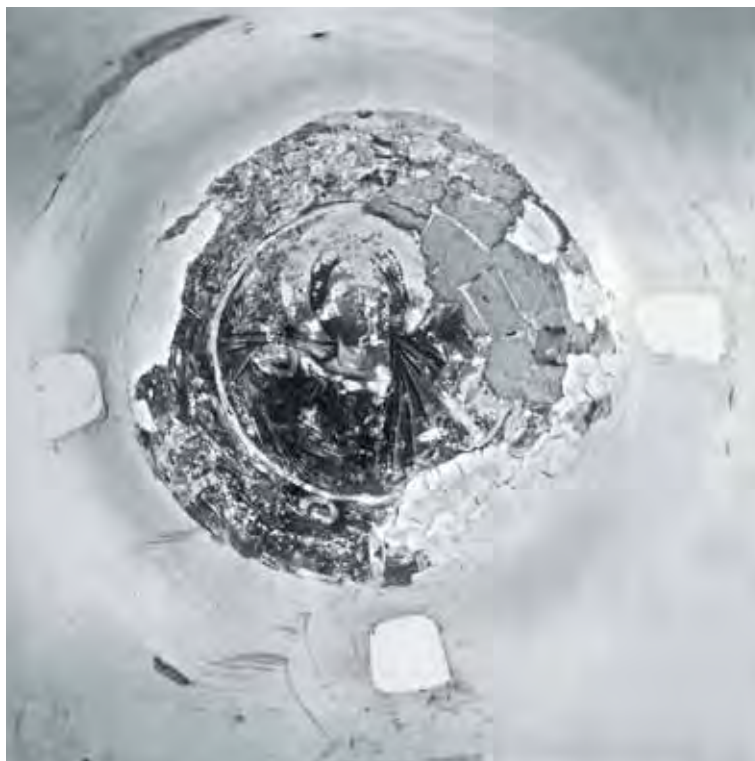
2. Άποψη του ναού από τα βορειοανατολικά μετά το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Το εσωτερικό του ναού του Αγίου Γεωργίου πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το εσωτερικό του ναού του Αγίου Γεωργίου μετά το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τοιχογραφίες του τρούλλου του ναού του Αγίου Γεωργίου πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

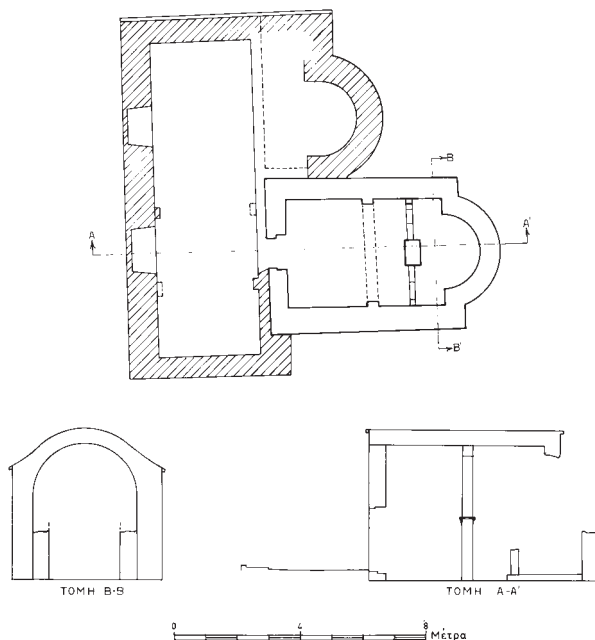
2. Τοιχογραφίες του τρούλλου του ναού του Αγίου Γεωργίου μετά το 1974. (φωτ. Χ.).

Γιαλούσα, Εκκλησία της Αγ. Μαρίας Πύργου

Η εκκλησία της Αγίας Μαρίας στην τοποθεσία Πύργος στα ανατολικά της Γιαλούσας είναι μικρή καμαροσκέπαστη εκκλησία. Η καμάρα διαιρείται σε δύο ίσα περίπου τμήματα από ένα σφενδόνιο που στηρίζεται σε παραστάδες του νότιου και του βόρειου τοίχου. Στ' ανατολικά καταλήγει σε προεξέχουσα ημικυκλική αφίδα η οποία είχε καταστραφεί. Καταστράφηκε επίσης μια μικρή εκκλησία που κτίσθηκε αργότερα και είχε κοινό νάρθηκα με την εκκλησία της Αγίας Μαρίας. Στους τοίχους της εκκλησίας της Αγίας Μαρίας ε σώζοντο μέχρι το 1974 τεμάχια τοιχογραφιών. Διεκρίνετο στο νότιο τοίχο η οπτασία του Αγίου Ευσταθίου. Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας ε σώζετο το βόρειο τμήμα της σκηνής της Αναλήψεως. Η τεχνοτροπία της τοιχογραφίας αυτής βοηθά στη χρονολόγηση της στα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Λόγω της μακράς έλλειψης φροντίδας, μετά το 1974 οπότε η περιοχή κατελήφθη από τον Τουρκικό στρατό, η τοιχογραφία αυτή έχει υποστεί πολλή φθορά.

Βιβλιογραφία

Annual Report of the Director of the Department of Antiquities Cyprus for the year, 1970, Nicosia 1971, p. 11, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities Cyprus for the year 1973*, Nicosia 1974, p. 16, ΜΚΕ, 9, 319, Χ. Χοτζάκογλου, Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και τέχνη στην Κύπρο, εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2006, σ. 521, 651, εικ. 182, 549.

1. Κάτοψη και τομή κατά πλάτος και κατά μήκος του ναού της Αγίας Μαρίας.
(Σχ. Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

1. Τμήμα της τοιχογραφίας της Αναλήψεως του ναού Αγίας Μαρίνας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Τμήμα της Αναλήψεως του ναού της Αγίας Μαρίνας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Λεπτομέρεια της τοιχογραφίας της Αναλήψεως, (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

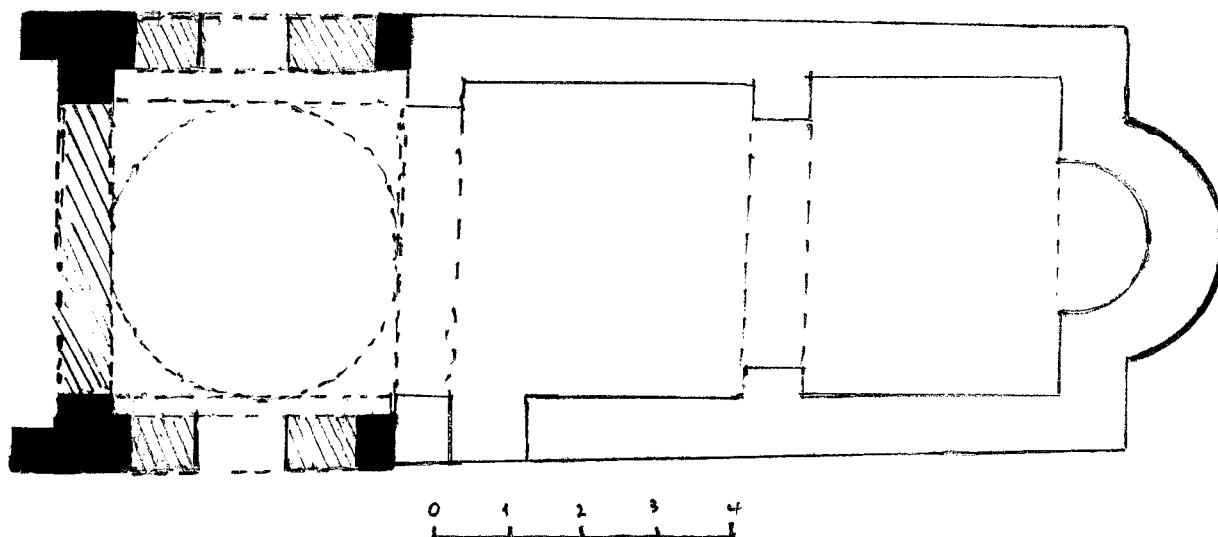
Γιαλούσα, Εκκλησία του Αγ. Γεωργίου Σακκά

Η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου του Σακκά βρίσκεται πέντε περίπου χιλιόμετρα στ' ανατολικά της Γιαλούσας, νότια του δρόμου που οδηγεί στο Ριζοκάρπασο. Πρόκειται για ναό μονόκλιτο καμαροσκέπαστο που καταλήγει στ' ανατολικά σε μικρή ημικυκλική αψίδα. Ο ναός έχει εσωτερικές διαστάσεις $6.57 \times 3.22\mu$. χωρίς την αψίδα. Η αψίδα έχει χορδή 1.50μ . και βέλος 0.75 . Η καμάρα διαιρείται σε δυο τμήματα από ένα σφενδόνιο που στηρίζεται σε δυο παραστάδες προσκολλημένες στο βόρειο και νότιο τοίχο. Η μοναδική θύρα του ναού βρισκόταν στο δυτικό τοίχο. Κτίσθηκε πιθανότατα τον 12^ο αιώνα. Όταν, πολύ αργότερα, κτίσθηκε στα δυτικά νάρθηκας τότε κατεδαφίστηκε ο δυτικός του ναού. Ο νάρθηκας έχει διαστάσεις $5.70 \times 3.70\mu$. και καλύπτεται με φουρνικό. Έχει δυο θύρες μια στο βόρειο και μια στο νότιο τοίχο.

Ο ναός είχε διακοσμηθεί με τοιχογραφίες. Δυστυχώς ελάχιστες έχουν διασωθεί. Στο βόρειο τοίχο σώζεται ιεράρχης όρθιος μετωπικός. Απέναντι στο νότιο τοίχο σώζεται ιεράρχης μισοκαταστρεμμένος και δυό Αγίες. Άλλη τοιχογραφία υπάρχει στον ανατολικό τοίχο. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στον 12^ο αιώνα, ενώ η τοιχογραφία της Αγίας χρονολογείται στον 13^ο αιώνα. Οι τοιχογραφίες λόγω της έλλειψης φροντίδας μετά την κατάληψη της περιοχής από τα τουρκικά στρατεύματα το 1974 έχουν υποστεί αρκετή φθορά.

Βιβλιογραφία

Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus for the year 1973, Nicosia 1974, p. 16, fig. 25-26, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, σ. 54-55, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', σ. 2006, εικ. 537-539, Ch. Chotzakoglou, *Christian Mosaics and Mural Paintings in the Occupied Areas of Cyprus* in J. Chrysostomides – Ch. Dendrinou "Sweet Land ...", *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley, Sussex 2001, p. 113.

1. Κάτοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου του Σακκά. (Α. Παπαγεωργίου).

2. Νότια όψη του ναού του Αγίου Γεωργίου του Σακκά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ιεράρχης. Τοιχογραφία του ναού του Αγίου Γεωργίου του Σακκά πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ιεράρχης. Τοιχογραφία ιερού βήματος του ναού Αγίου Γεωργίου Σακκά. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Τοιχογραφίες νότιου τοίχου του ναού Αγ. Γεωργίου του Σακκά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ιεράρχης και Αγία. Τοιχογραφίες νότιου τοίχου του ναού Αγίου Γεωργίου του Σακκά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Γιαλούσα, Εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ βρίσκεται στο μέσο της κωμόπολης και είναι η κύρια εκκλησία της κοινότητας. Σήμερα είναι διδυμη. Η νότια εκκλησία που είναι μεγαλύτερη σε μήκος και σε πλάτος είναι νεώτερη και κτίστηκε τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Καλύπτεται με καμάρα όπως οι εκκλησίες του 19^{ου} αιώνα. Στη νότια πλευρά υπάρχει ανοικτή στοά που στηρίζεται σε τόξα.

Η βόρεια εκκλησία είναι πολύ παλαιότερη. Ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Ο νότιος τοίχος της εκκλησίας καλύπτεται από τον βόρειο τοίχο της νότιας νεώτερης εκκλησίας. Εξωτερικά ο βόρειος τοίχος της εκκλησίας διαπλάθεται με τρία αβαθή τυφλά τόξα όπως ο νότιος και βόρειος τοίχος του ναού του Αγίου Φίλωνος στο Ριζοκάρπασο. Στ' ανατολικά καταλήγει σε προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα. Ο τρούλλος του ναού έχει κυλινδρικό τύμπανο που διατρυπάται από τέσσερα παράθυρα, κατά τα σημεία του ορίζοντος. Οι τοίχοι της εκκλησίας είναι κτισμένοι με αδρά τετραγωνισμένους πωρόλιθους. Στο μέσο του ύψους του ημικυλινδρικού τοίχου της αψίδας υπάρχει γείσο ορθογώνιας διατομής που προεξέχει. Τα παράθυρα της αψίδας είχαν εντοιχισθή και είχαν καλυφθή με ασβεστοχρίσματα με αποτέλεσμα να μην διακρίνονται. Κάτω από το γείσο του τεταρτοσφαίριου της αψίδας υπάρχει τριπλή σειρά οδοντωτού κοσμήματος.

Στα δυτικά, αργότερα, προστέθηκε νάρθηκας του ίδιου αρχιτεκτονικού τύπου, όπως ο κυρίως ναός, δηλαδή, συνεπτυγμένος σταυροειδής με τρούλλο, όπως στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Φρέναρος, που επίσης χρονολογείται στον 12^ο αιώνα. Στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα σε ύψος 2μ περίπου από το έδαφος υπάρχουν πέντε τυφλά ίσου πλάτους και ύψους βαθμιδωτά τυφλά τόξα όπως στις αψίδες των ναών του Αγίου Φίλωνος και του Αγίου Συνεσίου στο Ριζοκάρπασο.

Αρχικά η βόρεια θύρα του κυρίως ναού βρισκόταν στο μέσο του βορείου τοίχου. Πολύ αργότερα, ίσως το 18^ο ή 19^ο αιώνα η θύρα αυτή εντοιχίστηκε και ανοίχθηκε άλλη δυτικότερα. Προφανώς ο αρχικός ναός είχε τρεις εισόδους, μια στο βόρειο, μια στο νότιο και μια στο δυτικό τοίχο. Ο νάρθηκας είχε μια μόνο θύρα στο μέσο του δυτικού τοίχου. Πάνω απ' αυτή υπάρχει στενό φωτιστικό άνοιγμα που καλύπτεται με μονόλιθο τόξο. Ο τρούλλος του νάρθηκα είχε τέσσερα παράθυρα που αργότερα εντοιχίστηκαν. Έτσι το εσωτερικό του ναού ήταν πολύ σκοτεινό.

Ο ναός φαίνεται ότι είχε διακοσμηθή με τοιχογραφίες οι οποίες αργότερα καλύφθηκαν με στρώμα γύψου όταν ανηγέρθη ο νότιος ναός. Ο R. Gunnis αναφέρει σπαράγματα τοιχογραφιών. Πρόσφατα μεγάλα τμήματα του στρώματος γύψου που κάλυπταν τις τοιχογραφίες έχουν πέσει και επανεμφανίστηκαν οι τοιχογραφίες. Δυστυχώς δεν έγινε δυνατή η φωτογράφιση των τοιχογραφιών αυτών και έτσι δεν είναι δυνατή η χρονολόγηση και η αξιολόγησή τους. Ο ναός του Αρχαγγέλου μετατράπηκε σε τζαμί μετά την κατάληψη της Γιαλούσας από τον Τουρκικό στρατό το 1974, την εκδίωξη των Ελλή-

νων κατοίκων της και την εγκατάσταση εκεί Τούρκων εποίκων και τουρκοκυπρίων από τα κόκκινα. Ο ιμάμης δεν επιτρέπει, με κάποιες εξαιρέσεις, την επίσκεψη του ναού του Αρχαγγέλου και την φωτογράφιση του. Οι Τούρκοι αφαίρεσαν όλες τις εικόνες από το εικονοστάσιο μερικές από τις οποίες εχρονολογούνται στον 18^ο αιώνα και είναι άγνωστο που τις μετέφεραν. Ήδη έχουν κτίσει μεγάλο τζαμί στη Γιαλούσα και εγκατέλειψαν το ναό του Αρχαγγέλου.

Βιβλιογραφία:

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 251-252, Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α' (πίνακες) Αθήναι 1935, πιν. 42 α, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1937, p. 468-469, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, σ. 338-339.

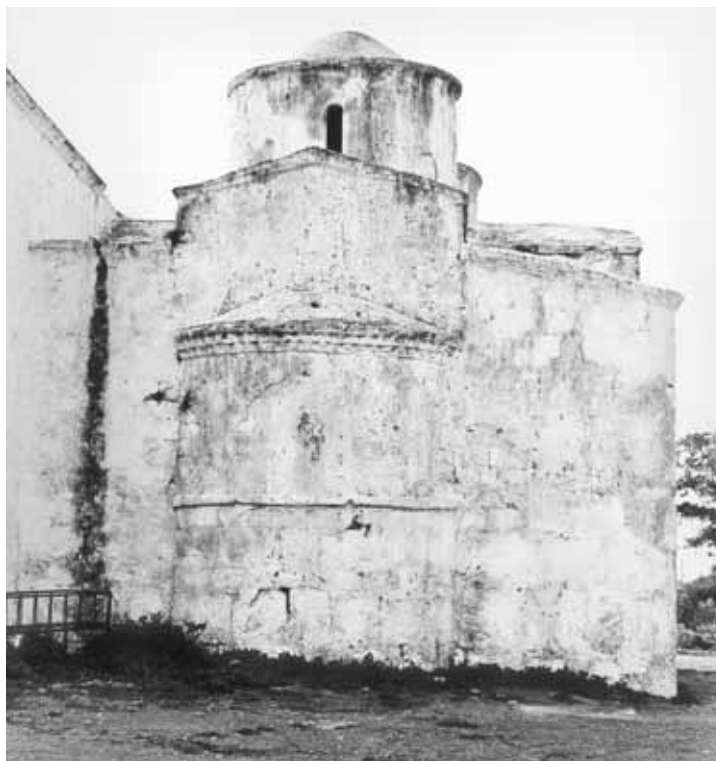
1. Βορειοανατολική άποψη του ναού του Αρχαγγέλου στη Γιαλούσα.

1. Βόρεια όψη του ναού του Αρχαγγέλου στη Γαλούσα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Βορειοδυτική άποψη του ναού του Αρχαγγέλου στη Γαλούσα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ανατολική όψη του βυζαντινού ναού του Αρχαγγέλου στη Γιαλούσα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Απομεινάρι του άμβωνος του ναού του Αρχαγγέλου, Γιαλούσα μετά την μετατροπή του σε τζαμί. (φωτ. Αρχείο Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Κύπρου).

2. Το εικονοστάσιο του ναού του Αρχαγγέλου μετά την μετατροπή του σε τζαμί.
(φωτ. Αρχείο Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Κύπρου).

Γιαλούσα (Ριζοκάρπασο), Εκκλησία του Αγίου Φωτίου

Η εκκλησία του Αγίου Φωτίου βρίσκεται μεταξύ της Γιαλούσας και του Ριζοκαρπάσου. Είναι κτισμένη στο μέσο κλίτος μιας ερειπωμένης τρίκλιτης βασιλικής από την οποία σώζεται η αψίδα του βορείου κλίτους ερειπωμένη και θεμέλια του βόρειου και δυτικού τοίχου. Μέχρι το 1974 σώζονταν και τεμάχια πεσσίσκων του τέμπλου της βασιλικής διακοσμημένα με κληματίδα σε επιπεδόγλυφη τεχνική.

Ανήκει σε μεταβατικό τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο ναού (domehall) με τις βαρείες αναλογίες του τρούλλου που κάθετα σε τέσσερα τόξα μέσω σφαιρικών τριγώνων που μοιάζουν με ημιχώνια μάλλον, και έχει σχήμα σχεδόν τετράγωνο με αποστρογγυλωμένες τις γωνίες. Εξωτερικά δεν διαγράφεται ο συνεπτυγμένος σταυρός που χαρακτηρίζει τους ναούς του τύπου αυτού. Οι ατέλειες της κατασκευής του τρούλλου μαζί με την επιμήκη καμάρα που διακόπτεται από τον τρούλλο χρονολογούν το μνημείο αυτό στα τέλη του 8^{ου} ή το αργότερο στις αρχές του 9^{ου} αιώνα. Η εκκλησία του Αγίου Φωτίου έχει εσωτερικές διαστάσεις 7.80 × 3.50μ. χωρίς την αψίδα. Η αψίδα έχει χορδή 2.64 και βέλος 1.35. Στο εσωτερικό της αψίδας υπάρχει μια βαθμίδα πλάτους 0.20μ., ίσως μια ανάμνηση του παλαιοχριστιανικού συνθρόνου.

Η εκκλησία του Αγίου Φωτίου ήταν ολόκληρη διακοσμημένη με τοιχογραφίες που δυστυχώς δεν σώθηκαν σε καλή κατάσταση. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας σώζονται τα υπολείμματα της Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας στηθαίας μεταξύ των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ.

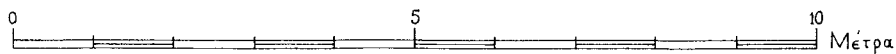
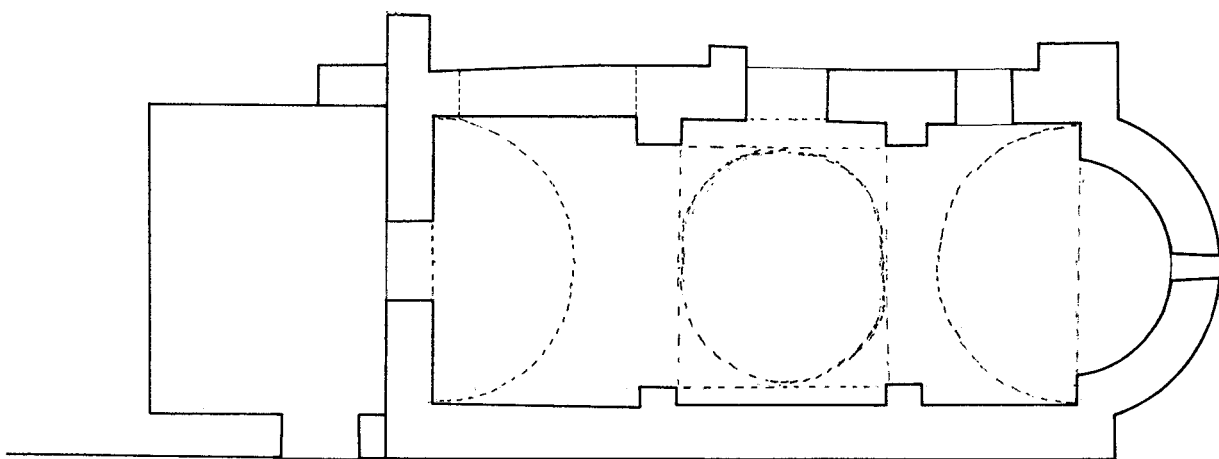
Χαμηλότερα στον ημικυλινδρικό τοίχο της αψίδας εικονίζονταν 6 ιεράρχες ολόσωμοι, ανά τρεις, στραμμένοι στο κέντρο της αψίδας. Δυστυχώς το 1988 οι Τούρκοι αφαίρεσαν το άνω μέρος του σώματος δυό ιεραρχών και το 1988 κυκλοφορούσαν στην Γερμανία φωτογραφίες των τοιχογραφιών των δυο ιεραρχών για πώληση. Παρά τις προσπάθειες της Κυπριακής Πρεσβείας στη Βόννη δεν έγινε δυνατό να εντοπισθούν. Πάνω από τη βόρεια είσοδο υπήρχε τοιχογραφία του Αγ. Γεωργίου με σκηνές από το βίο του. Τεμάχια των σκηνών από το βίο του Αγίου Γεωργίου βρέθηκαν στα υποστατικά του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydim Dikmen στο Μόναχο. Στο δυτικό τυφλό τόξο του βορείου τοίχου εσώζετο άλλος έφιππος Άγιος σε λιγότερο καλή κατάσταση. Στο ανατολικό τυφλό τόξο του βορείου τοίχου εσώζετο έφιππος Άγιος σε κόκκινο άλογο. Στο ανατολικό τυφλό τόξο του νότιου τοίχου εσώζοντο ίχνη επιγραφής ενώ στο κεντρικό τυφλό τόξο του τοίχου αυτού εσώζετο σε όχι καλή κατάσταση Αρχάγγελος σε υπερφυσικό μέγεθος.

Στο δυτικό τμήμα του νοτίου τοίχου εσώζετο έφιππος Άγιος σε κόκκινο άλογο.

Βιβλιογραφία

Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου Α' Λεύκωμα*, Αθήνα. 1935, Πίν, 40 β, Χρ. Ν. Ταουσιάνη, *Αι Εκκλησΐαι του Ριζοκαρπάσου*, Λευκωσία, 1983, σ. 111-113 εικ. 53, 54 Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, εν Θ. Παπαδοπούλλου (εκδ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ Λευκωσία 2006, σ. 484-485 και εικ. 51-52 Ε. Προκοπίου, *Ο Συνεπτυγμένος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στην Κύπρο (9^{ος} – 12^{ος} αιώνες)*. Λευκωσία 2007, σ. 17 – 19, εικ. 1 – 17, Ch. Chotzakoglou, *Christian Mosaics and Mural Paintings in the occupied areas of Cyprus*, in J. Chrysostomides – Ch. Dendrinou (edit.) *"Sweet Land ..." Lectures on History and Culture of Cyprus*, Camberley, Sussex 2006, p. 113, Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Κάτοψη του ναού του Αγίου Φωτίου. (Α. Παπαγεωργίου).

1. Βορειοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Φωτίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα τοιχογραφίας μετά την αφαίρεση τμημάτων από τους Τούρκους.

1. Ιεράρχες. Τοιχογραφίες της αφίδας του ναού του Αγίου Φωτίου πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Οι ίδιες τοιχογραφίες μετά την αφαίρεση του άνω μέρους των Ιεραρχών από τους Τούρκους μετά την κατάληψη της περιοχής από τα τουρκικά στρατεύματα το 1974.

1. Ιεράρχης. (λεπτομέρεια) Τοιχογραφία της αφίδας του ναού του Αγίου Φωτίου που είχε αφαιρεθεί από Τούρκους Αρχαιοκάπηλους. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ιεράρχης. Τοιχογραφία της αφίδας (τεμάχιο που είχε αφαιρεθεί από Τούρκους αρχαιοκάπηλους). (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Έγκωμη, η Εκκλησία και η Μονή του Αποστόλου Βαρνάβα

Όπως είναι γνωστό ο ναός και η Μονή του Αποστόλου Βαρνάβα κοντά στη Σαλαμίνα συνδέονται με τη θαυματουργική ανεύρεση του λειψάνου του Αποστόλου Βαρνάβα από τον Αρχιεπίσκοπο Ανθέμιο το 488. Ο Αρχιεπίσκοπος Ανθέμιος, σύμφωνα με την αφήγηση του μοναχού Αλεξάνδρου της Μονής του Αποστόλου Βαρνάβα (6^{ος} αιώνας), είδε στον ύπνο του τον Απόστολο Βαρνάβα ο οποίος του υπέδειξε τη θέση του τάφου του. Ο Ανθέμιος έσκαψε στη θέση εκείνη και βρήκε τον τάφο μέσα στον οποίο υπήρχε το σώμα του Αποστόλου και στο στήθος του το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο (488). Ο Αρχιεπίσκοπος, αφού έβαλε φύλακες να φυλάττουν το σώμα του Αποστόλου, πήρε το Ευαγγέλιο και πήγε στην Κωνσταντινούπολη και το δώρησε στον Αυτοκράτορα Ζήνωνα, οποίος επικύρωσε το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου που είχε ήδη επικυρώσει η Γ' Οικουμενική Σύνοδος στην Έφεσο το 431. Ο Αυτοκράτορας τοποθέτησε το Ευαγγέλιο που του δώρησε ο Αρχιεπίσκοπος Ανθέμιος στο παρεκκλήσιο του Αγίου Στεφάνου των Ανακτόρων όπου το είδε ο Πατριάρχης της Αντιοχείας Σεβήρος λίγα χρόνια αργότερα, το 508.

Ο Αρχιεπίσκοπος Ανθέμιος επέστρεψε στην Κύπρο και έκτισε μια τρίκλιτη βασιλική στην οποία τοποθέτησε το λείψανο του Αποστόλου Βαρνάβα, έκτισε κελλιά για μοναχούς και δημιούργησε μοναστήρι και μετέφερε από μακριά νερό για χρήση τόσο των μοναχών όσο και των προσκυνητών που έφθαναν εκεί για να προσκυνήσουν το λείψανο του Αποστόλου Βαρνάβα. Η βασιλική ήταν τρίκλιτη και είχε στα δυτικά νάρθηκα και αίθριο γύρω από το οποίο υπήρχαν τα κελλιά των μοναχών. Στο μέσο του αιθρίου υπήρχε κρήνη από την οποία ανέβλυζε νερό που δρόσιζε τους μοναχούς και τους επισκέπτες. Στ' ανατολικά, το μέσο κλίτος της βασιλικής κατέληγε σε μια προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα. Σε αψίδα στ' ανατολικά κατέληγε και το νότιο κλίτος της βασιλικής. Στην αψίδα του νοτίου κλίτους ο Ανθέμιος εναπόθεσε σε λάρνακα το λείψανο του Αποστόλου Βαρνάβα. Τη λάρνακα του Αποστόλου Βαρνάβα κάλυπτε λίθινη πλάκα στο μέσο της οποίας υπήρχε κυκλική οπή (mensa martyris). Έξω από την αψίδα και κατά μήκος του νοτίου τοίχου της βασιλικής βρέθηκε κατά την ανασκαφή που έγινε το 1935 στ' ανατολικά της αψίδας του σημερινού ναού, τάφος που πιστεύεται ότι ανήκε στον Αρχιεπίσκοπο Ανθέμιο. Η λάρνακα βρέθηκε κενή, το ίδιο και ο τάφος του Ανθεμίου ήταν κενός.

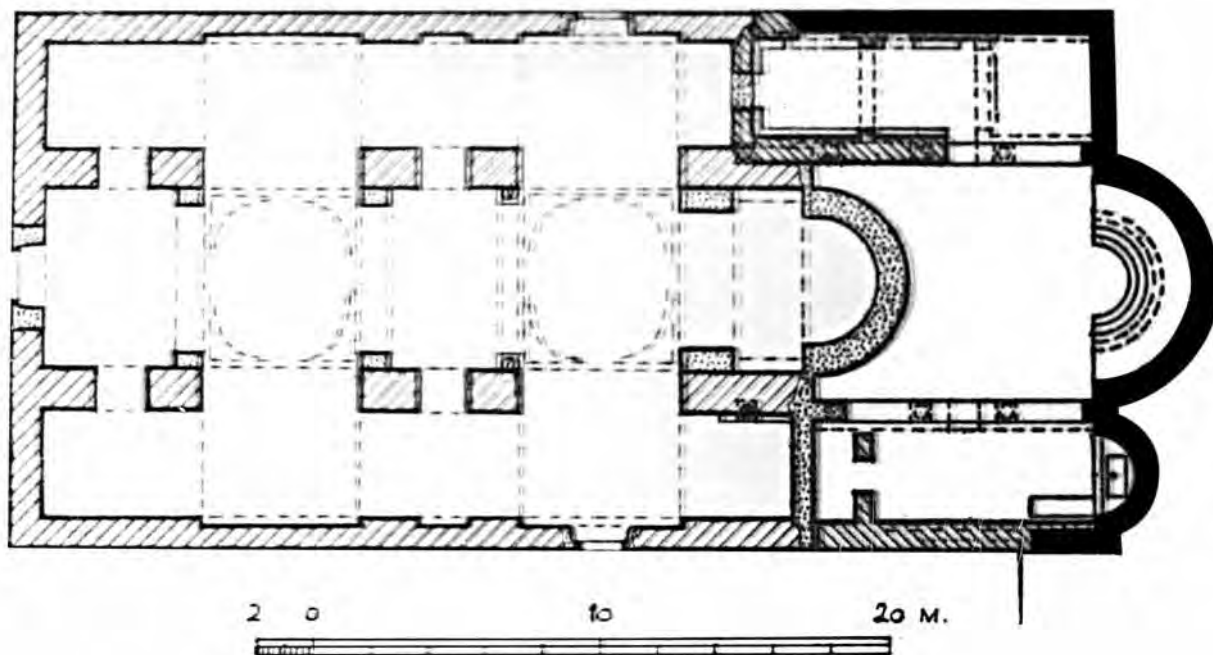
Τα κλίτη της βασιλικής χώριζαν μαρμάρινοι κίονες, τεμάχια των οποίων σώζονται μέχρι σήμερα. Τον 6^ο αιώνα προστέθηκε στην αψίδα ημικυκλικό σύνθρονο ενώ το δάπεδο του ιερού βήματος καλύφθηκε με μαρμαροθέτημα. Η ανασκαφή περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα της βασιλικής, έξω από την αψίδα του σημερινού ναού και έτσι δεν είναι γνωστή η έκταση της βασιλικής του τέλους του 5^{ου} αιώνα. Το σχέδιο της βασιλικής που δημοσίευσε ο Γ. Σωτηρίου είναι μάλλον φανταστικό. Η βασιλική φαίνεται ότι καταστράφηκε κατά την περίοδο των Αραβικών επιδρομών (7^{ος} -10^{ος} αιώνας). Δεν είναι γνωστό πότε κτίστηκε ο σημερινός ναός του Αποστόλου Βαρνάβα, ο οποίος μοιάζει με το ναό του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα, με τη διαφορά ότι στη σημερινή του μορφή έχει μόνο δύο τρούλλους στο

μέσο κλίτος, αντί τριών που έχει ο ναός του Αγίου Λαζάρου. Είναι όμως βέβαιο ότι η σημερινή αφίδα του ναού είναι μεταγενέστερη, ενώ υπάρχουν κάποια στοιχεία στο βόρειο τοίχο του ναού που μαρτυρούν ότι ο ναός συνέχιζε ανατολικά πέραν της αφίδας και κατέλαμβανε και το ανατολικό τμήμα της βασιλικής. Εάν το τμήμα αυτό εκαλύπτετο με καμάρα αντί τρούλλου, όπως έχει υποστηριχθεί, είναι αμφίβολο. Πιθανότατα και το ανατολικό τμήμα του ναού που καταστράφηκε πριν από τον 17^ο αιώνα, εκαλύπτετο με τρούλλο όπως ο ναός του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα, και οι πεντάτρουλλοι ναοί της Αγίας Παρασκευής της Γεροσκήπου και της Περιστερώνας.

Η Μονή την οποία ίδρυσε ο Αρχιεπίσκοπος Ανθέμιος μετά το 480 φαίνεται ότι ήκμασε ιδιαίτερα τον 6^ο και το πρώτο ήμισυ του 7^{ου} αιώνα. Η Μονή κατεστράφη κατά τις πρώτες αραβικές επιδρομές εναντίον της Κύπρου το 649 και το 653 αλλά επισκευάσθηκε και αργότερα κατά την διάρκεια των Αραβικών επιδρομών (7^{ος} – 10^{ος} αιώνας) υπέστη πολλές φθορές αλλά φαίνεται ότι δεν έπαυσε να λειτουργεί. Απλές αναφορές της Μονής γίνονται τον 14^ο αιώνα. (Fra Noe) και τον 16^ο αιώνα (Porcachi). Περιέργως δεν αναφέρεται στην έκθεση περί Κύπρου, που δημοσίευσε ο L. De Mas Latrie και από αντίγραφο του 1533 ο N. Κυριαζής. Το 1735 επισκέφθηκε τη Μονή ο ρώσος μοναχός Βασίλι Μπάρσκυ, ο οποίος και την σχεδίασε. Επισκευές στη Μονή του Αποστόλου Βαρνάβα έγιναν επί Αρχιεπισκόπου Νικηφόρου (1641-1674), του διαδόχου του Ιλαρίωνος Κιγάλα (1674-1682) και επί Αρχιεπισκόπου Φιλοθέου (1734-1759). Το 1916 εκτίσθη η σημερινή ανατολική πτέρυγα της Μονής. Το ίδιο έτος ανοίχθηκε στο νότιο τοίχο η σημερινή είσοδος και τα εκατέρωθεν αυτής παράθυρα. Η Μονή που φαίνεται ότι είχε εγκαταλειφθεί στα τέλη του 18^{ου} ή τις αρχές του 19^{ου} αιώνα επανασυνεστήθη μετά το 1916 όταν εγκαταστάθηκαν εκεί οι αδελφοί μοναχοί Χαρίτων, Στέφανος και Βαρνάβας, οι οποίοι αναγκάσθηκαν από τους Τούρκους να εγκαταλείψουν τη Μονή το 1976. Προηγουμένως, το 1974 υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τη Μονή οι νεώτεροι μοναχοί. Μετά την εκδίωξη των μοναχών οι Τούρκοι μετέτρεψαν τη Μονή σε «Μουσείο». Το 1988 έκλεψαν 36 εικόνες από τη Μονή του Αποστόλου Βαρνάβα, παρά την παρουσία φύλακα. Από αυτές 11 βρέθηκαν σε σπίτι στην Κυθρέα, σύμφωνα με τις Τουρκοκυπριακές εφημερίδες. Οι πιο σημαντικές όμως, που εχρονολογούνται στον 17^ο αιώνα δεν βρέθηκαν.

Βιβλιογραφία

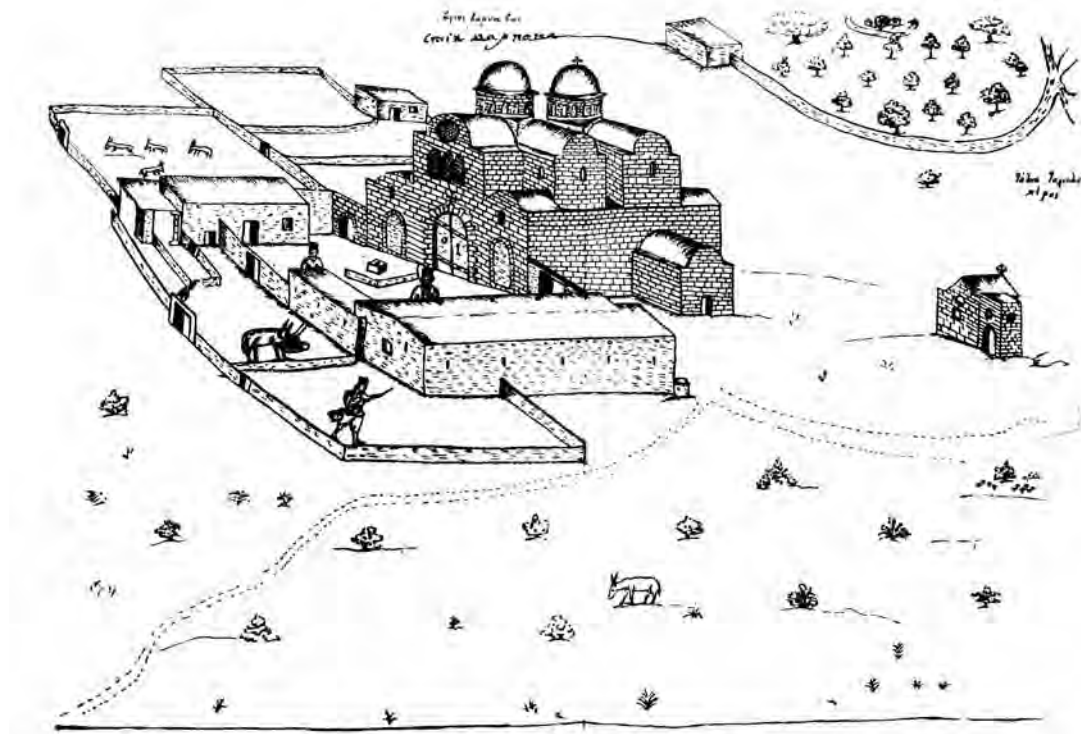
G. Soteriou, *Les églises Byzantines de Chypre à trois et à cinq coupôles et leur place dans l'histoire de l'architecture Byzantine, Atti del V Congresso Internazionale di studi Bizantini*, v. II, Roma 1940, p. 401-409.
 Γ. Σωτηρίου, Ο ναός και ο τάφος του Αποστόλου Βαρνάβα παρά την Σαλαμίνα της Κύπρου, *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. Α', 1937, σ. 175-187. Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία Τέχνη εν Κύπρω κατά το 1964*, Λευκωσία 1965, σ. 16-20 fig. 7-9, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus for the year 1964*, Nicosia 1965, p. 8, fig. 10-11, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus for the year 1965*, Nicosia 1966, p. 8, A.H.S. Megaw, *Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus, Metropolitan or Provincial? Dumbarton Oaks Papers*, no. 28, 1974, p. 78-79 και fig. Η, Α. Παπαγεωργίου, *L' Architecture Byzantine de Chypre, XXXII Corso di Cultura sull' Arte Ravennate et Bizantina*, 1985, p. 313, 322, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 13, σ. 157-159, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.)*, *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ. Λευκωσία 2006, σ. 478, 494. Κ. Κοκκινόφτα (επιμ.) *Η Ιερά βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αποστόλου Βαρνάβα*, Λευκωσία 2009.

1. Κάτοψη του ναού του Αποστόλου Βαρνάβα (Α.Η.Σ. Megaw).

2. Γενική άποψη της Μονής του Αποστόλου Βαρνάβα από τα νοτιοδυτικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Σχέδιο της Μονής του Αποστόλου Βαρνάβα από τον V. Barskiy'.

2. Ο ναός του Αποστόλου Βαρνάβα από τα βορειοανατολικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Δυτική όψη του ναού του Απ. Βαρνάβα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ανατολική όψη του ναού του Απ. Βαρνάβα. (φωτ. Α. Φούλιας).

1. Το εικονοστάσιο της εκκλησίας του Απ. Βαρνάβα όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Το εσωτερικό του ναού του Αποστόλου Βαρνάβα όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

Θέρμια, Εκκλησία της Παναγίας Θερμιώτισσας

Ναός του τύπου του μονόκλιτου με τρούλλο που κτίσθηκε κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας με εξέχουσα στ' ανατολικά ημικυκλική αψίδα. Το αρχικό μικρό παράθυρο της αψίδας κατεστράφη όταν ανοίχθηκε σε νεώτερα χρόνια το μεγάλο ορθογώνιο παράθυρο που υπάρχει σήμερα. Στον τρούλλο υπάρχουν 4 μικρά παράθυρα κατά τα τέσσερα σημεία του ορίζοντος, όπως στους περισσότερους ναούς του τύπου αυτού. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ο ναός επεκτάθηκε στα δυτικά. Η επέκταση καλύφθηκε με καμάρα, που φθάνει στο ύψος του ημισφαιρίου του τρούλλου. Η είσοδος γίνεται με θύρες στο νότιο, το βόρειο και το δυτικό τοίχο.

Η εκκλησία ελεηλατήθη και εβεβηλώθη μετά την Τουρκική εισβολή του 1974. Έκτοτε έγιναν απόπειρες για τη δημιουργία νυκτερινού κέντρου και εστιατορίου και ανέγερση νέων κτιρίων για το σκοπό αυτό εντός του περιβόλου του ναού που χρησίμευε πριν από το 1974 σαν νεκροταφείο, σύμφωνα με τις Τουρκοκυπριακές εφημερίδες αλλά αντέδρασαν έντονα οι εγκατασταθέντες στο χωριό Τουρκοκύπριοι και Τούρκοι έποικοι, φοβούμενοι τον θόρυβο που θα εδημιουργείτο από τα κέντρα διασκέδασης που θα ανεγείροντο εκεί.

Βιβλιογραφία

Ι. Περισιάνης, *Γενική Ιστορία της νήσου Κύπρου*, Λευκωσία 1910, 2^η έκδοση 1995, σ. 146, Χρ. Παχουλίδης, *Μητροπολιτική επαρχία Κερύνειας. Η δική μας γη*, Λευκωσία 2001, σ. 191, Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Ναός Παναγίας Θερμιώτισσας στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 151, εικόνες στις σελ. 150, 152, 153.

1. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Παναγίας Θερμιώτισσας πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Νοτιοανατολική άποψη της εκκλησίας της Παναγίας όπως είναι σήμερα. Μπροστά συλημένοι από τους Τούρκους τάφοι. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

Καζάφани, Εκκλησία της Παναγίας Ποταμίτισσας

Ο ναός της Παναγίας Ποταμίτισσας είναι κτισμένος στην όχθη χειμάρρου, γι' αυτό πήρε και το όνομα Ποταμίτισσα. Ο ναός είναι μονόκλιτος καμαροσκεπής. Εσωτερικά δυο παραστάδες στο βόρειο και δυο στο νότιο τοίχο στηρίζουν τρία τυφλά τόξα, τα οποία ενισχύουν τους τοίχους ώστε να εξουδετερώσουν τις ωθήσεις της καμάρας. Τα ανατολικά τυφλά τόξα των δυο τοίχων είναι μικρότερα των άλλων. Η καμάρα, που είναι οξυκόρυφη φέρεται από δυο τόξα που στηρίζονται σε προβόλους στο βόρειο και νότιο τοίχο του ναού. Ο ναός είναι κτισμένος με αδρά πελεκημένους πωρόλιθους με ευρύ αρμοκάλυπτρο. Στ' ανατολικά καταλήγει σε προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα. Στη βόρεια και δυτική πλευρά του ναού υπάρχει γαμματόσχημη κλειστή στοά με επίπεδη στέγη που καλύπτεται με υδραυλικό κονίαμα. Ο ναός έχει δύο θύρες, μία στο βόρειο και μία στο δυτικό τοίχο, δυο μικρά παράθυρα ένα ψηλά στον ανατολικό τοίχο πάνω από την αψίδα και ένα ψηλά στον δυτικό τοίχο. Στην αψίδα υπάρχουν τρία μικρά στενά παράθυρα. Η είσοδος στη στοά γίνεται είτε από το ναό, είτε απ' ευθείας από θύρα στο βόρειο τοίχο.

Ο ναός είχε διακοσμηθεί με τοιχογραφίες. Σήμερα σπαράγματα μόνο σώζονται. Στο τύμπανο του ανατολικού τυφλού τόξου του νοτίου τοίχου σώζεται έφιππος ο Άγιος Γεώργιος με σκηνές του βίου του ολόγυρα. Στ' ανατολικά της τοιχογραφίας αυτής εικονίζεται ο Άγιος Νικόλαος και στα δυτικά η Αγία Παρασκευή. Στο άνω μέρος της παραστάδας μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου τυφλού τόξου του νοτίου τοίχου εικονίζονται ο Άγιος Μάμας καβαλλάρης σε λιοντάρι, όπως συνήθως στην Κύπρο, να κρατά αρνί και ποιμνική ράβδο και ο Άγιος Δημήτριος έφιππος. Πάνω από το δυτικό τυφλό τόξο του νοτίου τοίχου εικονίζεται η προσκύνηση των Μάγων και κάτω απ' αυτήν ο Άγιος Φίλιππος, ολόσωμος, μετωπικός. Νοτίως της δυτικής εισόδου του ναού εικονίζεται η Αγία Παρασκευή και βορείως ο Αρχάγγελος Μιχαήλ. Στο δυτικό τοίχο πιο πάνω από τις τοιχογραφίες αυτές και τη θύρα εικονίζεται η Μέλλουσα Κρίσις. Στο δυτικό τυφλό τόξο του βορείου τοίχου είναι ζωγραφισμένος αδιάγνωστος Άγιος, όρθιος, μετωπικός και εκατέρωθεν σπαράγματα δυο ιεραρχών. Στο άνω μέρος της παραστάδος στην οποία στηρίζεται το δυτικό και το κεντρικό τόξο του βορείου τοίχου εικονίζονται οι Άγιοι Σπυρίδων και Νικόλαος. Στο ανατολικό τυφλό τόξο του βορείου τοίχου εικονίζονται οι Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη.

Τοιχογραφίες υπήρχαν και στη στοά αλλά δυστυχώς έχουν καταστραφεί. Σήμερα σπαράγματα μόνο σώζονται.

Στο νότιο τοίχο της στοάς υπάρχει τόξο κάτω από το οποίο υπάρχει τάφος και μπροστά ταφόπετρα με εγχάρακτη μορφή ολόσωμου γενειοφόρου ανδρός. Στις αρχές του 20^{ου} σύμφωνα με πληροφορίες του Λοΐζου (αργότερα Αρχιμανδρίτη Λεοντίου) Κκολή είχε βρεθεί ταφόπετρα με εγχάρακτη μορφή νεαρής γυναίκας. Η ταφόπετρα αυτή μεταφέρθηκε στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Καζάφани. Κατά τον ίδιο στο ναό βρέθηκαν και άλλοι κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ο ναός μετά το 1975 που κατελήφθη από τα τουρκικά στρατεύματα έχει γίνει ατελιέ ζωγράφου. Προηγουμένως συλήθηκε και βεβηλώθηκε.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, 323, Λ. Κκολής, Παναγία η Ποταταμίτισσα, *Κυπριακά χρονικά*, τ. ΙΒ, 1936, 54-56, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 260, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, Λευκωσία 1989, σ. 173-4, Χρ. Παχουλίδη, *Μητροπολιτική Επαρχία Κερύνειας. Η δική μας γη*, Λευκωσία 2001, σ. 195. Ι. Ηλιάδη, *Ναός Παναγίας Ποταμίτισσας στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κερύνειας*, Λευκωσία, 2006, σ. 161-163, Προσωπικές σημειώσεις του γράφοντος.

1. Νοτιοανατολική άποψη της εκκλησίας της Παναγίας της Ποταμίτισσας. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

1. Υπολείμματα τοιχογραφιών της εκκλησίας όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Υπολείμματα τοιχογραφιών στο εσωτερικό της εκκλησίας Ποταμίτισσας όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

Καλογραία, Εκκλησία του Αντιφωνητή

Η εκκλησία του Αντιφωνητή είναι το μοναδικό κατάλοιπο Μονής που ιδρύθηκε πιθανότατα τον 12^ο αιώνα. Ερείπια μοναστηριακών κτισμάτων σώζονται στ' ανατολικά και το ανατολικό μισό της βόρειας πλευράς του περιβόλου της Μονής. Η Μονή ήταν κτισμένη σε εξαιρετική θέση στις βόρειες υπώρειες της κορυφής Χαλεύκα της οροσειράς του Πενταδακτύλου με θέα τη βόρεια ακτή και μέσα σε πευκοδάσος. Λίγα μέτρα έξω του περιβόλου της Μονής, μέσα σε περιβόλι της Μονής κοντά σε μικρή πηγή υπάρχει (;) ένα από τα δυο δένδρα υγράμβαρης (Liquid amber) με αρωματικό φλοιό που υπάρχουν στην Κύπρο. Ο ναός ανήκει στον τύπο του νησιώτικου οκταγωνικού ναού με τρούλλο και είναι ο μοναδικός που σώζεται στην Κύπρο σε καλή κατάσταση. Δυο άλλοι κατεδαφίστηκαν εκ θεμελίων και ο τρίτος σώζεται ημιερείπωμένος στο κάστρο του Αγ. Ιλαρίωνα. Ο ναός είναι κτισμένος με πωρόλιθους και ασβεστόλιθους. Τα οκτώ στηρίγματα του τρούλλου είναι κυλινδρικά. Τα έξι είναι προσκολλημένα στον βόρειο, τον δυτικό και το νότιο τοίχο του ναού ενώ τα άλλα δυο στέκουν ελεύθερα στ' ανατολικά και στηρίζουν μαζί με τον τρούλλο και τις καμάρες του ιερού βήματος και των παραβημάτων.

Το τύμπανο του μεγάλου τρούλλου του ναού διατρυπάται από δώδεκα βαθμιδωτά παράθυρα που φωτίζουν το εσωτερικό του ναού. Αντίθετα στην αψίδα του ιερού βήματος υπάρχουν τρία παράθυρα. Φαίνεται ότι ο ναός αρχικά είχε τρεις εισόδους, μια στο νότιο, μια στο δυτικό και μια στο βόρειο τοίχο του ναού. Ο δυτικός όμως, τοίχος του ναού κατεδαφίστηκε, ίσως τον 15^ο ή 16^ο αιώνα, όταν προστέθηκε ο νάρθηκας και αντικαταστάθηκε με δυο παραστάδες και δυο ορθογώνιους πεσσούς που μαζί με παραστάδες στο δυτικό τοίχο στηρίζουν δυο τόξα στα οποία βαίνει η εγκάρσια οξυκόρυφη καμάρα του νάρθηκα. Ο νάρθηκας είχε τρεις εισόδους, από μια, στο νότιο, τον δυτικό και το βόρειο τοίχο και επικοινωνεί με το ναό με τρία τοξωτά ανοίγματα. Σ' αντίθεση με τους γνωστούς οκταγωνικούς ναούς της Ελλάδος και της Χίου, η ακανόνιστη βάση του τρούλλου του Αντιφωνητή στηρίζεται σε δυο μόνο ημιχώνια (στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία του ναού) και έξι σφαιρικά τρίγωνα, τα δυο ανατολικά πολύ αβαθή. Στα τέλη του 15^{ου} ή τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, προστέθηκε στη νότια πλευρά του ναού κομψή στοά η οποία σήμερα είναι ακάλυπτη.

Έχει εκφρασθή η γνώμη ότι τον 15^ο ή 16^ο αιώνα μέρος του βορειοδυτικού τμήματος του ναού, στο οποίο δεν διατηρείται το αρχικό στρώμα των τοιχογραφιών καταστράφηκε και ξανακτίστηκε. Ίσως αυτό να δικαιολογεί την πληροφορία του χρονογράφου του 16^{ου} αιώνα Estienne de Lusignan ότι η γιαγιά του έκτισε την εκκλησία του Αντιφωνητή. Όπως μας πληροφορεί ο Est. de Lusignan στη Μονή του Αντιφωνητή μόναζε και ένας αδελφός του που ήταν Ορθόδοξος. Αυτές είναι και οι μοναδικές πληροφορίες που έχουμε για τη Μονή του Αντιφωνητή από τη Μεσαιωνική Περίοδο.

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η Μονή παρήκμασε και περιήλθε τον 19^ο αιώνα σε ιδιώτες. Αργότερα αγοράστηκε από τη Μονή Κύκκου και τελικά περιήλθε στη

Μητρόπολη της Κερύνειας, στη Μητροπολιτική περιφέρεια της οποίας ανήκει.

Ο ναός διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες αμέσως μετά την ανοικοδόμηση του. Δυστυχώς δεν σώθηκαν όλες οι αρχικές τοιχογραφίες του ναού που χρονολογήθηκαν γύρω στο 1200. Μεγάλα τμήματα του αρχικού εικονογραφικού διακόσμου σώθηκαν στο ιερό βήμα και τους δυο ελεύθερους κίονες μπροστά απ' αυτό, όπως και στ' άλλα σημεία του κυρίως ναού, ιδιαίτερα στο νότιο τοίχο και τους δυο εντοιχισμένους σ' αυτό κίονες.

Στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας εικονίζεται η Θεοτόκος όρθια δεομένη με τα χέρια υψωμένα στα πλάγια και τον Χριστό σε μετάλλιο μπροστά στο στήθος της. Το άνω μέρος της Θεοτόκου είχε καταστραφεί. Σε εξαιρετική κατάσταση ε σώζοντο, μέχρι το 1979, οι σεβίζοντες Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ. Τότε δυστυχώς οι Τούρκοι Αρχαιοκάπηλοι επεχείρησαν να αποκολλήσουν τα κεφάλια των Αρχαγγέλων με αποτέλεσμα να τα καταστρέψουν. Στον ημικυλινδρικό τοίχο της αφίδας εικονίζοντο ιερουργούντες ιεράρχες στραμμένοι στο κέντρο της αφίδας. Ε σώζοντο οι Άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος από το αριστερό ημιχόριο και οι Άγιοι Κύριλλος Αλεξανδρείας και Αθανάσιος ο Μέγας από το δεξιό ημιχόριο. Στην καμάρα πάνω από το ιερό βήμα ε σώζετο η Ανάληψη του Χριστού, στο βόρειο παράβημα ε σώζοντο οι τοιχογραφίες δυο Αγίων διακόνων, του Πρωτομάρτυρα Στεφάνου και του Αθανασίου του Πεντασχοινίτου. Στην καμάρα του βόρειου παραβήματος, τον βόρειο τοίχο και την ανατολική πλευρά του βορειοανατολικού πεσσού είναι ζωγραφισμένοι οι Άγιοι Αρκάδιος, Νίκων, Δημητριάδος, ο Άγιος Τριφύλλιος, ο Συμεών ο Στυλίτης, και άλλοι αδιάγνωστοι.

Οι τρεις πλευρές του νότιου παραβήματος διακοσμήθηκαν με σταυρούς με κρυπτογράμματα και η ποδέα με διακοσμητικά που απομιμούνται ορθομαρμάρωση. Στην ανατολική πλευρά του νοτίου κίονος της ανατολικής πλευράς του ναού εικονίζεται ο Άγιος Νικόλαος. Στο εσωρράχιο του τόξου που οδηγεί στο βόρειο παράβημα εικονίζονται ο Άγιος Φώτιος και ο Άγιος Πολυχρόνιος, ενώ στο εσωρράχιο του τόξου που οδηγεί στο νότιο παράβημα ο Άγιος Ένδοξος.

Στη δυτική όψη του βόρειου κίονος της ανατολικής πλευράς εικονίζεται πάνω όρθιος γυρισμένος προς το κέντρο ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ο οποίος κρατεί δέλτο που γράφει: «Οφθαλμός Κυρίου επί ...» (Α' Πέτρ. 3, 12). Χαμηλότερα η δυτική πλευρά του κίονα διακοσμείται με σχηματοποιημένο βλαστό και χαμηλότερα με κύκλους με σχηματοποιημένα φυτά και δυο πτηνά αντίνωτα που στρέφουν τα κεφάλια το ένα στο άλλο. Στη δυτική όψη του νότιου κίονα της ανατολικής πλευράς εικονίζεται πάνω ο Αρχάγγελος Γαβριήλ του οποίου το πρόσωπο είναι φθαρμένο. Κρατά κι αυτός δέλτο με την επιγραφή: «Προσωπον δε κυρίου επί ποιούντι κακά» (Α' Πέτρ. 3, 12). Χαμηλότερα υπάρχει ο ίδιος διάκοσμος που υπάρχει και στο βόρειο κίονα. Στο εσωρράχιο του τόξου που ενώνει τους δυο κίονες υπήρχαν τέσσερα μετάλλια με μορφές αγίων. Δυο από τα μετάλλια αυτά αφαιρέθηκαν ή καταστράφηκαν από Τούρκους αρχαιοκάπηλους μετά το 1979, ένα με τη μορφή αδιάγνωστου Αγίου σώθηκε, ενώ το άλλο μόνο κατά το ήμισυ.

Στο τύμπανο του τόξου που ενώνει τον βόρειο κίονα της ανατολικής πλευράς με τον ανατολικό εντοιχισμένο κίονα του βορείου τοίχου εικονίζετο η Γέννησις του Χριστού. Τούρκοι αρχαιοκάπηλοι αφαίρεσαν μεγάλο τμήμα της τοιχογραφίας μετά το 1979. Στο αντίστοιχο τμήμα του τόξου που ενώνει το νότιο κίονα της ανατολικής πλευράς του ναού

με τον ανατολικό εντοιχισμένο κίονα του νοτίου τοίχου εικονίζεται η Υπαπαντή του Χριστού.

Στο άνω τμήμα του ανατολικού εντοιχισμένου κίονος του νοτίου τοίχου εικονίζεται η Βάπτισις του Χριστού η οποία εκτείνεται και στο δυτικό τμήμα του νοτίου τοίχου, όπου είναι ζωγραφισμένοι οι Άγγελοι. Κάτω από την Βάπτισις του Χριστού, εζωγραφήθησαν στον ημικίονα ο Απόστολος Παύλος και ο Άγιος Ένδοξος ολόσωμος στο νότιο τοίχο, ο Άγιος Αντώνιος και άλλοι τρεις αδιάγνωστοι ασκητές.

Στο νοτιοδυτικό ημιχώνιο είναι ζωγραφισμένη η Μεταμόρφωσις του Χριστού. Από τη σκηνή αυτή μόνο ο Απόστολος Πέτρος σώζεται σε καλή κατάσταση. Τμήματα της αρχικής διακόσμησης σώζονται κάτω από τις μεταγενέστερες τοιχογραφίες και στους δύο κίονες της δυτικής πλευράς του ναού. Τέλος τεμάχια από τον αρχικό ζωγραφικό διάκοσμο του ναού καθώς και μέρος μεγάλης επιγραφής αποκαλύφθηκαν στο βόρειο τοίχο και τους εντοιχισμένους κίονες του βορείου τοίχου μετά την αφαίρεση των νεώτερων τοιχογραφιών του 15^{ου} αιώνα από τους Τούρκους Αρχαιοκάπηλους το 1979 και τα χρόνια που ακολούθησαν.

Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα ολόκληρος ο βόρειος τοίχος και οι δυο εντοιχισμένοι κίονες του βορείου τοίχου διακοσμήθηκαν ξανά με τοιχογραφίες που εικονίζουν την Μέλλουσα Κρίση και χαμηλά όρθιους Αγίους. Απέναντι το Τμήμα του νοτίου τοίχου που περικλείεται από τους δύο εντοιχισμένους κίονες του τοίχου αυτού διακοσμήθηκε με την τοιχογραφία της Ρίζας του Ιεσσαί. Δυστυχώς από το 1979 και ύστερα Τούρκοι Αρχαιοκάπηλοι αφαίρεσαν, τεμάχιο προς τεμάχιο τις τοιχογραφίες της Μέλλουσας Κρίσης και της Ρίζας του Ιεσσαί και τις εξήγαγαν παράνομα στη Γερμανία όπου και βρέθηκαν στην κατοχή του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen. Το βορειοδυτικό ημιχώνιο και ο βόρειος κίον του δυτικού τοίχου διακοσμήθηκαν με τοιχογραφίες του Θεομητορικού κύκλου κατά τα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Οι Τούρκοι αρχαιοκάπηλοι πυροβόλησαν με κυνηγετικό όπλο την τοιχογραφία του Παντοκράτορα στον τρούλλο.

Στο νότιο τοίχο του νάρθηκα υπήρχε τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου. Γύρω από την τοιχογραφία αυτή υπήρχαν σκηνές από τη ζωή και το μαρτύριο του Αγίου Γεωργίου. Η τοιχογραφία αυτή είναι μεταγενέστερη και μερικοί την χρονολογούν στον 17^ο αιώνα.

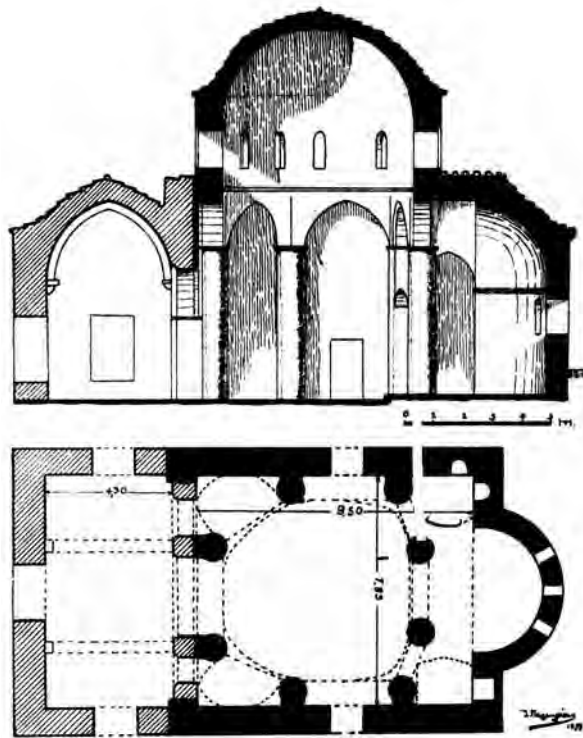
Μετά το 1974 οι Τούρκοι βεβήλωσαν το ναό του Αντιφωνητή. Αφαίρεσαν τις εικόνες και τα βημόθυρα από το εικονοστάσιο, καθώς και τον Σταυρό του τέμπλου και τα λυπηρά και έκαψαν το εικονοστάσιο. Από τις εικόνες της Δέησης, εκείνες των Απ. Πέτρου, Ιωάννη, Μάρκου και Παύλου που είχαν εξαχθεί παράνομα πωλήθηκαν σε οικογένεια Ολλανδών. Έγινε προσπάθεια επιστροφής τους αλλά Ολλανδικό Δικαστήριο στο Ρότερνταμ, απέρριψε την προσφυγή της Εκκλησίας της Κύπρου, παρόλο που αποδέχθηκε ότι προέρχονταν από την εκκλησία του Αντιφωνητή, με την αιτιολογία ότι οι Ολλανδοί αγόρασαν τις εικόνες, «καλή τη πίστει». Μια άλλη εικόνα από την Δέηση εκείνη του Αποστόλου Ματθαίου, επεστράφη από το πρόσωπο που την αγόρασε, όταν διαπίστωσε ότι προέρχεται από την εκκλησία του Αντιφωνητή και σήμερα βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ στη Λευκωσία.

Η εικόνα της ένθρονης Θεοτόκου Βρεφοκρατούσης, της μιας από τις Δεσποτικές

εικόνες του Τέμπλου του Αντιφωνητή, που είχε αγορασθή από Έλληνα υπήκοο επεστράφηκε στην Κύπρο από την Κυβέρνηση της Ελλάδος το 1998 σ' εφαρμογή της Συνθήκης της Unesco του 1971 για την επιστροφή στη χώρα προέλευσης πολιτιστικών αγαθών που εξήχθησαν παράνομα από τη χώρα. Δεν είναι γνωστό που βρίσκονται οι μεγάλες εικόνες του Χριστού, του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, οι άλλες εικόνες της Δέησης (Χριστού, Θεοτόκου, Προδρόμου) καθώς και δυο μεγάλες εικόνες του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του 17^{ου} αιώνα όπως και το βημόθυρο με την Παναγία του Πάθους. Το άλλο βημόθυρο με ζωγραφικό διάκοσμο του Παύλου Ιερογράφου βρέθηκε στα υποστατικά του Aydin Dikmen, στο Μόναχο από τη Βαυαρική Αστυνομία.

Βιβλιογραφία

Γ. Σωτηρίου. *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Αθήναι Α (πίνακες) 1935, εικ. 14, πιν. 24, 596, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 336-337, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 194-195, Α. Παπαγεωργίου, Κύπριοι ζωγράφοι φορητών εικόνων του 16^{ου} αιώνα, εν *Report of the Department of Antiquities*, 1975, p. 178-179, πιν. XXVI, Α. Papageorghiou, *L' Architecture de la période Byzantine à Chypre*, XXXII Corso di Cultura sull' Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1985, p. 329, L. Hadermann – Misguish, La peinture monumentale Tardo – comnéne et ses prolongements au XIIIe siècle. *Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines*, Athènes Septembre 1976, I, Art et Archéologie, Athènes 1979, pp. 255-284 passim, Idem, Les Temps des Anges, Bruxelles 2005, p. 63-95 passim, Idem, La peinture monumentale du XIIe siècle à Chypre, εν XXXII Corso di cultura sull' Arte Ravennate e bizantina, Ravenna 1985, p. 232-258 passim, Α. and J. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus*, Kalogrea, The Church of Christ Antiphonitis, p. 469-485, fig. 281-293, Nicosia 1997 *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, p. 222-224, Χ. Χοτζάκογλου, "Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη εν Κύπρω" στο Θ. Παπαδόπουλλος (Εκδ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2006 εικ. 121, 218-219, 495-518, 520-521, Ch. Chotzakoglou, Christian Mosaics and mural paintings in the occupied Areas of Cyprus Preliminary Report, in J. Chrysostomides and Ch. Dendrinios (edit.) *"Sweet Land ..."* *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley, Surrey 2006, p. 103-105, Στ. Περδίκης, Καθολικό Μονής Χριστού Αντιφωνητή στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) *Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσίας 2006, σ. 180-189.

1. Κάτοψη και τομή κατά μήκος του ναού του Αντιφωνητή (Ι. Περικλέους - Γ. Σωτηρίου).

2. Νοτιοανατολική άποψη του ναού του Αντιφωνητού. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Οι τοιχογραφίες της αφίδας πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Οι τοιχογραφίες της αφίδας μετά το 1979. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η Μέλλουσα Κρίσις. Τοιχογραφία του βορείου Τοίχου πριν από το 1974. (φωτ. Χ.)

1. Η Μέλλουσα Κρίσις. Τοιχογραφία του βορείου τοίχου μετά το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τοιχογραφία (λεπτομέρεια) της Μέλλουσας Κρίσης στον ανατολικό κίονα του βορείου τοίχου.
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η θέση τοιχογραφιών του βορείου τοίχου, που αφαιρέθηκαν από τους Τούρκους μετά το 1974
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η αφαίρεση των τοιχογραφιών του β. τοίχου και του ανατολικού κίονος του βορείου τοίχου μετά το 1979. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η αφαίρεση τοιχογραφιών από τον δ. κίονα και το βόρειο τοίχο μετά το 1979. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Ρίζα του Ιεσσαί. Τοιχογραφία του νοτίου τοίχου πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Ρίζα του Ιεσσαί μετά το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Γέννησις του Χριστού. Τοιχογραφία του τυμπάνου του βορειοανατολικού «ημιχωνίου» πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

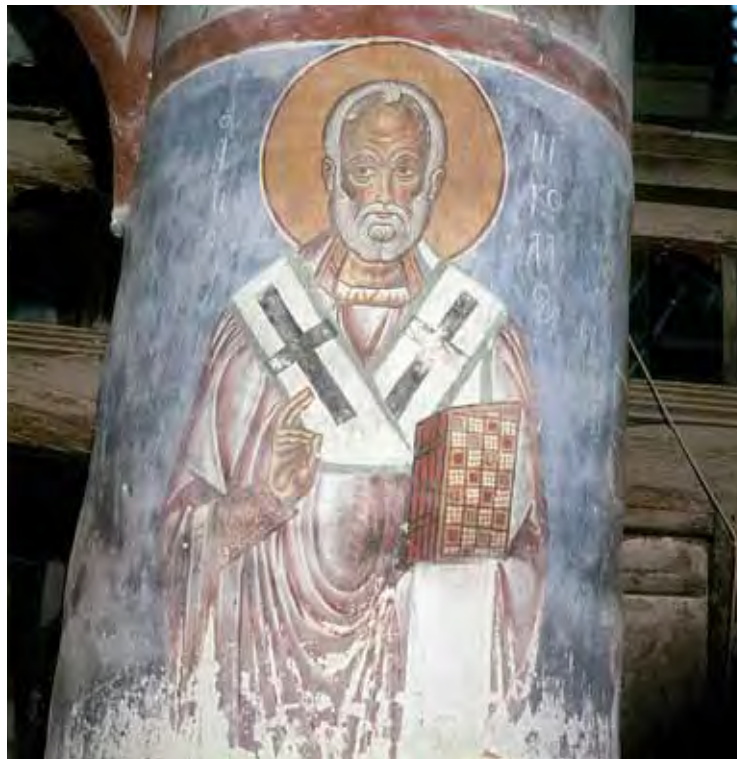
2. Η Τοιχογραφία της Γεννήσεως του Χριστού μετά την αφαίρεση της Θεοτόκου και της φάτνης από τους Τούρκους μετά το 1979. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Άγιος Φώτιος. Τοιχογραφία του εσωραχίου του τόξου που ενώνει τον βορειοανατολικό κίονα με το βόρειο κίονα της ανατολικής πλευράς πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Άγιος Τριφύλλιος. Τοιχογραφία (λεπτομέρεια) του βορειοανατολικού κίονος πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Άγιος Νικόλαος. Τοιχογραφία της ανατολικής πλευράς του νοτίου κίονος της ανατολικής πλευράς πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Απόστολος Παύλος. Τοιχογραφία της βόρειας πλευράς του ανατολικού κίονος του νοτίου τοίχου μετά το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Άγιος Ένδοξος (πάνω) και ο Άγιος Δανιήλ ο Στυλίτης κάτω πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο Άγιος Ένδοξος και ο Άγιος Δανιήλ ο Στυλίτης μετά το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Παντοκράτωρ. Τοιχογραφία του τρούλλου πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Άγιος Τριφύλλιος Τοιχογραφία του 1200 πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Άγιος Δανιήλ (πάνω) και ο Άγιος Τριφύλλιος τοιχογραφίες του 1200 πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Διακοσμητικός Σταυρός με κρυπτογράμματα του 1200 πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο ίδιος Σταυρός μετά το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Το εικονοστάσιο του ναού του Αντιφωνητή (16^{ου} αιώνα) πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το εικονοστάσιο του ναού του Αντιφωνητή πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Καλογραία, Μονή της Παναγίας Μελανδρύνας

Η Μονή της Παναγίας Μελανδρύνας βρίσκεται στα βορειοδυτικά του χωριού Καλογραία όχι μακριά από τον δρόμο Κερύνειας – Αγ. Αμβροσίου – Καλογραίας – Ακανθούς – Δαυλού.

Δεν είναι γνωστό πότε ιδρύθη η Μονή. Σήμερα σώζεται μόνο ο ναός. Τα μοναστηριακά κτίρια που αποτελούσαν τη νότια πλευρά της Μονής έχουν καταρρεύσει σχεδόν πλήρως λόγω της εγκατάλειψης μετά το 1974 και έχουν καλυφθεί από άγρια βλάστηση.

Κατά τον C. Enlart, ο ναός κτίσθηκε τον 15^ο αιώνα. Η τοιχοδομία του δεν είναι ομοιόμορφη. Η αψίδα που είναι εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά πεντάπλευρη είναι κτισμένη με λαξευτούς λίθους, το ίδιο και οι αντηρίδες, τα τόξα, τα πλαίσια των τόξων των θυρών και του κυκλικού φεγγίτη πάνω από την αψίδα. Τα άλλα τμήματα των τοίχων του ναού είναι κτισμένα με ακατέργαστους λίθους. Ο ναός έχει εσωτερικές διαστάσεις 11,90×5.05μ. χωρίς την αψίδα. Η αψίδα έχει χορδή 3.10μ. περίπου και βέλος 1,65μ.

Οι τοίχοι του ναού εξωτερικά ενισχύονται από τρεις αντηρίδες στο βόρειο και το νότιο τοίχο για εξουδετέρωση των ωθήσεων της καμάρας που επικάθεται σε τρία σφενδόνια τα οποία δεν αντιστοιχούν στις εξωτερικές αντηρίδες. Ίσως τούτο να οφείλεται σε κατάρρευση της καμάρας η οποία ανακατασκευάστηκε και τα σφενδόνια κατασκευάστηκαν πάνω από τις εσωτερικές παραστάδες του βόρειου και νοτίου τοίχου που στηρίζουν τόξα για ενίσχυση των τοίχων του ναού.

Φαίνεται όμως ότι η ενίσχυση αυτή δεν κρίθηκε επαρκής και γι' αυτό προστέθηκαν τρεις τοξωτές αντηρίδες στο βόρειο τοίχο που καταλήγουν στις αρχικές ορθογώνιες αντηρίδες του βόρειου τοίχου και δυο τοξωτές αντηρίδες στο νότιο τοίχο που στηρίζουν η μια τη μεσαία αντηρίδα του νοτίου τοίχου και η άλλη τη νοτιοδυτική γωνία του ναού. Ο ναός έχει τρεις θύρες, μια στον δυτικό και από μια στο νότιο και τον βόρειο τοίχο. Πολύ αργότερα η βόρεια και η δυτική θύρα εντοιχίστηκαν μερικώς με την προσθήκη κάτω από τα αρχικά τόξα ημικυκλικών τόξων που στηρίζονται σε νέους κτιστούς ορθοστάτες. Έτσι περιορίστηκε το ύψος και το πλάτος τους.

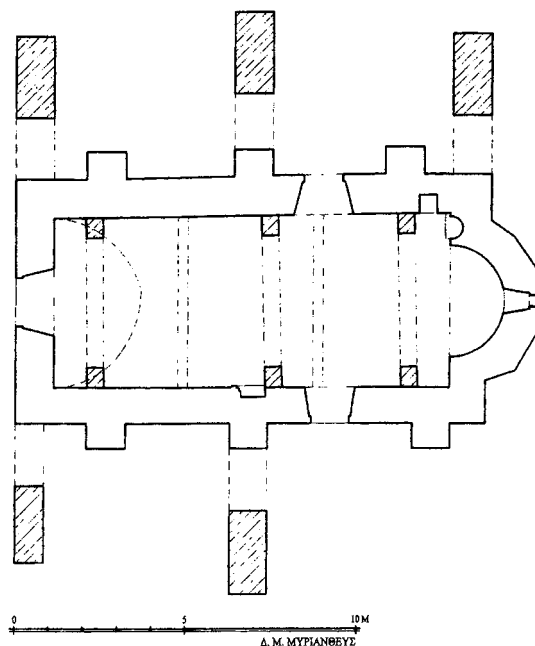
Πάνω από τη νότια θύρα υπάρχει εγχάρακτη δυσανάγνωστη επιγραφή και η χρονολογία 1736. Ίσως τότε να ανακατασκευάστηκε η καμάρα. Η Μονή έπαυσε να λειτουργεί μετά τον θάνατο του τελευταίου μοναχού το 1940.

Φαίνεται ότι, αρχικά ο ναός ήταν διακοσμημένος με τοιχογραφίες, σύμφωνα με μαρτυρία του C. Enlart, του γνωστού μελετητή των Γοθικών Μνημείων της Κύπρου. Ο C. Enlart αναφέρει ότι όταν επισκέφθηκε τη Μονή το 1896 είδε τοιχογραφίες. Το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο του ναού εχρονολογείτο στον 16^ο αιώνα και σ' αυτόν υπήρχαν εικόνες του 16^{ου} αιώνα. Δυο από τις εικόνες αυτές, ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και ο Χριστός του 16^{ου} αιώνα, είχαν κλαπεί από Λιβάνιους αρχαιοκάπηλους το Νοέμβριο του 1973, αλλά ανακαλύφθηκαν από την Αστυνομία όταν συσκευάζονταν για εξαγωγή από την Κύπρο

και επεστράφησαν. Μεταφέρθηκαν στο Μητροπολιτικό Μέγαρο της Κερύνειας, από όπου εκλάπησαν το 1974 μετά την κατάληψη της Κερύνειας από τα Τουρκικά Στρατεύματα. Δυστυχώς τόσο το εικονοστάσιο όσο και οι εικόνες που βρίσκονταν σ' αυτό μεταξύ των οποίων εκείνες του Προδρόμου και του Αγίου Γεωργίου του 15^{ου} – 16^{ου} αιώνα, εκλάπησαν από Τούρκους αρχαιοκάπηλους μετά το 1974 οπότε η περιοχή κατελήφθη από τα τουρκικά στρατεύματα. Η Αγία Τράπεζα κατεστράφη ενώ ο ναός εσυλήθη και εβεβηλώθη και μετετράπη σε μάνδρα ζώων. Μετά την κατάρρευση του ανατολικού σφενδονιού και του ανατολικού τμήματος της καμάρας λόγω της έλλειψης φροντίδος ο ναός έγινε ετοιμόρροπος. Στην καμάρα και τις αντηρίδες του ναού εβλάστησαν θάμνοι οι ρίζες των οποίων καταστρέφουν συνεχώς το ναό. Πριν από λίγους μήνες κατέπεσε το ανατολικό τμήμα της καμάρας και τμήμα της κεντρικής τοξωτής αντηρίδας του βορείου τοίχου.

Βιβλιογραφία

C. Enlart, *L' Art Cothique et la Renaissance en Chypre*, Paris, v. I, 1899, p. 249, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 335-336, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 195, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9, 1990, σ. 375 Χρ. Παχουλίδης, *Μητροπολιτική Επαρχία Κερύνειας. Η δική μας γη*, Λευκωσία 2001, σ. 107-108, Δ. Μυριανθεύς *Μονή Παναγίας Μελανδρύνας στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 102-105. Για τις εικόνες που κλάπηκαν το 1973 *Εφημερίς, Ελευθερία*, Σάββατο ημ. 24 Νοεμβρίου 1973, Πέμπτη 6 Δεκεμβρίου 1973, Παρασκευή 7 Δεκεμβρίου 1973, *εφημερίς Φιλελεύθερος* 15 Ιανουαρίου 1974, 17 Ιανουαρίου, Τρίτη 22 Ιανουαρίου 1974.

1. Κάτοψη του ναού της Μονής της Παναγίας Μελανδρύνας). (Δ. Μυριανθεύς).

1. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Παναγίας Μελανδρίνας πριν από 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Νοτιοανατολική άποψη του ναού της Παναγίας Μελανδρίνας το 2007. (Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής).

1. Άποψη του εσωτερικού του ναού μετά την καταστροφή του ανατολικού τμήματος της καμάρας. Διακρίνονται οι λίθοι της καμάρας και υπολείμματα προβάτου που κτυπήθηκε από τους λίθους και ψόφησε. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Το εικονοστάσιο του ναού της Παναγίας Μελανδρίνας πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Εικόνα του Χριστού του ναού της Παναγίας Μελανδρίνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Εικόνα του ναού της Παναγίας Μελανδρίνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Άγιος Γεώργιος. Εικόνα του ναού της Παναγίας Μελανδρίνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Καπούτι (Καλό χωριό), Εκκλησία του Αγ. Γεωργίου

Είναι εκκλησία δίκλιτη καμαροσκέπαστη. Το νότιο κλίτος είναι παλαιότερο, του 15^{ου} – 16^{ου} αιώνα. Αργότερα προστέθηκε το βόρειο κλίτος. Τα δύο κλίτη χωρίζονται από τρία τόξα, από τα οποία το μεσαίο είναι χαμηλότερο. Στο εσωρράχιο του τόξου τούτου είναι ζωγραφισμένοι ο Άγιος Βηχιανός και άλλος αδιάγνωστος ασκητής και απέναντι δύο άλλοι άγιοι αρκετά φθαρμένοι. Πάνω από το τόξο αυτό στο βόρειο τοίχο του νότιου κλίτους είναι ζωγραφισμένη η εις Άδου Κάθοδος και η Ανάστασις, δυτικού τύπου. Η τεχνοτροπία και εικονογραφία των τοιχογραφιών αυτών βοηθεί στην χρονολόγηση τους στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Στο δυτικό τυφλό τόξο του βορείου κλίτους υπήρχε τοιχογραφία του Αγ. Γεωργίου του 18^{ου} αιώνα. Σε παλαιότερο στρώμα στο εσωρράχιο του τυφλού αυτού τόξου εικονίζονται σκηνές από το μαρτύριο του Αγ. Γεωργίου και στα ποδαρικά του τόξου ο Άγιος Ερμόλαος και ο Άγιος Παντελεήμων. Δυστυχώς οι Τούρκοι αφαίρεσαν τις τοιχογραφίες αυτές. Σύμφωνα με τον Τούρκο δημοσιογράφο Ozgen Acar, σε άρθρο του στην εφημερίδα Cumhuriyet ημ. 27.5.1984 τις τοιχογραφίες αυτές αφαίρεσε κάποιος Kemal Köse με το επώνυμο Romantic. Σύμφωνα με τον Acar ο Kemal Köse συνελήφθη επ’ αυτοφώρω όταν αφαίρεσε εννέα τοιχογραφίες. Οι τέσσερις τοιχογραφίες κατασχέθηκαν από τις αρχές του ψευδοκράτους ενώ οι υπόλοιπες βρέθηκαν στις 16 Μαρτίου 1981 στο αεροδρόμιο Esenboga της Άγκυρας καθ’ οδόν προς το Μόναχο. Κατά τον Acar σύμφωνα με την Αγγλική μετάφραση του άρθρου του «Another section of the secret report reads: “However, in this case (the stealing of wall paintings from Kaputi village church) attention is concentrated on people who were pawns, who made the removal at the wall paintings. There was no inclination to go into the roots of the gang despite the fact that Romantic confessed on whose behalf he was removing the paintings, nor is attention paid to the testimony of Romantic. One of the men who encouraged the removal of the paintings was called as a witness during the trial, and following this case, antique dealer Ahmet Kadir Dinc and Mucahit (whose surname is not mentioned in the report) were arrested but then released from Morphou police station after a phone call from Nicosia. After the release the stolen wall paintings, with a lawyer’s mediation were returned to the police”.

Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου έχει μετατραπεί σε τζαμί αφού λεηλατήθηκε προηγουμένως. Εκτός από τις τοιχογραφίες εκλάπησαν οι εικόνες του Αγίου Γεωργίου, του 1772, έργο του γνωστού Αγιογράφου της Σχολής του Αγίου Ηρακλειδίου Φιλοθέου, εικόν της Θεοτόκου του 1795 έργο του ιερογράφου Χρυσάνθου ιερομονάχου μαθητού του Φιλοθέου Πρωτοσυγκέλλου της Μονής Αγίου Ηρακλειδίου και εικόν του Χριστού μετά των ταγμάτων των Αγγέλων που είναι σύγχρονος με την εικόνα της Θεοτόκου.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 244 – 245, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, σ. 51, Ch. Chotzakoglou, Christian Mosaics and Mural paintings in the occupied Areas of Cyprus. Preliminary Report on their condition, in J. Chrysostomides – Ch. Dendrinis (edit) *“Sweet Land ...”*, *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley, Surrey, U. K. 2006, p. 124, Σημειώσεις γράφοντος.

1. Τοιχογραφία Αγίου μοναχού του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Καλό Χωρίο (Καπούτι). (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η εις Άδου Κάθοδος. Τοιχογραφία του νοτίου κλίτους του ναού του Αγίου Γεωργίου πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η Ανάστασις του Χριστού. Τοιχογραφία του νοτίου κλίτους του ναού του Αγίου Γεωργίου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Τοιχογραφία (λεπτομέρεια) του Αγίου Βηχλιανού του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Καπούτι πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Αδιάγνωστος Άγιος Μοναχός. Τοιχογραφία του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Καπούτι. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Καντάρρα, Μονή της Παναγίας

Η Μονή της Παναγίας της Καντάρρας είναι κτισμένη σε μικρό πλάτωμα στην κορυφή του ανατολικού άκρου της οροσειράς του Πενταδακτύλου περίπου τρία χιλιόμετρα δυτικά του Φρουρίου της Καντάρρας. Δεν είναι γνωστό πότε ιδρύθη και από ποιον. Φαίνεται ότι ιδρύθη τον 12^ο αιώνα διότι όταν έφθασαν εκεί οι μοναχοί του Καλού Όρους της Μικράς Ασίας Ιωάννης και Κόνων με τη συνοδεία τους το 1226, υφίστατο προ πολλού. Οι μοναχοί Ιωάννης και Κόνων με τη συνοδεία τους εγκαταστάθηκαν εκεί, μετά που εγκατέλειψαν τη Μονή Μαχαιρά και τη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτζοβέντι. Με ζήλο υπερασπίζονταν την Ορθόδοξη πίστη και κατέκριναν τη Λατινική Εκκλησία για τις καινοτομίες που εισήγαγε στη θεία λατρεία. Η φήμη τους εξαπλώθηκε γρήγορα σ' όλη την Κύπρο και ο λατίνος ιεροκήρυκας της Λευκωσίας Ανδρέας πήγε στη Μονή της Καντάρρας και συζήτησε ιδιαίτερα το θέμα των αζύμων στη Θεία Λειτουργία. Προφανώς υπήρξε μεγάλη φιλονεικία η οποία οδήγησε στη διαταγή να παρουσιασθούν οι Μοναχοί ενώπιον ιεροδικείου στη Λευκωσία. Οι 13 μοναχοί της Καντάρρας μετέβησαν εν πομπή στη Λευκωσία διδάσκοντες και κατακρίνοντες τα έθιμα της Λατινικής Εκκλησίας. Το ιεροδικείο διέταξε τη φυλάκιση τους. Οι 13 μοναχοί παρέμειναν στη φυλακή για τρία χρόνια αρνούμενοι να απαρνηθούν τις πεποιθήσεις τους. Ένας από τους μοναχούς πέθανε στη φυλακή. Στο τέλος οι εναπομείναντες δώδεκα μοναχοί κατεδικάστησαν σε θάνατο στην πυρά, αφού πρώτα εσύροντο στους λίθους της κοίτης του Πεδιαίου ποταμού, που τότε διέσχισε τη Λευκωσία, δεμένοι σε άλογα. Πράγματι οι μοναχοί αφού εσύρθησαν στην κοίτη του ποταμού ερρίφθησαν στην πυρά στις 19 Μαΐου 1231 και υπέστησαν μαρτυρικό θάνατο. Ο μαρτυρικός θάνατος των 13 Μοναχών της Καντάρρας εδημιούργησε μεγάλη εντύπωση και ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός Β' (1222 – 1240) έγραψε στον Πάπα Γρηγόριο Θ' (1227 – 1241) κατακρίνοντας τις ενέργειες των εκπροσώπων του στην Κύπρο. Ακολούθησε απάντηση του Πάπα που δικαιολογούσε τις ενέργειες των εκπροσώπων του στην Κύπρο.

Δεν είναι γνωστό αν η Μονή της Καντάρρας εγκαταλείφθη τότε και πόσο διήρκεσε η εγκατάλειψη της. Φαίνεται όμως ότι συνέχισε τη λειτουργία της και κατά τους επόμενους αιώνες. Δυστυχώς δεν έχουν σωθεί ούτε το καθολικό του 12^{ου} αιώνα ούτε τα αρχικά μοναστηριακά κτίρια. Ούτε υπάρχουν πληροφορίες για την μετέπειτα ιστορία της Μονής. Τον 18^ο αιώνα ο Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος (1767-1810) ξανάκτισε το ναό και τα μοναστηριακά κτίσματα. Σύμφωνα με κατάστιχο της Αρχιεπισκοπής τότε υπήρχαν στη Μονή 10 μοναχοί. Λίγο αργότερα όμως ο αριθμός των μοναχών μειώθηκε στους 6. Το 1878 υπήρχαν 6 ή και περισσότεροι μοναχοί. Φαίνεται όμως ότι η Μονή της Παναγίας της Καντάρρας εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το 1783 εχρυσώθη το εικονοστάσιο και έγιναν οι εικόνες από το ζωγράφο Λαυρέντιο με δαπάνη του οικονόμου της Μονής Μακαρίου. Όμως τα βημόθυρα του εικονοστασίου είναι παλαιότερα, του 17^{ου} αιώνα και έργο του ζωγράφου Λεοντίου από τη Λεμεσό. Παλαιότερη ήταν και η εικόνα της Πανα-

γίας Κανταριώτισσας. Η Θεοτόκος εικονίζετο ένθρονος, μετωπική, Βρεφοκρατούσα. Όπως φαίνεται από τα ισχυρά περιγράμματα, τα μεγάλα μάτια και την περιορισμένη χρωματική κλίμακα η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στον 17^ο αιώνα.

Μετά την κατάληψη της περιοχής το 1974 από τα Τουρκικά στρατεύματα ο ναός της Μονής ελεηλατήθη και εβεβηλώθη και οι εικόνες εξήχθησαν παράνομα από την Κύπρο. Δεν είναι γνωστό τι απέγιναν. Μόνο τα βημόθυρα, έργο του Λεοντίου ιερομονάχου βρέθηκαν το 1997, ύστερα από έρευνα της Αστυνομίας του Μονάχου σε υποστατικό του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 244, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 254 – 255, Ν. Κυριαζή, *Τα μοναστήρια εν Κύπρω*, Λάρνακα 1950, σ. 123 Ι. Χάκκετ – Χ. Παπαϊωάννου, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, τ. Α', εν Αθήναις 1923, σ. 128 – 132, τ. Β', εν Πειραιεί 1927, σ. 156, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6, 249.

Καραβάς, Μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου

Η Μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου είναι κτισμένη στο βορειοδυτικό άκρο της Αρχαίας Λαπήθου που σήμερα είναι γνωστή σαν Λάμπουσα. Δεν είναι γνωστό πότε ιδρύθη. Το καθολικό όμως της Μονής φαίνεται ότι κτίσθηκε τον 11^ο ή τις αρχές του 12^{ου} αιώνα. Οι πρώτες όμως γραπτές πληροφορίες για τη Μονή δεν είναι παλαιότερες του 15^{ου} αιώνα. Ο πρώτος που αναφέρει τη Μονή είναι ο Κύπριος χρονογράφος Γεώργιος Βουστρώνιος. Ο Βουστρώνιος μας πληροφορεί ότι η Μονή εόρταζε στις 15 Αυγούστου οπότε όλοι οι κάτοικοι της Κερύνειας πήγαιναν στη Μονή για τη μεγάλη λιτανεία που εγίνετο με την ευκαιρία της εορτής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Το 1473, συνεχίζει ο χρονογράφος οι οπαδοί της βασίλισσας Καρλόττας λόγω της απουσίας των κατοίκων για τη γιορτή επιχείρησαν να καταλάβουν το κάστρο της Κερύνειας.

Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα εδημιουργήθη πρόβλημα εκλογής ηγουμένου της Μονής και γι' αυτό στις 10 Απριλίου 1532 συνήλθαν στο Συνοδικό της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Πίπη στη Λευκωσία οι 43 μοναχοί της Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου, στην παρουσία των 3 *rettori*, του Γενικού Βικαρίου του Λατίνου Αρχιεπισκόπου Λευκωσίας, του Έλληνα Επισκόπου Λευκωσίας Θεοφάνη και των ηγουμένων των Μονών Αγίου Ιωάννη Πίπη, Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, Παναγίας του Κύκκου και της Παναγίας του Αγρού και εξέλεξαν ηγούμενο τον Φιλόθεο. Στα σχετικά με την υπόθεση αυτή βενετικά έγγραφα αναφέρεται ότι η Μονή ήταν αφιερωμένη στην Παναγία Αχειροποιήτο και όχι στο Άγιο Μανδήλιο, όπως φαίνεται ότι καθιερώθη αργότερα να αναφέρεται. Μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου υπήρχε, όπως είναι γνωστό και στην Κωνσταντινούπολη. Στο νάρθηκα του καθολικού της Μονής ετάφη το 1563 ο Αλέξανδρος Φλάτρο, της γνωστής οικογένειας της οποίας το όνομα φέρει ο προμαχώνας των τειχών της Λευκωσίας, στην ενορία της Παναγίας Χρυσαινιώτισσας.

Όπως φαίνεται από τον αριθμό των μοναχών που ψήφισαν τον ηγούμενο Φιλόθεο το 1532 η Μονή ήταν μια από τις μεγαλύτερες Ορθόδοξες Μονές της Κύπρου, αφού την ίδια εποχή στη Μονή της Παναγίας του Κύκκου υπήρχαν 30 μοναχοί και στη Μονή του Αγίου Νικολάου της Στέγης 12. Αντίθετα η οικονομική κατάσταση της Μονής δεν ήταν καθόλου καλή, όπως φαίνεται από τα εισοδήματα της και φαίνεται ότι εσουντηρείτο από την επιχορήγηση του κρατικού προϋπολογισμού που έφθανε τα 100 βυζάντια.

Η Μονή είναι κτισμένη γύρω από τα ερείπια μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5^{ου} αιώνα. Η βασιλική ήταν πεντάκλιτη όπως και άλλες σύγχρονες βασιλικές της Κύπρου. Από τη βασιλική αυτή εσώζετο η αψίδα η οποία ενσωματώθηκε στο σημερινό Μεσοβυζαντινό ναό της Μονής. Ερείπια των ανατολικών τμημάτων των πλαγίων κλιτών ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια περιορισμένης έκτασης ανασκαφής γύρω από το καθολικό (ναό) της Μονής το 1955. Το καθολικό είναι κτισμένο στο βόρειο και νότιο στυλοβάτη του κεντρικού κλίτους της βασιλικής και μέχρι σήμερα ή τουλάχιστον μέχρι το 1974, βάσεις κιόνων των κοινοστοιχιών του μέσου κλίτους διακρίνονταν στο βόρειο και το

νότιο τοίχο, στο εσωτερικό του καθολικού. Η κεντρική αψίδα της βασιλικής επικοινωνούσε με τις αψίδες των πλαγίων κλιτών μέσω διόδων, όπως στις βασιλικές του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα, της Παναγίας και των Ασωμάτων της Αφέντρικας, του Ριζοκαρπάσου, του Αγίου Φίλωνος Ριζοκαρπάσου, της Παναγίας Περγαμηνιώτισσας μεταξύ Ακανθούς και Φλαμουδιού και των Σόλων στο σημερινό χωριό Ποταμός του Κάμπου.

Μια ιδιαιτερότητα της βασιλικής της Αχειροποιήτου είναι η μορφή του συνθρόνου. Ενώ στις άλλες βασιλικές της Κύπρου είναι ημικυκλικό και περιορίζεται στη αψίδα, όπως στην Κωνσταντινούπολη και τις περιοχές που επηρεάζονται απ' αυτή, στη βασιλική της Αχειροποιήτου οι θέσεις των κατώτερων κληρικών ευρίσκοντο σε ευθύγραμμο βαθμιδωτά βάθρα κατά μήκος του ανατολικού άκρου των στυλοβατών του μέσου κλίτους, ενώ ο θρόνος του επισκόπου ευρίσκετο σε ημικυκλικό σύνθρονο εντός της αψίδος, όπως στις βασιλικές της κυρίως Ελλάδος.

Το δάπεδο του μέσου κλίτους της βασιλικής ήταν καλυμμένο με μαρμαροθέτημα. Αυτό σώθηκε στο ανατολικό τμήμα του ναού. Τα δάπεδα των πλαγίων κλιτών ήταν καλυμμένα με ψηφιδωτά διακοσμημένα με γεωμετρικά σχέδια, πράγμα όχι ασύνηθες στις βασιλικές της Κύπρου.

Η βασιλική καταστράφηκε, άγνωστο ακριβώς πότε, από πυρκαγιά και από σεισμούς ίσως, κατά τη διάρκεια των Αραβικών επιδρομών. Αυτό φαίνεται από τις στάχτες που βρέθηκαν και από την τριπλή επένδυση της αψίδας από δύο πρόσθετους τοίχους, ο πρώτος ημικυκλικός και ο δεύτερος πεντάπλευρος. Κατά την ανέγερση του πεντάπλευρου τοίχου, ίσως κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας εκλείσθησαν τα τρία παράθυρα της αψίδος και στη θέση τους ανοίχθηκε άλλο ορθογώνιο. Κατά τη διάρκεια επισκευής του καθολικού το 1963 ανευρέθησαν τα αρχικά παράθυρα και αποκαταστάθηκαν. Τότε επίσης ανευρέθησαν και οι δύο δίοδοι με τις οποίες επικοινωνούσε η αψίδα του μέσου κλίτους με τις αψίδες των παραβημάτων και ανοίχθηκαν.

Τον 11^ο ή 12^ο αιώνα εκτίσθη το σημερινό καθολικό στο μέσο κλίτος της βασιλικής, στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Στο τέμπλο του καθολικού ενσωματώθηκαν κίονες και μαρμάρινα θωράκια του τέμπλου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Όταν τον 18^ο αιώνα αντικαταστάθηκε το βυζαντινό τέμπλο με το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο που εσώζετο μέχρι το 1974, τόσο οι κίονες όσο και τα θωράκια διατηρήθηκαν στη θέση τους.

Από τον ζωγραφικό διάκοσμο του Βυζαντινού ναού διασώθηκαν ιερουργούντες ιεράρχες στο κάτω τμήμα του ημικυλινδρικού τοίχου της αψίδας. Οι τοιχογραφίες αυτές που είχαν ήδη δημοσιευθεί το 1935 από τον Γ. Σωτηρίου εσώζοντο μέχρι πρόσφατα και εκφράζεται η ελπίδα ότι δεν θα καταστραφούν στο εξής, αφού η Μονή έχει μετατραπή από το 1974 σε στρατώνα του Τουρκικού στρατού.

Τον 12^ο αιώνα προστέθηκε στο ναό νάρθηκας. Το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα εκαλύφθη με τρουλλίσκο και τα εκατέρωθεν τμήματα με ημικυλινδρικές καμάρες. Τον 14^ο αιώνα προστέθηκε εξωνάρθηκας του οποίου το νότιο και κεντρικό τμήμα εκαλύφθησαν με σταυροθόλια με νευρώσεις και το βόρειο με καμάρα. Πολύ αργότερα τον 16^ο, ίσως, αιώνα προστέθηκε γοθτικός εξωνάρθηκας ή μάλλον πρόπυλο, αφού δεν είχε τοίχους, ο οποίος

εκαλύφθη με σταυροθόλια με νευρώσεις, που στηρίζονταν στο δυτικό τοίχο του εξωνάρθηκα και τέσσερεις πεσσούς στη δυτική πλευρά που στήριζαν τόξα.

Το σωζόμενο διάροφο μοναστηριακό κτίριο που καταλαμβάνει τη βόρεια και τμήμα της δυτικής πλευράς της Μονής εκτίσθη τον 18^ο αιώνα. Τα μονόροφα κτίρια στη νότια πλευρά της Μονής κτίσθηκαν κατά τις δεκαετίες 1940-1950 στα ερείπια των στάβλων της Μονής για να στεγάσουν τα παλαιοχριστιανικά ευρήματα και τα ψηφιδωτά δάπεδα που βρέθηκαν στο χώρο της Αρχαίας Πόλεως Λαπήθου.

Στο ναό εσώζετο μέχρι το 1974 και το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο του 18^{ου} αιώνα στο οποίο είχε ενσωματωθεί και τμήμα του Βυζαντινού τέμπλου (τέσσερεις μαρμάρινοι κίονες, δύο μαρμάρινα κιονόκρανα και ένα θωράκιο επίσης μαρμάρινο με ανάγλυφο διάκοσμο. Όπως συνήθως στην κορυφή του εικονοστασίου υπήρχε ο ξυλόγλυπτος Σταυρός με τον εσταυρωμένο και εκατέρωθεν τα λυπηρά. Στο εικονοστάσιο υπήρχαν επίσης αξιόλογες εικόνες, ανάμεσα στις οποίες χρονολογημένες, ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (1749), Η Σύναξις των Ασωμάτων (1767), η Αγία Αικατερίνη (1767), ο Άγιος Νικόλαος (1769), έργα του Φιλοθέου, ο Άγιος Λουκάς (1783), ο Άγιος Βασίλειος 1802 και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (1802). Κάτω από την εικόνα της Θεοτόκου, έργον επίσης του Φιλοθέου, υπήρχε μακρά επιγραφή, που εγράφη από τον Φιλόθεο και ιστορούσε τις τύχες του ναού και των εικόνων του μέχρι το 1765. Διαχειριστής της Μονής ήταν τότε ο Οικονόμος ιερομόναχος Χριστοφόρος. Κατά τον Γερμανό περιηγητή Petermann που επισκέφθηκε την Μονή το 1851 «προ πενήντα περίπου χρόνων ήλθαν κλέπτες Τούρκοι από τη Καραμανία που λήστευσαν το μοναστήρι κι έκαυσαν την βιβλιοθήκη και όλα όσα βρίσκονταν στο μοναστήρι».

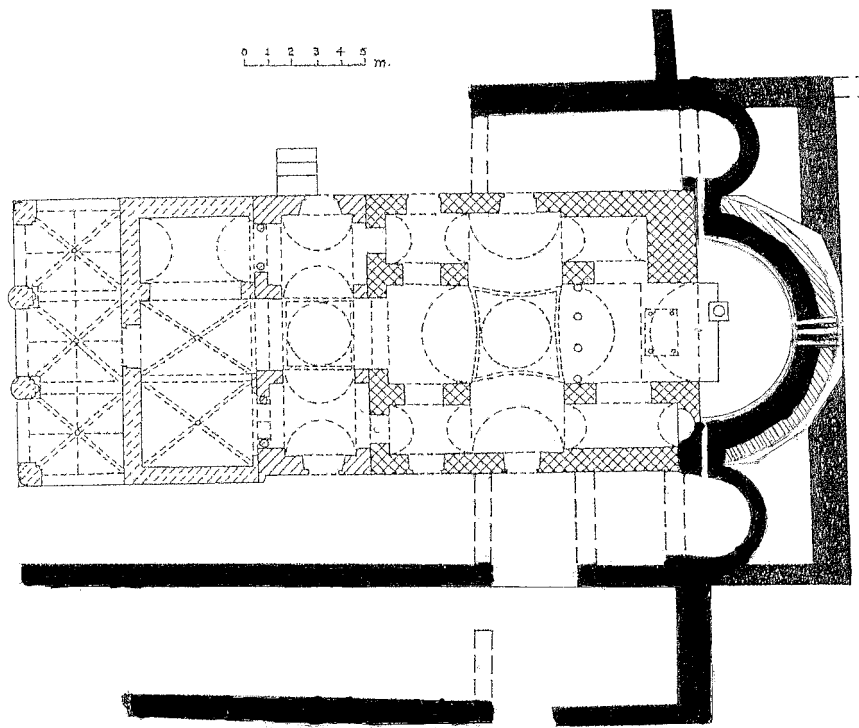
Δυστυχώς τόσο οι Δεσποτικές εικόνες όσο και οι εικόνες της εορτολογίου και εκείνη του Αγίου Μανδηλίου, ο Σταυρός και τα λυπηρά και τα βημόθυρα έχουν αφαιρεθεί και είναι άγνωστο που βρίσκονται. Μια μικρή εικόνα στην οποία εικονίζεται η Ύψωσις του Τιμίου Σταυρού που προέρχεται από το εικονοστάσιο της Μονής βρέθηκε στα υποστατικά του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο και κατασχέθηκε από τη Βαβαρική Αστυνομία.

Βιβλιογραφία

C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, v. I, Paris 1899, p. 240-244. Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α. (Λεύκωμα), εν Αθήναις 1935, εικ. 15 πίν. 25-26, G. Jeffery, *A. Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 319-320, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 315-317, A.H.S. Megaw, *Archaeology in Cyprus*, in *Archaeological Reports* 1955, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω*, κατά το 1963, Λευκωσία 1964, σ. 16-18, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities for the year 1963*, Nicosia 1964, p. 11, fig. 26-27, Α. Στυλιανού – Κ. Χαρμαντά, *Καραβάς*, Λευκωσία 1969, σ. 19-29. Α. Φούλιας, *Μονή της Αχειροποιήτου*, στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) *Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 210-212.

1. Άποψη της Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου από τα βορειοανατολικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Κάτοψη του καθολικού και της βασιλικής της Μονής Αχειροποιήτου.
(Σχ. Ι. Περικλέους - Γ. Σωτηρίου, συμπληρωμένο από Α. Παπαγεωργίου).

1. Βορειοανατολική άποψη της Μονής της Αχειροποιήτου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Νοτιοδυτική άποψη του καθολικού της Μονής της Αχειροποιήτου. (φωτ. Τμήματος Αρχαιοτήτων).

1. Το κεντρικό Τμήμα του εικονοστασίου του καθολικού της Μονής της Αχειροποιήτου πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

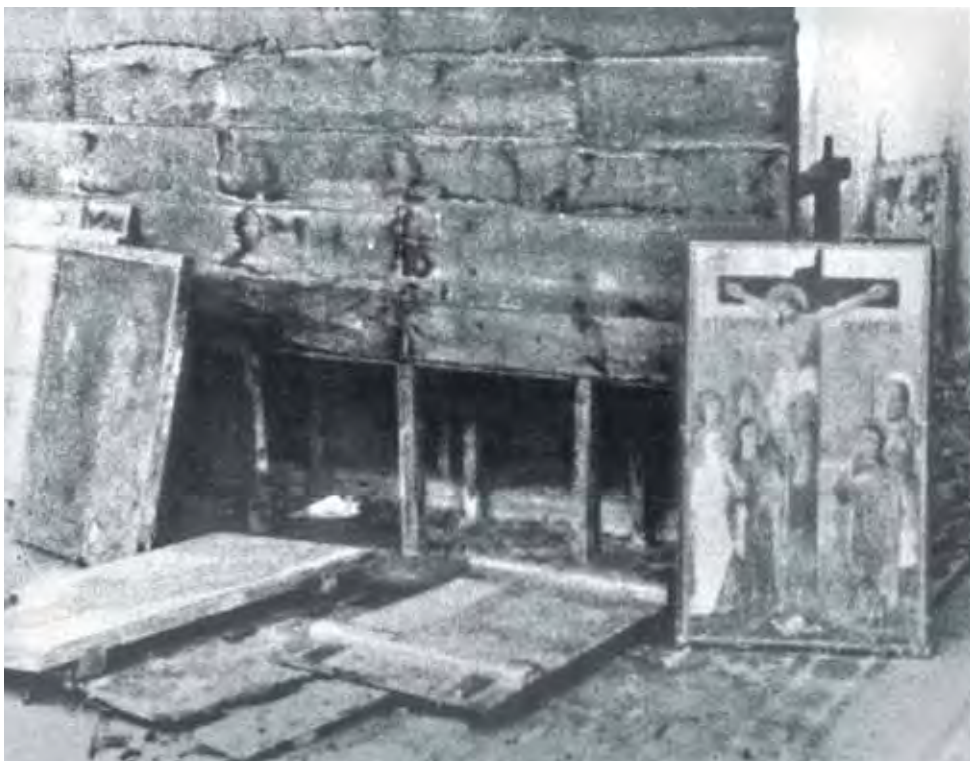
2. Το εικονοστάσιο του καθολικού της Μονής της Αχειροποιήτου μετά το 1974. (φωτ. Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών).

1. Ο άμβωνας του καθολικού της Μονής της Αχειροποιήτου του όπως είναι σήμερα. (φωτ. Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών).

2. Η επιγραφή στην κλίμακα του Άμβωνα όπως είναι σήμερα. (φωτ. Ξένου Διπλωμάτη).

1. Οι εικόνες του τέμπλου του εικονοστασίου πετάχτηκαν στην αυλή μετά την κατάληψη της Μονής από τα τουρκικά στρατεύματα το 1974. (φωτ. Χ.)

2. Η εικόνα της Γεννήσεως του Χριστού του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Καραβάς, Μονή της Παναγίας Γαλατερούσας

Ο ναός της Παναγίας Γαλατερούσας, όπως ήταν γνωστός στους κατοίκους του Καραβά, ορθότερα της Παναγίας Στάζουσας, αρχικά, σύμφωνα με την επιγραφή που συνοδεύει την τοιχογραφία της Θεοτόκου, ήταν ο ναός μιας μικρής τρωγλοδύτικης Μονής. Τόσο ο ναός όσο και Τράπεζα της Μονής που βρισκόταν βορείως του ναού και τα κελλία των μοναχών ήταν σκαμμένα στο μαλακό πωρόλιθο της περιοχής, σε ύψωμα νοτιοανατολικά του Καραβά. Ο μικρός λαξευτός ναός ήταν διακοσμημένος με τοιχογραφίες, ενώ στον ανατολικό τοίχο της Τράπεζας υπήρχαν εγχάρακτα ψάρια και σταυροί. Δυστυχώς, λόγω διάβρωσης, οι οροφές και τα τοιχώματα των σπηλαίων (Ναού, Τραπέζης, κελλίων) κατέρρευσαν και παρέμειναν μόνον τα επί του συμπαγούς βράχου τοιχώματα και τα κατώτατα τμήματα των τοίχων (βορείου και νοτίου) του ναού τα οποία είχαν κτισθή πιθανότατα κατά τον 13^ο αιώνα. Τότε και επαναζωγραφίσθη ο ναός, που έχει εσωτερικές διαστάσεις 3,50 × 3,70μ. περίπου.

Στον ανατολικό τοίχο του ναού υπήρχαν τρεις αβαθείς ορθογώνιες τοξωτές αχιβάδες σε ύψος 1μ. πάνω από το δάπεδο. Η βόρεια αχιβάδα έχει πλάτος 0,75μ., η μεσαία 1μ., και η νότια 0,876μ. Το δάπεδο της μεσαίας αχιβάδας είναι καλυμμένο με μαρμάρινη πλάκα που προεξέχει ελαφρά του κατακόρυφου τοιχώματος. Τόσο οι αχιβάδες, όσο και τα τμήματα του βράχου που χωρίζουν τις αχιβάδες και το τμήμα του βράχου κάτω απ' αυτές ήταν διακοσμημένα με τοιχογραφίες. Με τοιχογραφίες ήσαν διακοσμημένοι και οι πλευρικοί τοίχοι. Οι αρχικές τοιχογραφίες είναι ο διακοσμητικός βλαστός κάτω από τις αχιβάδες που μπορεί να χρονολογηθή στον 11^ο ή τις αρχές του 12^{ου} αιώνα. Οι άλλες τοιχογραφίες φαίνεται ότι έγιναν στα τέλη του 12^{ου} ή τις αρχές του 13^{ου} αιώνα.

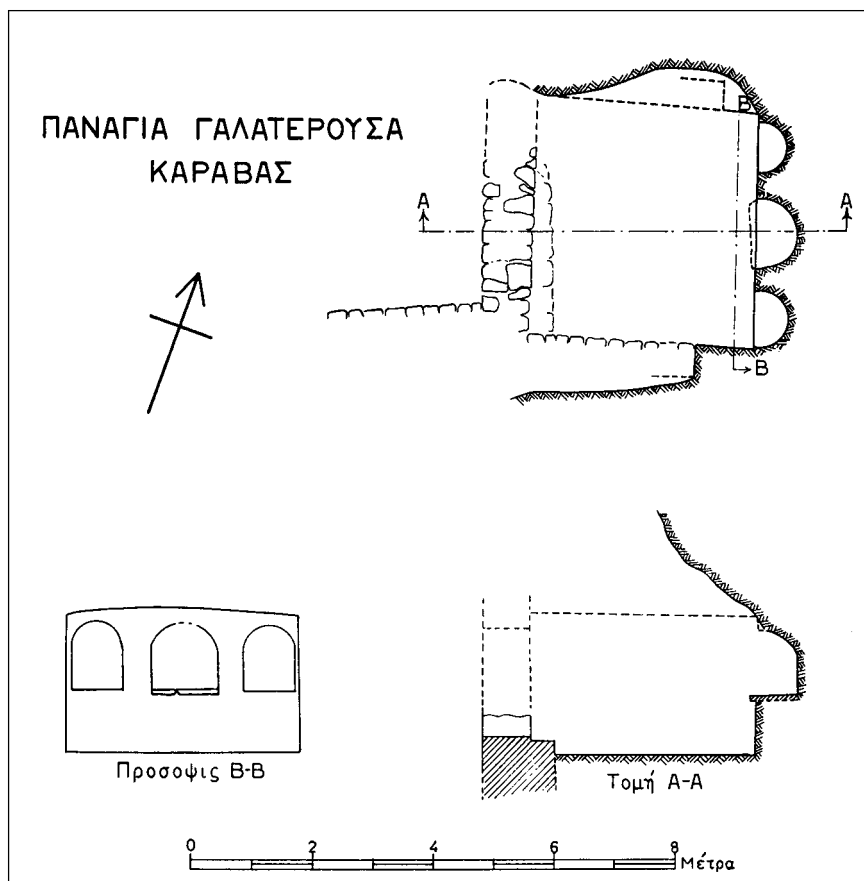
Στην κεντρική αχιβάδα του ανατολικού τοίχου εικονίζεται η Θεοτόκος στηθαία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας. Υψώνει τα χέρια σε δέηση και έχει τον Χριστό μπροστά στο στήθος. Στη βόρεια αχιβάδα εικονίζεται στηθαίος σε στάση δέησης γυρισμένος αριστερά ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και στη νότια αχιβάδα ο Άγιος Νικόλαος στηθαίος μετωπικός με αρχιερατική στολή να ευλογεί με το δεξί χέρι και να κρατεί κλειστό βιβλίο στο αριστερό. Υπάρχει μια εντυπωσιακή διαφορά στην τεχνοτροπία, ανάμεσα στην Θεοτόκο, που επιγράφεται ΜΗΡ ΘΥ Η ΣΤΑΖΟΥΣΑ και των δυο Αγίων που είναι ζωγραφισμένοι στις άλλες δύο αχιβάδες. Τόσο το πρόσωπο της Θεοτόκου όσο και εκείνο του Χριστού αποδίδονται πλαστικά, ενώ αντίθετα τα πρόσωπα και τα ενδύματα του Προδρόμου και του Αγίου Νικολάου αποδίδονται σχηματοποιημένα με σκληρές γραμμές. Οι άλλοι Άγιοι που εικονίζονται μεταξύ των αχιβάδων και στο ανατολικό άκρος του βορείου τοίχου είναι πολύ καταστρεμμένοι. Αντίθετα ο Χριστός που εικονίζεται ολόσωμος καθήμενος να ευλογεί με το δεξί χέρι και να κρατά κλειστό βιβλίο με το αριστερό εσώζετο σε πολύ καλύτερη κατάσταση. Το μαλακό πλάσιμο του προσώπου και των ενδυμάτων συνδέουν την τοιχογραφία αυτή με την τοιχογραφία της Παναγίας Στάζουσας. Στο σοβά του νοτίου τυφλού τόξου σώθηκε μια δυσανάγνωστη εγχάρακτη επιγραφή, παλαιότερη

της τοιχογραφίας του Χριστού που διασώζει το όνομα ενός ηγουμένου της Μονής: «Κύριε βοήθι τον δούλον σου[Λε]οντην μοναχόν κε [ηγ]ουμ[ε]ν[ον] κ..».

Οι τοιχογραφίες αυτές εσώζοντο μέχρι πρόσφατα. Όμως η εγκατάλειψη και η αδιαφορία για την συντήρηση και προστασία τους κατά τα 35 έτη της κατοχής από τα Τουρκικά στρατεύματα είχε σαν αποτέλεσμα την σημαντική φθορά τους, όπως φαίνεται από την απλή σύγκριση των φωτογραφιών που λήφθηκαν πριν από το 1974 και εκείνων που λήφθηκαν πρόσφατα, το 2005.

Βιβλιογραφία

Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1967-1968*, Λευκωσία 1970, σ. 66-69, εικ. 31-33, Α. Παπαγεωργίου, *Λαξευτά Ασκητήρια και Μοναστήρια εν Κύπρω Επετηρίς Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 4, 1999, σ. 34-57, πιν. 32-35, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο* στο Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.). *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ, Λευκωσία, 2005, σ. 651, εικ. 550-552, Χ. Χοτζάκογλου, *Ναός Παναγίας Γαλα(κ)τερούσας* στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) *Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 226-229.

1. Κάτοψη της Μονής της Παναγίας Γαλατερούσας. (σχ. Η. Μάρκου).

1. Ο ναΐσκος της Παναγίας Γαλατερούσας (ορθότερα Στάζουσας) στον Καραβά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Άποψη από τα δυτικά των τοιχογραφιών του ανατολικού τοιχώματος του ναΐσκου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Τοιχογραφία του λαξευτού ναΐσκου της Παναγίας Γαλατερούσας.
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. «Μήτηρ Θεού η Στάζουσα». Τοιχογραφία της κεντρικής αχιβάδας του ανατολικού τοιχώματος.
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Άγιος Νικόλαος. Τοιχογραφία της νότιας Αχιβάδας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Ιησούς Χριστός. Τοιχογραφία της νοτίου τοιχώματος του λαξευτού ναυδρίου της Παναγίας Γαλατερούσας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Το ανατολικό τοίχωμα της Τραπέζης της Μονής της Παναγίας Γαλατερούσας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Καραβάς, Εκκλησία του Αγίου Ευλαλίου

Η εκκλησία του Αγίου Ευλαλίου βρίσκεται σε απόσταση λιγότερη από 100μ στ' ανατολικά της Μονής της Αχειροποιήτου. Ψηφιδωτά δάπεδα που βρέθηκαν εντός και γύρω από το ναό μαρτυρούν ότι ο ναός εκτίσθη ίσως στα ερείπια μιας μικρής παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Η εκκλησία είναι του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο ναού. Η ανωδομή του ναού διαφέρει σημαντικά από τους άλλους γνωστούς ναούς του τύπου αυτού. Αυτό οφείλεται στην καταστροφή των καμαρών και του τρούλλου του ναού και την επανοικοδόμηση τους πιθανότατα τον 16^ο αιώνα. Κατά τον Κ. Χατζηψάλτη ο ναός του Αγίου Ευλαλίου επισκευάσθηκε από τον Αρχιεπίσκοπο Νεόφυτο (1587 – 1592). Τούτο είναι μάλλον απίθανο διότι η ανωδομή μοιάζει μάλλον μ' εκείνη των βασιλικών με τρούλλο, όπως τα καθολικά των μονών του Αγίου Μάμα στη Μόρφου και του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο που κτίσθηκαν στα μέσα του 16^{ου} αιώνα το πρώτο και γύρω στο 1500 το δεύτερο. Πιθανώτατα ο Αρχιεπίσκοπος Νεόφυτος να έκτισε το νάρθηκα που είναι πράγματι μεταγενέστερος του ναού.

Τα τυφλά τόξα του βόρειου και του νοτίου τοίχου στηρίζονται σε δύο εντοιχισμένες κολόνες και στο δυτικό και στον ανατολικό τοίχο. Ο τρούλλος επικάθηται στην ανατολική και δυτική καμάρα και σε αβαθή τόξα στη βόρεια και νότια πλευρά που βρίσκονται ψηλότερα από τα τυφλά τόξα του νότιου και του βόρειου τοίχου. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 12,10 × 4,35μ. περίπου χωρίς την αψίδα. Η αψίδα έχει χορδή 3,5μ. και βέλος 1,80μ. περίπου. Στα δυτικά υπάρχει νάρθηκας που καλύπτεται με οξυκόρυφη καμάρα. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 1,95 × 5μ. περίπου. Έχει μία μόνο είσοδο στο μέσο του δυτικού τοίχου του νάρθηκος και μια στο μέσο του δυτικού και του βόρειου τοίχου του ναού. Κατά τον 19^ο αιώνα ανοίχθηκαν θύρες και στο νότιο τοίχο του ναού και του νάρθηκος. Ο ναός φωτίζεται από τα τέσσερα παράθυρα του τρούλλου, το παράθυρο της αψίδας και από δύο κυκλικά παράθυρα ψηλά στο ανατολικό και τον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού. Οι Τούρκοι σύλησαν το ναό κατέστρεψαν το εικονοστάσιο και έκλεψαν τις εικόνες του.

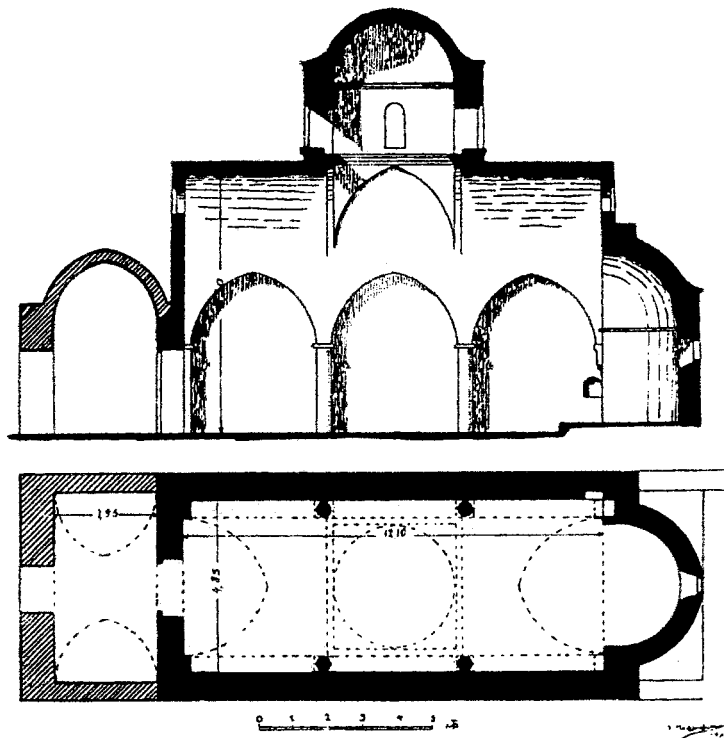
Δεν είχαν σωθεί τοιχογραφίες στο εσωτερικό του ναού. Σήμερα χρησιμοποιείται σαν αποθήκη πυρομαχικών του τουρκικού στρατού.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 320-321, Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α (Λεύκωμα) Αθήναι 1935, εικ. 42, πιν. 47, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 317, Κ. Χατζηψάλτη, Ακολουθία του Αγίου Ευλαλίου, *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. Θ', Λευκωσία 1947, σ. 7-35, Για το ναό του Αγίου Ευλαλίου, σ. 14-20, ... Α. Στυλιανού, Κ. Χαρμαντά, *Καραβάς*, Λευκωσία 1969, σ. 29, εικ. 15-16, Χ. Χοτζάκογλου, *Ναός Αγίου Ευλαλίου*, στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) *Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 216 – 221.

1. Βορειοδυτική όψη του ναού του Αγίου Ευλαλίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Κάτοψη και τομή κατά μήκος του ναού του Αγίου Ευλαλίου. (Ι. Περικλέους - Γ. Σωτηρίου).

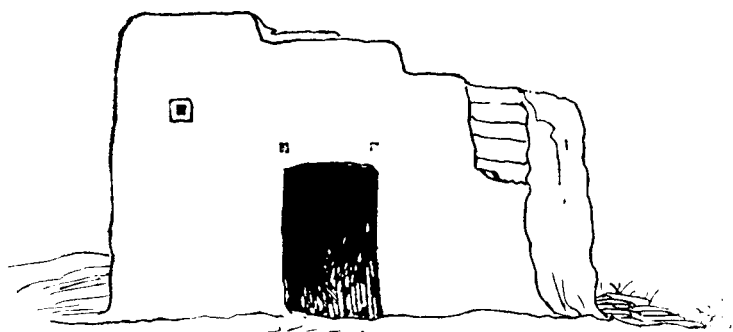
1. Νοτιοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Ευλαλίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Καραβάς, Εκκλησία του Αγίου Ευλαμπίου

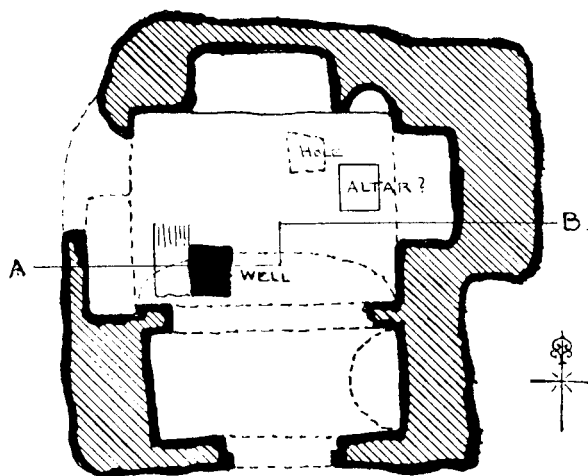
Λίγα μέτρα νοτιότερα της Μονής της Αχειροποιήτου υπάρχει μονόλιθος υπέργειος, υπόσκαφος ναός που τιμάται από τους περιοίκους στο όνομα του Αγίου Ευλαμπίου. Πρόκειται για θάλαμο ακανόνιστου ορθογώνιου σχήματος στη βόρεια πλευρά του οποίου υπάρχει κιβωτιόσχημος θάλαμος με αρκοσόλιο στη βόρεια πλευρά και ορθογώνια λαξευτή εσοχή. Μεταξύ του αρκοσολίου και της εσοχής υπάρχει στο βόρειο τοίχο ημικυκλική αχιβάδα και στο νοτιοδυτικό άκρο του πηγάδι. Ο θάλαμος αυτός επικοινωνεί στη νότια πλευρά με στενότερο καμαροσκέπαστο θάλαμο. Πιθανότατα πρόκειται για υπέργειο προχριστιανικό τάφο ο οποίος άγνωστο πότε μετετράπη σε χριστιανικό ευκτήριο με τη δημιουργία μικρής εσοχής - αψίδος στην ανατολική πλευρά του. Είναι άγνωστο αν χρησιμοποιήθηκε ως τάφος κατά την χριστιανική περίοδο ή σαν ασκητήριο. Ο R. Gunnis αναφέρει ότι εσώζοντο αμυδρά τοιχογραφίες. Οι περίοικοι μέχρι τον Ιουλιο του 1974 άναβαν σ' αυτό καντήλι. Είχε συνδεθεί με την χριστιανική λατρεία. Σήμερα χρησιμοποιείται από τον Τουρκικό Στρατό σαν αποθήκη καυσοξύλων.

Βιβλιογραφία

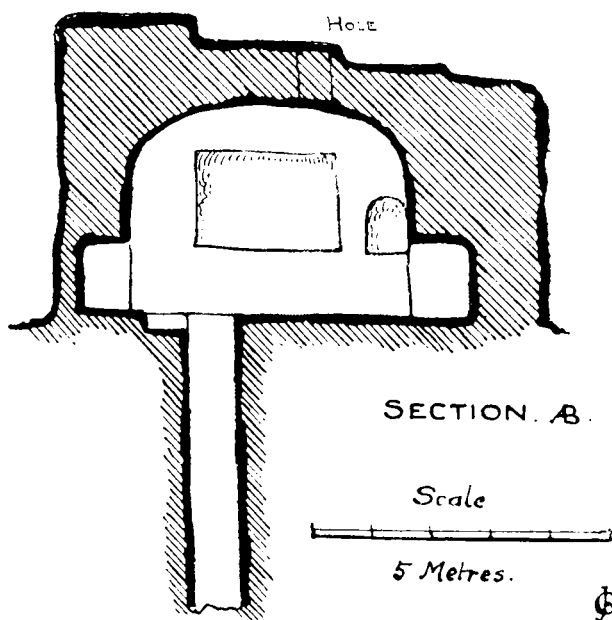
G. Jeffery, *Rock-cutting and Tomb-architecture in Cyprus during the Graeco Roman occupation*, *Archaeologia*, v. LXVI, 1915, p. 175-177, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 321, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 317, Α. Παπαγεωργίου, *Λαξευτά Ασκητήρια και Μοναστήρια εν Κύπρω* *Επετηρίς Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 4, 1999, σ. 46, και πιν. 19. Χ. Χοτζάκογλου, *Ο ναός του Αγίου Ευλαμπίου*, στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 222 – 223.

1. SOUTH SIDE.

2. PLAN.

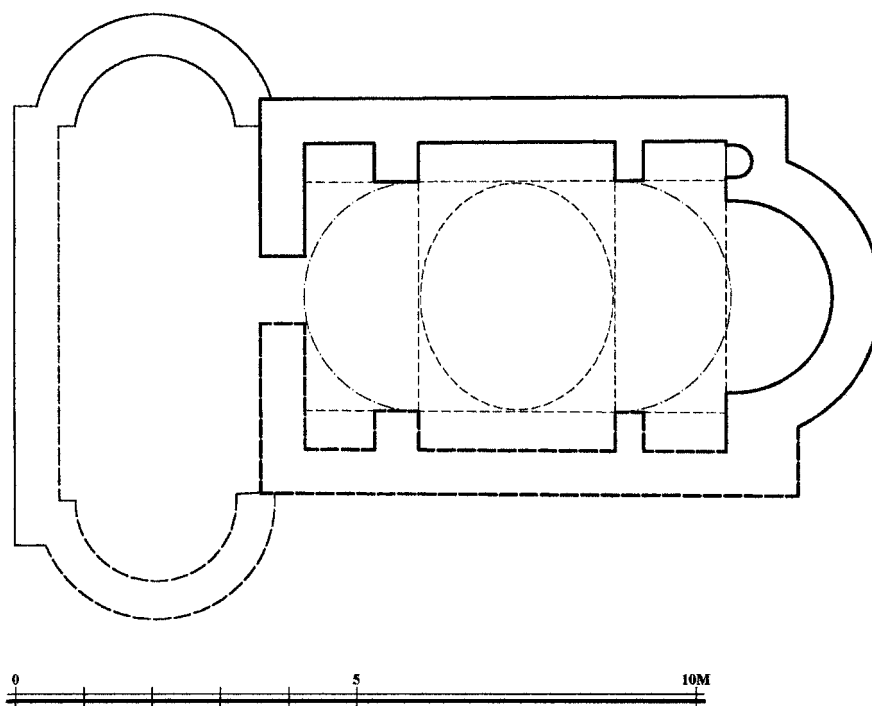
3. Νότια όψη, κάτοψη και τομή Α-Β του λαξευτού ναού του Αγ. Ευλαμπίου. (G. Jeffery).

Καραβάς, Γομαρίστρα, Εκκλησία του Αγ. Παύλου

Ο ναός του Αγίου Παύλου στην κορυφή Γομαρίστρα της Οροσειράς του Πενταδακτύλου, δυτικά του κάστρου του Αγίου Ιλαρίωνος εσώζετο μέχρι το 2005 ημιερείπωμένος. Πρόκειται για ναό του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο με προεξέχουσα ημικυκλική αφίδα στ' ανατολικά. Είχε εσωτερικές διαστάσεις 7,74μ. μήκος και 5,80μ. πλάτος. Η αφίδα είχε χορδή 2.80μ. και βέλος 1,50μ. Οι τοίχοι ήταν κτισμένοι με ασβεστολίθους. Στα δυτικά προστέθηκε αργότερα, αλλά εντός του 12^{ου} αιώνα νάρθηκας με αφίδες στο βόρειο και το νότιο τοίχο. Ο βόρειος τοίχος του ναού εσώζετο μέχρι το ύψος των σφαιρικών τριγώνων στα οποία επεκάθητο ο τρούλλος. Σε μικρότερο ύψος εσώζοντο η αφίδα και το βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου. Του νοτίου τοίχου και του νότιου τμήματος του δυτικού τοίχου εσώζοντο μόνο τα θεμέλια. Το ίδιο και η νότια αφίδα του νάρθηκος και ο δυτικός τοίχος ενώ η βόρεια αφίδα εσώζετο σε κάπως καλύτερη κατάσταση. Ο ναός φαίνεται ότι είχε μια θύρα στο δυτικό τοίχο και πιθανώς μια στο νότιο τοίχο. Δεν διακρίνονται οι θύρες του νάρθηκα. Ο ναός είχε διακοσμηθή με τοιχογραφίες μετά την ανέγερσή του. Εκείνες του τρούλλου και των καμαρών και του νοτίου τοίχου καταστράφηκαν με την κατάρρευσή τους. Εκείνες του βορείου τοίχου ξεπλύθηκαν και διαβρώθηκαν από τις καιρικές συνθήκες. Μέχρι το 1974 εσώζετο μόνο μια τοιχογραφία στο ανατολικό ποδαρικό του κεντρικού τυφλού τόξου του βορείου τοίχου. Δυστυχώς η τοιχογραφία αυτή, που είχε χρονολογηθή στον 12^ο αιώνα, αφαιρέθηκε ή καταστράφηκε από Τούρκους Αρχαιοκάπηλους μετά το 1974.

Βιβλιογραφία

Παύλου Αγίου Εκκλησία, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, 133, Α. Papageorghiou, The Narthex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus στο L. Hadermann – Misguish, G. Raepsaet (edit). *Rayonnement Grec, Hommages à Charles Delvoye*, Bruxelles 1982, p. 437-448, κυρίως 444. Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο* εν Θ. Παπαδοπούλλου, (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 522, Ε. Προκοπίου, *Ναός Αποστόλου Παύλου, στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου* (επιμ.), *Ι. Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα χριστιανικά μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας* Λευκωσία 2006, σ. 231-233), Ε. Προκοπίου, *Ο Συνεπτυγμένος εγγεγραμμένος Σταυροειδής ναός στην Κύπρο (9^{ος} – 12^{ος} αιώνας)* Λευκωσία 2007, σ. 136-141.

1. Κάτοψη του ναού του Αγ. Παύλου. (Ε. Προκοπίου).

2. Άποψη από νότου του ναού του Αγίου Παύλου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Τοιχογραφία του βορείου τοίχου του ναού του Αγίου Παύλου πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Άποψη του ερειπωμένου ναού του Απ. Παύλου από τα νοτιοδυτικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Υπολείμματα τοιχογραφίας στο βόρειο τοίχο του ναού του Αγίου Παύλου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Κάρμι, Εκκλησία του Αγ. Ιλαρίωνος

Ο ναός του Αγ. Ιλαρίωνος είναι κτισμένος στο μέσο περίπου του ομώνυμου κάστρου, όχι μακριά από τον δρόμο Λευκωσίας – Κερύνειας. Δεν είναι γνωστό πότε κτίστηκε ούτε ποιος είναι ο ιδρυτής του. Σίγουρα δεν μόνασε εδώ ο Άγιος Ιλαρίων ο Μέγας, αφού είναι γνωστό από τον βίο του Αγίου που έγραψε ο Άγιος Ιερώνυμος ότι ο Άγιος Ιλαρίων ο Μέγας έζησε δύο χρόνια στα περίχωρα της Πάφου, δύο ρωμαϊκά μίλια μακριά από την πόλη (χαρακτηριστικά στο βίο του Αγ. Επιφανίου αναφέρεται «εν περιοικίδι της Πάφου») και αργότερα σ' ένα βουνό δέκα μίλια από τη θάλασσα κοντά στο «Όμορον ύδωρ», σήμερα Μωρόνερο στην περιοχή του χωρίου Επισκοπή Πάφου, όπου και απέθανε και ετάφη. Ο Λεόντιος Μαχαιράς αναφέρει ότι υπήρχε και άλλος ασκητής Ιλαρίων ο νέος, για τον οποίο τίποτε δεν είναι γνωστό.

Ο ναός ανήκει στον νησιώτικο οκταγωνικό τύπο, γνωστό και από άλλους ναούς στην Κύπρο και την Χίο κυρίως. Έχει εσωτερικές διαστάσεις, 10×7,5μ. χωρίς την αψίδα που είναι προεξέχουσα μεγαλύτερη του ημικυκλίου. Η αψίδα έχει χορδή 3,40μ. περίπου και βέλος 2,50μ. περίπου. Στην τοιχοδομία και τους ελεύθερους ανατολικούς πεσσούς που στηρίζουν τον τρούλλο παρατηρείται εναλλαγή λίθων και πλίνθων που οφείλεται σε επίδραση της Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως και παραπέμπει σε μια χρονική περίοδο για την ανοικοδόμησή του, στην τελευταία δεκαετία του 11^{ου} αιώνα ή γύρω στο 1100. Ο μόνος χρονολογημένος ναός του τύπου αυτού ήταν το καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτζοβέντη, τα εγκαίνια του οποίου έγιναν στις 9 Δεκεμβρίου 1090. Κατά συνέπεια και ο ναός του Αγίου Ιλαρίωνος δεν πρέπει να είναι παλαιότερος. Έτσι, φαίνεται ότι δεν είναι παλαιότερος του Κάστρου και ότι εκτίσθη για τις ανάγκες της φρουράς και όχι προς τιμήν κάποιου μοναχού που ασκήτευσε εκεί.

Δεν πρέπει να λησμονείται ότι το κάστρο του Αγίου Ιλαρίωνος δεσπόζει της Κερύνειας που ήταν το κυριώτερο λιμάνι της Κύπρου κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο και ελέγχει τον δρόμο που οδηγεί από τη Λευκωσία, πρωτεύουσα τότε, όπως και σήμερα, της Κύπρου, στην Κερύνεια.

Όπως και σε άλλους Μεσοβυζαντινούς ναούς της Κύπρου οι παραστάδες και οι πεσσοί που στηρίζουν τον τρούλλο είναι κυλινδρικοί όπως στο καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου και το ναό του Αντιφωνητή. Ο ναός του κάστρου του Αγίου Ιλαρίωνος κτίστηκε χωρίς νάρθηκα. Ο νάρθηκας κτίστηκε τον 12^ο αιώνα σαν αυτοτελές κτίσμα και τραπεζιόσχημος λόγω του εδάφους. Στον 12^ο αιώνα χρονολογούνται πιθανότατα και τα προσκτίσματα στη βόρεια πλευρά του ναού. Τα δύο στα άκρα καλύπτονται με τρουλλίσκους και το μεταξύ τους με σταυροθόλιο. Επεμβάσεις στο ναό έγιναν κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας. Όπως και τα λοιπά κτίσματα του κάστρου έτσι και ο ναός φαίνεται ότι ανατινάχθηκε από τους Βενετούς λίγο πριν από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1570. Έτσι στα νεώτερα χρόνια ο ναός ήταν ερειπωμένος. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων προέβη σε μερική αναστήλωση του ναού μεταξύ του 1935 και 1960,

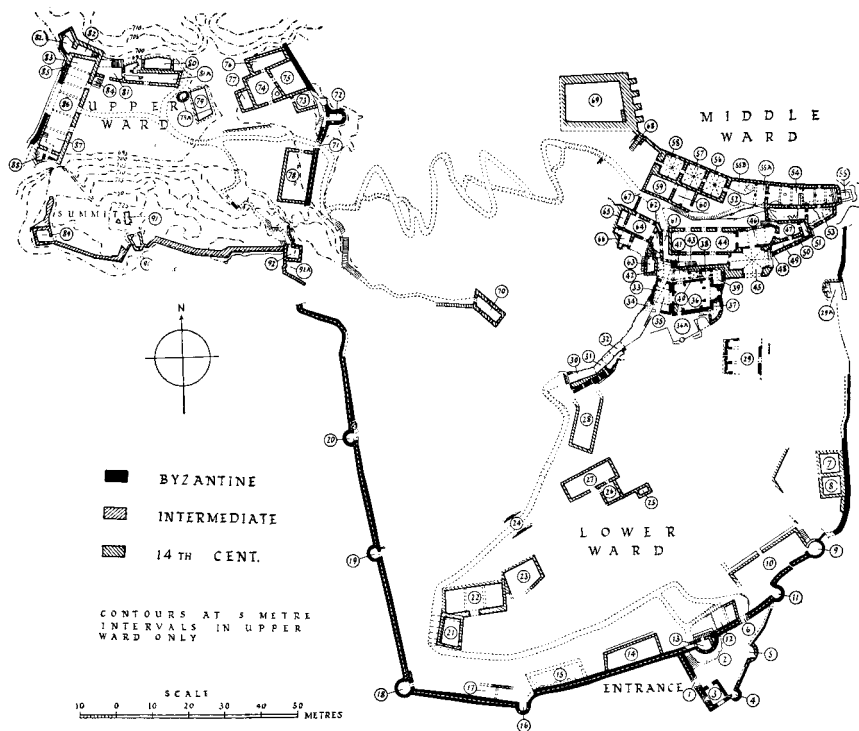
αφ' ενός για στήριξη των σωζομένων τμημάτων όσο και για να γίνει κατανοητός ο τύπος του ναού. Οι τοιχογραφίες που τον διακοσμούσαν καταστράφηκαν και λόγω της ανατίναξης του ναού και λόγω των καιρικών συνθηκών. Φαίνεται όμως ότι διατηρούνται τοιχογραφίες στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου του ναού που καλύπτεται από τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκος. Μικρή έρευνα που έγινε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων το 1963 έφερε στο φως τμήμα τοιχογραφιών της εξωτερικής πλευράς του δυτικού τοίχου του ναού. Σπαράγματα τοιχογραφιών σώζονται και εντός του ναού, χαμηλά στο νότιο τοίχο.

Βιβλιογραφία

Report of the Department of Antiquities, Cyprus 1937-1939, Nicosia 1951, p. 195-197, *Annual Report of the Director of Antiquities, Cyprus 1940*, p. 7, 1941, p. 6-7, fig. Y1-Y2, *Annual Report of the Director of Antiquities, Cyprus 1942*, p. 4 fig. IV fig. 5-6, V1-4, *Annual Report of the Director of Antiquities, Cyprus 1943*, p. 8, fig. XI, 1-3, *Annual Report of the Director of Antiquities, Cyprus 1944*, p. 7-8, X 1-5, XI, 1-4, XII, 1-2, XIII, *Annual Report of the Director of Antiquities, Cyprus 1945*, p. 7, pl. XIII, 1 *Annual Report of the Director of Antiquities, Cyprus 1947*, p. 15-16, fig. 20-23, *Annual Report at the Director of the Department of Antiquities for the year 1948*, p. 17, *Annual Report at the Director of the Department of Antiquities for the year, 1949*, Nicosia 1950, p. 13 fig. 23-24, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities for the year 1951*, Nicosia 1952, p. 13 fig. 28 1952, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities for the year 1953*, Nicosia 1954, p. 14 fig. 15, 1957 Nic, 1958, 14 fig. 17, *Annual Report of the Director of the Department at Antiquities for the year 1958*, Nic 1959, p. 16, fig. 15, *Annual Report at the Director of the Department at Antiquities for the year 1959*, Nicosia 1960, p. 16 fig. 26, *Annual Report at the Director of the Department at Antiquities for the year 1963*, Nicosia 1964, p. 11 fig. 32-33, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6 Λευκωσία, 1987, σ. 88, T. Papacostas, *Byzantine Cyprus. The Testimony of its churches 650-1200*. Oxford (Ph.D) 1999, p.p. 44, 46, 49, 154, 157, 177, 179, 191, 219. S. Curčić, *Middle Byzantine Architecture on Cyprus: Provincial or regional?* Nicosia 2000, p. 16-17, N. Γκιολές, *Η Χριστιανική Τέχνη στην Κύπρο*, Λευκωσία 2004, σ. 62-63, X. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 526-530 passim, X. Χοτζάκογλου, *Ναός Αγ. Ιλαρίωνος, στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 245-247, Ch. Chotzakoglou, *Christian Mosaics and Mural Painting in the Occupied Areas of Cyprus*, in J. Chrysostomides – Ch. Dendrinou "Sweet Land ..." *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley – Surrey, U. K., 1976, p. 105.

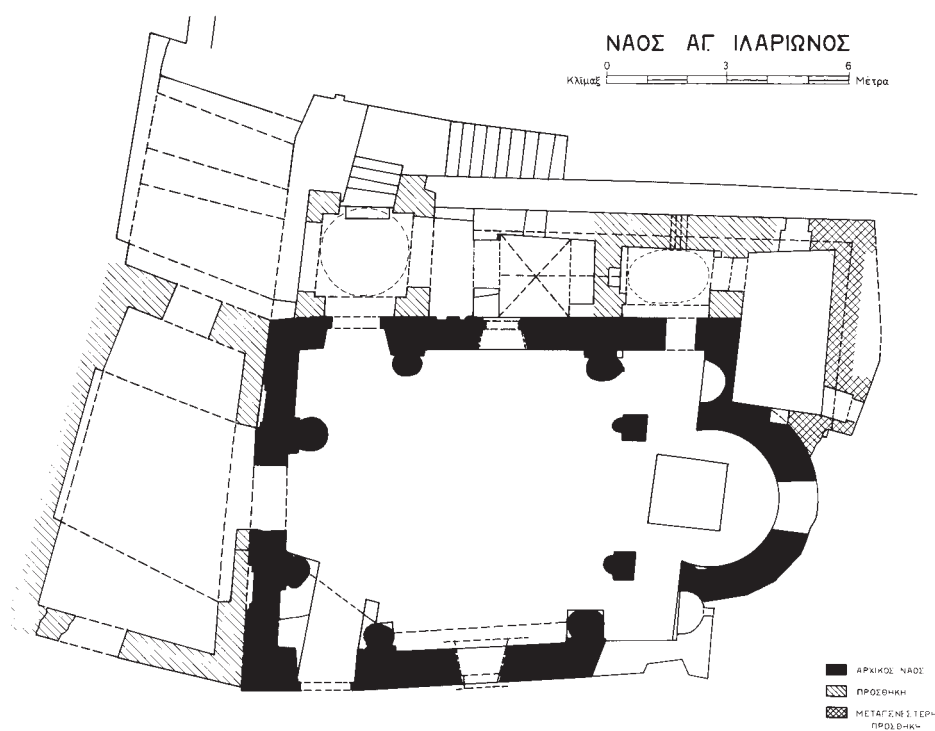
1. Γενική άποψη του Φρουρίου του Αγίου Ιλαρίωνος. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

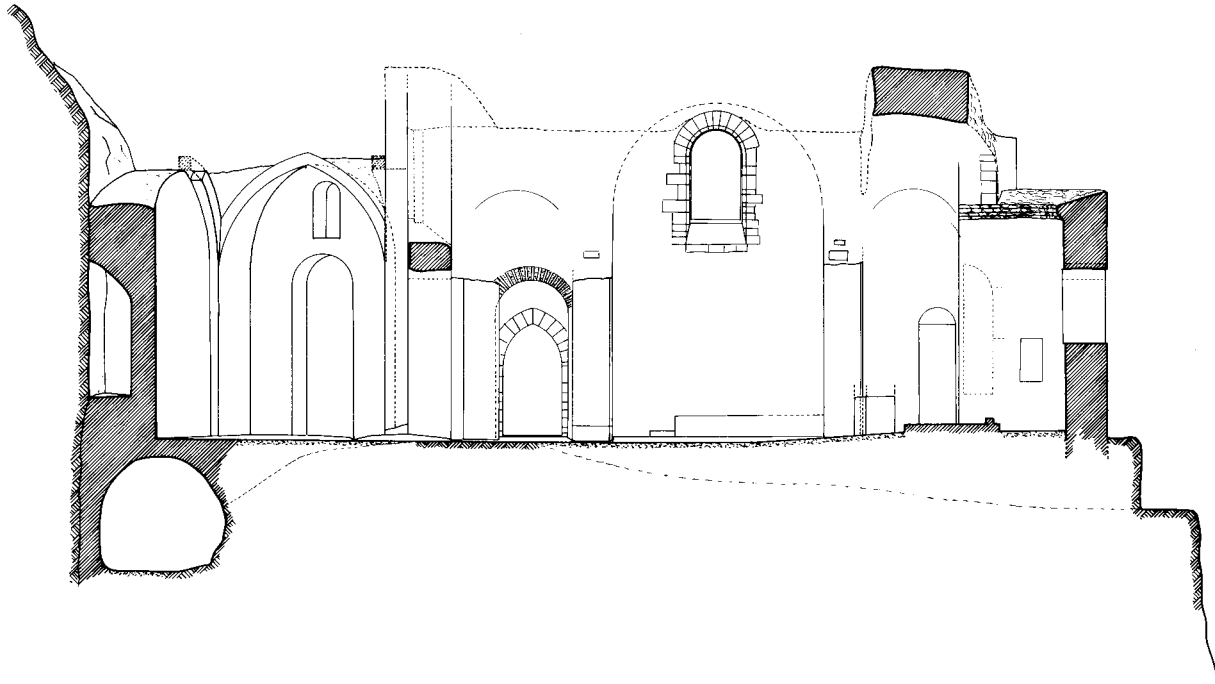
2. Κάτοψη του Φρουρίου του Αγ. Ιλαρίωνος. (J. Last - A.H.S. Megaw).

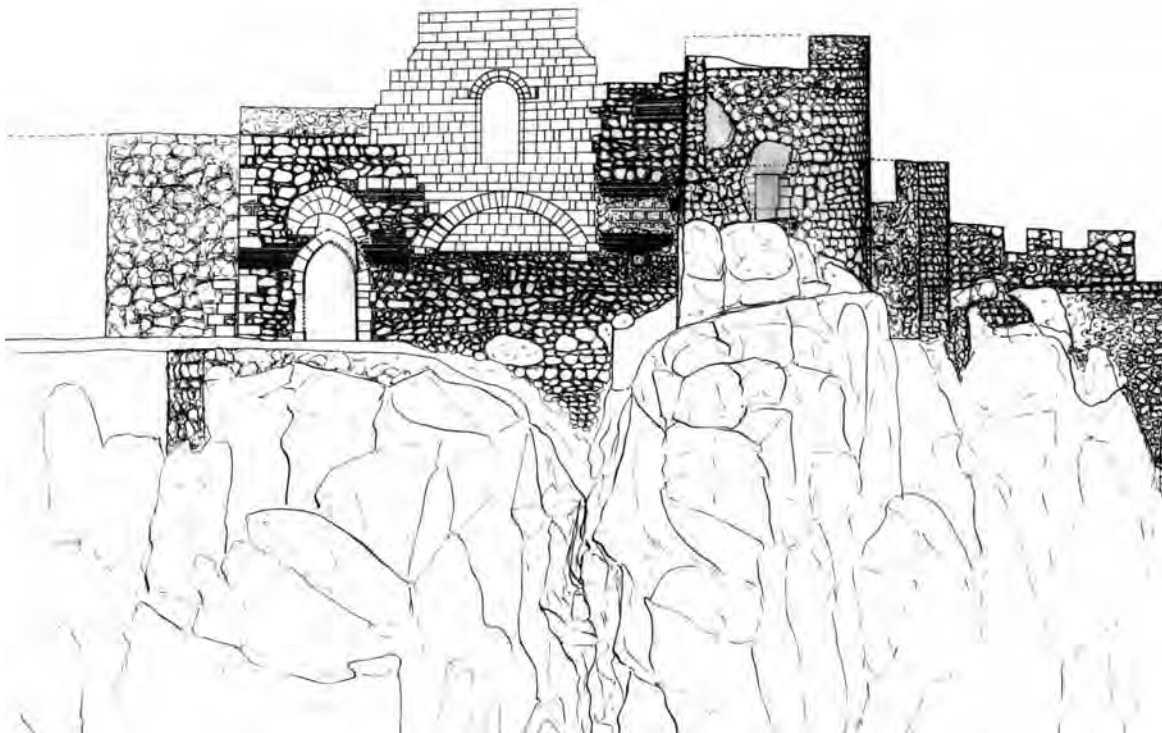
1. Άποψη του Κάστρου του Αγίου Ιλαρίωνος. Στο κέντρο ο ναός. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Κάτοψη του ναού του Κάστρου του Αγίου Ιλαρίωνος. (J. Last - A.H.S. Megaw με τροποποιήσεις Α. Παπαγεωργίου).

1. Τομή κατά μήκος του ναού του κάστρου του Αγίου Ιλαρίωνος. (J. Last - A.H.S. Megaw).

2. Νότια όψη του ναού του κάστρου του Αγίου Ιλαρίωνος. (J. Last).

1. Υπολείμματα τοιχογραφίας του ναού του κάστρου του Αγίου Ιλαρίωνος. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο ναός του κάστρου του Αγίου Ιλαρίωνος από τα νοτιοανατολικά. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η βόρεια είσοδος του ναού του κάστρου του Αγ. Ιλαρίωνος, (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Λεπτομέρεια της εισόδου του κάστρου του Αγ. Ιλαρίωνος, (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Κατωκοπιά, Ναός της Παναγίας (Παλαιός)

Ο ναός της Θεοτόκου στην Κατωκοπιά κτίσθηκε στα τέλη του 15^{ου} ή τις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Είναι ναός μονόκλιτος καμαροσκέπαστος. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο ναός υπέστη σημαντικές φθορές και επισκευάσθηκε σύμφωνα με σχετική επιγραφή το 1818. Σαν αποτέλεσμα της καταστροφής που προηγήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών του ναού είχε καταστραφή. Μέχρι το 1974 εσώζοντο όμως η Κοινωνία των Αποστόλων στην αψίδα και χαμηλότερα τέσσερις ιερουργούντες ιεράρχες, Βασίλειος, Γρηγόριος, Σπυρίδων, Νικόλαος, ενώ τοιχογραφίες εσώζοντο και στο νότιο τοίχο.

Ανάμεσα στις τοιχογραφίες που εσώζοντο ήταν ο Αρχάγγελος Μιχαήλ σε υπερφυσικό μέγεθος και η εις Άδου Κάθοδος. Οι τοιχογραφίες αυτές εχρονολογούνται στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Μετά την κατάληψη του χωριού από τα τουρκικά στρατεύματα το 1974 ο ναός εληλατήθη και εβεβηλώθη. Μέχρι πρόσφατα εχρησιμοποιείτο ως περιστερεώνας και ορνιθώνας. Αργότερα, σύμφωνα με τουρκοκυπριακές εφημερίδες οι γνωστοί Τούρκοι αρχαιοκάπηλοι αφαίρεσαν τις τοιχογραφίες του ναού. Τον καινούργιο ναό της Παναγίας, η ανέγερση του οποίου συμπληρώθηκε γύρω στο 1970, μετέτρεψαν σε τζαμί.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, σ. 259, Δ. Μυριανθεύς, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική (13^{ος} – 20^{ος} αιώνες)*, εν *Ι. Μητρόπολις Μόρφου, 2000 χρόνια τέχνης και Αγιότητας*, Λευκωσία 2000, σ. 74.

1. Βορειοδυτική άποψη του ναού της Παναγίας, Κατωκοπιά. (Αρχείο Ι. Συνόδου).

Κερύνεια, Αγία Μαύρα Χρυσοκάβα

Στ' ανατολικά της Κερύνειας και σ' απόσταση μικρότερη του 1 χιλιομέτρου στ' ανατολικά του κάστρου υπάρχουν στην τοποθεσία Χρυσοκάβα εκτεταμένα λατομεία πωρολίθου. Στο πρώτο και μικρότερο λατομείο στο οποίο ο επισκέπτης εισέρχεται από δίοδο στη νότια πλευρά υπήρχε λαξευτό στο βράχο παρεκκλήσιο του οποίου ο βόρειος, ο νότιος και ο δυτικός τοίχος ήταν λιθόκτιστοι. Είχε εσωτερικές διαστάσεις $7,25 \times 3,50$ μ. Χωρίς το ανατολικό υπερυψωμένο τμήμα του. Στενή είσοδος υπήρχε στο δυτικό τοίχο. Σήμερα οι τοίχοι αυτοί είναι καταστρεμμένοι. Στην ανατολική πλευρά του παρεκκλησίου αυτού υπήρχε λαξευτός τάφος σε ύψος 2.40μ. περίπου από το δάπεδο. Η οροφή του παρεκκλησίου και το πιο ψηλό τμήμα του βόρειου και νοτίου τοίχου είναι λαξευμένα στο βράχο. Το ανατολικό τμήμα της οροφής είναι διαμορφωμένο σε επιμήκη ασπιδόμορφο τρούλλο, ενώ το δυτικό που είναι και το μεγαλύτερο είναι ελαφρά κυρτό. Εκατέρωθεν του ναυδρίου σώζονται τα υπολείμματα τριών τουλάχιστο λαξευτών θαλάμων. Αρχικά υπήρχε και τέταρτος.

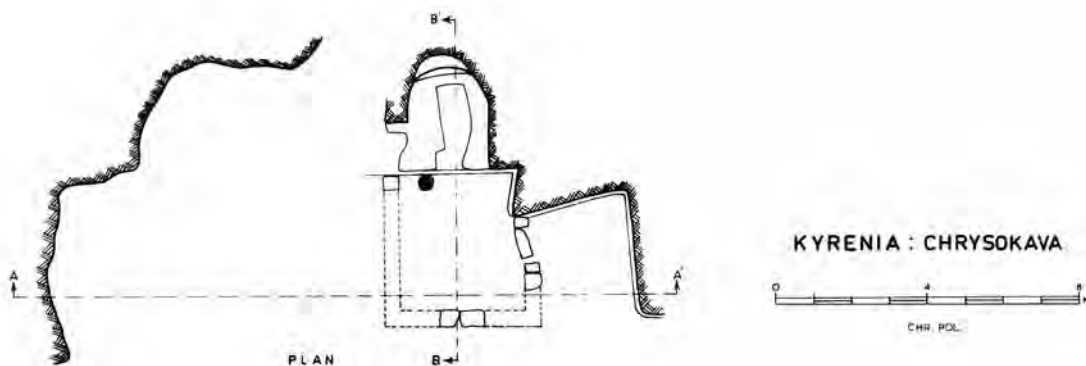
Το παρεκκλήσιο ήταν διακοσμημένο με τοιχογραφίες. Στον ασπιδόμορφο τρούλλο, στο ανατολικό άκρο της οροφής, πάνω από τον τάφο σώζονται υπολείμματα του Παντοκράτορα και δύο Αγγέλων. Ο ένας Άγγελος διατηρείτο σε υποφερτή κατάσταση μέχρι τον Ιούλιο του 1974. Αρχικά φαίνεται ότι υπήρχαν 4 Άγγελοι, όπως στον Τρούλλο της εκκλησίας Αγίας Σοφίας στο Κίεβο. Δυτικότερα, στην καμάρα αλλά και στο νότιο και το βόρειο τοίχο ήταν ζωγραφισμένη η Ανάληψη του Χριστού. Μέχρι το 1974 εσώζετο ο Χριστός σε επιμήκη μάντορλα και δύο από τους Αγγέλους που την στήριζαν. Το πρόσωπο του ενός Αγγέλου διατηρείτο σε καλή κατάσταση. Στο σωζόμενο άνω μέρος του νοτίου τοίχου του παρεκκλησίου που είναι λαξευμένο στο βράχο εσώζοντο οι κεφαλές των Αποστόλων του ενός χορού. Οι τοιχογραφίες αυτές είναι από τις πρωϊμότερες που σώθηκαν στην Κύπρο, πιθανώτατα του 10^{ου} αιώνα, και είναι πολύ σημαντικές τόσο εικονογραφικά όσο και τεχνοτροπικά. Μέχρι πρόσφατα δεν ήταν δυνατό να επισκεφθεί κάποιος το ναύδριο αυτό μετά το 1974 διότι βρίσκεται σε στρατιωτική ζώνη και η επίσκεψη απαγορεύεται από τον Τουρκικό στρατό. Πρόσφατα αφαιρέθη από τη στρατιωτική ζώνη και έγινε δυνατή η λήψη φωτογραφιών που αποδεικνύουν ότι ούτε και οι τοιχογραφίες αυτές έμειναν αλώβητες. Κατεστράφη το πρόσωπο του Χριστού, του Αγγέλου που μιλούσε στους Αποστόλους και ενός τουλάχιστον Αποστόλου.

Στ' ανατολικά του λαξευτού αυτού ναυδρίου υπάρχει εκτεταμένο λατομείο πιθανώτατα ρωμαϊκό ή πρωτοβυζαντινό. Στο λατομείο αυτό υπήρχε εκτεταμένο παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο. Δυστυχώς το κοιμητήριο αυτό κατεστράφη από λατόμηση κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Σήμερα σώζονται υπολείμματα θαλάμων και columbaria με λαξευτά μονογράμματα του Χριστού και άλλα χριστιανικά σύμβολα. Στο λατομείο αργότερα εκτίσθη εκκλησία προς τιμή της Αγίας Αικατερίνης, η οποία ελεηλατήθη μετά το 1974.

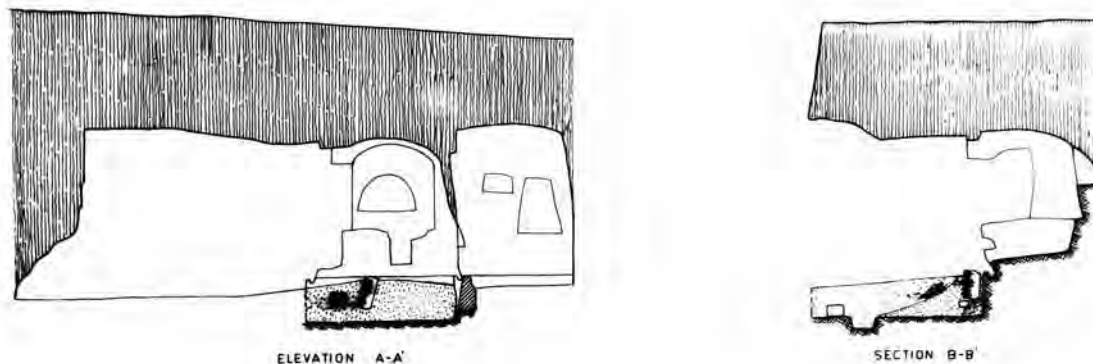

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, Rock – cutting and tomb architecture in Cyprus, during the Graeco Roman Occupation, *Archaeologia*, v. LXVI, 1915, p. 160-161. Του ίδιου, *A Summary of the Architectural Monuments of Cyprus, Part Vi – Kyrenia District Cyprus*, Nicosia 1907, p. 21-22, Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α' (Λεύκωμα) Αθήνα 1935 Πιν 4^α, Γ. Σωτηρίου, *Παλαιά Χριστιανικά Κοιμητήρια της Κύπρου*, *Κυπριακά Γράμματα*, τ. Β', 1936, σ. 309-310, *Annual Report of the Department of Antiquities for the year 1971*, Nicosia 1972, p. 13. A. Papageorghiou, Recently discovered Wall paintings in 10th – 11th century Churches of Cyprus, *Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines*, Bucarest 6-12 Septembre 1971, v. III, 1976, p. 412-413. A.H.S. Megaw, Byzantine Art and Architecture in Cyprus, Metropolitan or Provincial? *Dumbarton Oaks Papers* no 28, 1974, p. 80, fig. 35-36, A.J. Wharton, *Art of Empire, Painting and Architecture of the Byzantine Periphery*, University Park and London 1988, p. 60. A. and J. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus*, Nicosia 1997, p. 451-452, fig. 258-271, Α. Παπαγεωργίου, *Λαξευτά Ασκητήρια και Μοναστήρια στην Κύπρο. Επετηρίς Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 4, 1999, σ. 52-53, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, στο Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ' 2005, σ. 588-589... 321-323, Χρ. Αργυρού, *Ναός Αγίας Μαύρης και Χρυσοκάβα*, στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.), *Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας, Λευκωσία*, 2006, σ. 286 - 288.

1. Κάτοψη του χώρου του ναυδρίου της Αγίας Μαύρας Χρυσοκάβας. (Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

2. Τομή κατά πλάτος (A-A) και κατά μήκος (B-B) του χώρου του ναυδρίου της Αγίας Μαύρας. (Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

1. Γενική άποψη του ναυδρίου της Αγίας Μαύρης. (Υδατογραφία M. Bardswell).

2. Ο Χριστός από την σκηνή της Αναλήψεως σε πρόσφατη φωτογραφία. (φωτ. Α. Φούλιας).

1. Απόστολοι (λεπτομέρεια) τοιχογραφία ναυδρίου Αγ. Μαύρης Χρυσοκάβας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Απόστολοι (λεπτομέρεια). Τοιχογραφίες ναυδρίου Αγ. Μαύρης Χρυσοκάβας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Άγγελος - τοιχογραφία από την σκηνή της Αναλήψεως του ναυδρίου της Αγίας Μαύρας Χρυσοκάβας.
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Άγγελος. (φωτ. Α. Φούλιας).

1. Απόστολοι. Λεπτομέρεια της τοιχογραφίας της Αναλήψεως του ναυδρίου της Αγίας Μαύρης Χρυσοκάβας (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Άγγελος. Τοιχογραφία του ασπιδόμορφου τρούλλου του ναυδρίου της Αγίας Μαύρης Χρυσοκάβας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Τοιχογραφία της Αναλήψεως (λεπτομέρεια) του ναυδρίου της Αγίας Μαύρης Χρυσοκάβας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Γενική άποψη του χώρου της Χρυσοκάβας από τα δυτικά. Διακρίνεται ο ναΐσκος της Αγίας Αικατερίνης και τα υπολείμματα του χριστιανικού κοιμητηρίου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Λεπτομέρεια του χριστιανικού κοιμητηρίου της Χρυσοκάβας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Λεπτομέρεια του κοιμητηρίου της Αγίας Μαύρης Χρυσοκάβας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

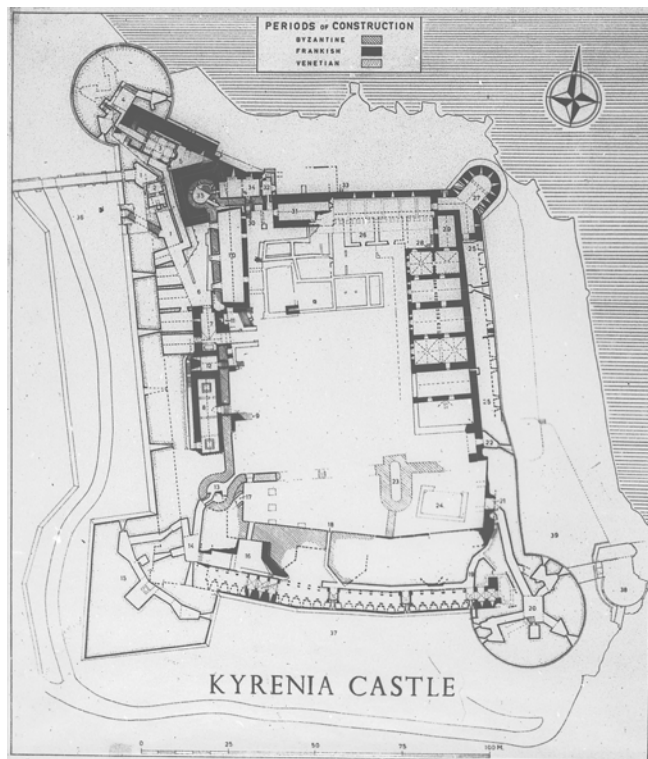
Κερύνεια, Εκκλησία του Αγ. Γεωργίου στο Κάστρο

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου είναι κτισμένος μεταξύ του βορειοδυτικού πύργου του Βυζαντινού κάστρου και του φραγκικού πύργου που περιβάλλει τον Βυζαντινό και του στρογγύλου βορειοδυτικού βενετικού πύργου του Κάστρου της Κερύνειας. Είναι ναός του τύπου του τετρακίονιου εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Είναι ο μοναδικός ναός του τύπου αυτού στην Κύπρο στον οποίο αντί σε πεσσούς ο τρούλλος στηρίζεται σε μαρμάρινους κίονες. Οι κίονες προέρχονται από παλαιοχριστιανική βασιλική και τα κιονόκρανα που φέρουν είναι κορινθιακού τύπου. Το δάπεδο του ναού είναι καλυμμένο με μαρμαροθέτημα. Ο τρούλλος του ναού είτε κατερρίφθη είτε κατεστράφη άγνωστο πότε και ξανακτίσθηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων κατά τη δεκαετία του 1950. Κατά τον 12ο αιώνα προσετέθη στα δυτικά ορθογώνιος νάρθηκας. Στην αψίδα εσώζοντο υπολείμματα τοιχογραφιών.

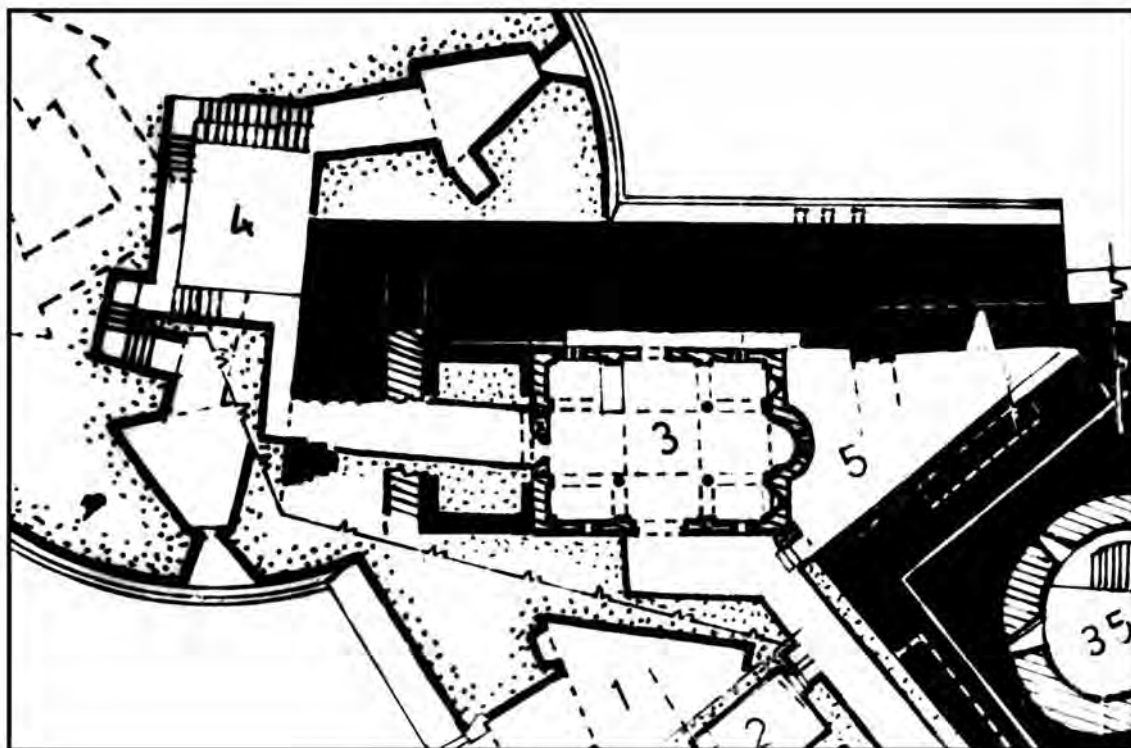
Βιβλιογραφία

Annual Report of the Director of the Department of Antiquities Cyprus for the year, 1950, Nicosia 1951, p. 12 fig. 22, Annual Report of the Director of the Department of Antiquities Cyprus for the year 1951, Nicosia 1952, p. 13, fig. 29, A.H.S. Megaw, Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus, Metropolitan or Provincial, Dumbarton Oaks Papers, no. 28, 1974, p. 81, D. Michaelides, Opus sectile in Cyprus εν Α. Bryer – G. Geograllides (ed.) The Sweet Land of Cyprus, Nicosia 1993, p. 69-113, Α. Παπαγεωργίου, L' Architecture Byzantine de Chypre, XXXII, Corso d' Cultura sull Arte Revennate et Bizantina, Ravenna 1985, p. 328, Χ. Χοτζάκογλου, Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο, εν Θ. Παπαδοπούλλου (εκδ.) Ιστορία της Κύπρου, Γ. Λευκωσία 2005, σ. 512, 516, και επίσης σ. 384, 685, εικ. 126, 249, 648, 666, 670.

1. Κάτοψη του κάστρου της Κερύνειας. (J. Last - A.H.S. Megaw).

2. Κάτοψη του ναού του Αγ. Γεωργίου του Κάστρου της Κερύνειας. (J. Last - A.H.S. Megaw - Χρ. Πολυκάρπου).

1. Άποψη του εσωτερικού του ναού του Αγ. Γεωργίου του κάστρου της Κερύνειας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο αναστηλωμένος τρούλλος του ναού του Αγ. Γεωργίου του κάστρου της Κερύνειας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Άποψη της ανωδομής του ναού του κάστρου της Κερύνειας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Κερύνεια, Εκκλησία της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας

Ο ναός της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας βρίσκεται στο δρόμο που περνά ψηλά νότια του λιμανιού της Κερύνειας. Ο ναός φαίνεται ότι κτίσθηκε κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, όπως μαρτυρεί η επιμελημένη τοιχοδομία του βόρειου τοίχου. Στο μέσο του βόρειου τοίχου υπάρχει θύρα με εξέχον περίθυρο – τυφλό τόξο, που στηρίζεται σε δυο εντοιχισμένες κολόνες που ξεκινούν από βάση διακοσμημένη με άνθη και φύλλωμα, ενώ τα κιονόκρανα διακοσμούνται με άνθη. Σε κάποια περίοδο προστέθηκαν νότιο κλίτος και νάρθηκας. Οι τοίχοι της επέκτασης κτίσθηκαν με ακανόνιστους λίθους. Άγνωστο πότε ίσως τον 18^ο ή 19^ο αιώνα κατέρρευσε η κάλυψη του ναού και αντικαταστάθηκε με επίπεδη στέγη που στηριζόταν σε ξύλινες δοκούς. Δεν αποκλείεται τότε να εντοιχίσθηκε η βόρεια θύρα. Παρέμεινε σαν κύρια είσοδος στο ναό η θύρα στο δυτικό τοίχο. Τα μεγάλα ορθογώνια παράθυρα, στο βόρειο, το νότιο και δυτικό τοίχο είναι νεώτερα.

Το 1783 κατασκευάσθηκε το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο του ναού, σύμφωνα με την επιγραφή που υπήρχε στην ποδέα κάτω από την εικόνα του Χριστού: «Έτος ΑΨΠΓ Χριστού, επί αρχιερέως κυρίου Σωφρονίου εν τη επιτροπή Κυρ Χ΄ Χριστοφή δια συνδρομής αυτού και των λοιπών ενθάδε κατοικούντων γεγονασιν αι όσαι αυταί και ιεραί εικόναι υπό χειρός Φιλοθέου Πρωτοσυγκέλλου». Στο εικονοστάσιο υπήρχαν σημαντικές μεγάλες εικόνες του 15^{ου}-16^{ου} αιώνα όπως εκείνη του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και εκείνη του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου καθώς και εικόνες του Δωδεκαόρτου (Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, τα Εισόδια της Θεοτόκου, Η Μεταμόρφωσις του Χριστού, Η Ανάληψις του Χριστού, Η Πεντηκοστή και η Κοίμησις της Θεοτόκου) και των Αγίων Νικολάου και των Τριών Ιεραρχών του 17^{ου} – 18^{ου} αιώνα. Μετά την κατάληψη της Κερύνειας από τα Τουρκικά Στρατεύματα στις 22 Ιουλίου 1974, ο ναός εληλατήθη και εβεβηλώθη, εκλάπησαν οι εικόνες και καταστράφηκαν το εικονοστάσιο και η Αγία Τράπεζα. Κατέρρευσε η στέγη και τα απομεινάρια του εικονοστασίου είναι εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες.

Βιβλιογραφία

C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, v. I, 1899, p. 237-238, Δ. Ταρσούλη, *Κύπρος*, τ. Α, Αθήνα 1955, σ. 399-400, C. Enlart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus* (Αγγ. μετάφραση D. Hunt) London 1987, p. 201. Α. Μιχαηλίδη, *Κερύνεια η παλαιά πόλις*, Λευκωσία 2000, Ρ. Κατσελλή, *Της Κερύνειας μας. Ιστορία της Πόλης*, Λευκωσία 2000, σ. 55, Χρ. Παχουλίδη, *Μητροπολιτική Επαρχία Κερύνειας. Η δική μας γη*, Λευκωσία 2001, σ. 136. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Ναός Παναγίας Χρυσοπολίτισσας (Παλαιά Μητρόπολη) στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) Ιερά Μητρόπολις της Κερύνειας. Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 267-271.

1. Το εσωτερικό της εκκλησίας της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας πριν από την εισβολή. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Άποψη του εσωτερικού της εκκλησίας της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

1. Δυτική άποψη της εκκλησίας της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Υπολείμματα του εικονοστασίου της εκκλησίας της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

1. Το εσωτερικό του ναού της εκκλησίας της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

Κορόβια, Βασιλική της Αγίας Βαρβάρας

Η βασιλική της Αγίας Βαρβάρας βρίσκεται στο κέντρο ενός καταστραφέντος τελείως οικισμού νοτίως του χωριού Κορόβια της Καρπασίας. Πρώτος αναφέρει την βασιλική ο D. Hogarth που την επισκέφθηκε το 1889. Τότε εσώζετο σε πολύ καλύτερη κατάσταση. Πρόκειται για τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική που είχε εσωτερικές διαστάσεις 16 × 12,60μ. χωρίς τις προεξέχουσες ημικυκλικές αψίδες στις οποίες κατέληγαν τα τρία κλίτη. Τα κλίτη εχωρίζονταν με 3 ισχυρούς κτιστούς πεσσούς που υποβάσταζαν τέσσερα ημικυκλικά τόξα. Η καμάρα έβαινε σε εγκάρσια τόξα όπως και στη καμαροσκέπαστη βασιλική των Ασωμάτων στην Αφέντρικα Ριζοκαρπάσου. Αν και το μέσο κλίτος ήταν υπερυψωμένο εν τούτοις δεν έφερε παράθυρα όπως και οι καμαροσκεπείς βασιλικές της Αφέντρικας και της Συκάδας Ριζοκαρπάσου. Μέχρι το 1958 η καμάρα του βορείου κλίτους εσώζετο σε καλή κατάσταση. Η καμάρα κατεστράφη το 1958 ή πριν από το 1963. Μέχρι το 1974 εσώζετο ο βόρειος τοίχος μέχρι τη γέννηση της καμάρας και το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας τοξοστοιχίας της βασιλικής. Στο εσωρράχιο του ανατολικού τόξου της βόρειας τοξοστοιχίας εσώζετο διακοσμητική τοιχογραφία που μπορεί να χρονολογηθεί στον 9^ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

D. Hogarth, *Devia Cypria*, Oxford 1889, p. 87, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3, σ. 145, Ch. Chotzakoglou, *Christian Mosaics and Mural Paintings in the Occupied Areas of Cyprus. A Preliminary Report*, in J. Chrysostomides – Ch. Dendrinou (edit), *“Sweet Land ...”, Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberlegy, Sussex 2006, p. 111, Α. Φούλια, Η ανεικονική ζωγραφική στην Αγία Παρασκευή Γεροσκήπου, *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. ΞΖ'-ΞΗ', σ. 132-133, Σημειώσεις γράφοντος.

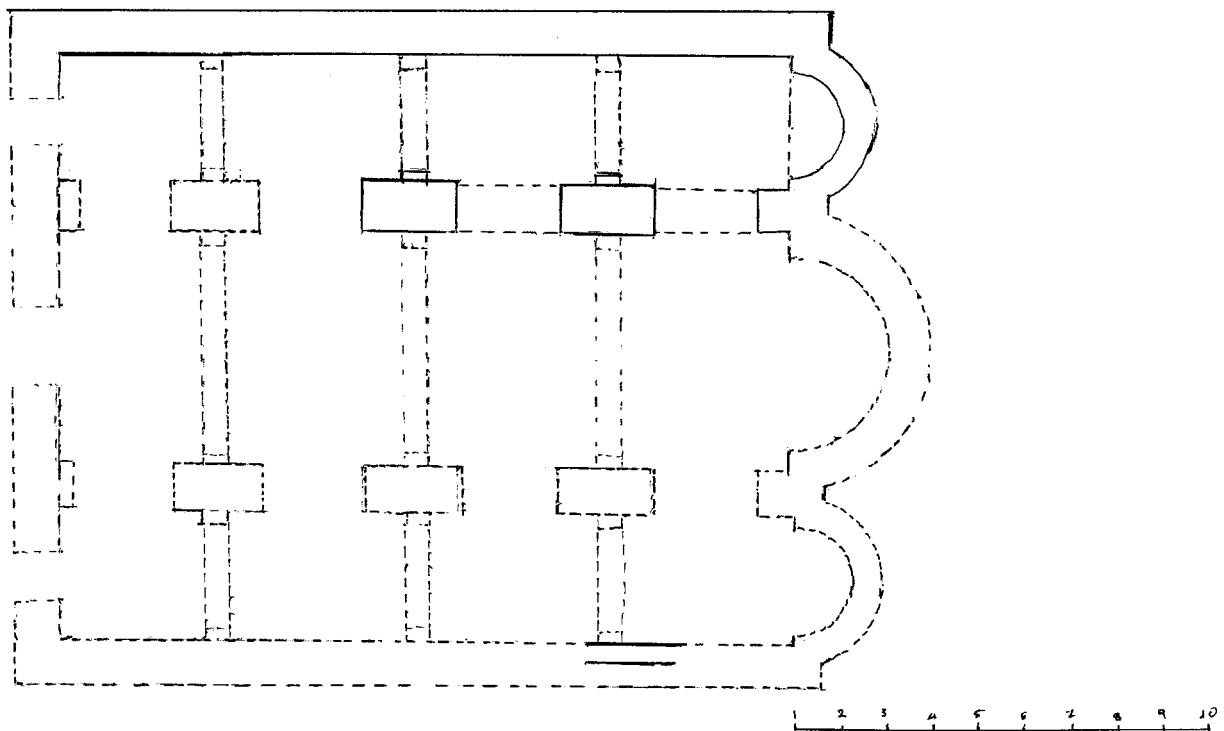
1. Γενική άποψη της ερειπωμένης βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Το σωζόμενο τμήμα της βόρειας τοξοστοιχίας της βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο βόρειος τοίχος, εσωτερικά της βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Κάτοψη της βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας Κορόβιας. (Α. Παπαγεωργίου).

1. Τμήμα του βορείου τοίχου της βασιλικής της Αγ. Βαρβάρας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Υπόλειμμα διακοσμητικής τοιχογραφίας στο εσωρράχιο του α' από τ' ανατολικά τόξου της βόρειας τοξοστοιχίας της βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

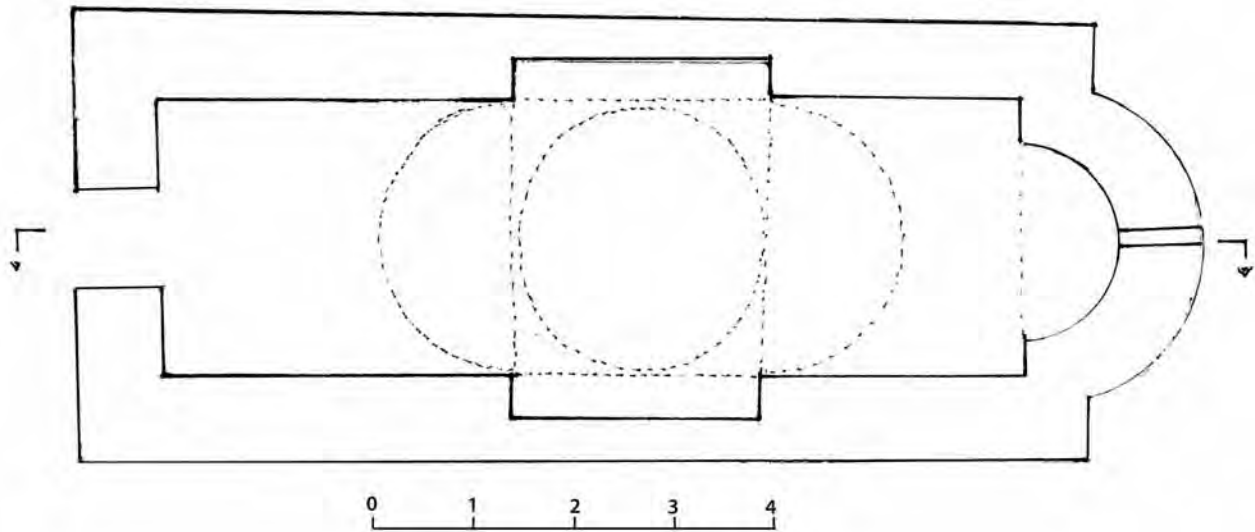
1. Διακοσμητική τοιχογραφία στο εσωράχιο του ανατολικού τόξου της βόρειας τοξοστοιχίας της βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Κουτσοβέντης, Ναός του Αγίου Γεωργίου

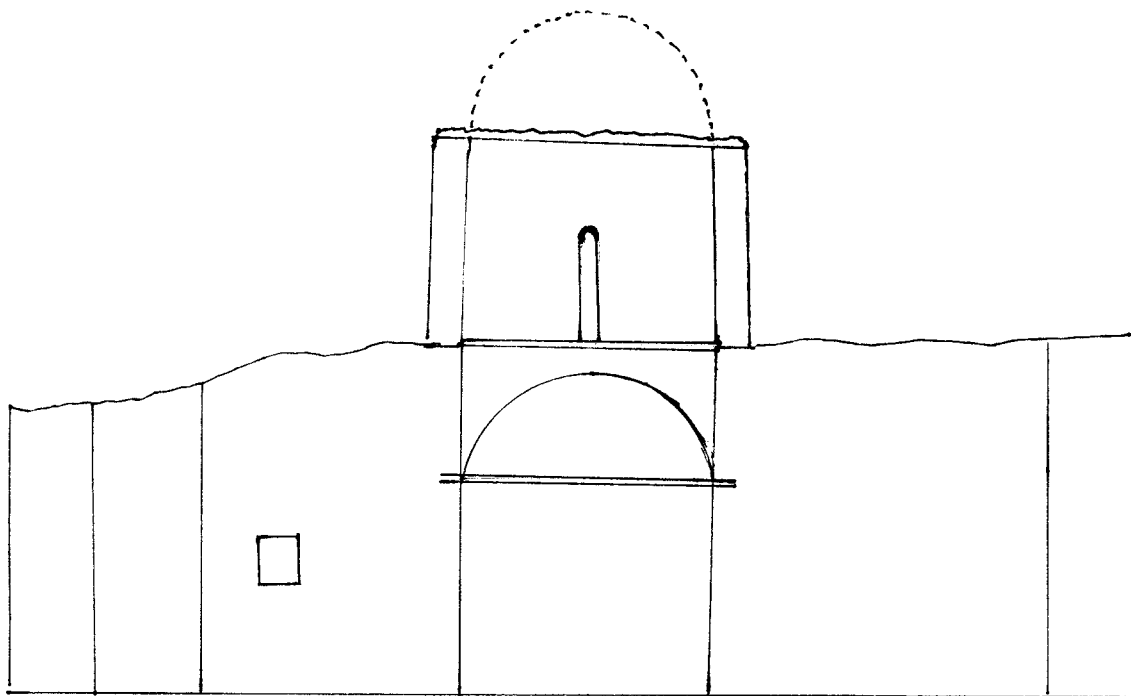
Ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται μισό χιλιόμετρο στα νοτιοδυτικά της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτσοβέντη. Μέχρι το 1974 εσώζετο ημιερειπωμένος. Ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο, με ένα μόνο τυφλό τόξο, εσωτερικά στο μέσο του βορείου και νότιου τοίχου όπως και ο ναός της Παναγίας Αφέντρικας του Κουτσοβέντη, «ναός της Θεοτόκου εν τω κοιμητηρίω» και ο ναός της Αγίας Νάπας κοντά στο Καντού. Μέχρι το 1974 εσώζετο ο νότιος τοίχος σ' όλο του το ύψος και το νότιο τμήμα του τρούλλου. Ο ναός είχε μια ημικυκλική αφίδα στ' ανατολικά, αλλ' όχι νάρθηκα. Είχε εσωτερικές διαστάσεις $8,35 \times 3,31\mu$. χωρίς την αφίδα. Η αφίδα είχε χορδή $1,97\mu$. και βέλος $1,02\mu$. Είχε μια μόνο είσοδο στο μέσο του δυτικού τοίχου. Ο ναός είχε διακοσμηθή με τοιχογραφίες. Λείψανα των τοιχογραφιών αυτών εσώζοντο μέχρι το 1974 στο τύμπανο του νότιου τυφλού τόξου. Στο εσωρράχιο του τυφλού τόξου του νοτίου τοίχου εσώζοντο τοιχογραφίες με προτομές Αγίων σε μετάλλια. Η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών αυτών ήταν η ίδια μ' εκείνη των μεταλλίων με προτομές Αγίων στα εσωρράχια των δυτικών τυφλών τόξων του βορείου και νοτίου τοίχου του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Ενώ όμως οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου ήσαν οι ίδιες μ' εκείνες του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος κι επομένως σύγχρονες, η τοιχοδρομία του ναού του Αγίου Γεωργίου είναι πολύ διαφορετική. Οι τοίχοι του ναού και ο τρούλλος είναι κτισμένοι με ασβεστόλιθους. Χρήση πωρόλιθων γίνεται μόνο στα τόξα. Στον τρούλλο του ναού του Αγίου Γεωργίου υπήρχαν τέσσερα μικρά παράθυρα και όχι δώδεκα όπως στον τρούλλο του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος. Δεν είναι γνωστό τι απέγινε ο ημιερειπωμένος ναός του Αγίου Γεωργίου και οι λιγοστές, πολύ σημαντικές όμως ποιοτικά τοιχογραφίες που εσώζοντο. Ο ναός είναι σε στρατιωτική περιοχή και κανείς δεν μπόρεσε να τον επισκεφθεί μετά το 1974, οπότε η περιοχή κατελήφθη από τα Τουρκικά στρατεύματα.

Βιβλιογραφία

Ι. Τσικνοπούλου, *Η Ιερά Μονή Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτσοβέντη και τα ιερά αυτής κτίσματα*, Λευκωσία 1959, σ. 129 – 131, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, σ. 53, Ε. Προκοπίου, *Ο Συνεπτυγμένος Σταυροειδής Εγγεγραμμένος ναός στην Κύπρο*, Λευκωσία 2007, σ. 318-319, εικ. 365-367. Σημειώσεις γράφοντος.

1. Κάτοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου του Κουτζοβέντη. (σχ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Τομή κατά μήκος του ναού του Αγ. Γεωργίου του Κουτζοβέντη. (Α. Παπαγεωργίου).

Κουτσοβέντης, Εκκλησία της Παναγίας Αφέντρικας

Πρόκειται για δύο ναούς δίδυμους που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Ο νότιος ναός είναι μικρότερος αλλά αρχαιότερος και ταυτίστηκε με την εκκλησία της Παναγίας του Κοιμητηρίου, που αναφέρει το τυπικό της Μονής του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Και οι δυο ναοί είναι ερειπωμένοι. Περισσότερο ερειπωμένος φαίνεται ο νότιος ναός. Σε κάτοψη ο ναός αυτός μοιάζει με τους συνεπτυγμένους σταυροειδείς με τρούλλο. Στους μακρούς τοίχους του ναού υπάρχουν εσωτερικά δυό ορθογώνιες εσοχές, όπως στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κουτζοβέντη και το ναό της Αγίας Νάπας κοντά στο χωριό Καντού. Στην τοιχοδομία του ναού αυτού γίνεται ευρεία χρήση οπτοπλίνθων που μαρτυρεί ότι κτίστηκε γύρω στο 1100. Αρχικά ο ναός δεν είχε νάρθηκα. Αργότερα προστέθηκε στα δυτικά ορθογώνιος νάρθηκας. Στο ναό εσώζοντο μέχρι το 1974 μερικές πολύ καλές τοιχογραφίες όπως ο Ενταφιασμός του Χριστού στο βόρειο τοίχο και ο Συμεών Στυλίτης στον ανατολικό τοίχο βορείως της αψίδας. Στο βόρειο τοίχο σώζονταν επίσης τα κάτω τμήματα της Σταύρωσης και της Αποκαθήλωσης, ενώ στο βόρειο άκρο της αψίδας ιερουργών Ιεράρχης στραμμένος προς το κέντρο της αψίδας. Σπαράγματα δύο όρθιων Αγίων σώζονται στην ανατολική πλευρά της δυτικής παραστάδος του βορείου τοίχου. Ενώ στον ερειπωμένο νότιο τοίχο σώζεται σπάραγμα απομίμησης ορθομαρμάρωσης. Οι τοιχογραφίες αυτές σχετίζονται με τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτζοβέντη και φαίνεται ότι είναι έργα του ίδιου Συνεργείου που ζωγράφισε και το Παρεκκλήσιο.

Ο Βόρειος ναός που είναι προσκολλημένος στο βόρειο τοίχο του ναού της Παναγίας είναι ευρύτερος και επιμηκέστερος. Στην τοιχοδομία του γίνεται ευρεία χρήση ασβεστολίθων και μικρότερη χρήση οπτολίνθων. Ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Τα τόξα είναι ελαφρά οξυκόρυφα. Ελαφρά οξυκόρυφο είναι και το τμήμα της καμάρας πάνω από την είσοδο στο δυτικό τοίχο καθώς και το τόξο της μικρής αχιβάδας στο ανατολικό άκρο του βορείου τοίχου.

Ελάχιστα δείγματα τοιχογραφιών σώθηκαν στο βόρειο ναό. Στην ανατολική πλευρά της αχιβάδας του βορείου τοίχου σώζεται πολύ ξεπλυμένη τοιχογραφία Αγίου, ίσως προφήτου. Σε καλύτερη κατάσταση εσώζετο η τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου έφιππου σε λευκό αλόγο ψηλά στο τύμπανο του κεντρικού τυφλού τόξου του νοτίου τοίχου. Το άνω μέρος της τοιχογραφίας που επροστατεύετο από το τόξο εσώζετο σε καλύτερη κατάσταση παρά τα πόδια του αλόγου. Η τύχη των τοιχογραφιών τόσο του νοτίου παρεκκλησίου όσο και του βορείου είναι άγνωστη. Κανένας δεν επισκέφθηκε τις ερειπωμένες αυτές εκκλησίες μετά το 1974 διότι είναι σε στρατιωτική περιοχή. Ούτε και η αποστολή του Συμβουλίου της Ευρώπης που το 1989 επισκέφθηκε τη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου.

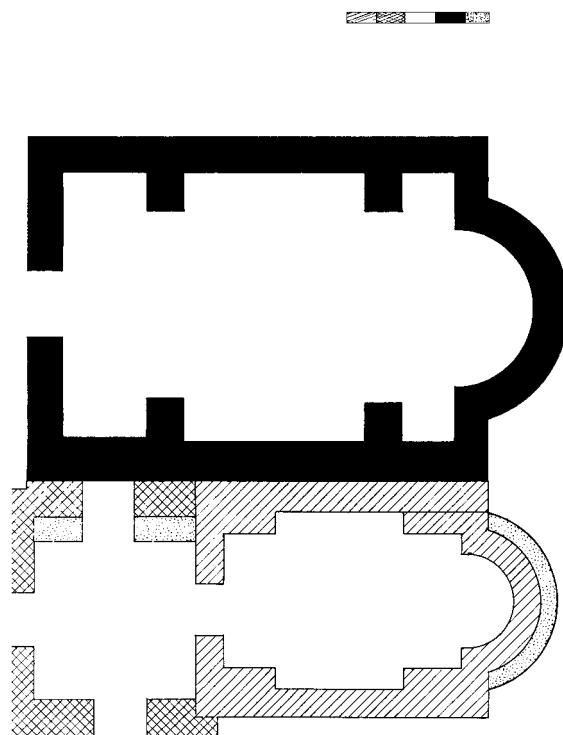
Βιβλιογραφία

Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου Α* (Λεύκωμα), Αθήναι 1935 εικ. 34, πίν. 30β, 77β και 107α, Ι. Π. Τσικνοπούλου, *Η Ιερά Μονή του Χρυσσοστόμου του Κουτζοβένδη και τα Ιερά αυτής κτίσματα*, εν Λευκωσία 1959, σ. 109 – 113, 157 – 161, Α. and J. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus*, Nicosia 1997, p. 463 – 467, fig. 277 – 279, Α. Papageorghiou, *Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus*, Nicosia 1966, p. 18 – 19, pl. XV, 1.3, Μ. Παναγιωτίδη, *Η ζωγραφική του 12^{ου} αιώνα στην Κύπρο και το πρόβλημα των τοπικών εργαστηρίων*, Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Β', Λευκωσία 2001, σ. 412, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη εν Κύπρω*, εν Α. Παπαδοπούλλου (εκδ) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 598, L. Hadermann Misguich, *Le Temps des Anges*, Bruxelles 2005, p. 77, 117.

1. Βορειοδυτική άποψη των ναών της Παναγίας Αφέντριας Κουτζοβέντη. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Κάτοψη των δίδυμων ναών της Παναγίας Αφέντρικας Κουτζοβέντη. (Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

2. Ανατολική όψη των ναών της Παναγίας Αφέντρικας του Κουτζοβέντη. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Ενταφιασμός. Τοιχογραφία του νότιου παρεκκλησίου της Παναγίας Αφέντρικας Κουτζοβέντη.
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Ενταφιασμός. Τοιχογραφία του νότιου παρεκκλησίου της Παναγίας Αφέντρικας του Κουτζοβέντη.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Άγιος Συμεών ο Στυλίτης. Τοιχογραφία του αν. τοίχου βορείως της αφίδας του ν. παρεκκλησίου της Παναγίας Αφέντρικας Κουτζοβέντη. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Υπολείμματα της Σταυρώσεως και της Αποκαθλώσεως. Τοιχογραφία του βορείου τοίχου του νότιου παρεκκλησίου της Παναγίας Αφέντρικας Κουτζοβέντη. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Υπολείμματα ιερουργούντος ιεράρχου στο βόρειο άκρο της αφίδας του παρεκκλησίου της Παναγίας Αφέντρικας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Άγιος Γεώργιος. Τοιχογραφία στο κεντρικό τυφλό τόξο του νοτίου τοίχου του βορείου ναού της Παναγίας Αφέντρικας Κουτζοβέντη. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Άγιος Γεώργιος. Τοιχογραφία στο τυφλό τόξο του νότιου τοίχου του βόρειου ναού της Αφέντρικας Κουτζοβέντη. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Προφήτης (;). Τοιχογραφία του βορείου τοίχου του βόρειου παρεκκλησίου της Αφέντρικας Κουτζοβέντη. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Υπολείμματα τοιχογραφίας στο β. τοίχο του βορείου Παρεκκλησίου της Αφέντρικας Κουτζοβέντη.
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου)

Κουτσοβέντης, Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου

Η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου ιδρύθηκε στα τέλη του 11^{ου} αιώνα από τον μοναχό Γεώργιο Μελανορείτη, πρόσφυγα από τη Μονή του Αγίου Συμεών του Θαυμαστορείτου στο Μαύρο Όρος κοντά στην Αντιόχεια.

Τα εγκαίνια του Καθολικού της Μονής έγιναν στις 9 Δεκεμβρίου 1090 σύμφωνα με σημείωμα στο Τυπικό της Μονής. Το καθολικό ήταν του τύπου του νησιώτικου οκταγωνικού που παρουσιάζεται κυρίως στη Χίο και την Κύπρο αλλά και αλλού. Λίγα χρόνια αργότερα, ίσως γύρω στο 1100, ο τότε δούξ της Κύπρου Ευμάθιος Φιλοκάλης έκτισε με δική του δαπάνη το παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδος προσκολλημένο στο βόρειο τοίχο του Καθολικού. Δεν είναι γνωστό πότε πέθανε ο ιδρυτής και πρώτος ηγούμενος της Μονής Γεώργιος. Ούτε είναι γνωστός ο διάδοχός του. Το 1152 μετέβη στη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου για να μονάσει ο Άγιος Νεόφυτος. Ηγούμενος τότε ήταν κάποιος Μάξιμος (;-1152-1157). Ο Άγιος Νεόφυτος αφού έμεινε για πέντε χρόνια στη Μονή του Χρυσοστόμου, όπου έμαθε ανάγνωση και γραφή, πήγε για να προσκυνήσει στους Αγίους τόπους και να βρει κατάλληλο τόπο για να ασκητεύσει. Αφού περιπλανήθηκε εκεί για 6 μήνες χωρίς να επιτύχει τον σκοπό του επέστρεψε στη Μονή Χρυσοστόμου. Ο ηγούμενος Μάξιμος, εν τω μεταξύ είχε πεθάνει και νέος ηγούμενος έγινε ο Ευφρόσυνος. Επειδή ούτε ο νέος ηγούμενος επέτρεψε στον Νεόφυτο να ασκητεύσει σε κάποιο σπήλαιο κοντά στη Μονή, ο Άγιος Νεόφυτος εγκατέλειψε τη Μονή Χρυσοστόμου για να μεταβεί στο όρος Λάτρος της Μικράς Ασίας που ήταν γνωστός τόπος Ασκητηρίων και Μονών. Όμως συνελήφθη στην Πάφο σαν φυγάς και οι φρουροί του έκλεψαν το μοναδικό χρυσό νόμισμα που είχε για την πληρωμή των ναύλων. Έτσι υποχρεώθηκε το 1159 να εγκατασταθεί στην Εγκλείστρα του.

Δεν είναι γνωστό πόσο διάρκεσε η ηγουμενία του Ευφρόσυνου. Αργότερα προς τα τέλη του 12^{ου} ή τις αρχές του 13^{ου} αιώνα ηγούμενος της Μονής Χρυσοστόμου έγινε ο αδελφός του Αγίου Νεοφύτου Ιωάννης. Ο Ιωάννης μαζί με άλλους Χρυσοστομίτες μοναχούς επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη και ίσως και τη Νίκαια όπου είχαν καταφύγει ο Αυτοκράτορας και ο Πατριάρχης μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Σταυροφόρους της Γ' Σταυροφορίας του 1204.

Ο G.Hill είχε εκφράσει τη γνώμη ότι η Μονή του Χρυσοστόμου είχε περιπέσει στα χέρια Μαρωνιτών κατά τον 12 αιώνα, λόγω κάποιων σημειωμάτων σε συριακά χειρόγραφα. Όμως οι σημειώσεις αυτές αναφέρονται σε κάποια Μονή του Μαρ Γιουχαννάν στο Κουσμπαντού ή Κουσμπαντά στην Κύπρο και όχι στη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτσοβέντη. Άλλωστε στο ένα σημείωμα που αναφέρει ότι το 1152 εστάλη από τον Μαρωνίτη Πατριάρχη του Λιβάνου ηγούμενος στη Μονή Μαρ Γιουχαννάν, στη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου ηγούμενος ήτο ο Μάξιμος και μονα-

χοί οι Λεόντιος, Νικόλαος, Ιγνάτιος, σύμφωνα με τον Άγιο Νεόφυτο που τότε ήταν και ο ίδιος στη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Ο Ι. Π. Τσικνόπουλος θεώρησε ότι τα έτη των γραικών που αναφέρονται στα σημειώματα των συριακών χειρογράφων αρχίζουν από τη Γέννηση του Χριστού και όχι από τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και χρονολόγησε τα σημειώματα αυτά στον 15^ο αιώνα οπότε και εδέχθη ότι οι Μαρωνίτες κατέλαβαν τη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Αγνοούσε όμως τα σημειώματα που μετέφρασε από τα Συριακά στα γαλλικά ο Jules Lerois καθώς και την Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και θεώρησε τους νάρθηκες με δυο αφίδες σαν μαρωνιτικά (!!) ευκτήρια.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1226 ή 1227, επισκέφθηκαν τη Μονή του Χρυσοστόμου δυο μοναχοί από το όρος Λάτρος ο Ιωάννης και ο Κόνων που ήλθαν στην Κύπρο για να ενισχύσουν τους Ορθόδοξους Χριστιανούς της Κύπρου στον αγώνα τους να μην υποταχθούν στη Λατινική εκκλησία. Δεν θεώρησαν όμως τη Μονή κατάλληλη για να μονάσουν επειδή ήταν πολύ κοντά στην Πρωτεύουσα και τα μεγάλα χωριά της περιοχής. Γι' αυτό εγκατέλειψαν τη Μονή Χρυσοστόμου και πήγαν στη Μονή της Παναγίας του Μαχαιρά και απ' εκεί στη Μονή της Παναγίας Κανταριωτίσσης στην Καντάρρα, που ήταν πολύ απομονωμένη, και εγκαταστάθηκαν εκεί. Αργότερα συνελήφθησαν επειδή κατεφέροντο εναντίον των λειτουργικών εθίμων της Λατινικής Εκκλησίας και κυρίως κατά των αζύμων, κλείσθηκαν στην φυλακή μαζί με άλλους 11 μοναχούς που τους ακολουθούσαν, και καταδικάσθηκαν σε θάνατο το 1231.

Τον 15^ο αιώνα, ίσως, μεταφέρθηκε στη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου η κάρρα του Αγίου Επιφανίου μετά την καταστροφή της Μονής του που ήταν κοντά στην Κυθρέα. Την πληροφορία αναφέρουν οι κύπριοι χρονογράφοι Μαχαιράς (15^{ος} αιών) και Florio Bustron (16^{ος} αιών) χωρίς να προσδιορίζουν χρονικά πότε έγινε η μεταφορά.

Το 1301 έμεινε στη Μονή του Χρυσοστόμου ο γνωστός Ισπανός φραγκισκανός μοναχός Ramon Lull ο οποίος κατά τη διάρκεια της παραμονής του εκεί έγραψε το έργο του *Rhetorica Nova*. Το 1522 η Μονή του Χρυσοστόμου έχασε την αυτοτέλεια της και περιήλθε στη δικαιοδοσία της μονής της Παναγίας Αψινθιώτισσας που βρίσκεται τρία περίπου χιλιόμετρα δυτικότερα. Ο Estien de Lusignan αναφέρει τη Μονή Χρυσοστόμου ανάμεσα στα Ελληνικά Μοναστήρια χωρίς όμως να αναφέρει αν υπήγετο στη Μονή της Αψινθιώτισσας. Ίσως επανέκτησε την αυτοτέλεια της. Το 1585 κατά διαταγήν του Σουλτάνου Μουράτ του Γ' πωλήθηκαν τα Μοναστήρια. Η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου αγοράσθηκε από κάποιο άγνωστο χριστιανό που τη δώρισε στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων. Έτσι η Μονή Χρυσοστόμου έγινε Μετόχιο του Αγίου Τάφου, όπως και η Μονή της Παναγίας Αψινθιώτισσας και εκείνη του Αγίου Γεωργίου του Ρηγάτη (Ορειάτη). Βέβαια, Μετόχια του Αγίου Τάφου αναφέρει ο βίος του Πατριάρχου Ιεροσολύμων Λεοντίου, ήδη από τον 12^ο αιώνα στην περιοχή Λεμεσού.

Ο τελευταίος επί Ενετοκρατίας ηγούμενος της Μονής Χρυσοστόμου συνελήφθη αιχμάλωτος από τους Τούρκους το 1570 και μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Κατά τον Δομινικανό μοναχό Angelo Callerio, τη διήγηση του οποίου εξέδωσε ο Estienne de Lusignan στο τέλος του βιβλίου του *Chorographia et Breve historia del isola di Cipro*, που είχε επίσης συλληφθεί αιχμάλωτος το 1571, ο ηγούμενος της Μονής Χρυσοστόμου μετά την απελευθέρωση του από την αιχμαλωσία χειροτονήθη επίσκοπος Λεμεσού. Δεν είναι

απόλυτα βέβαιο ότι αυτός είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Γερμανό Αμανθούντος που υπέγραψε το σιγίλλιον του Πατριάρχου Ιερεμία Β' για τη Μονή του Σινά το 1575.

Το 1600 ο τότε ηγούμενος της Μονής Χρυσοστόμου, του οποίου δεν αναφέρεται το όνομα, ήταν ένας από τους κατηγορούς του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Αθανασίου για ατασθαλίες που οδήγησαν στην καθαίρεση του από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ματθαίο τον Β'. Το 1683 επισκέφθηκε τη Μονή Χρυσοστόμου ο Ολλανδός περιηγητής Cornelis van Bruyn ο οποίος όχι μόνο περιγράφει την Μονή αλλά και την εσχεδίασε. Τότε η Μονή είχε ένα επιστάτη, τρεις ιερομονάχους και έντεκα μοναχούς. Το 1735 επισκέφθηκε τη Μονή ο Ρώσος μοναχός Βασίλι Μπάρσκυ ο οποίος δίδει αρκετές πληροφορίες για τη Μονή, τόσο για την ιστορία της, πολύ συγκεχυμένη βέβαια, αλλά και λεπτομερή περιγραφή των κτισμάτων της Μονής, που τότε είχε πέντε ή έξι κελλιά και ίσο αριθμό μοναχών. Ο Μπάρσκυ σχεδίασε επίσης τη Μονή. Το 1738 επισκέφθηκε τη Μονή ο Άγγλος Roscoe ο οποίος τη βρήκε μισοερειπωμένη. Ο Ιταλός αββάς Mariti που επισκέφθηκε τη Μονή το 1762 βρήκε εκεί δέκα ή δώδεκα μοναχούς. Ο Ισπανός περιηγητής Don Domingo Badia-y-Leyblich γνωστός με το ψευδώνυμο Αλή Μπέη βρήκε το 1806 στη Μονή τρεις μοναχούς. Το 1821 μαζί με τους ηγούμενους των άλλων μονών εκαρατομήθη από τους Τούρκους και ο ηγούμενος της Μονής Χρυσοστόμου.

Η Μονή –Μετόχιον του Παναγίου Τάφου στη συνέχεια παρήκμασε και το καθολικό που ήταν ετοιμόρροπο κατεδαφίσθη το 1891 και στη θέση του εκτίσθη η σημερινή εκκλησία που είναι περισσότερο ευρύχωρη. Μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους Άγγλους το 1878 έπαυσε να λειτουργεί σαν Μονή. Μέχρι το 1974 απεστέλλετο από το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων ένας Αρχιμανδρίτης – ηγούμενος ο οποίος επέβλεπε και τα άλλα μετόχια του Αγίου Τάφου (Μονή Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη (Ορειάτη), τη Μονή Αψινθιώτισης και τα κτήματα της τελείως καταστραφείσης Μονής του Αγίου Σίλα κοντά στο χωριό Ύψωνας.

Το καθολικό της Μονής τα εγκαίνια του οποίου ετελέσθησαν το 1090, ήταν του τύπου του οκταγωνικού με τρούλλο ναού, κατεδαφίσθη δυστυχώς το 1891. Κάτοψη του ναού εσχεδίασε ο Άγγλος μηχανικός W. Williams λίγο πριν από την κατεδάφισή του. Σ' αντίθεση με τους άλλους οκταγωνικούς ναούς της Κύπρου (Αντιφωνητή, Παναγία στο Μαργί, Άγιος Ιλαρίων) φαίνεται ότι ήταν κανονικού ορθογωνίου σχήματος και είχε στη νότια πλευρά δύο παρεκκλήσια. Είχε εσωτερικές διαστάσεις 10×8μ. χωρίς την αψίδα η οποία ήταν σχεδόν ημικυκλική και προεξέχουσα του ανατολικού τοίχου. Η αψίδα είχε χορδή 3,5μ. και βέλος 1.80μ. Τα παραβήματα κατέληγαν σε ελαφρά προεξέχουσες του ανατολικού τοίχου κόγχες. Είχε τρεις εισόδους στο δυτικό τοίχο και ανά μία στο μέσο του νοτίου και του βορείου τοίχου. Οι τοίχοι ήσαν κτισμένοι με τετραγωνισμένους πωρόλιθους. Οι θύρες είχαν μαρμάρινα πλαίσια. Ο μεγάλος τρούλλος είχε 12 παράθυρα και τρία η αψίδα, ενώ οι κόγχες των παραβημάτων εστερούντο παραθύρων. Το δάπεδο του ναού εκαλύπτετο με περίτεχνο μαρμαροθέτημα. Κατά τον 12^ο αιώνα προστέθηκε στα δυτικά νάρθηκας με αψίδες στη νότια και τη βόρεια πλευρά όπως στην Παναγία Αψινθιώτισσα, στην Παναγία Φορβιώτισσα (Ασίνου), στον Άγιο Παύλο στη Γομαρίστρα, το κατεδαφισθέν καθολικό της Αγίας Μονής, στον Άγιο Γεώργιο στην Αφέντρικα Ριζοκαρπάσου και τον ερειπωμένο ναό στα νοτιοδυτικά της Μονής του Χρυσοστόμου.

Σήμερα από το νάρθηκα σώζεται μόνο ο πρώτος δόμος της βόρειας αψίδας που ήταν κτισμένη με ακανόνιστους ασβεστολίθους. Ο ναός ήταν διακοσμημένος με τοιχογραφίες.

Γύρω στο 1100 προστέθηκε στη βόρεια πλευρά του καθολικού το παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδος με δαπάνη, όπως μας πληροφορεί η επιγραφή χαμηλά κάτω στη δυτική πλευρά της ανατολικής παραστάδος του κεντρικού τυφλού τόξου του νοτίου τοίχου, του δουκός της Κύπρου πρωτονοβελίσσιμου Ευμάθιου Φιλοκάλη. Το παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδος είναι του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Στην τοιχοδομία και θολοδομία του παρεκκλησίου γίνεται ευρεία χρήση οπτοπλίνθων ενώ το τύμπανο του τρούλλου είναι κτισμένο με το πλινθοπεριβλητό σύστημα και οδοντωτό πλίνθινο διάκοσμο στο γείσο του τρούλλου.

Ο τρούλλος έχει δώδεκα παράθυρα και η αψίδα πιθανότατα τρία. Ένα μεγάλο ορθογώνιο παράθυρο υπάρχει στο δυτικό άκρο του βορείου τοίχου και ένα μικρό σταυρόσχημο ψηλά στο κέντρο του βορείου τοίχου. Το παρεκκλήσιο είχε τρεις θύρες, μια στο μέσο του δυτικού τοίχου και από μια στο βόρειο και το νότιο τοίχο. Οι θύρες του βορείου και του νοτίου τοίχου δεν ήταν στο μέσο των κεντρικών τυφλών τόξων αλλά πλησιέστερα προς τα δυτικά ποδαρικά των τόξων αυτών, προφανώς για να υπάρχει αρκετός χώρος για τη διακόσμηση των τοίχων αυτών με τις σκηνές της Σταύρωσης στο βόρειο τοίχο και της Ανάστασης στο νότιο τοίχο. Όταν εκτίσθη το νεώτερο καθολικό, τότε έκλεισε η θύρα του νοτίου τοίχου και ανοίχθηκε άλλη ανατολικότερα.

Το δάπεδο του παρεκκλησίου ήταν καλυμμένο με μαρμαροθέτημα. Υπολείμματα του μαρμαροθετήματος σώθηκαν στο βορειοδυτικό άκρο του παρεκκλησίου και μπροστά από την κτιτορική επιγραφή. Τα μαρμάρια τεμάχια ήσαν οκταγωνικά και μικρά τριγωνικά χρώματος κιτρινομπέζ. Ελάχιστα σώθηκαν και γι' αυτό δεν είναι γνωστό αν σχημάτιζαν οποιοδήποτε γεωμετρικό σχέδιο.

Με την πάροδο των αιώνων το παρεκκλήσιο έγινε ετοιμόρροπο. Γι' αυτό προστέθηκαν στο εσωτερικό κτιστά υποστυλώματα – τοίχοι για στήριξη της ανωδομής ήδη από τα τέλη του 18^{ου} και τον 19^ο αιώνα. Δυστυχώς το μεγαλύτερο μέρος της αψίδας κατεστράφη και μαζί ο εικονογραφικός της διάκοσμος. Καταστράφηκαν επίσης οι τοιχογραφίες που κοσμούσαν τον τρούλλο και το μεγαλύτερο μέρος των καμαρών και τον δυτικό τοίχο.

Το Τμήμα Αρχαιοτήτων, από την αρχή της δημιουργίας του το 1935 ενδιαφέρθη για τη σωτηρία του παρεκκλησίου. Αφού ανεκτίσθη η αψίδα και εστερεώθησαν ο τρούλλος, οι καμάρες και οι τοίχοι από το 1945 μέχρι το 1960, αφαιρέθηκαν τα υποστυλώματα και οι τοίχοι που κάλυπταν τα τυφλά τόξα και εμφανίσθηκαν τοιχογραφίες εξαιρετικής ποιότητας που σήμερα πιστεύεται ότι είναι δείγματα της τέχνης της Κωνσταντινούπολης του τέλους του 11^{ου} ή των αρχών του 12^{ου} αιώνα.

Στον τρούλλο του παρεκκλησίου εικονίζετο η Πεντηκοστή. Δυστυχώς η τοιχογραφία της Πεντηκοστής κατεστράφη. Μέχρι το 1974 εσώζοντο τα ιχνογραφήματα των καθημένων Αποστόλων ανάμεσα στα παράθυρα του τρούλλου. Στη δυτική καμάρα εικονίζοντο σκηνές του Δωδεκαόρτου.

Στο νότιο μισό της καμάρας σώθηκαν υπολείμματα της Γέννησης του Χριστού πάνω και της Γέννησης της Θεοτόκου κάτω. Στο βόρειο μισό η Κοίμηση της Θεοτόκου. Σώθη-

καν επίσης στη δυτική καμάρα σπαράγματα των Εισοδίων της Θεοτόκου και της Βαϊοφόρου. Σπαράγματα από σκηνές των Παθών (Προδοσία, ο Πιλάτος νίπτει τας χείρας, Ελκόμενος) σώθηκαν ψηλά πάνω στο τύμπανο του κεντρικού τυφλού τόξου του βορείου τοίχου ενώ κάτω σώθηκε στ' ανατολικά της θύρας του βορείου τοίχου τμήμα της Σταύρωσης του Χριστού. Απέναντι στο νότιο τοίχο σώθηκε μεγάλο τμήμα της τοιχογραφίας της Αναστάσεως του Χριστού (εις Άδου Κάθοδος).

Στα δυτικά ποδαρικά των κεντρικών τυφλών τόξων του βορείου και νοτίου τοίχου σώθηκαν σε πολύ καλή κατάσταση μεμονωμένες μορφές ο Προφήτης Μωυσής άνω και ο Άγιος Αθανάσιος Αλεξανδρείας σαν μοναχός κάτω, στην ανατολική όψη του νοτίου τόξου και ο προφήτης Ιεζεκιήλ σ' εκείνη του βορείου τόξου. Στη δυτική πλευρά του ανατολικού ποδαρικού του κεντρικού τυφλού τόξου του βορείου τοίχου σώθηκε ο Άγγελος από τη σκηνή του Ευαγγελισμού και χαμηλά κάτω σπαράγματα μιας επιγραφής που αναφέρεται στον κτίτορα Ευμάθιο Φιλοκάλη. Στην δυτική πλευρά του ανατολικού ποδαρικού του κεντρικού τυφλού τόξου του νοτίου τοίχου σώθηκε κάτω χαμηλά, η κτιτορική επιγραφή. Στο δυτικό τυφλό τόξο σώθηκαν σε καλή κατάσταση εκατέρωθεν του παραθύρου ο Άγιος Γρηγόριος ο Ακραγαντίνος και ο Άγιος Γρηγόριος ο Θαυματουργός και στις παρείες των παραθύρων οι Άγιοι Γρηγόριος επίσκοπος των Ομηριτών και Γρηγόριος ο εν τω Ακρίτα. Και οι τέσσερεις αυτοί επίσκοποι είναι ντυμένοι με μοναχικά ενδύματα. Πάνω από το παράθυρο εικονίζονται στηθαίοι οι Άγιοι Αρκάδιος, Ξενοφών και Ιωάννης. Στο εσωρράχιο του τόξου αυτού εικονίζονται πέντε μετάλλια με τις μορφές στηθαίων Αγίων κατά το πλείστο αδιάγνωστες. Χαμηλότερα εικονίζονται δυο Άγιοι όρθιοι μετωπικοί αδιάγνωστοι με μοναχικά ενδύματα, πιθανώτατα όμως επίσκοποι.

Στο δυτικό τυφλό τόξο του νοτίου τοίχου απεικονίζονται στο τύμπανο πάνω στηθαίοι οι Άγιοι Παύλος ο Απλούς, ο Άγιος Ονούφριος και ο Άγιος Θεοδόσιος ο εν τω Σκοπέλω και κάτω όρθιοι μετωπικοί τέσσερεις αδιάγνωστοι Άγιοι. Μόνο ο 4^{ος} δεξιά έχει διατηρήσει το όνομα [Λουκάς] ο εν τω Στειρίω. Στο εσωρράχιο του τόξου εικονίζονται σε μετάλλια οι Άγιοι Γεώργιος, Δημήτριος, Προκόπιος, Ευγένιος και ένας αδιάγνωστος, ενώ χαμηλά στα ποδαρικά δυο όρθιοι αδιάγνωστοι σε κακή κατάσταση.

Στα δύο άκρα της αψίδας σώθηκαν σε καλή κατάσταση δύο ιερουργούντες Ιεράρχες όρθιοι στραμμένοι προς το κέντρο. Είναι ίσως το αρχαιότερο παράδειγμα ιερουργούντων ιεραρχών στραμμένων στο κέντρο της αψίδας. Στη Παναγία της Veljousa που χρονολογείται στα 1091 μόνοι οι δύο ιεράρχες που βρίσκονται αντωποί και στο κέντρο της αψίδας δεν είναι μετωπικοί. Οι άλλοι ιεράρχες στην αψίδα εικονίζονται μετωπικοί.

Σπαράγματα άλλων τοιχογραφιών σώθηκαν σε διάφορα μέρη του παρεκκλησίου. Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος είναι μοναδικές. Ανάμεσα στους Αγίους που εικονίζονται υπάρχουν μερικοί που σπάνια ή για πρώτη φορά εικονίζονται όπως ο Άγιος Γρηγόριος (κατ' ακρίβεια Γρηγέντιος) επίσκοπος των Ομηριτών στη νότια Αραβία.

Κύριο χαρακτηριστικό των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος είναι το προσεκτικό σχέδιο, οι σωστές αναλογίες, ή έμφαση στην πλαστικότητα των μορφών και των ενδυμάτων, ο δυναμισμός και η έντονη αντιπαράθεση φωτός και σκιάς. Σήμερα γίνεται παραδεκτό ότι ο Ευμάθιος Φιλοκάλης για τη διακόσμηση του παρεκκλησίου που

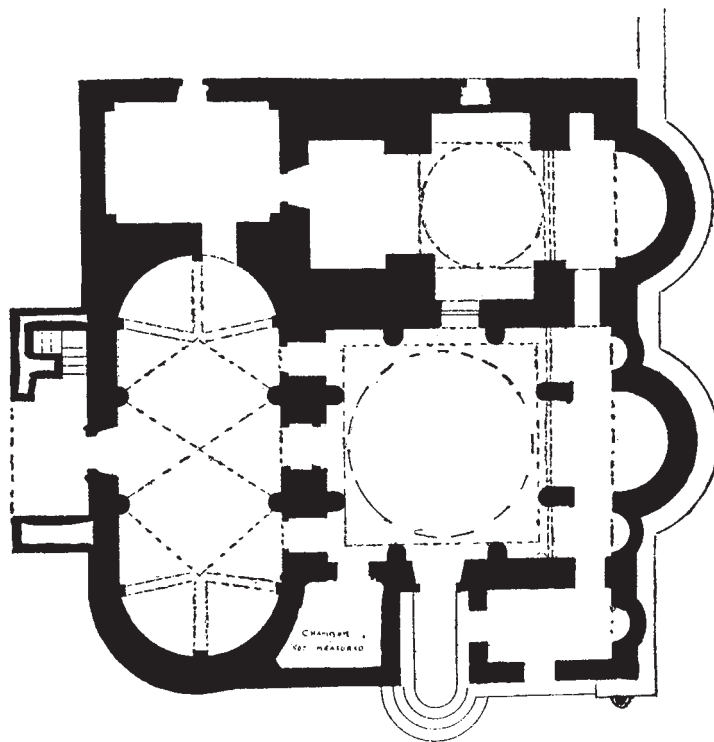
έκτισε μετεκάλεσε ικανώτατο ζωγράφο από την Κωνσταντινούπολη. Ο ζωγράφος αυτός μαζί με τους βοηθούς του φαίνεται ότι διακόσμησαν με τοιχογραφίες και το ναό της Θεοτόκου του Κοιμητηρίου της Μονής του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, τη μικρότερη από τις δύο εκκλησίες που βρίσκονται μερικές δεκάδες μέτρα νοτίως της Μονής, όπως φαίνεται από τις σωζόμενες εκεί τοιχογραφίες και το καθολικό της Μονής της Παναγίας Αψινθιώτισσας που βρίσκεται δυο χιλιόμετρα δυτικότερα.

Η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτσοβέντη έγινε στρατόπεδο των Τουρκικών στρατευμάτων μετά την κατάληψη της περιοχής το 1974 και έτσι δεν είναι δυνατό να την επισκεφθή κάποιος. Το 1989 επισκέφθηκε τη Μονή αποστολή του Συμβουλίου της Ευρώπης με επικεφαλής τον Ολλανδό Γερουσιαστή Van der Verf και τον Άγγλο καθηγητή Robin Cormarck. Ο R. Cormarck, είδε τους τοίχους του παρεκκλησιού της Αγίας Τριάδος ασβεστωμένους μέχρις ύψους 2μ. περίπου και από εκεί και πάνω καλυμμένους με εφημερίδες. Διεπίστωσε ότι κάτω από τα ασβεστοχρίσματα υπάρχουν τοιχογραφίες, τουλάχιστο στο σημείο που αφαίρεσε το ασβεστόχρισμα, αλλά δεν μπορεί να γνωρίζει σε ποια κατάσταση βρίσκονται. Διεπίστωσε επίσης σ' ορισμένα σημεία εκδορές.

Κατά τον R. Cormarck, οι Τούρκοι αφαίρεσαν το εικονοστάσιο του καθολικού, και όλες τις εικόνες που βρίσκονται στο καθολικό της Μονής. Οι πιο σημαντικές από τις εικόνες αυτές ήταν ο Αρχάγγελος Μιχαήλ (τέλους 12^{ου} αιώνα) Παναγία Ελεούσα (13^{ος} αιώνας) η οποία εξήχθη παράνομα από την Κύπρο και βρέθηκε σε υποστατικό του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen από την Αστυνομία του Μονάχου το 1997, η Θεοτόκος με τον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα και την Maria di Molino και το γυιο της Φίλιππο που επίσης βρέθηκε στην κατοχή του Aydin Dikmen στο Μόναχο. Τέσσερις εικόνες από Μεγάλη Δέηση (Χριστός ολόσωμος καθήμενος, Θεοτόκος, δεομένη, Πρόδρομος δεόμενος και Απόστολος Παύλος) του 16^{ου} αιώνα, τα ξυλόγλυπτα βημόθυρα (172×83cm) στα οποία εικονίζονται, πάνω ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και κάτω ο Απόστολος Πέτρος και ο Άγιος Βασίλειος στο αριστερό και ο Άγιος Παύλος και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, του 16^{ου} αιώνα, η Θεοτόκος Παντάνασσα του 15^{ου} αιώνα έργο του ζωγράφου Μηνά που ζωγράφισε τις τοιχογραφίες του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πεδουλά το 1474, άλλο βημόθυρο 83×172cm στην κορυφή του οποίου εικονίζεται ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, πάνω ο Ευαγγελισμός και κάτω οι Άγιοι Βασίλειος, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Σπυρίδων και Νικόλαος (17^{ος} -18^{ος} αιώνας), τέσσερα «λυπηρά» του παλαιού εικονοστασίου: Θεοτόκος 52×25cm, Ιωάννης 52×25cm, Νικόδημος 43×30cm και Ιωσήφ 43×30cm, Σταυρός 136×96cm στον οποίο εικονίζεται η Ανάσταση δυτικού τύπου, πάνω Άγγελος με τα Σύμβολα του Πάθους, αριστερά ο Αδάμ μέσα σε σαρκοφάγο, δεξιά η Εύα και κάτω ο τάφος με τρεις φρουρούς, ο ένας με στρατιωτική στολή πιθανώτατα του 17^{ου} αιώνα, η εικόνα του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου έργο του ζωγράφου Λούτζιου (1589). Την τελευταία αυτή εικόνα του Χρυσοστόμου διαστάσεων 108×65cm, εξέθεταν οι Τούρκοι στην εκκλησία του Αρχαγγέλου στην Κερύνεια. Η εικόνα εξαφανίσθηκε προ διετίας από την εκκλησία του Αρχαγγέλου. Μ' εξαίρεση την εικόνα της Παναγίας Παντάνασσας του ζωγράφου Μηνά, που σώθηκε, όλες οι άλλες εικόνες μαζί και μια άλλη εικόνα της Θεοτόκου του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα που μεταφέρθηκε από τη Λευκωσία στη Μονή το 1973 έχουν κλαπεί και αγνοείται η τύχη τους.

Βιβλιογραφία

Ι. Τσικνοπούλου, *Η Ιερά Μονή του Χρυσσοστόμου του Κουτζουβένδη και τα Ιερά αυτής κτίσματα*, εν Λευκωσία 1959, C. Mango – E. Hawking, *Report on Field Work in Istanbul and Cyprus 1962 – 1963*, *Dumbarton Oaks Papers*, no. 18, 1964, p. 319–340, C. Mango, G. Hawkins, S. Boyd, *The Monastery of St Chrysostomos at Koutzovendis (Cyprus) and its wall Paintings*, *Dumbarton Oaks Papers*, no. 44, 1990, p. 63–64, D. Mouriki, *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the eleventh and twelfth century*, *Dumbarton Oaks Papers* no. 34-35, 1982, p. 77-124, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities for the year, 1963*, Nicosia 1964, p. 11, A. Papageorgiou, *L' Architecture Byzantine de Chypre*, εν *XXXII Corso di cultura sull Arte Ravennate et Bizantina*, Ravenna 1985, p. 325-335, Βενεδίκτου Εγγλεζάκη (Αρχιμανδρίτου Παύλου), *Είκοσι μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου (4^{ος} εώς 20^{ος} αιών)* Αθήναι 1996, passim. P. Miliković – Pepek, *Vue Comparative sur les fresques Artistiques et stylistiques des fresques du XIIIe siècle dans les Balkans et à Chypre*, εν *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β' Λευκωσία 1986, σ. 545-554, κυρίως 551, Μ. Παναγιωτίδη, *Η ζωγραφική του 12^{ου} αιώνα στην Κύπρο και το πρόβλημα των τοπικών εργαστηρίων*, *Πρακτικά του Τριτου Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Λευκωσία 2001, σ. 412. Ν. Γκιολές, *Η Χριστιανική Τέχνη στην Κύπρο*, Λευκωσία 2003, σ. 90-91. L. Hadermann – Misquich, *Le Temps des Anges, Peinture Byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 2005, σ. 115, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο* εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου (9^{ος} – 12^{ος} αιώνας)* τ. Γ, Λευκωσία 2007, σ. 142-160 εικ. 150 – 177, T. Papacosta *The History and Architecture of the Monastery of Saint John Chrysostomos at Koutsovendi, Cyprus*, *Dumbarton Oaks Papers*, no. 61, 2007, pp. 25 εξ.

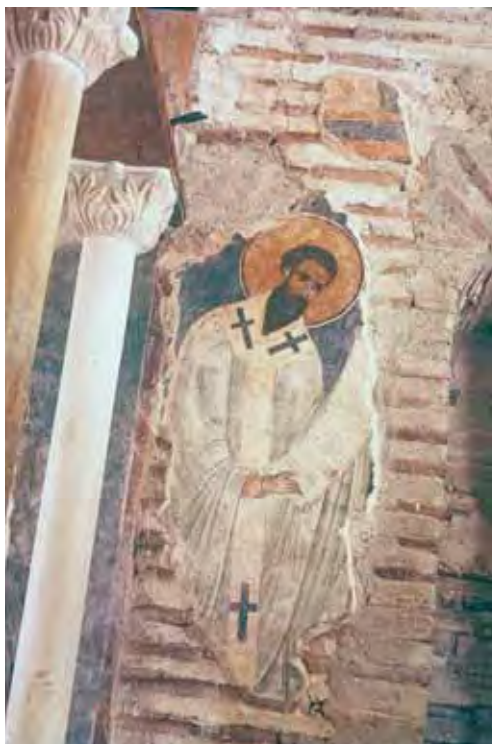
1. Κάτοψη των ναών της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσσοστόμου του Κουτζουβένδη πριν από την κατεδάφιση του Καθολικού. (W. Williams).

1. Γενική άποψη της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσσοτόμου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η Παναγία Ελεούσα. Φορητή εικόνα της Μονής Χρυσσοτόμου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ιεράρχης. Τοιχογραφία του βορείου άκρου της αφίδας του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Προφήτης Ιεζεκιήλ. Τοιχογραφία του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Προφήτης Μωϋσής. Τοιχογραφία του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος της Μονής Αγίου Ιωάννου του Χρυσσοστόμου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Βημόθυρο του εικονοστασίου του καθολικού της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσσοστόμου 16ος αιώνας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η Θεοτόκος με το βρέφος και τον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα και τη δωρήτρια Μαρία ντί Μολίνο και τον υιό της Φίλιππο. 16ος αιώνας. Οι Τούρκοι κατέστρεψαν τα μάτια της Θεοτόκου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ. Εικόνα του 12ου αιώνα του καθολικού της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσσοστόμου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ από την σκηνή του Ευαγγελισμού. Τοιχογραφία του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος της Μονής Χρυσσοστόμου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Εικόνα Αγίου Ιωάννου του Χρυσσοστόμου 1589. Καθολικό Μονής Αγ. Ιωάννου του Χρυσσοστόμου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Εικόνα του Αποστόλου Παύλου. 16ος αιώνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η ξυλόγλυπτη Βυζαντινή θύρα του καθολικού 12ος αιώνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Επιγραφή στην πίσω πλευρά της εικόνας του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Εικόνα του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου. 16ος αιώνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Εικόνα της Θεοτόκου. 16ος αιώνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο Άγιος Ιερώνυμος. Εικόνα του 16ου αιώνα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Εικόνα του Χριστού. 16ος αιώνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Εικόνα του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου. 16ος αιώνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η κτιτορική επιγραφή του Παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Κυθρέα, Εκκλησία του Αγ. Ανδρονίκου

Ο ναός του Αγίου Ανδρονίκου βρίσκεται στο μέσο περίπου της Κυθρέας επί του δρόμου που οδηγεί από τις κάτω ενορίες (Αγίας Μαρίνας, Αγίου Γεωργίου) στις πάνω ενορίες και τον Κεφαλόβρυσο και απ' εκεί στη Χαλεύκα, τον Αντιφωνητή, τον Άγιο Αμβρόσιο και τη θάλασσα. Δεν είναι γνωστό πότε κτίστηκε. Πιθανώτατα κτίστηκε τον 17^ο αιώνα ή τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Αρχικά ήταν μονόκλιτη αλλά αργότερα προστέθηκε και το βόρειο κλίτος. Τότε κατεδαφίσθηκε ο βόρειος τοίχος και αντικαταστάθηκε με κτιστούς κίονες που στήριζαν – μαζί με τους τοίχους τα σταυροθόλια που κάλυπταν τον ναό. Στο νότιο τοίχο του ναού εσώζοντο μέχρι πρόσφατα τοιχογραφίες των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας ανατολικά της νότιας εισόδου του ναού και τοιχογραφίες του Αγίου Μηνά Εφίππου και των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στα δυτικά της νότιας εισόδου. Οι τοιχογραφίες αυτές χρονολογούνται στις αρχές του 18^{ου} αιώνα αν όχι τον 17^ο αιώνα.

Το εικονοστάσιο ήταν ξυλόγλυπτο του 19^{ου} αιώνα. Σ' αυτό υπήρχαν εικόνες του Χριστού, της Παναγίας, του Αγίου Γεωργίου, των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας και του Αγίου Δημητρίου, του Αγίου Προκοπίου, του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, του Αγίου Νικολάου και Μεγάλη Δέηση με 11 Αποστόλους. Οι εικόνες αυτές εχρονολογούνται στον 18^ο αιώνα. Δύο άλλες εικόνες, εκείνες του Ευαγγελιστού Μάρκου και του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου βρέθηκαν από την Βαυαρική Αστυνομία στα υποστατικά του Τούρκου αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο.

Οι Τούρκοι λεηλάτησαν και βεβήλωσαν το ναό, αφαίρεσαν τις εικόνες και τα ιερά σκεύη. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 κατέρρευσαν τα σταυροθόλια που κάλυπταν το ναό.

Βιβλιογραφία

Ι. Περισιάνη, *Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου*, εν Λευκωσία, 1910, σ. 576 – 877, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 271, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 310, Γ. Στ. Πετάση, *Η Κωμόπολη της Κυθρέας*, Λευκωσία 1992, σ. 200-203.

1. Ο ναός του Αγίου Ανδρονίκου όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Οι τοιχογραφίες των Αγίων Πέτρου και Παύλου μετά τη μερική καταστροφή τους από τους Τούρκους. (Αρχείο Ι. Συνόδου).

1. Οι Άγιοι Ανδρόνικος και Αθανασία. Τοιχογραφία του ναού του Αγ. Ανδρονίκου. (Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Ο Άγιος Μηνάς. Τοιχογραφία του ναού του Αγίου Ανδρονίκου όπως είναι σήμερα. (Αρχείο Ι. Συνόδου).

1. Άποψη του εσωτερικού του ναού του Αγίου Ανδρονίκου από τ' ανατολικά μετά την κατάρρευση της ανωδομής. (Αρχείο Ι. Συνόδου)

2. Η κυρία είσοδος του ναού μετά την κατάρρευση της ανωδομής. (Αρχείο Ι. Συνόδου).

1. Το εσωτερικό του νοτίου κλίτους μετά την λεηλασία και την καταστροφή. (Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Βορειοδυτική άποψη του ναού του Αγίου Ανδρονίκου. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

1. Δυό αδιάγνωστοι Άγιοι. Τοιχογραφία του ναού του Αγίου Ανδρονίκου μετά την κατάρρευση της ανωδομής. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Άλλη άποψη του εσωτερικού του ναού του Αγίου Ανδρονίκου όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

Κυθρέα, Εκκλησία της Αγίας Μαρίας

Είναι άγνωστο πότε κτίσθηκε η εκκλησία της Αγίας Μαρίας και η αρχική μορφή της αγνοείται. Η σημερινή εκκλησία της Αγίας Μαρίας κτίσθηκε ή μάλλον ανακαινίσθηκε το 1734 στον τύπο της μονόκλιτης καμαροσκέπαστης όπως αναφέρει επιγραφή πάνω από την νότια είσοδο της εκκλησίας. Το 1821 φαίνεται ότι η εκκλησία επεκτάθηκε στα δυτικά και προστέθηκε η κιονοστήρικτη στοά στη νότια πλευρά της εκκλησίας. Η εκκλησία ήταν διακοσμημένη με τοιχογραφίες οι οποίες όμως είχαν καλυφθεί με ασβεστοχρίσματα. Μόνο η τοιχογραφία του Αρχαγγέλου στο βόρειο τοίχο και η τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου στο νότιο τοίχο ήσαν ορατές.

Το εικονοστάσιο του ναού ήταν ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο και εχρονολογείτο στο 1634. Σ' αυτό υπήρχαν εικόνες του 17^{ου} αιώνα και βημόθυρα του 17^{ου} αιώνα, έργα του Παύλου ιερογράφου.

Η εκκλησία της Αγίας Μαρίας εσυλήθη και εβεβηλώθη. Οι τοιχογραφίες καταστράφηκαν, το εικονοστάσιο αφαιρέθη, οι εικόνες εκλάπησαν και ο ναός μετετράπη σε λέσχη. Πέντε εικόνες εντοπίσθησαν στην κατοχή του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο και από το 1997 βρίσκονται στα χέρια της Αστυνομίας του Μονάχου μαζί με πολλές άλλες εικόνες και τοιχογραφίες από διάφορες εκκλησίες της Κύπρου. Πρόκειται για τις εικόνες: οι Άγιοι Πάντες του 18^{ου} αιώνα, ο Άγιος Νικόλαος του 17^{ου} αιώνα, ο Άγιος Τρύφων του 1820, και ο Άγιος Γεώργιος του 19^{ου} αιώνα. Αγνοείται η τύχη 12 εικόνων του Δωδεκάορτου και 9 εικόνων της Μεγάλης Δέησης καθώς και του Σταυρού και των λυπηρών που χρονολογούνται στον 17^ο αιώνα. Αγνοείται η τύχη ακόμη 3 εικόνων της Θεοτόκου, δυο εικόνων του Χριστού, ενός επιταφίου και του Νυμφίου Χριστού. Πέντε εικόνες, του Αποστόλου Ανδρέα (επιζωγραφισμένη πολύ), των Αγίων Πάντων, του Αγίου Νικολάου, του Αγίου Τρύφωνος (της Σχολής του Αγίου Ηρακλείδου) και του Αγίου Γεωργίου, βρέθηκαν από τη Βαυαρική Αστυνομία στα υποστατικά του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο.

Βιβλιογραφία

Ι. Περιστιάνη, *Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου*, Λευκωσία 1910, σ. 876, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, 1936, p. 310, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 270, Γ. Στ. Πετάρη, *Η Κωμόπολη της Κυθρέας*, Λευκωσία 1992, 210-213.

1. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Αγίας Μαρίνας. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Βορειοδυτική άποψη του ναού της Αγίας Μαρίνας. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

Κυθρέα, Μονή της Παναγίας Θεοτόκου

Η Μονή της Παναγίας Θεοτόκου βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της Κυθρέας. Δεν είναι γνωστό πότε και από ποιον ιδρύθη. Είναι βέβαιο ότι τα κτίσματα της Μονής και η εκκλησία κτίστηκαν στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα. Το εικονοστάσιο του ναού κατασκευάστηκε το 1771, σύμφωνα με την επιγραφή που υπήρχε στην ποδέα του εικονοστασίου κάτω από την εικόνα της Παναγίας με δαπάνη του Δραγομάνου Χατζή Ιωσήφ. Τότε μαζί με το εικονοστάσι εχρυσώθηκαν η Αγία Τράπεζα και ο άμβων. Ο Χατζή Ιωσήφ πλήρωσε τη δαπάνη και για τις εικόνες του Χριστού, της Παναγίας, του Προδρόμου, του Αγίου Βασιλείου, του Αγίου Παντελεήμονος και του Αγίου Δημητρίου. Κατά τον R. Gunnis «The iconostasis is a superb and unrepaired example of baroque wood carving; time has dulled the bright colours and gilding but the twisted pillars and fanciful animals intertwined amongst the vines are reminiscent of the facade of an eighteenth century Napolitan church». Οι εικόνες ήσαν έργα του πρωτοσύγκελλου της Μονής του Αγίου Ηρακλειδίου γνωστού εικονογράφου Νεκταρίου και των μαθητών του Λεοντίου, Φιλοθέου και Φιλαρέτου γνωστών ιερογράφων του 18^{ου} αιώνα της Μονής του Αγίου Ηρακλειδίου. Οι ίδιοι ζωγράφησαν και τις εικόνες του Δωδεκαόρτου, του Σταυρού του εικονοστασίου και των λυπηρών. Άλλες εικόνες ήσαν η Θεοτόκος Κυκκώτισσα, μια άλλη Παναγία και η Βάπτισις του Χριστού. Στα βημόθυρα στην κορυφή εικονίζετο η Θεοτόκος η Βάτος, πάνω η Προσευχή του Ιωακείμ και Προσευχή της Αγίας Άννας και κάτω οι Άγιοι Σπυρίδων, Ιωάννης ο Ελεήμων, ο Άγιος Επιφάνιος και ο Άγιος Ηρακλειδίου.

Στο ναό της Θεοτόκου υπήρχαν όμως πολύ παλαιότερες εικόνες, όπως μια εικόνα της Θεοτόκου βενετσιάτικης τέχνης του 16^{ου} αιώνα, η εικόνα της Αγίας Μαύρης του 1561, μια εικόνα του Χριστού και μια εικόνα της Θεοτόκου έργα του γνωστού κρητικού ζωγράφου Μανουήλ Τζάνε Μπουνιαλή, χρονολογημένες με επιγραφή στα 1680. Οι δύο τελευταίες εικόνες είχαν μεταφερθεί για συντήρηση στις αρχές του 1974 στο εργαστήριο συντήρησης εικόνων και χειρογράφων που λειτουργούσε στη Μονή του Αγίου Σπυρίδωνος στην Τρεμετουσιά. Όταν η Μονή κατελήφθη από τα Τουρκικά στρατεύματα τον Αύγουστο του 1974 όλες οι εικόνες και τα χειρόγραφα που βρίσκονταν εκεί καθώς και οι εικόνες του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος περιήλθαν στην κατοχή του Τουρκικού στρατού που έκαμε τη Μονή Στρατώνα. Ο Τούρκος διοικητής του στρατοπέδου παρέδωσε τις εικόνες στο «Τμήμα Αρχαιοτήτων» του Κατοχικού Καθεστώτος το 1993. Μεταξύ των εικόνων που παρεδόθησαν ήταν και οι εικόνες του Χριστού και της Παναγίας του Εμμανουήλ Τζάνε.

Στο ναό της Μονής υπήρχαν ακόμη πολλές άλλες εικόνες ανάμεσα τους και οι εικόνες, η Θεοτόκος Ρόδον το Αμάραντον του 18^{ου} αιώνα, οι Άγιοι Σάββας, Αντώνιος και Ευθύμιος και η Πεντηκοστή που βρέθηκαν στα υποστατικά του Aydin Dikmen στο Μόναχο από τη Γερμανική Αστυνομία. Ο Τουρκικός στρατός, σύμφωνα με κάποιες πληροφορίες αφού λεηλάτησε και βεβήλωσε το ναό τον κατεδάφισε, όπως και τα μοναστηριακά κτίρια που περιέβαλλαν το ναό.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, 310, D. Talbot Rice, *The icons of Cyprus*, London 1937, pp 224 – 225, 266 – 267, pl XXV, 55, pl XLVII, 138, Αντ. Ιντιάνου, *Εικόνες Ελλήνων Μεταβυζαντινών ζωγράφων στην Κύπρο*, *Κυπριακά Γράμματα*, Ε, 1941, 436 – 437, Γ. Πετάσης, *Η Κωμόπολη της Κυθρέας*, *Λευκωσία* 1992, 213-220. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Η επιγραφή σε ποδέα του εικονοστασίου που αναφέρεται στην κατασκευή του εικονοστασίου, τη δωρεά του Χατζηϊωσήφ και τις εικόνες που ζωγράρισαν ο Νεκτάριος και οι μαθητές του. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Εικόνα της Θεοτόκου του 16^{ου} αιώνα (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η εικόνα της Αγίας Μαύρης του 1561. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η Γαλακτοτροφούσα (λεπτομέρεια) του 1680. Έργο του Εμμανουήλ Τζάνε. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η εικόνα του Χριστού (λεπτομέρεια) του 1680. Έργο του Εμμανουήλ Τζάνε. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Κυρά, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, «Ρηγάτη»

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη είναι το κατάλοιπο της Μονής του Αγίου Γεωργίου Ορειάτη. Το 971 ο Πατρίκιος Νικήτας, αρχηγός της αποτυχημένης εκστρατείας εναντίον των Αράβων της Σικελίας αφιέρωσε στη Μονή αυτή ένα κώδικα που σήμερα βρίσκεται στη Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι με τον αρ. 497 τον οποίο αντέγραψε κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του σε φυλακή της Τυνησίας. Επομένως η Μονή του Αγίου Γεωργίου του Ορειάτη προϋπήρχε του έτους 971 και είναι μια από τις παλαιότερες Μονές της Κύπρου, αν και δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς και από ποιον ιδρύθη. Η αφιέρωση αυτή του Πατρίκιου Νικήτα είναι η μοναδική πληροφορία που έχουμε για τη Μονή από τη Βυζαντινή περίοδο και την περίοδο της Φραγκοκρατίας. Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας η Μονή αναφέρεται μεταξύ των πραστείων της περιοχής στην έκθεση περί Κύπρου που αντέγραψε ο Fr. Bustron το 1533 που εδημοσίευσε ο Ν. Κυριαζής. Η επόμενη μαρτυρία για τη Μονή είναι η πληροφορία του Ρώσου μοναχού Βασίλι Μπάρσκυ που επισκέφθηκε τη Μονή το 1736. Ο Μπάρσκυ έμεινε στη Μονή 10 ημέρες και φιλοξενήθηκε από τον Οικονόμο που διηύθυνε το Μοναστήρι και τον οποίο είχε συναντήσει προηγουμένως στα Ιεροσόλυμα. Το Μοναστήρι τότε ήταν μετόχιο του Παναγίου Τάφου. Φαίνεται ότι δωρήθηκε στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων μετά την Τουρκική κατάκτηση όταν κατ' εντολή του Σουλτάνου Μουράτ το 1585 όλα τα Μοναστήρια πωλήθηκαν και εξαγοράστηκαν είτε από την εκκλησία της Κύπρου είτε από πλούσιους Ορθόδοξους Έλληνες Χριστιανούς που τα δώρισαν είτε στην Εκκλησία της Κύπρου είτε στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων και ίσως και στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. Γι' αυτό Μονές που αναφέρονται ως αυτόνομες και ανεξάρτητες κατά τη Βυζαντινή περίοδο και τις περιόδους της Φραγκοκρατίας και Βενετοκρατίας, όπως του Αγίου Γεωργίου Ορειάτη, του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτσοβέντη και της Παναγίας Αψινθιώτισσας, περιήλθαν στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων και της Παναγίας των Κρινίων που περιήλθε στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά.

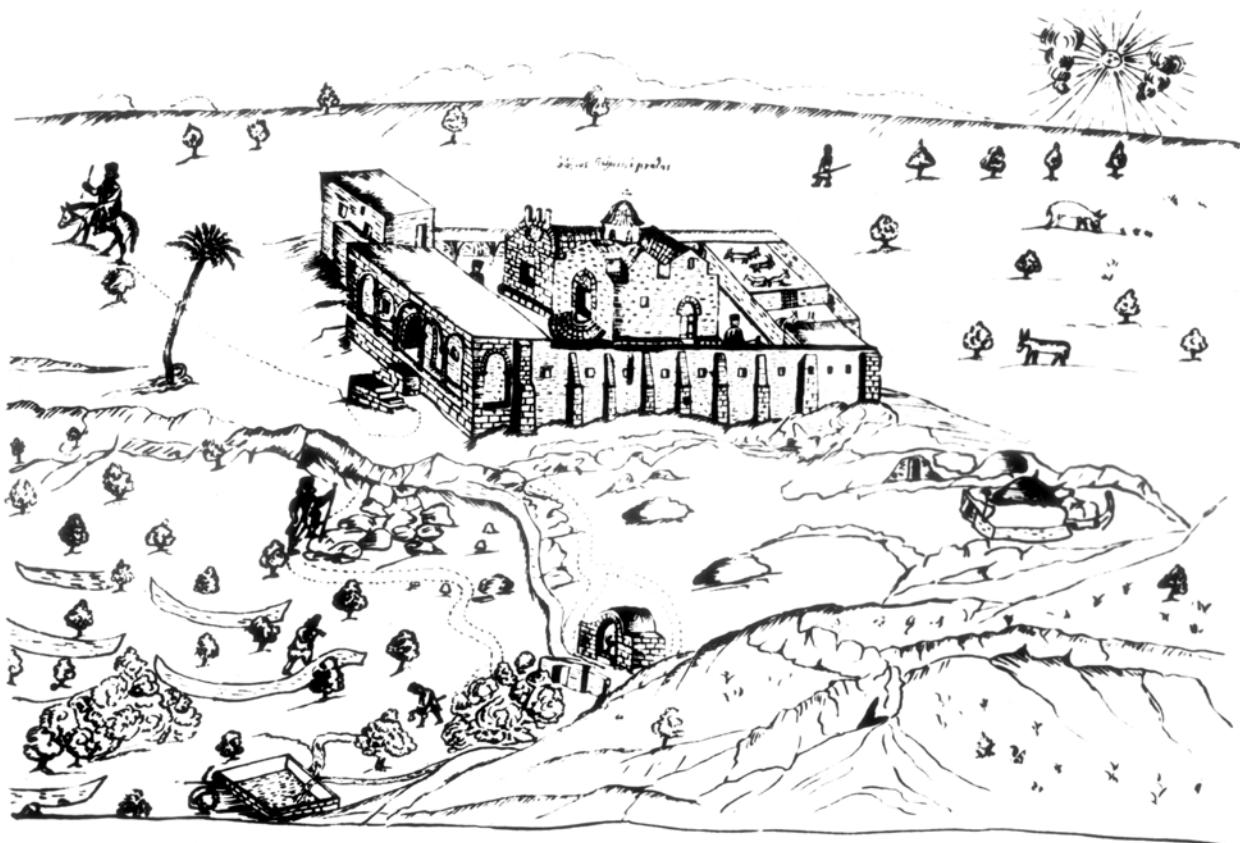
Ο Βασίλι Μπάρσκυ όχι μόνο περιέγραψε λεπτομερώς τη Μονή του Αγίου Γεωργίου του Ρηγάτη (Ορειάτη) αλλά και την σχεδίασε λεπτομερώς. Κατά τον Μπάρσκυ υπήρχαν δυο μικρές εκκλησίες στη Μονή η μια δίπλα στην άλλη. Η μια, η αρχαιότερη κατά τον Μπάρσκυ, ήτο μονόκλιτη καμαροσκέπαστη, δεν είχε τοιχογραφίες και ήταν ετοιμόρροπη. Η άλλη φαίνεται από την περιγραφή ότι ανήκε στον τύπο του απλού τετρακίονου εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο και είχε νάρθηκα στα δυτικά. Είχε εσωτερικές διαστάσεις 21 ή 28 πόδια μήκος (8μ. περίπου) και πλάτος 14 πόδια (περίπου 4,5μ.) πλάτος και ήταν διακοσμημένη με τοιχογραφίες από την κορυφή μέχρι το δάπεδο. Οι μαρμάρινοι κίονες που στήριζαν τον τρούλλο είχαν ύψος 10,5 πόδια (3μ. περίπου).

Δυστυχώς στα τέλη του 18^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα κατέρρευσαν και οι δύο εκκλησίες και ξανακτίστηκαν με τη σημερινή τους μορφή. Μερικές τοιχογραφίες σώθηκαν στην νότια εκκλησία (εκείνη με τον τρούλλο) που κι' αυτή καλύφθηκε με καμάρα.

Η εκκλησία λεηλατήθηκε και συλήθηκε μετά το 1974 και μετετράπη σε μάνδρα ζώων.

Βιβλιογραφία

Κ. Χατζηψάλτη, Βυζαντινά και Κυπριακά του 10 μ.Χ. αιώνας, Προσωπογραφικά – Τοπωνυμικά – Μοναστηριακά, *Επετηρίς Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 2, Λευκωσία 1993, σ. 245-254, Ι. Τσικνοπούλου, *Η Ιερά Μονή του Χρυσσοστόμου του Κουτσοβένδη και τα Ιερά αυτής κτίσματα*. Λευκωσία 1959, σ. 132-134, Α. Στυλιανού, Αι περιηγήσεις του Βασιλείου Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ εν Κύπρω, *Κυπριακά Σπουδαί*, Ν. Κυριαζή, Η Κύπρος υπό τους Λουζιτιανούς, *Κυπριακά Χρονικά*, τ. ΙΓ', 1937, σ. 55, A.D. Grishin, *A. Pilgrim's Account of Cyprus: Barskyj's Travel in Cyprus, Greece and Cyprus Research Center, New York 1996*, σ. 37-38, πιν 9.

1. Η Μονή του Αγίου Γεωργίου του Ρηγάτη, όπως την σχεδίασε ο Β. Μπάρσκυ το 1736.

1. Γενική άποψη της Μονής του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη όπως είναι σήμερα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η Μονή του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη από βορειοανατολικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Κώμα του Γιαλού, Εκκλησία της Αγίας Σολομονής

Ο μικρός καμαροσκέπαστος ναός της Αγίας Σολομονής βρίσκεται στο υψίπεδο βορειο-ανατολικά του χωριού Κώμη του Γιαλού, λίγα μέτρα νοτιότερα του δρόμου που οδηγεί στη Μονή του Αποστόλου Ανδρέα. Είναι κτισμένος με μεγάλους σχετικά πωρόλιθους αμελώς πελεκημένους. Η καμάρα του ναού χωρίζεται σε δύο τμήματα από σφενδόνιο που στηρίζεται σε παραστάδες του βόρειου και του νότιου τοίχου. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 6,65×3,75μ χωρίς την αψίδα η οποία έχει χορδή 2,55 και βέλος 1,27μ. Η αψίδα του ναού είναι ημικυκλική τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Η αψίδα δεν έχει παράθυρο. Υπάρχει όμως σταυρόσχημο παράθυρο ψηλά στο τύμπανο του ανατολικού τοίχου που κλείνει την καμάρα. Μικρό παράθυρο υπάρχει και στον δυτικό τοίχο, ψηλά, πάνω από την μοναδική είσοδο του ναΐσκου. Άλλο μικρό στενό παράθυρο υπάρχει στο νότιο τοίχο.

Είναι κτισμένος πάνω από δρόμο λαξευτού ελληνορωμαϊκού τάφου που βρίσκεται βορείως του ναού. Ο δρόμος που τάφου είναι βαθμιδωτός και βρίσκεται περίπου στο μέσο του ναού. Ο τάφος είναι ένας από τους πολλούς τάφους της περιοχής και φαίνεται ότι είχε συνδεθεί με τη λατρεία που ασκείτο στο ναό. Πότε ο ναός συνεδέθη με την Αγία Σολομονή την Μητέρα των Επτά Μακκαβαίων δεν είναι γνωστό. Στον τάφο, που φαίνεται είχε συληθεί πριν από την ανέγερση του ναού, βρέθηκαν τεμάχια μεσαιωνικών αγγείων. Είναι άραγε απλή σύμπτωση η αφιέρωση του ναΐσκου στην Αγία Σολομονή και η παρουσία στον τάφο τεμαχίων μεσαιωνικών αγγείων όταν ο μοναδικός άλλος ναός αφιερωμένος στην Αγία Σολομονή βρίσκεται στη λεγόμενη, «κατακόμβη» της Αγίας Σολομονής στην Κάτω Πάφο, όπου πάλι βρέθηκαν σε παρακείμενη αίθουσα μεσαιωνικά αγγεία; Στην περίπτωση της «κατακόμβης» της Αγίας Σολομονής φαίνεται ότι την ονομασία απέδωσαν στο λαξευτό συγκρότημα οι περιηγητές της Μεσαιωνικής περιόδου οι οποίοι άλλοι το αποδίδουν στους επτά Μακκαβαίους και τη μητέρα τους και άλλοι στους επτά Κοιμωμένους της Εφέσου.

Ο τάφος πάνω από τον οποίο έχει κτισθεί ο ναΐσκος της Αγίας Σολομονής φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε σαν ασκητήριο και τάφος άγνωστου ασκητή προς τιμήν του οποίου φαίνεται ότι εκτίσθη ο ναΐσκος. Δυστυχώς δε βρέθηκε καμιά επιγραφή κατά την έρευνα του τάφου η οποία, όμως ούτε συστηματική ήταν, ούτε πλήρης.

Όπως αναφέρει ο G. Jeffery, που είναι και ο μόνος που αναφέρει το ναό, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν ερειπωμένος. Φαίνεται ότι είχε καταρρεύσει το νότιο μισό του δυτικού τοίχου και ξανακτίσθηκε από τους κατοίκους του χωριού κατά τη δεκαετία του 1930. Η καμάρα είχε υποστεί πολλή φθορά με αποτέλεσμα να διεισδύουν στο εσωτερικό του ναού τα νερά της βροχής. Έτσι καταστράφηκαν οι περισσότερες τοιχογραφίες που διακοσμούσαν την καμάρα και τους τοίχους.

Στον ανατολικό τοίχο και την αψίδα δεν είχαν σωθεί τοιχογραφίες. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος μαζί με την καμάρα εχωρίζοντο σε τρεις ζώνες. Στην άνω ζώνη του βόρειου τοίχου, στ' ανατολικά του σφενδονίου σώθηκαν δύο σκηνές. Στην πρώτη από τ' ανατο-

λικά διακρίνονταν δύο όρθιες μορφές αρκετά καταστραμμένες ενώ το υπόλοιπο είναι ανεξακρίβωτο. Αναμφίβολα όμως πρόκειται για κάποια Ευαγγελική σκηνή. Η άλλη σκηνή σώθηκε σε καλύτερη κατάσταση και είναι δυνατό να ταυτισθεί με την Ανάσταση του Χριστού, όπως φαίνεται από την παλαιοχριστιανική εικονογραφία που είναι γνωστή από τις αμπούλες της Monza και της Bobbio και παλαιοχριστιανικά ελεφαντοστά. Διακρίνονται καθαρά ο Άγγελος δεξιά, στο μέσο το Μνημείο και αριστερά οι Τρεις Μυροφόρες γυναίκες. Δυστυχώς ήδη από το 1977 οι Τούρκοι αφαίρεσαν το κεφάλι του Αγγέλου και τα κεφάλια των δύο Μυροφόρων που σώζονταν σε καλύτερη κατάσταση. Οι τοιχογραφίες αυτές όπως και δυο άλλες τοιχογραφίες της εκκλησίας αυτής, βρέθηκαν σε υποστατικά του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο σε έρευνα που έκαμε το 1997 η Βαυαρική Αστυνομία. Όταν αφαιρέθηκαν οι τοιχογραφίες αυτές βρέθηκε κάτω από τη μορφή του Αγγέλου, άλλη παλαιότερη τοιχογραφία, φωτογραφία της οποίας έδειξε το 1990 στον γράφοντα στο σπίτι του ιστορικός της τέχνης σε χώρα της Δυτικής Ευρώπης. Η τεχνοτροπία της παλαιότερης αυτής τοιχογραφίας ήταν όμοια με την τεχνοτροπία των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Κύπρου. Δυστυχώς και η τοιχογραφία αυτή αφαιρέθηκε και είναι άγνωστο που βρίσκεται.

Δυτικά του σφενδονίου διασώθηκαν τα ισχυρά περιγράμματα πέντε όρθιων μορφών από τις δέκα που εικονίζονταν εδώ. Εις την μεσαιάν ζώνη του βορείου τοίχου εικονίζονταν στο ανατολικό τμήμα πέντε μετάλλια σχεδόν τελείως καταστρεμμένα και στο δυτικό τέσσερα από τα οποία το ένα ήταν τελείως καταστραμμένο και τα άλλα μισοκαταστρεμμένα. Στην κάτω ζώνη του βορείου τοίχου διακρίνονται τρεις πολύ καταστρεμμένες μορφές Αγίων στ' ανατολικά του σφενδονίου ενώ στα δυτικά περιγράμματα ενός Εσταυρωμένου και τριών άλλων μορφών. Στην πάνω ζώνη, του νοτίου τοίχου, στ' ανατολικά του σφενδονίου διασώθηκε σημαντικό τεμάχιο τοιχογραφίας που διατηρούσε τα χρώματά της. Δυτικά του τόξου, μόνο ίχνη τοιχογραφιών σώθηκαν. Στη μέση ζώνη, ανατολικά του σφενδονίου υπήρχαν έξι μετάλλια από τα οποία όμως μόνο το ένα σώθηκε σε ικανοποιητική κατάσταση. Το μετάλλιο αυτό αφαιρέθηκε και βρέθηκε στα υποστατικά του Aydin Dikmen στο Μοναχό. Δυτικά του σφενδονίου μόνο περιγράμματα τριών μορφών σε στηθάρια σώθηκαν. Στην κάτω ζώνη του νοτίου τοίχου μόνον ίχνη σώθηκαν. Στην άνω ζώνη του δυτικού τοίχου βορείως του παραθύρου διακρίνονται ίχνη τριών στηθαρίων. Κάτω από τα στηθάρια αυτά διασώζεται μέγα μέρος μιας σκηνής με δύο μορφές να εναγκαλιζονται. Τα άνω μέρη των μορφών αυτών έχουν καταστραφεί. Αριστερότερα διακρίνεται άλλη μορφή σε μικρότερο μέγεθος. Η εικονογραφία αυτή θυμίζει τον Ασπασμό του Ιωακείμ και της Άννας (Σύλληψις της Θεοτόκου).

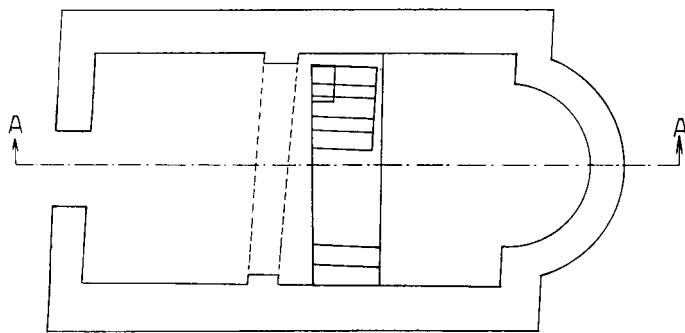
Η τεχνική και η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών αυτών είναι εντελώς ξένη προς την Βυζαντινή ζωγραφική της Κύπρου. Τα ισχυρά μαύρα περιγράμματα, τα αδρά χαρακτηριστικά, η γραμμική και εντελώς επίπεδη ζωγραφική είναι άγνωστα προς τη Βυζαντινή ζωγραφική της Κύπρου. Τόσο η τεχνική όσο και η τεχνοτροπία και τα αλαμπή χρώματα συνδέουν τις τοιχογραφίες αυτές με ορισμένες αρχαϊκές τοιχογραφίες της Καππαδοκίας.

Βιβλιογραφία

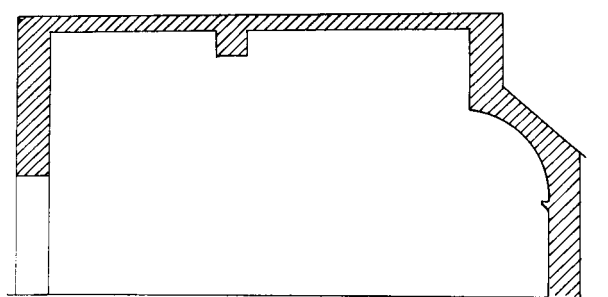
G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments in Cyprus*, Nicosia 1918, p. 251, R. Gunnis, *Historic*

Cyprus, London 1936, p. 281, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1967-1968*, Λευκωσία 1970, σ. 38-46, εικ. 15-20. Annabel Jane Wharton, *Art of Empire, Painting and Architecture of the Byzantine Periphery*, University Park and London 1988, σ. 59-60, Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια, 12, σ. 259, Α. Παπαγεωργίου, *Η Χριστιανική Τέχνη στην Κύπρο κατά την πρώτη Χριστιανική Χιλιετία στο Θ. Ξ. Γιάγκου (επιμ.)*, *Εκκλησία Κύπρου 2000 Χρόνια Χριστιανισμού*, Λευκωσία 2002, σ. 281-362, ιδιαίτερα σ. 324-326, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο εν Θ. Παπαδοπούλλου (εκδ.) Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ, 2005, σ. 586-587, J. Dresken - Weiland, *Die Kirche «Agia Solomoni» bei Komi tou Gialou: Wandmalerei auf Zypern aus der Zeit des Bildsturms* στο J. Decker, M.E. Mitsou, S. Rogge (edit) *Beiträge zur kulturgeschichte Zypens von der Spätantike bis Zur Neuzeit*, Münster – New York – München – Berlin 2005, σ. 41-63, Ch. Chotzakoglou, *Christian Mosaics and Mural paintings in the Occupied Areas of Cyprus*, in J. Chrysostomides – Ch. Dendrinios (edit) *“Sweet Land...” Lectures on the History and culture of Cyprus* Camberlay, Sussex 2006, σ. 112.

1. Κάτοψη του ναού της Αγίας Σολομονής. (σχέδιο Α. Παπαγεωργίου).

Τομή Α-Α'

0 1 2 3 4 5 Μέτρα

ΝΑΟΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΛΟΜΟΝΗΣ : ΚΩΜΑ
ΤΟΥ ΓΙΑΛΟΥ

2. Τομή κατά μήκος του ναού της Αγίας Σολομονής. (σχ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Βορειοδυτική άποψη του ναού της Αγίας Σολομονής. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Οι Μυροφόρες μπροστά στο κενό Μνημείο. Τοιχογραφία του βορείου τοίχου του ναού της Αγίας Σολομονής. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Οι Μυροφόρες μπροστά στο κενό Μνημείο, πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Οι Μυροφόρες μπροστά στο κενό Μνημείο μετά την αφαίρεση των κεφαλών των Μυροφόρων και του Αγγέλου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων). Οι κεφαλές βρέθηκαν στα υποστατικά του Αγδίν Dikmen στο Μόναχο.

1. Τοιχογραφίες του β. τοίχου του ναού της Αγίας Σολομονής πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Τοιχογραφίες του βορείου τοίχου του ναού της Αγίας Σολομονής πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

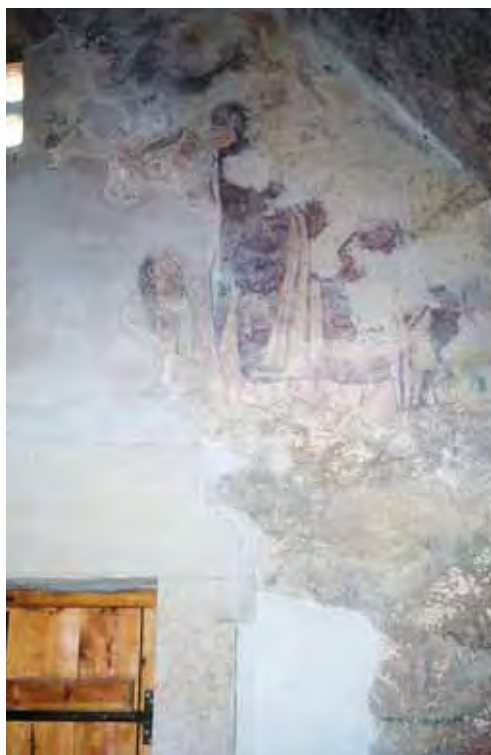
1. Τοιχογραφίες του νοτίου τοίχου του ναού της Αγίας Σολομονής. Το μέταλλο δεξιά αφαιρέθηκε μετά το 1974 και βρέθηκε στα υποστατικά του Aşkın Dikmen στο Μόναχο. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Τοιχογραφία του ναού της Αγίας Σολομονής πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Υπολείμματα τοιχογραφιών του ναού της Αγίας Σολομονής πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Ασπασμός Ιωακείμ και Άννας. Τοιχογραφία του δυτικού τοίχου του ναού της Αγίας Σολομονής, πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Κώμα του Γιαλού, Εκκλησία του Αγίου Νικολάου

Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο του χωριού, βόρεια του δρόμου που οδηγεί προς τη Μονή του Αποστόλου Ανδρέα. Είναι του τύπου του μονόκλιτου καμαροσκέπαστου ναού και εκτίσθη πιθανότατα τον 14^ο ή 15^ο αιώνα και διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες. Δοκιμαστική συντήρηση και καθαρισμός ορισμένων τοιχογραφιών στο βήμα απέδειξε ότι εκεί διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες ενός Αγίου διακόνου στον ανατολικό τοίχο και το άνω τμήμα του ιερουργούντος Αγ. Σπυριδώνος στην αψίδα. Οι τοιχογραφίες είναι πολύ καλής τέχνης. Σ' άλλα μέρη του ναού οι τοιχογραφίες διατηρούνται σε λιγότερο καλή κατάσταση. Υπήρχαν όμως και άριστα διατηρημένα τμήματα τοιχογραφιών και στην καμάρα, που καλύπτεται με τοιχογραφίες του Χριστολογικού κύκλου και στο νότιο τοίχο.

Μετά την τουρκική εισβολή του 1974 και την κατάληψη της περιοχής από τα Τουρκικά στρατεύματα οι κάτοικοι της Κώμης του Γιαλού υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν το χωριό και η προγραμματισμένη συντήρηση των τοιχογραφιών από το Τμήμα Αρχαιοτήτων κατέστη αδύνατη. Αντίθετα άρχισε η αποκόλληση τοιχογραφιών από Τούρκους αρχαιοκάπηλους. Έτσι αφαιρέθηκε το άνω τμήμα της τοιχογραφίας του Αγίου Σπυριδώνος στην αψίδα που είχε συντηρηθεί και καθαρισθεί το 1967 και άλλη τοιχογραφία αγνώστου Αγίου από το νότιο τοίχο. Το κεφάλι του διακόνου βορείως της αψίδας έχει μισοκαταστραφή. Η τύχη των τοιχογραφιών αυτών είναι άγνωστη. Οι Αρχαιοκάπηλοι κατάστρεψαν το εικονοστάσιο και αφαίρεσαν τις εικόνες.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, A. *Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, σ. 250. R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, σ. 281, Χ. Χοτζάκογλου, Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη της Κύπρου στο Θ. Παπαδοπούλλου (εκδ.), *Ιστορία της Κύπρου, τ. Γ.*, 2006, σ. 555-557. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Νοτιοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Νικολάου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Τοιχογραφίες της αφίδας και του ανατολικού τοίχου του ναού του Αγίου Νικολάου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

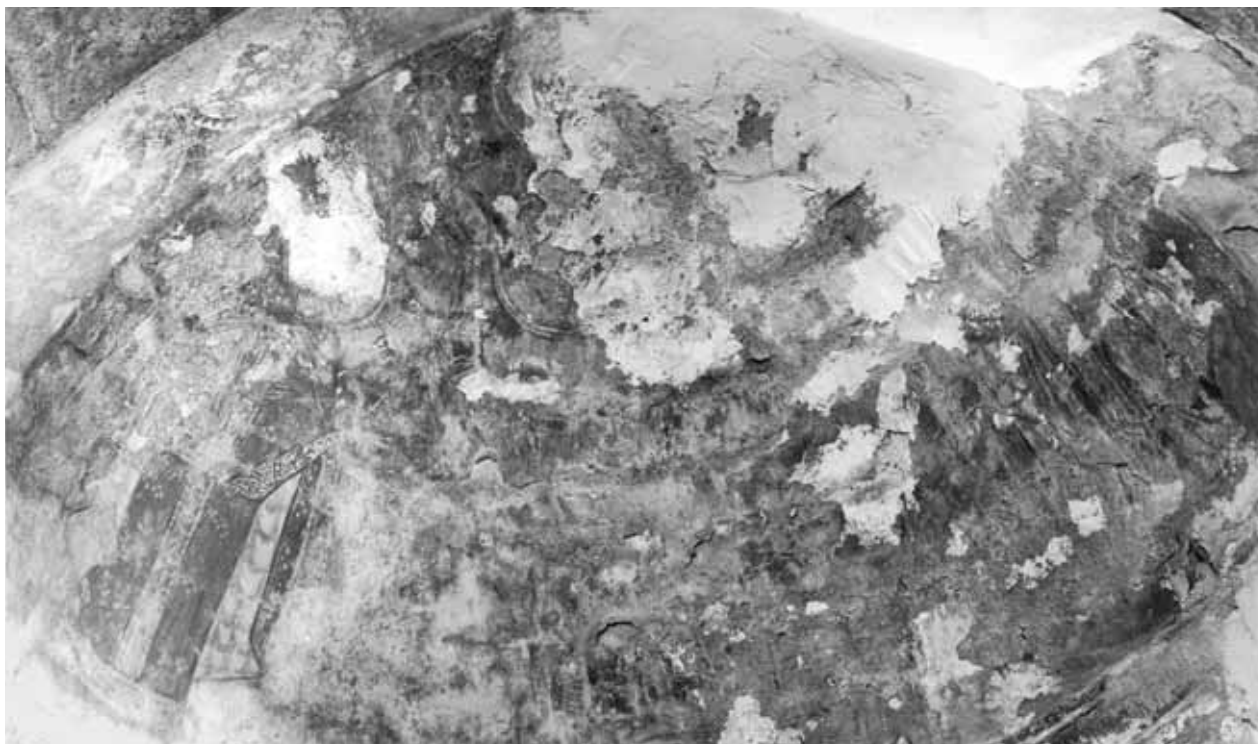

1. Τοιχογραφία Αγίου Διακόνου στον ανατολικό τοίχο βορείως της αφίδας του ναού του Αγίου Νικολάου.
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η κεφαλή του Αγίου Σπυρίδωνος στην αφίδα του ναού του Αγίου Νικολάου που έχει αφαιρεθεί από τους Τούρκους.
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Τοιχογραφίες του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας του ναού του Αγίου Νικολάου στην Κώμη του Γιαλού. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Τοιχογραφία του νοτίου τοίχου του ναού του Αγίου Νικολάου μετά την αφαίρεση της κεφαλής του Αγίου από τους Τούρκους. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Κώμα του Γιαλού, Εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ είναι του τύπου του μονόκλιτου με τρούλλο και ήταν η κύρια εκκλησία του χωριού. Η εκκλησία ανακαινίσθη το 1859. Μετά την εκδίωξη των Ελλήνων κατοίκων της Κώμης του Γιαλού από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974, εγκαταστάθηκαν στο χωριό Τούρκοι έποικοι και Τουρκοκύπριοι. Η εκκλησία του Αρχαγγέλου εληλατήθη και βεβηλώθηκε και το 1995 μετατράπηκε σε τζαμί. Σύμφωνα με την Τουρκοκυπριακή εφημερίδα *Yeni Duzen* (ημερ. 23.2.1995) ο Χότζας κατάστρεψε τις τοιχογραφίες του ναού με τσεκούρι, διότι το Κοράνι απαγορεύει την ύπαρξη τοιχογραφιών με ανθρώπινες μορφές σε τζαμιά.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia, 1918, σ. 251, R. Gunnis, *Historic Cyprus* London 1936, σ. 281. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Νότια όψη της εκκλησίας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Αρχιεπισκοπής).

1. Το εικονοστάσιο της εκκλησίας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ όπως είναι σήμερα.
(φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

Κώμα του Γιαλού, Εκκλησία της Παναγίας

Ναός μονόκλιτος καμαροσκέπαστος με τρία τυφλά τόξα κατά μήκος του νοτίου και βορείου τοίχου εσωτερικά. Τα τόξα είναι ημικυκλικά και η καμάρα ημικυλινδρική. Εξωτερικά οι τοίχοι είναι αδιάπλαστοι όπως κατά κανόνα οι τοίχοι των καμαροσκέπαστων εκκλησιών του 12^{ου} αιώνα στην Κύπρο. Πιθανότατα εκτίσθη τον 12^ο αιώνα αλλά υπέστη μεταγενέστερες επεμβάσεις με την προσθήκη δεύτερου κλίτους και πολύ αργότερα της στοάς στη νότια πλευρά του ναού. Ο ναός είχε διακοσμηθεί με τοιχογραφίες από τις οποίες εσώζοντο λίγες μόνο στο τύμπανο του δυτικού τυφλού τόξου του βορείου τοίχου. Δεν έγινε γνωστή η τύχη τους μετά το 1974.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, σ. 251, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, σ. 281. Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια, τ. 11, σ. 57. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Νοτιοδυτική όψη του ναού της εκκλησίας της Παναγίας. (φωτ. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής).

1. Το εσωτερικό της εκκλησίας της Παναγίας όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

Λάρνακας της Λαπήθου, Μονή της Παναγίας των Καθάρων

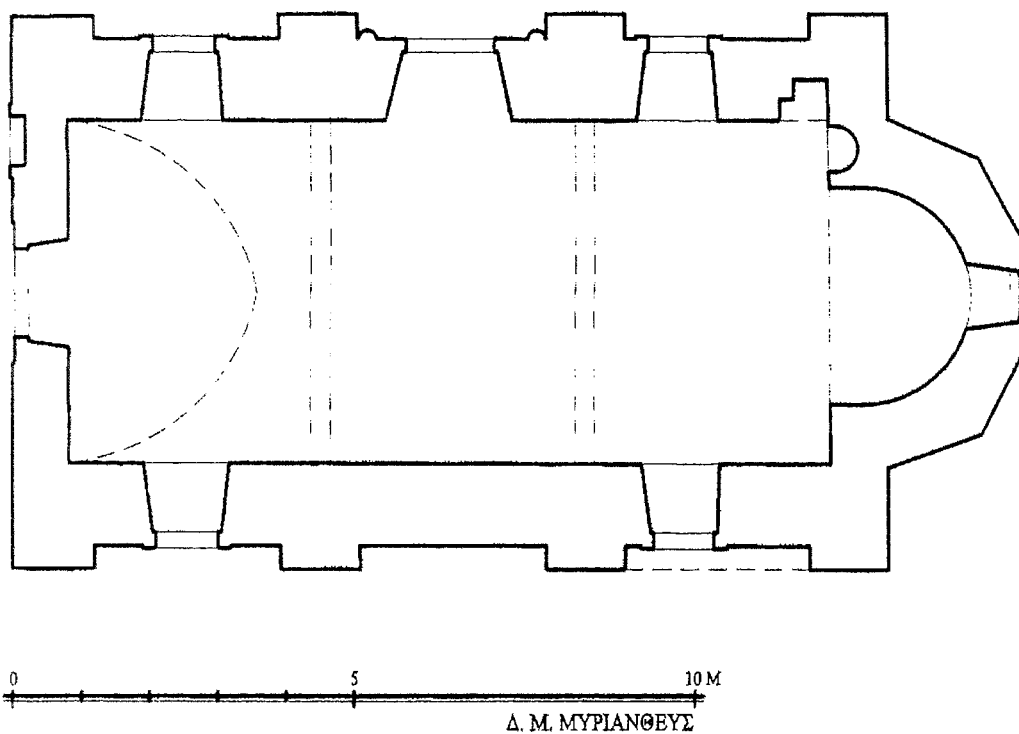
Η Μονή της Παναγίας των Καθάρων βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του χωριού Λάρνακας της Λαπήθου. Στη σημερινή της μορφή δεν είναι παλαιότερη του 18^{ου} αιώνα. Τα σημερινά όμως κτίσματα της Μονής φαίνεται ότι αντικατέστησαν άλλα παλαιότερα. Ο Ρώσος μοναχός Βασίλι Μπάρσκυ που επισκέφθηκε τη Μονή το 1735 αναφέρει ότι στα 1720 κτίσθηκε ο ναός και δυο τρία κελλιά. Όταν επισκέφθηκε τη μονή ο Μάρσκυ βρήκε εκεί τρεις Μοναχούς.

Ο ναός είναι μονόκλιτος καμαροσκέπαστος και έχει εσωτερικές διαστάσεις 11,50 × 5,25μ. χωρίς την αφίδα, η οποία είναι ελαφρά πεταλόμορφη εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά. Η αφίδα έχει χορδή 3,30 και βέλος 2,18. Η αφίδα και ο ανατολικός τοίχος του ναού και οι αντηρίδες είναι κτισμένοι με τετραγωνισμένους λίθους, ενώ οι άλλοι τοίχοι, ο δυτικός, ο νότιος και ο βόρειος είναι κτισμένοι με ακατέργαστους λίθους με πλατύ αρμοκάλυπτρο. Ο ναός έχει δύο εισόδους μια στη βόρεια και μια στη δυτική πλευρά. Οι δύο εισοδοί περιβάλλονται από γοθθικίζοντα περίθυρα συνήθη τον 17^ο και σε κάποιες περιπτώσεις τον 18^ο αιώνα. Η οξυκόρυφη καμάρα του ναού στηρίζεται σε δύο σφενδόνια, ενώ εξωτερικά ο βόρειος και ο νότιος τοίχος ενισχύονται με τέσσερις αντηρίδες. Ο ναός φωτίζεται από τέσσερα παράθυρα, δύο στο βόρειο και δύο στο νότιο τοίχο, ένα παράθυρο στην αφίδα και από δύο φεγγίτες ψηλά στο δυτικό και τον ανατολικό τοίχο. Στο δυτικό τοίχο μεταξύ του παραθύρου και του φεγγίτη υπάρχει λίθινη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό, τις λέξεις ΙΣ ΧΣ ΝΙ ΚΑ και τη χρονολογία 1727. Τα μοναστηριακά κτίρια έχουν σχήμα Γ και καταλαμβάνουν την ανατολική και τη βόρεια πλευρά της Μονής.

Μετά το 1974 ο ναός εσυλήθη και εβεβηλώθη, αφαιρέθηκαν η Αγία Τράπεζα, το εικονοστάσιο, οι θύρες και τα παράθυρα και μετετράπη σε στάβλο. Η εικόνα της Παναγίας Καθαριώτισσας βρέθηκε από τη Βαυαρική Αστυνομία στα υποστατικά του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen το 1997 και σήμερα βρίσκεται σε αποθήκη της Αστυνομίας του Μονάχου μαζί με άλλες εικόνες και τοιχογραφίες που βρέθηκαν στα υποστατικά του.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A. Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, σ. 280, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, σ. 318, A. Grishin, *A Pilgrims Account of Cyprus. Barskyj's Travels in Cyprus*, New York 1996, 35, Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια, τ. 6, Λευκωσία 1988, σ. 176. T. Papacostas, *Byzantine Cyprus, The Testimony of its churches* (Ph. D. Diss Oxford 1999) 104, Δ. Μυριανθεύς, Μονή Παναγίας Καθάρων στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) *Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία, 2006, σ. 368-371.

1. Κάτοψη του ναού της Μονής της Παναγίας των Καθάρων. (σχέδιο Δ.Μ. Μυριανθέως).

1. Βορειοδυτική άποψη του ναού της Μονής της Παναγίας των Καθάρων. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τα κελιά της Μονής της Παναγίας των Καθάρων πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η μισοκαταστρεμμένη επιγραφή πάνω από τη βόρεια είσοδο του ναού της Μονής. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η δυτική είσοδος του ναού της Μονής της Παναγίας των Καθάρων. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η Βόρεια είσοδος του ναού της Μονής της Παναγίας των Καθάρων. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Υδρορρή του ναού της Μονής της Παναγίας των Καθάρων. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Λειβάδια Καρπασίας, Εκκλησία της Παναγίας Κυράς

Η εκκλησία της Παναγίας Κυράς βρίσκεται κοντά στο Τουρκικό χωριό Λειβάδια της Επαρχίας Αμμοχώστου. Σήμερα είναι απομονωμένη στην πεδιάδα, χωρίς εμφανή σημάδια κάποιου οικισμού στον οποίο ίσως αρχικά ανήκε. Ο οικισμός αυτός, αν υπήρχε, πρέπει να καταστράφηκε πριν από τον 18^ο αιώνα οπότε αναφέρεται σαν μοναστήρι που ανήκε στην Αρχιεπισκοπή. Δεν φαίνονται πάντως κατάλοιπα μοναστηριού σήμερα. Βέβαια δεν έχει γίνει οποιαδήποτε ανασκαφική έρευνα είτε μέσα είτε έξω και ολόγυρα από την εκκλησία.

Η εκκλησία είναι του τύπου του ελεύθερου σταυρού. Το ανατολικό σκέλος του σταυρού είναι μεγαλύτερο σε μήκος από το δυτικό σκέλος και καταλήγει στ' ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα. Το βόρειο και το νότιο σκέλος είναι μικρότερα. Το μέγιστο μήκος (Α-Δ) εσωτερικά είναι περίπου 8μ. και το μέγιστο πλάτος (Β-Ν) 5.80μ. Στο μήκος δεν περιλαμβάνεται η αψίδα η οποία έχει χορδή 2.10μ. και βέλος 1.30μ. Το κεντρικό τμήμα της εκκλησίας καλύπτεται με τρούλλο, με ιδιαίτερη κοιλότητα στο κέντρο όπως και σ' άλλες μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Κύπρου (καθολικό της Μονής του Αγ. Ιωάννη του Λαμπαδιστή, ναός Αγίων Αποστόλων στο Πέρα Χωριό της Νήσου, ανατολικός τρούλλος ναός της Παναγίας Κανακαριάς, ναός Παναγίας Αυγασίδας κ.α.). Στην κοιλότητα του κέντρου του τρούλλου είναι ζωγραφισμένος ο Παντοκράτορας που όμως έχει σχεδόν καταστραφεί τελείως. Σε νεώτερα χρόνια προστέθηκαν στη δυτική και την νότια πλευρά δυό ορθογώνια κτίσματα.

Η αψίδα της εκκλησίας δεν φαίνεται να ανήκει στο σημερινό ναό. Η τοιχοδομία της διαφέρει από την υπόλοιπη τοιχοδομία του ναού, ενώ ο ανατολικός τοίχος καλύπτει άλλο ανατολικό τοίχο στον οποίο διασώζονται υπολείμματα εντοιχίας ψηφιδωτής διακόσμησης. Στον ανατολικό τοίχο βορειώς της αψίδας, είναι εντοιχισμένος μαρμαρίνος πεσσίσκος παλαιοχριστιανικού τέμπλου. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εσώζετο μέχρι το 1980 ψηφιδωτή παράσταση της Θεοτόκου όρθιας, μετωπικής με τα χέρια υψωμένα στα πλάγια σε δέηση.

Στην Κύπρο εντοιχία ψηφιδωτά σώθηκαν μόνο σε τεταρτοσφαίρια αψίδων παλαιοχριστιανικών βασιλικών που ενσωματώθηκαν σε μεσοβυζαντινούς ναούς, όπως στους ναούς της Παναγίας Κανακαριάς στη Λυθράγκωμη και Παναγίας Αγγελοκτίστου στο Κίτι. Είναι φανερό λοιπόν ότι η αψίδα της εκκλησίας της Παναγίας της Κυράς ανήκει σε παλαιότερη μικρή βασιλική. Από τη βασιλική αυτή σώζονται γύρω από το ναό τεμάχια κιόνων. Μέχρι το 1961 διεκρίνετο μόνο το πάνω μέρος της δεομένης Θεοτόκου και γι' αυτό δεν αναφέρεται από παλαιότερους περιηγητές ή τον J. Smirnoff που πρώτος ασχολήθηκε με τα εντοιχία ψηφιδωτά της Κύπρου. Τότε αφαιρέθηκε το στρώμα γύψου που κάλυπτε το κάτω μέρος του ψηφιδωτού και παρουσιάσθηκε όλο το σωζόμενο τμήμα του.

Στο ψηφιδωτό εικονίζεται σε χρυσό βάθος, όρθια πάνω σε υποπόδιο, η Θεοτόκος, μετωπική να υψώνει τα χέρια στα πλάγια σε δέηση. Δυστυχώς το αριστερό χέρι και το κεφάλι της Θεοτόκου είχαν καταστραφεί προ πολλού. Το ψηφιδωτό δεν ήταν γνωστό

αφού δεν είχε δημοσιευθή φωτογραφία του πριν από το 1962. Ο R. Gunnis αναφέρει ότι στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας υπάρχουν υπολείμματα ψηφιδωτού της Θεοτόκου. Περιέργως ούτε ο Γ. Σωτηρίου αναφέρει το ψηφιδωτό, ενώ δημοσίευσε και μια κάτοψη και τομή του ναού καθώς και φωτογραφίες του, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά στο βιβλίο του, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1935.

Το ψηφιδωτό του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας του ναού της Παναγίας Κυράς, αν και πολύ φθαρμένο ήταν πολύ σημαντικό. Πρώτα για την τεχνοτροπία του. Συνδύαζε ποικιλία χρωμάτων που απέδιδεν αρμονικά τόσο τα γυμνά μέρη όσο και τα ενδύματα με τις πτυχώσεις και τα άλλα χαρακτηριστικά. Δεύτερο για την εικονογραφία του. Είναι από τα παλαιότερα δείγματα της Θεοτόκου όρθιας, μετωπικής, δεομένης που θα βρη μεγάλη διάδοση αργότερα κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο. Αλλά και για την τεχνική του είχε πολύ ενδιαφέρον. Το χρυσό βάθος στο οποίο εικονίζεται η Θεοτόκος διαμορφώνεται με φολιδωτή διάταξη των ψηφίδων, το μέγεθος των οποίων δεν ξεπερνά 7×5 mm. Αντίθετα για τα γυμνά μέρη (δεξιά παλάμη) το μέγεθος των ψηφίδων περιορίζεται ακόμη περισσότερο και δεν ξεπερνά τα 3×2 mm.

Η Θεοτόκος εικονίζετο μόνη στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας. Όμως στον ανατολικό τοίχο εκατέρωθεν της αψίδας σώθηκαν υπολείμματα ψηφιδωτών. Σε καλύτερη κατάσταση σώθηκαν τα υπολείμματα στον τοίχο νοτίως της αψίδας. Διασώθηκαν τα υπολείμματα δύο υποδημάτων που υποδηλούν ότι εκατέρωθεν της αψίδας υπήρχαν όρθιες μορφές Αγγέλων. Το γεγονός αυτό, μαζί με τη ρευστή πτυχολογία και την απουσία έντονων περιγραμμάτων βοηθά στη χρονολόγηση του ψηφιδωτού στις αρχές του 7^{ου} αιώνα.

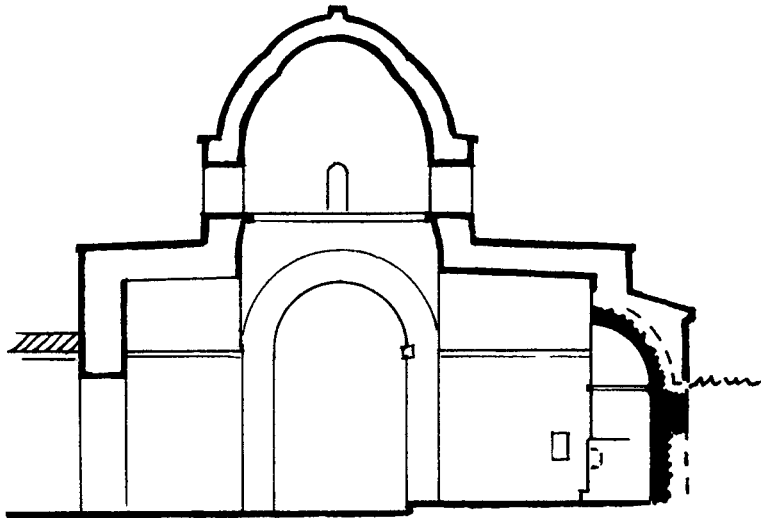
Το ψηφιδωτό αυτό καταστράφηκε εσκεμμένα από τους Τούρκους το 1982. Δεν ήταν όμως η πρώτη φορά που η εκκλησία της Παναγίας Κυράς υπήρξε θύμα βανδάλων. Το 1958 Τούρκοι τρομοκράτες έκαψαν το εικονοστάσιο και τις εικόνες της εκκλησίας που εχρονολογούντο στον 17^ο αιώνα.

Στον τρούλλο της εκκλησίας και χαμηλότερα στον ημικυλινδρικό τοίχο της αψίδας σώζονται υπολείμματα τοιχογραφιών, πιθανότατα του 12^{ου} ή 13^{ου} αιώνα, όπως φαίνεται από τις φωτογραφίες του εσωτερικού του ναού που δημοσίευσε ο Γ. Σωτηρίου το 1935.

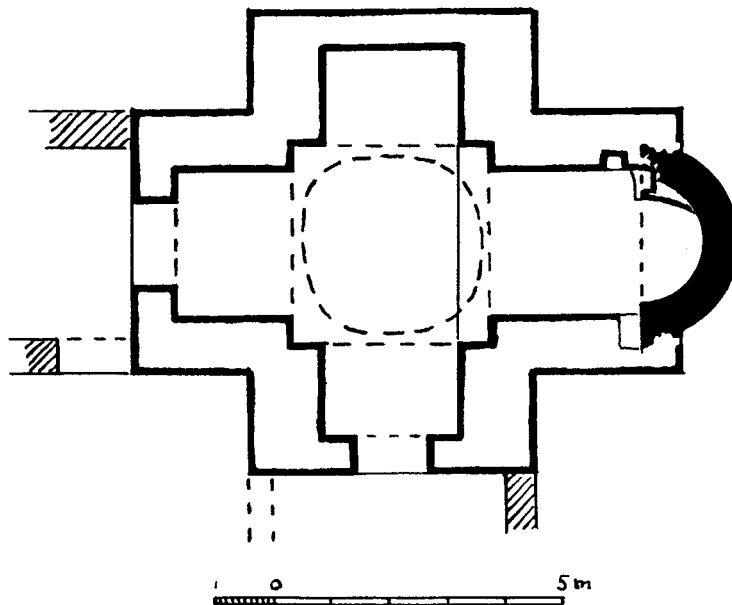
Βιβλιογραφία

Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α', Λεύκωμα, Αθήναι, 1935, εικ. 23 πιν.34^{α-β} και 35^α, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 328. Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus 1961, p. 13 fig. 28, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Τέχνη της Κύπρου*, Λευκωσία 1966, σ. 19 και εικ.10. Α. Παπαγεωργίου, Αι τοιχογραφίες της Επαρχίας Αμμοχώστου, *Ελληνικός Φιλολογικός Σύνδεσμος Αμμοχώστου*, 1969, Αμμόχωστος 1970, σ. 55-56, Α. Η. S. Megaw – E.S.W. Hawkins, A. Fragmentary Mosaic of the Orant Virgin in Cyprus, *Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines*, III, Bucarest 1976, p. 363-366, fig. 1-2, photos A, B, C, D, E, Α.Η. S. Megaw, Mosaici Parietali di Cipro, *XXXII Corso di cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1985, p. 195-198, Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια, τ. 8, σ. 113-114, D. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Nicosia 1992, σ. 122-123, D. Korol, Die Spätantik Christlichen Wand und Gevölbmosaikern Zyperns (5-7th) in S. Rogge (ed), *Zypern Insel im Brennpunkt der Kulturen*, Münster-New York – München – Berlin 2000, σ. 193-

197, Α. Παπαγεωργίου, Η Χριστιανική Τέχνη στην Κύπρο κατά την πρώτη χριστιανική χιλιετία στο Θ. Ξ. Γιάγκου (επιμ.) *Εκκλησία Κύπρου 2000 χρόνια Χριστιανισμού*, Λευκωσία 2002, σ. 308, εικ. 34. Χ. Χοτζάκογλου, Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο στο Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ' *Βυζαντινή Κύπρος*, Λευκωσία 2005, σ. 575, εικ. 297-298. Ch. Chotzakoglou, Christian Mosaics and Mural paintings in the Occupied Areas of Cyprus, in J. Chrystostomides – Ch. Dendrinios (Edit). *"Sweet Land ...." Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley Sussex, 2006, p. 108.

1. Τομή κατά μήκος του ναού της Παναγίας Κυράς. (Α.Η.Σ. Megaw).

2. Κάτοψη του ναού της Παναγίας Κυράς κοντά στο χωριό Λιβάδι Καρπασίας. (Α.Η.Σ. Megaw).

1. Ανατολική άποψη του ναού της Παναγίας Κυράς. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Νοτιοανατολική άποψη του ναού της Παναγίας Κυράς. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Παναγίας Κυράς το 1961. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

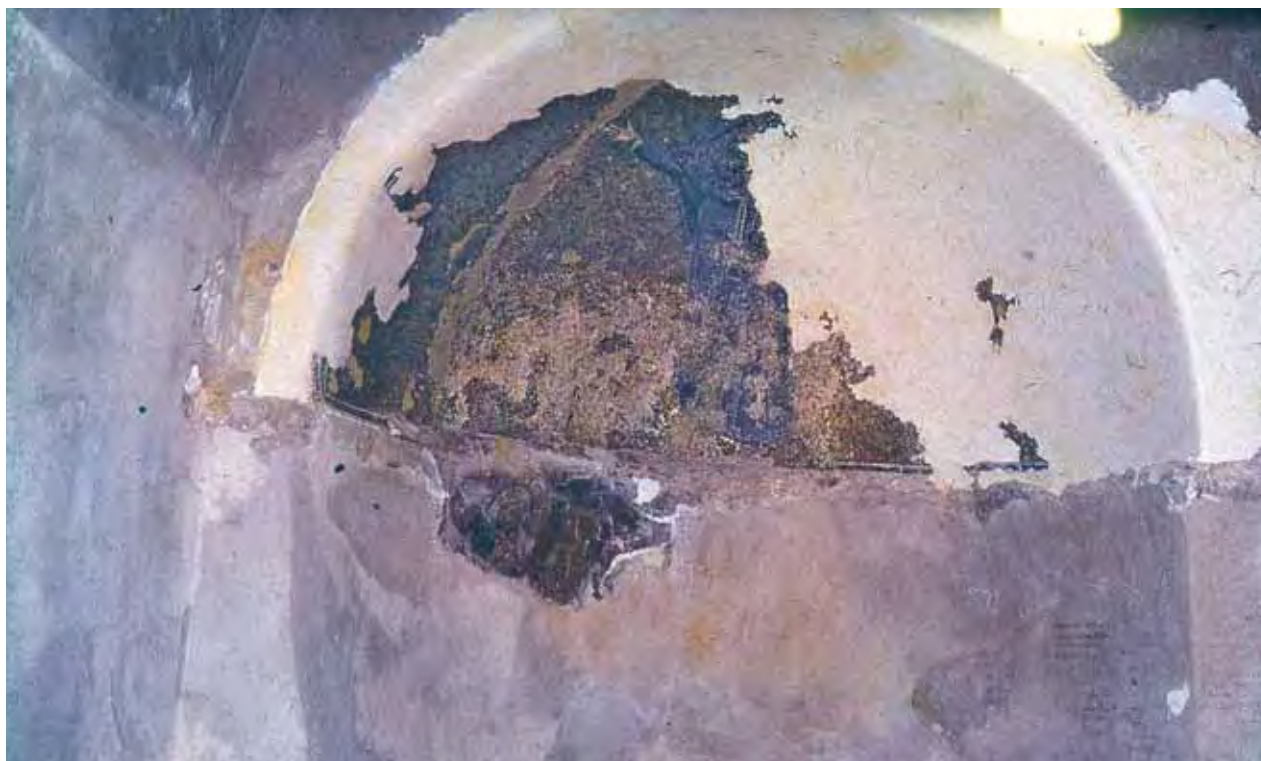

2. Το ψηφιδωτό της Παναγίας Κυράς στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ναού πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

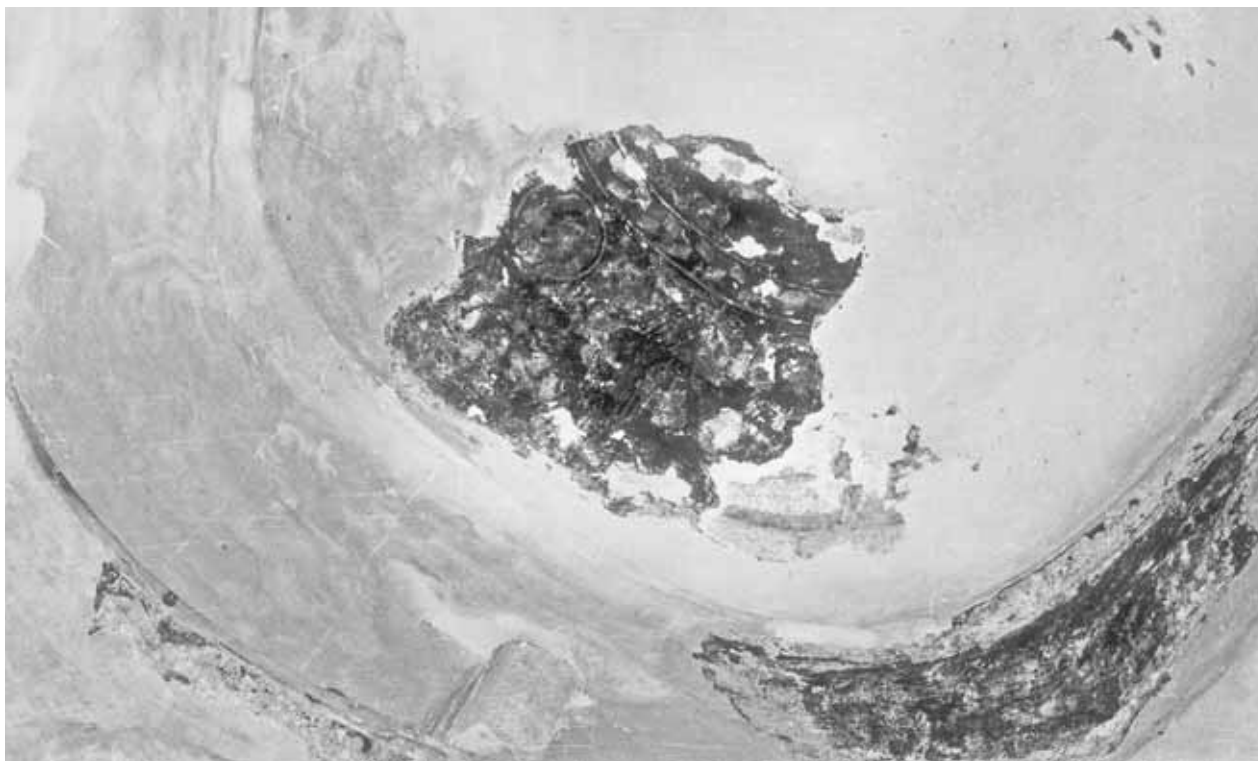

1. Το ψηφιδωτό της Θεοτόκου στο τεταρτοσφάριο της αφίδας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Γενική άποψη της αφίδας του ναού της Παναγίας Κυράς. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Υπολείμματα τοιχογραφιών στον τρούλλο του ναού της Παναγίας Κυράς. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Πεσσίσκος παλαιοχριστιανικού τέμπλου εντοιχισμένος στη βόρεια πλευρά της αφίδας του ναού της Παναγίας Κυράς. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Υπολείμματα του τέμπλου του εικονοστασίου του ναού της Παναγίας Κυράς μετά την καταστροφή του το 1958.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Λευκωσία, Εκκλησία του Αγ. Γεωργίου

Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στη νεκρή ζώνη της Λευκωσίας στην ενορία της Χρυσανιιώτισσας. Αρχικά εκκλησία μονόκλιτη, καμαροσκέπαστη, πιθανότατα του 14^{ου} ή 15^{ου} αιώνα επεκτάθηκε αργότερα με την προσθήκη ενός ακόμη κλίτους στη βόρεια πλευρά. Για την ενοποίηση των δύο κλιτών κατεδαφίστηκε ο βόρειος τοίχος της εκκλησίας και αντικαταστάθηκε με τοξοστοιχία με οξυκόρυφα τόξα. Η εκκλησία είχε διακοσμηθεί με τοιχογραφίες που αργότερα καλύφθηκαν με ασβέστη. Στην εκκλησία υπήρχαν πολλές εικόνες του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα και άλλες μεταγενέστερες. Μετά την κατάληψη της περιοχής από τα Τουρκικά στρατεύματα, το 1974, η εκκλησία, όπως και τα παρακείμενα σχολεία πυρπολήθηκαν από τους Τούρκους. Οι περίοικοι κατόρθωσαν να διασωσουν πολλές από τις εικόνες του ναού. Μερικές βρίσκονται στο Βυζαντινό Μουσείο του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' στη Λευκωσία, ενώ άλλες μεταφέρθηκαν στη Μονή Μαχαιρά όπου και ευρίσκονται. Κάηκε όμως το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο της εκκλησίας που είχε κατεσκευασθή το 1812 επί Αρχιεπισκόπου Κυπριανού και ο περίτεχνος ξύλινος γυναικωνίτης.

Βιβλιογραφία

Ι. Περισιάνη, *Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου*, Λευκωσία 1910, σ. 718 – 719, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 63, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1935, p. 64.

1. Ο ναός (ο νάρθηκας του ναού) του Αγίου Γεωργίου όπως είναι σήμερα μετά την πυρπόληση του από τους Τούρκους το 1974. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου της Εκκλησίας της Κύπρου).

Λευκωσία, Εκκλησία του Αγίου Ιακώβου

Η εκκλησία του Αγίου Ιακώβου βρίσκεται στην ομώνυμη οδό που είναι πάροδος της οδού Ερμού. Η εκκλησία είναι του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο και εκτίσθη, ίσως τον 13^ο ή 14^ο αιώνα. Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για την εκκλησία αυτή. Περιεβάλλετο από οικήματα τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί και ως μοναστηριακά. Ο L. de Mas Latrie την εταύτισε με την εκκλησία του St Jacques de Commersarie. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας η εκκλησία και τα οικήματα που την περιβάλλουν περιήλθαν στην ιδιοκτησία του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου, ο οποίος και την επισκεύασε το 1797 και την εχρησιμοποίησε σαν οικογενειακή. Είχε μάλιστα αφιερώσει σ' αυτήν και τις εικόνες του Χριστού και της Παναγίας που βρίσκονταν στο εικονοστάσιο και εχρονολογούντο με επιγραφή στο 1797. Υπήρχαν όμως και παλαιότερες εικόνες, όπως η εικόνα του Ευαγγελιστού Μάρκου που έφερε χρονολογία 1649. Εγγονός του Χατζηγεωργάκη, ο Τζελεπή Γιώργος, δώρισε την εκκλησία και τα οικήματα εις την Ελληνικήν κοινότητα Λευκωσίας για να χρησιμεύσει ως ορφανοτροφείο και εκθετοτροφείο, υπό την διαχείριση της Αρχιεπισκοπής Κύπρου. Μετά την ανέγερση του Διανέλλειου Ορφανοτροφείου η εκκλησία και τα οικήματα εχρησιμοποιήθησαν σαν μικρό μοναστήρι. Η εκκλησία ανεκαινίσθη το 1899.

Το 1964 οι Τούρκοι κατέκαυσαν την εκκλησία με αποτέλεσμα να καούν και το εικονοστάσιο και οι εικόνες που βρίσκονταν σ' αυτή. Έκτοτε η εκκλησία παρέμεινε στη νεκρή ζώνη που χωρίζει τη Λευκωσία στα δύο. Για κάποιο χρονικό διάστημα η στρατιωτική δύναμη των Ηνωμένων Εθνών καθάρισε το εσωτερικό του ναού και τον χρησιμοποίησε ξανά σαν εκκλησία. Το 1974 υποχρεώθηκε από το Τουρκικό στρατό να εγκαταλείψει το ναό με αποτέλεσμα αυτός να υφίσταται τις συνέπειες της εγκατάλειψης και να καταρρέει.

Βιβλιογραφία

L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous les Princes de la Maison de Lasignan*, τ. III, p. 184., 27, I. Περιστιάνη, *Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου*, Λευκωσία 1910, σ. 718, K. Μυριανθοπούλου, *Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος, ο Διερμηνεύς της Κύπρου 1779-1809*, εν Λευκωσία 1934, σ. 98-99, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus* Nicosia 1918, p. 95, D. Talbot Rice, *The Icons of Cyprus*, London 1937, p. 260, pl. XLII, no 124.

1. Ο ναός του Αγίου Ιακώβου όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου).

2. Νότια όψη του ναού του Αγίου Ιακώβου όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου).

Λευκωσία, Εκκλησία του Αγ. Λουκά

Η σημερινή εκκλησία του Αγίου Λουκά δεν είναι παλαιότερη του 18^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τον Αρχιμανδρίτη Κυπριανό η εκκλησία του Αγίου Λουκά εκτίσθη επί Αρχιεπισκόπου Φιλοθέου το 1758. Την ανέγερση του ναού υπό του Αρχιεπισκόπου Φιλοθέου το 1758 ανέφερε και επιγραφή πάνω από τη νότια είσοδο του ναού. Αρχικά ήταν μονόκλιτος και εκαλύπτετο με σταυροθόλια. Στα ανατολικά καταλήγει σε προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα. Αργότερα προσετέθη το βόρειο κλίτος που είναι κάπως στενότερο. Το πλάτος του νοτίου κλίτους είναι 5μ. περίπου και του βορείου κλίτους 4μ. Για την ενοποίηση των δύο κλιτών ο βόρειος τοίχος του ναού αντικαταστάθηκε με τέσσερα οξυκόρυφα τόξα που στηρίζονται σε τρεις κτιστούς κίονες διαμέτρου 0,53 – 0,56μ. και τον ανατολικό και δυτικό τοίχο. Έτσι ο ναός είχε εσωτερικές διαστάσεις 12,50 × 9,50μ. Οι θύρες του βόρειου και δυτικού τοίχου έχουν περίθυρα μεσαιωνικού τύπου. Η εκκλησία του Αγίου Λουκά, όπως και οι εκκλησίες του Αγίου Κασσιανού, της Παναγίας Χρυσανιιώτισσας και η μικρή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, ήταν γεμάτη με εικόνες που φαίνεται προέρχονταν από τις εκκλησίες που κατεδάφισαν οι Βενετοί το 1565 όταν κατασκεύασαν τα σημερινά τείχη και από εκκλησίες που οι Τούρκοι μετέτρεψαν σε τζαμιά όταν κατέλαβαν την Λευκωσία το 1570.

Μερικές από τις εικόνες που βρίσκονταν στην εκκλησία του Αγίου Λουκά είχαν μεταφερθή με υπόδειξη του καθηγητού του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Σωτηρίου στα Γραφεία του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στη Λευκωσία και απετέλεσαν μέρος της Συλλογής εικόνων της Φανερωμένης ήδη από τα τέλη της 10ετίας του 1950. Παρέμειναν όμως πολλές στην Εκκλησία. Όταν το 1958 με υποκίνηση των Άγγλων οι Τούρκοι της Κύπρου με επί κεφαλής αξιωματικούς του Τουρκικού στρατού που είχαν φτάσει λαθραία στην Κύπρο, επετέθηκαν εναντίον των Ελλήνων κατοίκων της ενορίας και τους εξεδίωξαν έκαψαν την εκκλησία του Αγίου Λουκά. Οι Έλληνες κάτοικοι προσπάθησαν και έσωσαν κάποιες εικόνες, όμως πολλές άλλες εικόνες όπως και το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο του 17^{ου} -18^{ου} αιώνα εκάησαν. Μεταξύ των εικόνων που καταστράφηκαν από τη φωτιά ήταν και ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου που εδημοσιεύθη από τον D. Talbot Rice το 1937 στο βιβλίο του *Icons of Cyprus*, και ένας Σταυρός με τον Εσταυρωμένο με χρονολογία 1692.

Αργότερα, μετά το 1964, οι Τούρκοι κατέστρεψαν τον μεσαίο κίονα της τοξοστοιχίας που ένωνε τα δύο κλίτη με αποτέλεσμα την πτώση των τεσσάρων σταυροθολίων που στηρίζονταν σ' αυτόν. Οι Τούρκοι κατάστρεψαν ακόμα τμήμα της αψίδας, τμήμα του δυτικού τοίχου και την ανοικτή στοά που ήταν προσκολλημένη στο νότιο τοίχο του ναού. Η εκκλησία που βρίσκεται στο κατεχόμενο από τα τουρκικά στρατό τμήμα της Λευκωσίας παρέμεινε ερειπωμένη μέχρι πρόσφατα οπότε επισκευάστηκε από το κατοχικό καθεστώς και μετετράπη σε εργαστήριο.

Βιβλιογραφία

Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, *Χρονολογική Ιστορία της Νήσου Κύπρου*, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 62, R.Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1963, p. 61, D. Talbot Rice and others, *The icons of Cyprus*, London 1937, p. 202 – 203, pl. XIII no. 17, I. Περιστιάνη, *Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου*, εν Λευκωσία 1910, p. 713 – 714, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9, σ. 210.

1. Νότια όψη της εκκλησίας του Αγίου Λουκά όπως είναι σήμερα.
(φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου).

1. Νοτιοανατολική άποψη (μερική) του ναού του Αγίου Λουκά όπως είναι σήμερα.
(φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Κύπρου).

Λευκωσία, Εκκλησία της Παναγίας Οδηγήτριας (Bedestan)

Στη νότια πλευρά του Γοτθικού Καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας και πέρα του στενού δρόμου που περνά απ' εκεί σώζεται μια μισοερειπωμένη εκκλησία με έντονα γοθτικά στοιχεία αλλά και με βυζαντινό τρούλλο. Το εσωτερικό της εκκλησίας αυτής είναι πολύ ασύμμετρο. Αυτό οφείλεται πιθανότατα στις διάφορες φάσεις ανέγερσης της εκκλησίας αυτής. Έρευνα που έγινε στο εσωτερικό της εκκλησίας αυτής έφερε στο φως υπολείμματα μιας τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Έτσι στο βόρειο κλίτος βρέθηκαν τα θεμέλια Αγίας Τράπεζας και κάτω απ' αυτά τα θεμέλια μιας αψίδας μικρότερης, δυτικότερα της αψίδας του σημερινού βορείου κλίτους. Θεμέλια μιας αψίδας βρέθηκαν και στο μέσο κλίτος έξι περίπου μέτρα δυτικότερα της υφιστάμενης αψίδας. Τα θεμέλια της αψίδας αυτής βρέθηκαν σε βάθος 1μ. περίπου κάτω από τα τουρκικά δάπεδα. Το δάπεδο της αψίδας ήταν καλυμμένο με μαρμαροθετήματα του 6^{ου} αιώνα μ. Χ. Δεν είναι γνωστές οι διαστάσεις της μικρής αυτής βασιλικής, ούτε είναι γνωστό πότε καταστράφηκε. Πολύ πιθανό μετά την καταστροφή της κατά τη διάρκεια των Αραβικών επιδρομών (7^{ος} – 10^{ος} αιώνας) ξανακτίσθηκε. Είναι όμως άγνωστο ποιά μορφή είχε τότε η εκκλησία. Είναι πολύ πιθανό ότι όταν η Λευκωσία έγινε πρωτεύουσα της Κύπρου, κτίσθηκε πολύ κοντά στην εκκλησία αυτή, στη θέση του σημερινού γοθτικού Καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας μια άλλη εκκλησία, ο καθεδρικός βυζαντινός ναός με τρούλλο της Αγίας Σοφίας όπως φαίνεται από την σφραγίδα του Λατίνου Αρχιεπισκόπου Eustorge de Montaignu (1217 – 1251) αφιερωμένος στην Αγία Σοφία, όπως και σε άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας (Οχρίδα, Τραπεζούντα, Νίκαια, Μονεμβασιά κ. ά.) ή και σε χώρες υπό την επίδραση της Κωνσταντινουπόλεως όπως στο Κίεβο. Όταν η Λατινική εκκλησία εγκαταστάθηκε στην Κύπρο μαζί με τους Λουζινιανούς κατέλαβε, τον Βυζαντινό καθεδρικό ναό που ήταν κτισμένος στο ψηλότερο σημείο της Λευκωσίας. Λίγα χρόνια αργότερα κατεδάφισε τον βυζαντινό ναό που ήταν μικρός με τα μέτρα της δυτικής εκκλησίας και στην θέση του έκτισε τον μεγαλοπρεπή καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας που σώζεται μέχρι τις μέρες μας. Διατήρησε μόνο το όνομα: Αγία Σοφία. Μοναδικό σ' όλο τον κόσμο της Λατινικής Εκκλησίας.

Τον 13^ο αιώνα φαίνεται ότι η βασιλική που βρισκόταν στα νότια του βυζαντινού καθεδρικού ναού ξανάγινε ο καθεδρικός ναός των Ορθοδόξων. Στα τέλη του αιώνα αυτού κατά τον C. Enlart, τον μόνο βασικά μελετητή των Γοθικών Μνημείων της Κύπρου, κτίσθηκε μια μικρή τρίκλιτη βασιλική, όπως φαίνεται από τον διάκοσμο των κιονοκράνων των κιόνων του, που μοιάζει με τον διάκοσμο των κιονοκράνων του καθεδρικού ναού της γειτονικής Αγίας Σοφίας. Ο ναός αυτός ήταν αφιερωμένος στην Παναγία Οδηγήτρια. Εκτενής αναφορά στον καθεδρικό ναό της Παναγίας Οδηγήτριας γίνεται σε σημειώματα του Παρισινού Κώδικα, Paris gr. 1589 (Colbert 431). Αναφορά γίνεται και σε περιηγήσεις ξένων επισκεπτών που επισκέφθηκαν το ναό το 1507 ο Pierre Mésénge και το 1518 ο Jacques Le Saige.

Τον 14^ο – 15^ο αιώνα κτίσθηκε μεγαλύτερη εκκλησία με ημικυκλικές εσωτερικά και πολυγωνικές εξωτερικά αψίδες που είχε τη μορφή μιας βασιλικής με τρούλλο. Τέσσερις ισχυ-

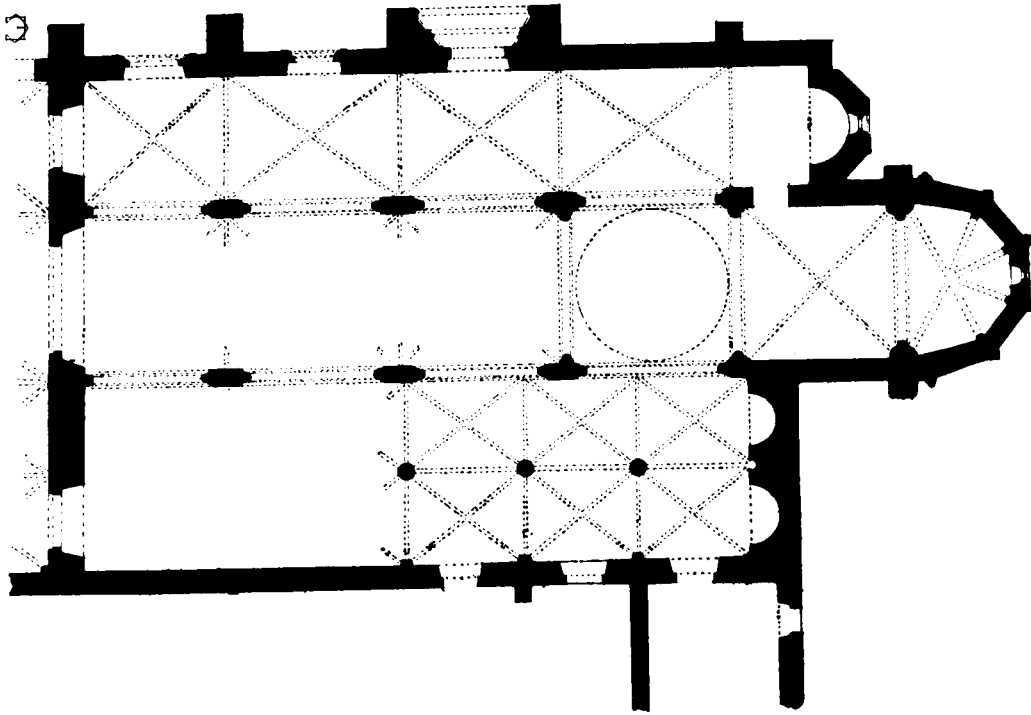
ροί πεσσοί χώριζαν τα τρία κλίτη της βασιλικής. Σαν νότιο κλίτος της βασιλικής ενσωματώθηκαν το κεντρικό και βόρειο κλίτος της προηγούμενης βασιλικής. Ο τρούλλος επεκάθητο στους τέσσερεις πρώτους από τ' ανατολικά πεσσούς της βασιλικής. Τα κλίτη εκάλυπτοντο με σταυροθόλια με νευρώσεις. Μόνο το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους που ήταν το πιο στενό εκάλυπτετο με οξυκόρυφη καμάρα. Τα κιονόκρανα των δύο ανατολικών κιόνων που στηρίζουν τον τρούλλο είναι διακοσμημένα με δύο χέρια απλωμένα να ευλογούν με τον τρόπο της ευλογίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στα δυτικά υπήρχε πρόπυλο που εκάλυπτετο με τέσσερα σταυροθόλια με νευρώσεις. Τα δύο νότια κλίτη ήταν πιο στενά και και καλύπτονταν με σταυροθόλια. Το πρόπυλο επικοινωνούσε με το ναό με τρεις εισόδους. Η καταστροφή του δυτικού τμήματος του ναού και του προπύλου δεν βοηθά στην ορθή σχεδιαστική αποτύπωση.

Στο βόρειο τοίχο του ναού υπήρχαν τρεις θύρες με έντονα ανάγλυφα γοθτικά περίθυρα που δεν ανήκουν στην ίδια εποχή. Η κεντρική θύρα του βόρειου τοίχου ανήκει πιθανότατα στον 13^ο αιώνα ενώ η μεγαλύτερη ανατολική πύλη με τον πλούσιο γλυπτό γοθτικό διάκοσμο ανήκει στον 14^ο αιώνα. Μιμείται φανερά τις δυτικές εισόδους του παρακείμενου γοθικού καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας. Στο μέσο του μαρμάρινου ανωφλίου εικονίζεται όρθιος Άγιος, ο Άγιος Νικόλαος κατά τον C. Enlart και δεξιά και αριστερά ανά τρεις θυρεοί. Στο κέντρο του μαρμάρινου ανωφλίου της κεντρικής θύρας εικονίζεται η Κοίμησις της Θεοτόκου. Η δυτικότερη θύρα του βορείου τοίχου είναι κατά τον C. Enlart νεώτερη. Τα φουρούσια που στηρίζουν το ανώφλιο της θύρας είναι διακοσμημένα με τις μορφές των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου.

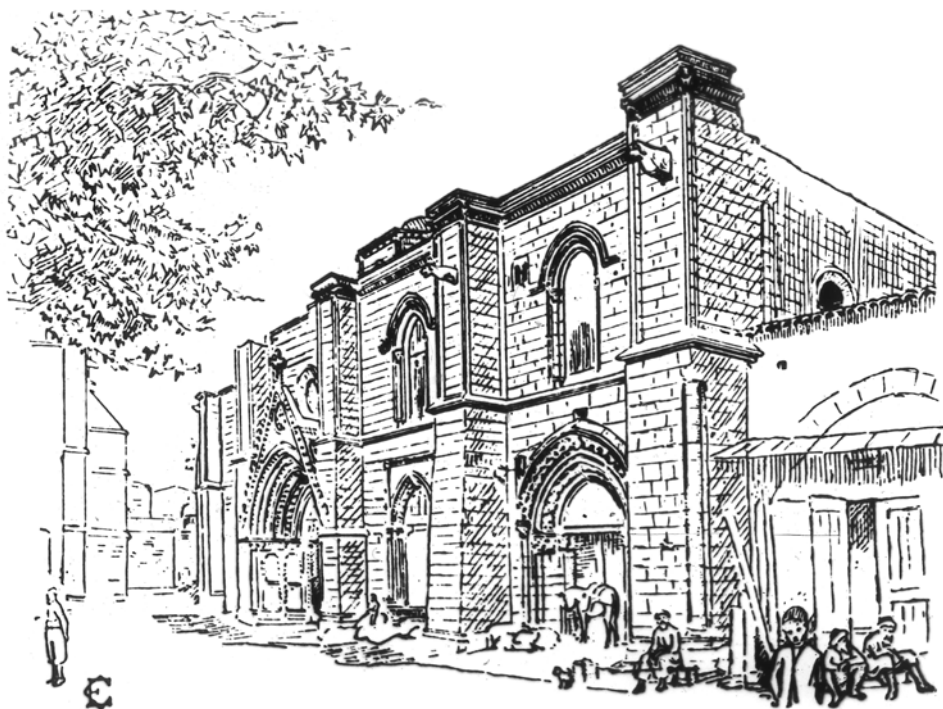
Οι Τούρκοι που μετέτρεψαν τον παρακείμενο Γοθικό Καθεδρικό ναό σε τζαμί ήδη από το 1570, οπότε κατέλαβαν τη Λευκωσία, μετέτρεψαν το ναό της Παναγίας Οδηγήτριας σε αγορά βαμβακερών νημάτων και υφασμάτων διαχωρίζοντας το εσωτερικό του σε μικρά καταστήματα. Αργότερα, ίσως κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, κατεδάφισαν εν μέρει τα καταστήματα που είχαν κτίσει στα τέλη του 16^{ου} αιώνα και χρησιμοποίησαν το ναό σαν αποθήκη των σιτηρών της δεκάτης που είχαν επιβάλει στους γεωργούς. Ενώ με προσθήκες στην ανατολική, νότια και δυτική πλευρά αλλοίωσαν τελείως τον χαρακτήρα του ναού. Το 1935 ανέλαβε το ναό το Τμήμα Αρχαιοτήτων και για μια δεκαπενταετία κατεδάφιζε και απομάκρυνε τις προσθήκες που είχαν αλλοιώσει τελείως και τον χαρακτήρα και την εμφάνιση του. Δυστυχώς κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας το νότιο και το δυτικό τμήμα του ναού καταστράφηκαν, ενώ τα υφιστάμενα τμήματα των δύο νοτίων κλιτών του παραμορφώθηκαν ανεπανόρθωτα. Διατηρήθηκαν τα δωμάτια στο νοτιοανατολικό άκρο του ναού τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την φύλαξη επιτάφιων πλακών που αφαιρέθηκαν από τις παρακείμενες μεσαιωνικές εκκλησίες που είχαν μετατραπή σε τζαμιά κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πρόσφατα έγιναν επισκευές και επεμβάσεις με χρήματα του Προγράμματος Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών, εν αγνοία του Τμήματος Αρχαιοτήτων, ώστε ο ναός να είναι δυνατό να χρησιμοποιείται για διάφορες εκδηλώσεις.

Βιβλιογραφία

C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, v. I, Paris 1899, p. 150-162, pl. IX-XI, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 84 – 89, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 55-57.

1. Κάτοψη του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας. (σχ. C. Enlart).

2. Βορειοδυτική άποψη του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας. (σχ. C. Enlart).

1. Γενική άποψη της κάλυψης του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Μερική άποψη του εσωτερικού του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας από τα δυτικά. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Αποψη από τ' ανατολικά του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Μαρμαροθέτημα της αρχικής βασιλικής της Παναγίας Οδηγήτριας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Το περίθυρο της κεντρικής θύρας του βορείου τοίχου του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Ανάγλυφο στο κέντρο του μαρμάρινου ανωφλίου της κεντρικής εισόδου του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Άποψη από τα δυτικά του μέσου κλίτους του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

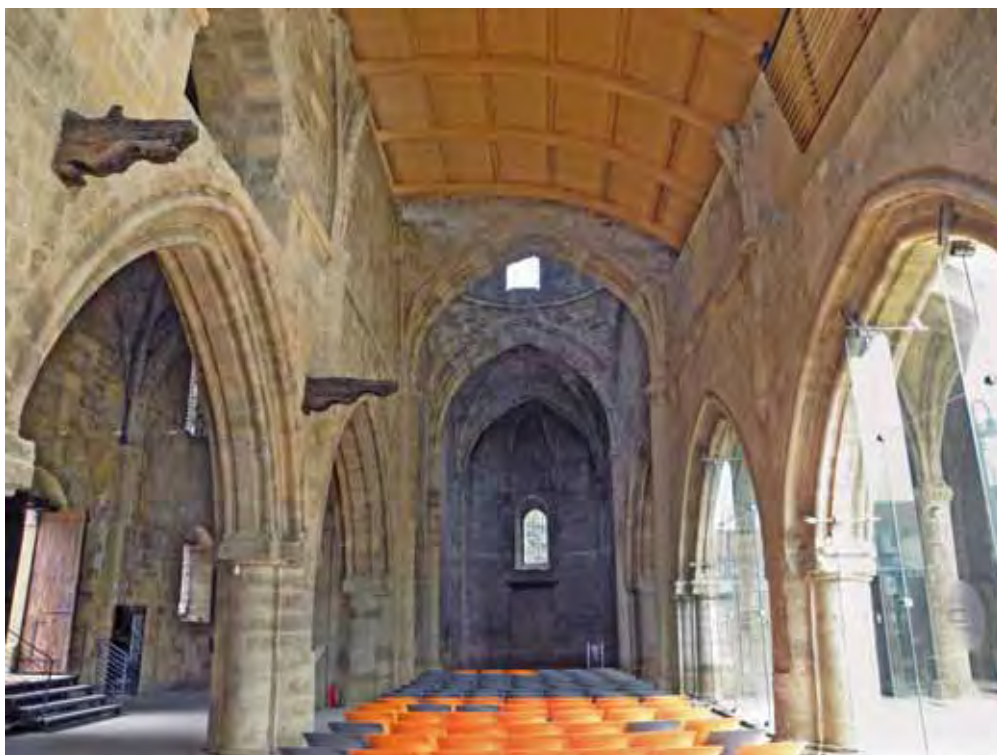

2. Άποψη του ανατολικού τμήματος του μέσου κλίτους του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Πρόσφατη κάλυψη του μέσου κλίτους του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας από Ιταλική Αποστολή.
(Αρχείο της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Κύπρου).

2. Πρόσφατη κάλυψη και επισκευή του μέσου κλίτους από Ιταλική Αποστολή του UNDP.
(Αρχείο Ιεράς Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου).

Λουρουτζίνα, Εκκλησία της Αγίας Μαρίνας

Στο κέντρο του χωριού υπήρχε ναός μονόκλιτος καμαροσκέπαστος αφιερωμένος στην Άγια Μαρίνα. Στο ναό υπήρχε εικόνα της Θεοτόκου του 16^{ου} αιώνα. Οι Τούρκοι αφαίρεσαν την αψίδα του ναού και τον μετέτρεψαν σε γκαράζ επισκευής αυτοκινήτων.

Στο ναό υπήρχαν ακόμη εικόνες της Παναγίας, του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, του Αγίου Νικολάου και της Αναστήλωσης των εικόνων οι οποίες είτε εκλάπησαν είτε καταστράφηκαν. Οι εικόνες εχρονολογούνται στον 16^ο – 18^ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 205, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1935, p. 329-330. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω, κατά το 1963*, Λευκωσία 1964, σ. 32.

Λουρουτζίνα, Εκκλησία του Αγίου Επιφανίου

Στα νοτιοανατολικά της Λουρουτζίνας, στη νεκρή ζώνη σήμερα, παραμένει απροσπέλαστος ο ναός του Αγίου Επιφανίου. Ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Είναι κτισμένος με αδρά πελεκημένους πωρόλιθους. Παρά τις προσπάθειες καταστροφής του (αφαιρέθηκαν τμήματα των τοίχων και της αφίδας) ο τρούλλος του ναού εξακολουθεί να παραμένει στη θέση του. Στο ναό εσώζοντο μέχρι το 1974 σπαράγματα τοιχογραφιών. Είναι άγνωστη η τύχη τους.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, 205, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1935, 329-330. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Νοτιοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Επιφανίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Βορειοανατολική άποψη του ναού του Αγ. Επιφανίου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Υπολείμματα τοιχογραφιών στο εσωτερικό του ναού του Αγίου Επιφανίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Υπολείμματα τοιχογραφιών στο εσωτερικό του ναού του Αγίου Επιφανίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα τοιχογραφιών στο εσωτερικό του ναού του Αγίου Επιφανίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Λουρουτζίνα, Εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος ήταν κτισμένος σε λόφο που δέσποζε του χωριού. Ανήκε στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο και κτίσθηκε τον 14^ο ή 15^ο αιώνα. Λέγεται ότι ήταν διακοσμημένος με τοιχογραφίες οι οποίες είχαν καλυφθεί με το πέρασμα των αιώνων από καπνιά και σκόνη και είχαν καταστεί δυσδιάκριτες. Το 1864 έγινε επισκευή του ναού και οι τοιχογραφίες καλύφθηκαν με ασβεστοχρίσματα που σε ορισμένα μέρη είχαν πέσει και ξαναήλθαν στο φως τοιχογραφίες. Η εκκλησία κατεδαφίσθη από τους Τούρκους όταν εκδιώχθηκαν και οι τελευταίοι Έλληνες κάτοικοι του χωριού το 1958.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 205, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1935, p. 329-330, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω, κατά το 1963*, Λευκωσία 1964, σ. 32.

Λυθράγκωμη, Η Εκκλησία της Παναγίας Κανακαριάς

Η εκκλησία της Παναγίας Κανακαριάς στη Λυθράγκωμη είναι κτισμένη στα ερείπια μιας ξυλόστεγης παλαιοχριστιανικής βασιλικής πιθανότατα του 5^{ου} αιώνα η οποία καταστράφηκε τον 7^ο ή 8^ο αιώνα κατά τη διάρκεια των Αραβικών επιδρομών. Από τη βασιλική αυτή, που είχε ελαφρά διαφορετικό προσανατολισμό από τη σημερινή εκκλησία, σώθηκε μόνο η αψίδα που ενσωματώθηκε στο σημερινό ναό, πράγμα όχι ασύνηθες στην Κύπρο, αφού και σ' άλλες εκκλησίες της Μέσης Βυζαντινής περιόδου, υπάρχουν ενσωματωμένες αψίδες Παλαιοχριστιανικών βασιλικών, όπως στις εκκλησίες, της Παναγίας Αγγελόκτιστης στο Κίτι, της Παναγίας Κυράς κοντά στο χωριό Λειβάδι της Καρπασίας, της Παναγίας Αχειροποιήτου στη Λάμπουσα και ίσως και σε άλλες εκκλησίες.

Η παλαιοχριστιανική βασιλική ήταν τρίκλιτη και είχε στα δυτικά νάρθηκα. Δεν εξακριβώθηκε αν είχε και αίθριο δυτικότερα του νάρθηκα, όπως οι άλλες παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Κύπρου γιατί δεν έγινε ανασκαφική έρευνα. Μετά την καταστροφή της, πιθανότατα τον 8^ο αιώνα, λόγω των Αραβικών επιδρομών και σεισμών, κτίστηκε στα ερείπιά της, μια βασιλική τρίκλιτη πάλι, κατά τον Α.Η.Σ. Megaw ξυλόστεγη πάλι, κατ' άλλους καμαροσκέπαστη στην οποία ενσωματώθηκε η αψίδα της ξυλόστεγης βασιλικής.

Τους πέντε κίονες που χώριζαν τα τρία κλίτη της βασιλικής, αντικατέστησαν τώρα ισχυροί πεσσοί που φέρουν μικρά ημικυκλικά τόξα με τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους τα κλίτη. Οι καμάρες ήταν κτιστές. Η καμάρα του μέσου κλίτους της βασιλικής ήταν πιο ψηλή από τις καμάρες των πλαγίων κλιτών και στη γέννηση της υπήρχαν μικρά παράθυρα που έδιναν λίγο φως στο εσωτερικό της εκκλησίας. Στα εσωρράχια των τόξων της βόρειας τοξοστοιχίας σώθηκε διάκοσμος που μπορεί να χρονολογηθεί στον 9^ο αιώνα. Ίσως στον αιώνα αυτό αν όχι νωρίτερα να οδηγεί και το σταυρόσχημο παράθυρο στο δυτικό τοίχο, το οποίο παρουσιάζεται και στη βασιλική στην Αγία Τριάδα της Γιαλούσας και τον ανατολικό τοίχο πάνω από την αψίδα του ναού της Αγ. Σολομονής κοντά στην Κώμη του Γιαλού. Σταυρόσχημο παράθυρο υπάρχει και ψηλά στο βόρειο τοίχο του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτζοβέντι, αλλά έχει άλλη μορφή. Στη μέση Βυζαντινή περίοδο προστέθηκε ο ακανόνιστος τυφλός τρούλλος πάνω από το ιερό βήμα.

Τον 12^ο αιώνα προστέθηκε στο μέσο κλίτος, ο τρούλλος που υπάρχει μέχρι σήμερα. Στα δυτικά προστέθηκε νάρθηκας το κεντρικό τμήμα του οποίου καλύπτεται με τρούλλο και τα πλάγια τμήματα με καμάρες με άξονα βορρά – νότο. Την ίδια εποχή ανοίχθηκε στο νότιο τοίχο θύρα μπροστά από την οποία κτίστηκε πρόπυλο που στηρίζεται σε κίονες. Οι νότιοι κίονες είναι ενσωματωμένοι σε κτιστούς πεσσούς. Το πρόπυλο καλύπτεται με τυφλό τρουλλίσκο. Τότε πιθανότατα οι εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων της εκκλησίας καλύφθηκαν με κονίαμα, σήμερα ξεβαμμένου πορφυρού χρώματος. Τμήμα του κονιάμα-

τος σώζεται ψηλά στο δυτικό τμήμα του νοτίου τοίχου.

Λόγω, προφανώς, ρωγμών που προκλήθηκαν από σεισμούς η αψίδα του ναού που έφερε τρία παράθυρα με έξεργο γλυπτό ημικυκλικό διάκοσμο, περιεβλήθη με ημικυκλικό τοίχο που έκλεισε τα δύο παράθυρα και άφησε μόνο το κεντρικό. Την ίδια ίσως εποχή για στήριξη του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας κτίσθηκε εσωτερικά τόξο που κάλυψε τμήμα του ψηφιδωτού διακόσμου της αψίδας. Τον 15^ο αιώνα έγινε εκτεταμένη διακόσμηση του ναού με τοιχογραφίες. Τον 18^ο αιώνα, λόγω φθοράς, έγιναν επισκευές στο δυτικό τοίχο της εκκλησίας και διεμορφώθη η σημερινή είσοδος στο νότιο άκρο όπως μας πληροφορεί η επιγραφή πάνω από την είσοδο: «1779 Χρυσάνθου Ιερομονάχου και Καθηγουμένου δαπάνης της οικοδομής Μαρτίου 1». Επισκευές έγιναν τότε και στον τρούλλο του μέσου κλίτους που είχε υποστεί φθορές το 1750. Τότε προφανώς εκτίσθη και ο δεύτερος ημικυκλικός τοίχος που περιέβαλε την αψίδα. Μικρότερες επισκευές έγιναν και το 1920 όποτε αφαιρέθηκε ο λίθινος θρόνος από το βήμα. Στις δεκαετίες του 1940 και του 1950 το Τμήμα Αρχαιοτήτων προχώρησε στη στερέωση της αψίδας και αφαίρεσε τους δύο νεώτερους ημικυκλικούς τοίχους που κάλυπταν εξωτερικά την αψίδα με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν τα τρία παράθυρα στον αρχικό ημικυλινδρικό τοίχο της αψίδας. Αφαίρεσε επίσης και το τόξο που κτίσθηκε στο εσωτερικό για στερέωση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας και έτσι αποκαλύφθηκε η πλατεία διακοσμητική ζώνη με μαιάνδρους και φύλλα άκανθας στην οποία περικλείονταν τα μέταλλα με τις μορφές των Αποστόλων. Επισκευές στην εκκλησία της Παναγίας Κανακαρίας έγιναν και κατά τη δεκαετία του 1960. Τότε αποκαταστάθηκε στην αρχική της μορφή η είσοδος από το νότιο άκρο στο μέσο κλίτος του ναού και επισκευάσθηκε η κεράμωση του ναού και αφαιρέθηκαν οι προσθήκες στο προστώο της νότιας εισόδου του ναού. Μικρή έρευνα έγινε εντός του βήματος για να διαπιστωθεί αν υπήρχε σύνθρονο στην αψίδα και αν εσώζετο το αρχικό δάπεδο. Δεν βρέθηκαν ίχνη συνθρόνου ή δαπέδου, βρέθηκαν όμως τεμάχια εντοίχιων ψηφιδωτών που είχαν πέσει από τον ανατολικό τοίχο πάνω από την αψίδα. Πάντως ο Ι. Συμυρνάφ, που μελέτησε τα ψηφιδωτά της αψίδας αναφέρει ότι στο κέντρο της αψίδας, το 1892 υπήρχε λίθινος θρόνος.

Ο διάκοσμος του ναού. Το τεταρτοσφαίριο της αψίδας της αρχικής βασιλικής και ο ανατολικός τοίχος του μέσου κλίτους ήταν διακοσμημένα με ψηφιδωτά. Ο διάκοσμος του ανατολικού τοίχου καταστράφηκε. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας, όμως, διασώθηκαν εκτεταμένα τμήματα του αρχικού διακόσμου, τα οποία βοηθούν στην αναπαράστασή του. Μέσα σ' ένα παραδεισιακό τοπίο, που υποδηλώνεται από την παρουσία δύο φοινικοδένδρων και άλλων χαμηλών πλατύφυλλων φυτών σε χρυσό βάθος, που υποδηλώνει τον ουράνιο χώρο εικονίζεται στο μέσο του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας η Θεοτόκος ένθρονη μετωπική να κρατεί τον Χριστό στα γόνατα της. Η ένθρονη Θεοτόκος με τον Χριστό περιβάλλεται από φωτεινή δόξα με τα χρώματα της ίριδας, ένα μοναδικό εικονογραφικό χαρακτηριστικό, που δεν παρουσιάζεται σε καμιά εντοίχια ή άλλη παράσταση της Θεοτόκου στη Βυζαντινή τέχνη. Το μοναδικό αυτό εικονογραφικό χαρακτηριστικό επιλέγηκε από τον ψηφοθέτη για να παραστήσει το χριστολογικό δόγμα που καθόρισαν η Γ' (431) και η Δ' Οικουμενικές (451) Σύνοδοι, ότι δηλαδή ο Χριστός ήταν τέλειος Θεός και τέλειος άνθρωπος και επομένως η Παρθένος Μαρία ήταν Θεοτόκος.

Από την άποψη αυτή το ψηφιδωτό της αφίδας της εκκλησίας της Παναγίας Κανακαρίας στη Λυθράγκωμη ήταν μοναδικό γι' αυτό και η καταστροφή του είναι ανεπανόρθωτη απώλεια.

Έξω από τη φωτεινή δόξα και χωρισμένοι από την κεντρική παράσταση από φοίνικες εικονίζονταν οι Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ, όρθιοι, γυρισμένοι προς την ένθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκο. Και ο μεν Γαβριήλ είχε καταστραφεί σχεδόν πλήρως. Μόνο το δεξί του χέρι εσώζετο απλωμένο προς την Θεοτόκο. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, όμως εσώζετο καλύτερα. Μέχρι το 1979 εσώζετο το κεφάλι και το στήθος, τμήμα του αριστερού βραχίονος και μεγάλα τμήματα των πτερυγών του.

Η παράσταση της ένθρονης βρεφοκρατούσας Θεοτόκου μεταξύ των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ περιβαλλόταν στο άκρο του τεταρτοσφαιρίου με μια πλατειά ζώνη άκανθας στην οποία υπήρχαν μετάλλια με τις μορφές των Αποστόλων. Η ζώνη αυτή περιεκλείετο από μια ιριδιζουσα ζώνη προς το άκρο του τεταρτοσφαιρίου και μια πλατύτερη ζώνη εσωτερικά διακοσμημένη με σχηματοποιημένα άνθη και γεωμετρικά σχήματα.

Αρχικά υπήρχαν 13 μετάλλια. Ένα στην κορυφή και εκατέρωθεν ανά έξι μετάλλια στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Το μετάλλιο της κορυφής και τα δύο μετάλλια που ακολουθούσαν στη νότια πλευρά, είχαν καταστραφεί, άγνωστο πότε. Στο μετάλλιο της κορυφής, εικονίζετο πιθανότατα ο Χριστός, όπως στο αρχιεπισκοπικό παρεκκλήσιο της Ραβέννας ή ο Σταυρός, ενώ στα δύο μετάλλια που είχαν καταστραφεί εικονίζονταν πιθανότατα οι Απόστολοι Πέτρος και Ιωάννης.

Στη βόρεια πλευρά εσώζοντο, από πάνω προς τα κάτω, οι Απόστολοι Παύλος, πολύ κατεστραμμένος, Ανδρέας, Ματθαίος, Θαδδαίος, Μάρκος και Θωμάς και στη νότια πλευρά (από πάνω προς τα κάτω), ο Φίλιππος, πολύ κατεστραμμένος, ο Λουκάς, ο Ιάκωβος και ο Βαρθολομαίος.

Παρόμοια ζώνη με μετάλλια που περιέχουν μορφές Αποστόλων υπάρχει στο ψηφιδωτό της αφίδας του Καθολικού της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά και στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας. Όμως υπάρχει διαφορά στην εκτέλεση των μεταλλίων. Ο ψηφοθέτης στην αφίδα της Παναγίας Κανακαρίας, σ' αντίθεση με τους ψηφοθέτες του Σινά και της Ραβέννας που παρουσιάζουν τις μορφές των Αποστόλων σε δίσκους, με τη χρήση του διαβαθμισμένου τόνου του μπλε δίδει τη μορφή *clipeus* μέσα στον οποίο είναι τοποθετημένη η μορφή του κάθε Αποστόλου.

Στο ψηφιδωτό όμως της αφίδας της Παναγίας της Κανακαρίας υπάρχουν και άλλες ιδιαιτερότητες, όπως η χρήση του πλατύφυλλου φοίνικα (*borassus flabellifer*), η οξυκόρυφη δόξα που περιβάλλει τον Χριστό και την Θεοτόκο, η μορφή της άκανθας ανάμεσα στα μετάλλια με τους Αποστόλους και η λιθοκόσμητη ταινία στην εσωτερική πλευρά του πλαισίου – ζώνης με τους Αποστόλους, που σπάνια συναντώνται την εποχή αυτή. Τα ψηφιδωτά του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας της εκκλησίας της Παναγίας στη Λυθράγκωμη με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και την έντονη επίδραση της τέχνης της Κωνσταντινουπόλεως χρονολογήθηκαν στις αρχές της βασιλείας του Ιουστινιανού του Μεγάλου, πιο συγκεκριμένα μεταξύ 526-530. Δυστυχώς τα μοναδικά αυτά ψηφιδωτά αφαιρέθηκαν με τρόπο βάρβαρο με αποτέλεσμα άλλα να καταστραφούν και άλλα να

υποστούν πολλές φθορές. Ήδη το 1979 ξένος κάτοικος της Κερύνειας πληροφόρησε προφορικά και γραπτώς το Τμήμα Αρχαιοτήτων για την καταστροφή των ψηφιδωτών. Ξένοι επισκέπτες, από τους οποίους ζητήθηκε να επισκεφθούν την εκκλησία της Παναγίας Κανακαρίας επιβεβαίωσαν την καταστροφή και μετέφεραν στο Τμήμα Αρχαιοτήτων τεμάχια ψηφιδωτών που βρήκαν στο δάπεδο του βήματος της εκκλησίας. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων κατήγγειλε την εξαφάνιση των ψηφιδωτών στη UNESCO, στα μεγαλύτερα Μουσεία της Ευρώπης και της Αμερικής και στους εγνωσμένου διεθνούς κύρους βυζαντινολόγους και ζήτησε τη βοήθεια τους για τον εντοπισμό των ψηφιδωτών.

Το 1984 εστάλησαν από τη Γερμανία, χωρίς αποστολέα, τα ψηφιδωτά του Λουκά και του Βαρθολομαίου σε πολύ κακή κατάσταση και δύο καινούργια μετάλλια που απεικόνιζαν το Λουκά και άλλο Απόστολο κατασκευασμένα από μίγμα παλαιών και νέων ψηφιδών. Το 1988 η έφορος του Μουσείου Paul Getty στο Malibu της Καλιφόρνιας Marion True ειδοποίησε τον τότε Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων Βάσο Καραγιώργη που βρισκόταν εκτός Κύπρου ότι κάποια έμπορος Έργων Τέχνης πρόσφερε στο Μουσείο Paul Getty τέσσερα ψηφιδωτά από την εκκλησία της Παναγίας Κανακαρίας αντί του ποσού των \$20,000.000. Ο Β. Καραγιώργης ειδοποίησε τον τότε Έφορο Αρχαίων Μνημείων για την εμφάνιση των ψηφιδωτών στο εμπόριο έργων τέχνης. Με τη σειρά του ο Έφορος Αρχαίων Μνημείων ζήτησε από το Υπουργείο Εξωτερικών, να διερευνήσει την υπόθεση και να φροντίσει μέσω της Πρεσβείας της Δημοκρατίας στην Ουάσιγκτον να εντοπίσει τα ψηφιδωτά. Αφού εντοπίστηκαν τα ψηφιδωτά και ο κάτοχός τους, η κυβέρνηση της Δημοκρατίας ανέθεσε σε Δικηγορικό οίκο της Αμερικής την προσαγωγή στη Δικαιοσύνη της κατόχου των ψηφιδωτών εμπόρου έργων Τέχνης Peg Goldberg από την Ινδιανάπολη. Στη διάρκεια της Δίκης ο τότε Διευθυντής του Ιδρύματος De Menil στο Houston του Τέξας αποκάλυψε ότι το 1984 ο έμπορος τέχνης στο Λονδίνο Γιάννης Πετσόπουλος που μεσολάβησε μεταξύ του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου, Aydin Dikmen για την πώληση των τοιχογραφιών που αφαιρέθηκαν από την εκκλησία του Αγίου Θεωνιανού κοντά στη Λύση, στο ίδρυμα De Menil, είδε, όταν επισκέφθηκαν το σπίτι του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου στο Μόναχο τα ψηφιδωτά της εκκλησίας της Παναγίας Κανακαρίας και εξοργισμένος ζήτησε από τον Dikmen να στείλει στην Κύπρο τα ψηφιδωτά. Ο Aydin Dikmen που ήθελε να πουλήσει τις τοιχογραφίες στο ίδρυμα De Menil υποσχέθηκε ότι θα επέστρεφε τα ψηφιδωτά στην Κύπρο. Έστειλε όμως τα ψηφιδωτά του Λουκά και του Βαρθολομαίου και τα δύο πλαστά. Λίγο αργότερα το 1986 ο Dikmen πούλησε στην Peg Goldberg αντί του ποσού των 900,000 δολαρίων τέσσερα ψηφιδωτά: το άνω μέρος του Χριστού που κρατούσε η Θεοτόκος στα γόνατα, αφού αφαίρεσε το σώμα της Θεοτόκου και το αριστερό της χέρι, τον Ιάκωβο, τον Ματθαίο και τμήμα του Αρχαγγέλου που βρισκόταν στα δεξιά της Θεοτόκου αφού αφαίρεσε το κάτω μέρος του στήθους και τα σωζόμενα τμήματα των πτερύγων του.

Το Δικαστήριο της Ιντιανάπολης στο οποίο προσέφυγε η Κυπριακή Δημοκρατία κι η Εκκλησία της Κύπρου, διέταξε την επιστροφή των ψηφιδωτών στο νόμιμο ιδιοκτήτη τους. Η Peg Goldberg εφείσβαλε την απόφαση του Δικαστηρίου της Ινδιανάπολης στο εφετείο του Σικάγου, το οποίο απέρριψε την προσφυγή και επικύρωσε την απόφαση του Δικαστηρίου της Ινδιανάπολης. Μετά και την επιβεβαίωση της απόφασης για επιστροφή

των ψηφιδωτών και από το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Ουάσιγκτον στο οποίο είχε προσφύγει η Golberg, τα ψηφιδωτά αυτά επιστράφηκαν στην Κύπρο και σήμερα, μετά τη συντήρησή τους, εκτίθενται στο Βυζαντινό Μουσείο του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου του Γ' στη Λευκωσία.

Οι διάφορες αρχιτεκτονικές φάσεις της εκκλησίας είχαν σαν επακόλουθο και την αναδιακόσμηση της με τοιχογραφίες. Δυστυχώς οι τοιχογραφίες που σώθηκαν είναι πολύ καταστρεμμένες. Τον 9^ο αιώνα έγινε διακόσμηση του μέσου κλίτους και της τοξοστοιχίας. Υπολείμματα της διακόσμησης αυτής είναι μια επιγραφή στη δυτική πλευρά του πρώτου από τα δυτικά πεσσού της νότιας πεσσοστοιχίας και ο διάκοσμος των εσωραχίων των τόξων της βόρειας πεσσοστοιχίας. Από τον 12^ο αιώνα εσώζοντο πολύ καταστρεμμένες τοιχογραφίες του Αρχαγγέλου Γαβριήλ στο νότιο κλίτος και της Αγίας Βαρβάρας στη δυτική πλευρά του δεύτερου από τα δυτικά πεσσού της βόρειας πεσσοστοιχίας κι ένα διακοσμητικό στη βόρεια πλευρά του μέσου κλίτους. Ενώ στον τοίχο του νότιου κλίτους σώθηκαν υπολείμματα ενός Αγίου Γεωργίου έφιππου. Κάτω από τον τρούλλο του μέσου κλίτους στο βόρειο τοίχο πάνω από τη βόρεια πεσσοστοιχία σώθηκαν τμήματα της σκηνής της Μέλλουσας κρίσης που χρονολογήθηκαν στον 14^ο αιώνα. Γύρω στο 1500 το μέσο κλίτος και το φουρνικό πάνω από το βήμα διακοσμήθηκαν ξανά με τοιχογραφίες. Στο φουρνικό σώθηκαν υπολείμματα του Χριστού Παντοκράτορα που περιεβάλλετο με τη Δέηση εκατέρωθεν της Ετοιμασίας. Η Θεοτόκος, ο Ιωάννης, ο Πρόδρομος και οι Άγγελοι εικονίζονταν στηθαίοι σε μετάλλια. Στα σφαιρικά τρίγωνα πιο κάτω εικονίζοντο οι Ευαγγελιστές. Στο νότιο τοίχο του βήματος εικονίζετο η Ανάληψη, ενώ στη δυτική πλευρά του τόξου πάνω από την είσοδο στο βήμα εικονίζετο ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου. Στη νότια πλευρά του τόξου που κτίσθηκε για να στηρίξει την καμάρα του ανατολικού τμήματος, είχε σωθεί σε υποφερτή κατάσταση η Γέννηση του Χριστού. Υπολείμματα τοιχογραφιών του Νιπτήρα και της Προδοσίας σώθηκαν στο ανατολικό τμήμα της καμάρας ενώ όρθιοι Άγιοι σώθηκαν στους πεσσούς και στους μακρούς τοίχους. Στο δυτικό τοίχο του μέσου κλίτους σώθηκαν μικρά τεμάχια της τοιχογραφίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Σε καλή σχετικά κατάσταση είχε σωθεί τοιχογραφία της Θεοτόκου στο τυφλό τόξο πάνω από την νότια είσοδο. Η Θεοτόκος εικονίζεται στον τύπο της Οδηγήτριας όμως η επιγραφή που την συνοδεύει χαρακτηρίζει την Θεοτόκο ως ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΚΑΝΑΚΑΡΗΑ.

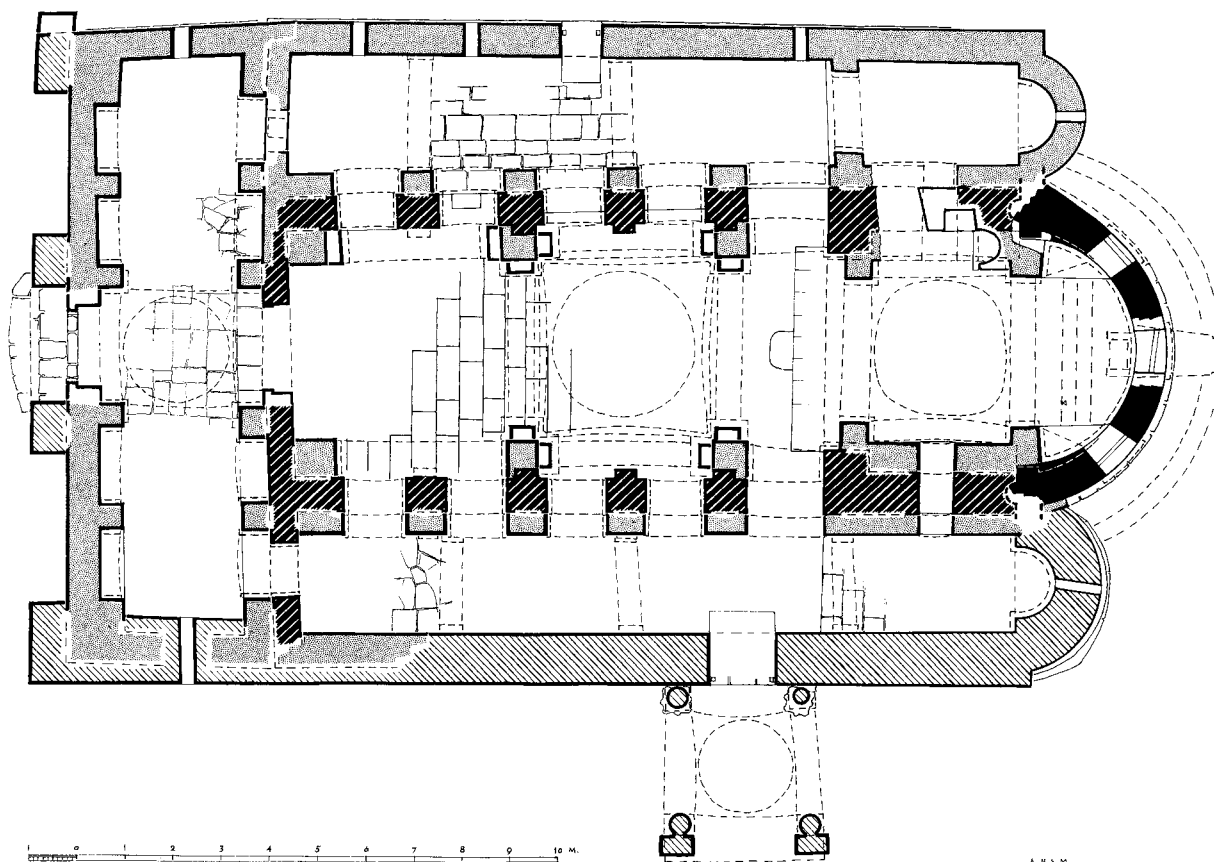
Οι Τούρκοι, εκτός από τα ψηφιδωτά αφαίρεσαν και τοιχογραφίες, όπως την Αγία Βαρβάρα, τμήμα της Γέννησης του Χριστού και τμήμα της Μέλλουσας κρίσης. Η τύχη των τοιχογραφιών αυτών είναι άγνωστη.

Βιβλιογραφία

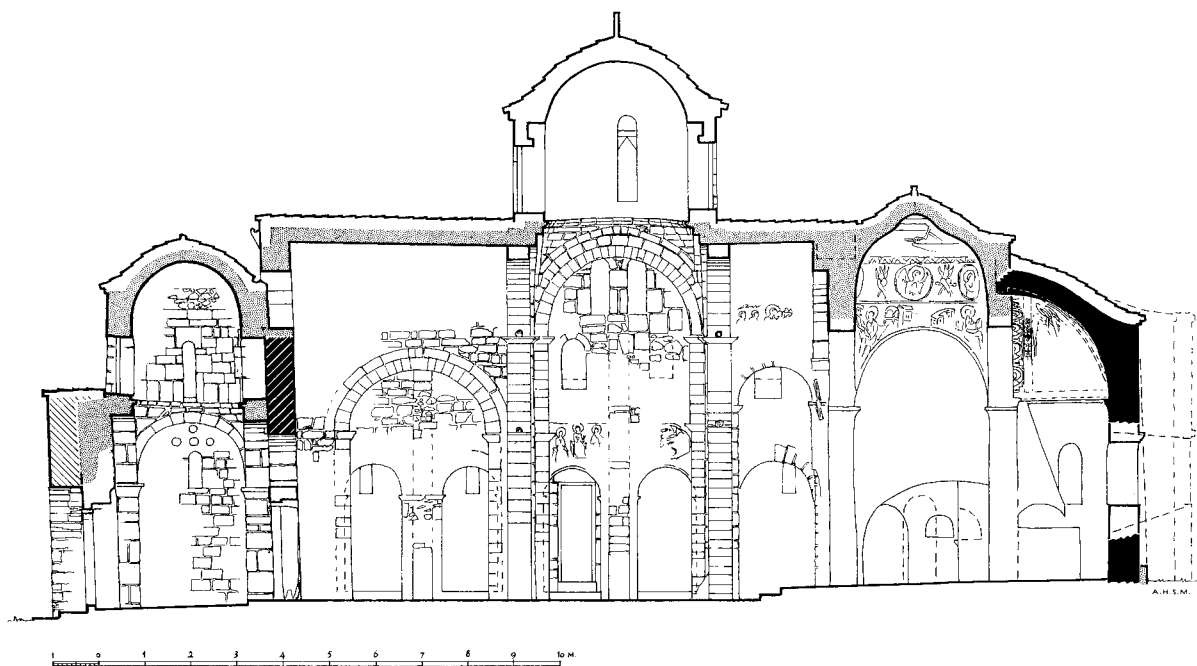
J. Smirnoff, Hristianskija mozaiki Kipra, *Vizantijskij Vremennik*, τ. 4(1897) σ. 1-93, Ελληνική Μετάφραση Α. Δεληγιάννη, *Εκκλησιαστικός Κήρυξ*, Λάρνακα, 1911.

Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*. Αθήνα 1935, εικ. 20-22, πίν. 32-33, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω, κατά τα έτη 1965-1966*, Λευκωσία 1967, σ. 29-32, Α. Παπαγεωργίου, *Οι Βυζαντινές τοιχογραφίες της Επαρχίας Αμμοχώστου*, *Ελληνικός Φιλολογικός Σύνδεσμος Αμμοχώστου*, Αμμόχωστος 1970, σ. 53-75, ιδιαίτερα σ. 54-55. Α.Η.Σ.

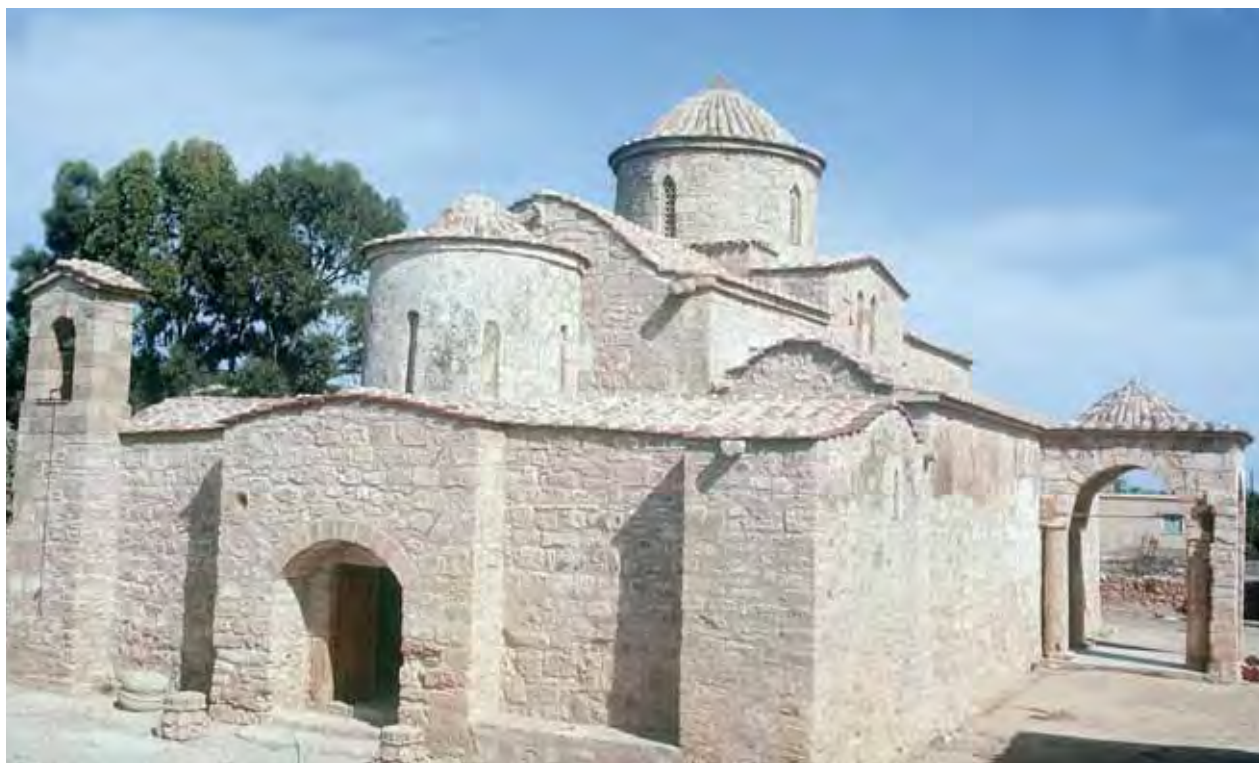
Megaw, E.F.W. Hawkins, *The Church of Panagia Kanakaria at Lythrankomi in Cyprus, its mosaics and frescoes*, Washington 1977, όπου όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία. *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6, σ. 231-233, A. H. S. Megaw, *Mosaici Parietali Paleobizantini di Cipro en XXXII Corso di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 1985, σ. 174-184, Ch. Chotzakoglou, *Christian Mosaics and Mural Paintings in the Occupied Areas of Cyprus*, in J. Chrysostomides, - Ch. Dendrinis (edit), *"The Sweet Land ..."*, *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Cymberley, Sussex, 2006, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη εν Κύπρω*, εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ, 2006, σ. 69-70.

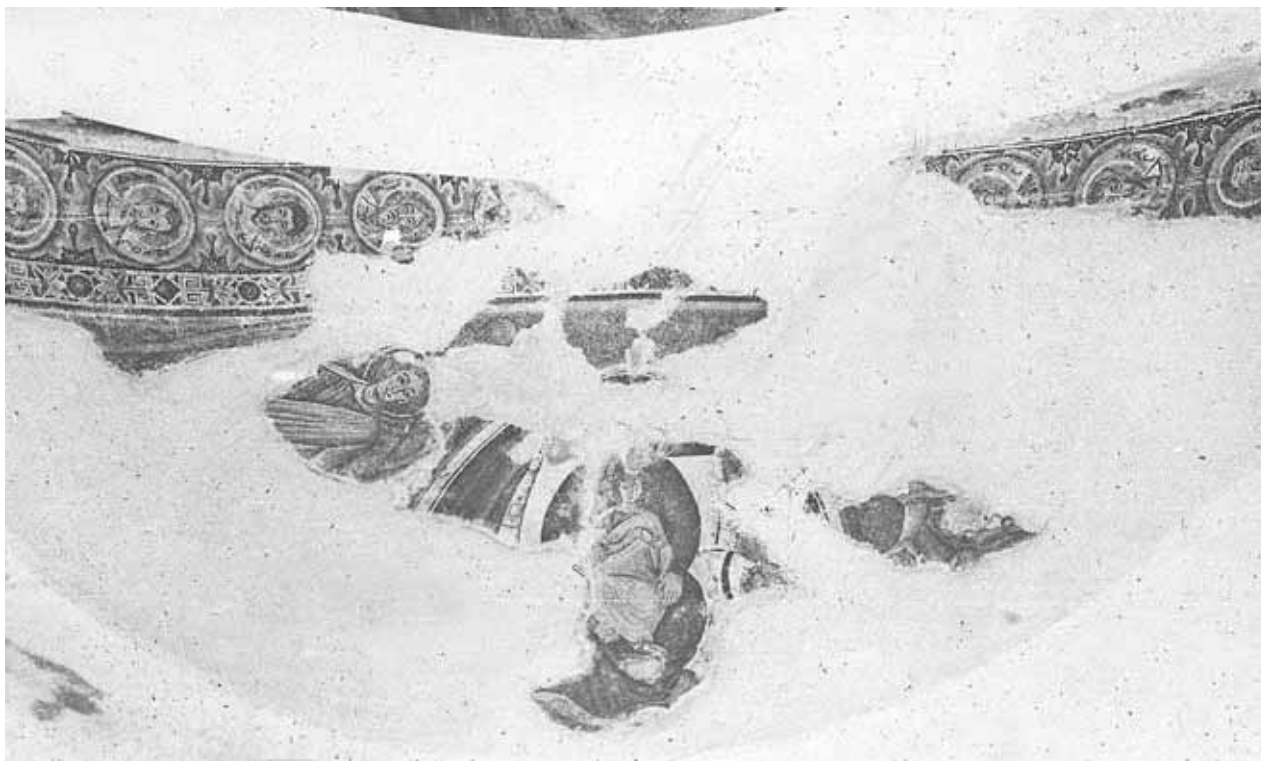
1. Κάτοψη του ναού της Παναγίας Κανακαρίας. (σχ. Α.Η.Σ. Megaw).

1. Τομή κατά μήκος του ναού της Παναγίας Κανακαρίας. (σχ. Α.Η.Σ. Megaw).

2. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Παναγίας Κανακαρίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Τα ψηφιδωτά του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας του ναού της Παναγίας Κανακαρίας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Άποψη του κεντρικού τμήματος των ψηφιδωτών του ναού της Παναγίας Κανακαρίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η Θεοτόκος μεταξύ των Αρχαγγέλων. Το κεντρικό τμήμα του ψηφιδωτού της αψίδας του ναού της Παναγίας Κανακαρίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Το τεταρτοσφαιρίο της αψίδας του ναού της Παναγίας Κανακαρίας, μετά την αφαίρεση των ψηφιδωτών. (φωτ. Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών).

1. Λεπτομέρεια των ψηφιδωτών του ναού της Παναγίας Κανακαρίας (οι Απόστολοι Ανδρέας, Ματθαίος και Θαδδαίος).
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Λεπτομέρεια των ψηφιδωτών του ναού της Παναγίας Κανακαρίας (οι Απόστολοι Θαδδαίος, Μάρκος, Θωμάς).
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Το άνω τμήμα του Χριστού. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού του ναού της Παναγίας Κανακαρίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ όπως ήταν πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Ευαγγελιστής Μάρκος. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού του ναού της Παναγίας Κανακαρίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Ευαγγελιστής Ματθαίος. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού του ναού της Παναγίας Κανακαρίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Απόστολος Βαρθολομαίος πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Απόστολος Θωμάς πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Απόστολος Ανδρέας πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Απόστολος Ιάκωβος πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Απόστολος Λουκάς στη θέση του πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Οι Απόστολοι Λουκάς, Ιάκωβος και Βαρθολομαίος στη θέση τους πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Άποψη από τα δυτικά, του εσωτερικού ναού της Παναγίας Κανακαριάς πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Το εσωτερικό του ναού της Παναγίας Κανακαριάς από τα δυτικά όπως είναι σήμερα. (φωτ. Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών).

1. Παναγία Κανακαρία. Τοιχογραφία πάνω από τη νότια είσοδο του ναού της Παναγίας Κανακαρίας πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η πιο πάνω τοιχογραφία όπως είναι σήμερα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Λύση, Εκκλησία του Αγ. Θεμωνιανού

Ο ναός του Αγίου Θεμωνιανού, ή Ευφημιανού κατά τους κατοίκους της Λύσης, βρίσκεται τρία περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Λύσης. Ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Οι τοίχοι του ναού είναι κτισμένοι με ακανόνιστους λίθους. Καταλήγει στ' ανατολικά σε ημικυκλική τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά αψίδα. Οι σχέσεις μήκους, πλάτους και ύψους του ναού είναι πολύ αρμονικές. Σήμερα η είσοδος βρίσκεται στο μέσο του νοτίου τοίχου. Αρχικά υπήρχε και άλλη είσοδος στον δυτικό τοίχο η οποία, άγνωστο πότε, έχει εντοιχισθεί.

Το εσωτερικό του ναού είχε διακοσμηθή ολόκληρο με τοιχογραφίες. Οι τοιχογραφίες όμως των καμαρών, των τοίχων και των εσωραχιών των τόξων είτε καταστράφηκαν είτε καλύφθηκαν με στρώμα γύψου. Μέχρι το 1974 διεκρίνοντο σπαράγματα τοιχογραφιών ψηλά στους τοίχους. Σε πολύ καλή κατάσταση εσώζοντο οι τοιχογραφίες στον τρούλλο και το τεταρτοσφαίριο της αψίδας.

Στον τρούλλο εικονίζετο ο Χριστός Παντοκράτωρ και γύρω απ' αυτόν η ζώνη με την Δέηση. Εκατέρωθεν της Ετοιμασίας η οποία περιβάλλεται με μάντορλα και δορυφορείται από δυο Αγγέλους, εικονίζονται στραμμένοι προς τον θρόνο η Θεοτόκος και ο Πρόδρομος δεόμενοι ακολουθούμενοι από πέντε σεβίζοντες Αγγέλους ο καθένας. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζετο η Θεοτόκος, όρθια μετωπική με τα χέρια υψωμένα σε δέηση και τον Χριστό σε μετάλλιο μπροστά στο στήθος της. Η Θεοτόκος εικονίζετο ιστάμενη σε υποπόδιο – μαξιλάρι. Εκατέρωθεν της Θεοτόκου εικονίζοντο οι Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ γυρισμένοι προς αυτήν σεβίζοντες. Στη βάση του τεταρτοσφαιρίου υπήρχε η κτητορική επιγραφή, της οποίας δυστυχώς η αρχή και το τέλος είχαν καταστραφεί, οι τοιχογραφίες τόσο του τρούλλου όσο και του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας εκαλύπτοντο με παχύ στρώμα καπνού και ακαθαρσίας με αποτέλεσμα να είναι σχεδόν αδιάγνωστες. Οι τοιχογραφίες καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων το 1972. Τότε αποκαλύφθηκε και η επιγραφή στη βάση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας.

...]Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ Π(ΑΤ)ΡΟΣ ΘΕΜΟΝΙΑΝΟΥ ΔΙΑ ΣΥΜΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΚ ΠΟΛΛΟΥ ΠΟΘΟΥ ΛΑΒΡΕΝΤΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧ(ΟΥ) ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ Π(Α)ΤΡΟΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΤΗΣ [...]. Δυστυχώς οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Θεμωνιανού αφαιρέθηκαν από τους Τούρκους Αρχαιοκάπηλους το 1980, σύμφωνα με την εφημερίδα Cumhuriyet ημερομηνίας 27.5.84. Σ' αντίθεση με τον βάρβαρο τρόπο που έγινε η αφαίρεση των ψηφιδωτών της αψίδας της εκκλησίας της Παναγίας Κανακαριάς, ακόμη και των τοιχογραφιών του ναού του Αντιφωνητή, οι τοιχογραφίες του τρούλλου και του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας του ναού του Αγίου Θεμωνιανού έγιναν με επαγγελματικό τρόπο με σκοπό την αποφυγή καταστροφής έστω και του ελάχιστου τεμαχίου. Οι τοιχογραφίες διαιρέθηκαν ανάλογα με τα πρόσωπα που εικονίζονται, εκείνες του τρούλλου σε 27 ομόκεντρους κύκλους και τραπεζιόσχημα τεμάχια με εξαιρετική ακρίβεια, και εκείνες του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας σε 11 τεμάχια.

Δυστυχώς κατά την αφαίρεση των τοιχογραφιών του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας οι Τούρκοι αρχαιοκάπηλοι κατέστρεψαν την επιγραφή που βρισκόταν στη βάση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας, ώστε να καταστή δυσχερές, κατά την αντίληψη τους, η εξακρίβωση της προέλευσης των τοιχογραφιών. Οι τοιχογραφίες εξήχθησαν παράνομα από την Κύπρο και κατέληξαν όπως και άλλες τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά της εκκλησίας της Παναγίας Κανακαρίας στα υποστατικά του Aydin Dikmen στο Μόναχο. Ο Aydin Dikmen, μέσω εμπόρου Τέχνης στο Λονδίνο, ζήτησε να πωλήσει τις τοιχογραφίες ισχυριζόμενος ότι τις έσωσε από μια καταστραμμένη εκκλησία της Ανατολίας. Όταν προσεγγίσθηκαν η Πρόεδρος του Ιδύματος De Menil και ο Διευθυντής του Μουσείου του Ιδρύματος στο Huston του Τέξας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, Walter Hopps, ενδιαφέρθηκαν να τις αγοράσουν. Προτού όμως αγοράσουν τις τοιχογραφίες, προφανώς επειδή δεν πίστεψαν ότι οι τοιχογραφίες προέρχονταν από την Ανατολία όπως ισχυριζέτο ο Aydin Dikmen, ζήτησαν το 1983, από τις πρεσβείες των Βαλκανικών χωρών, της Κύπρου και του Λιβάνου να πληροφορήσουν το Ίδρυμα De Menil αν οι τοιχογραφίες προέρχονταν από τις χώρες τους. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων αμέσως αναγνώρισε ότι οι τοιχογραφίες προέρχονταν από την εκκλησία του Αγίου Θεμωνιανού και απέστειλε μέσω της Πρεσβείας της Κύπρου στην Ουάσινγκτον τις σχετικές φωτογραφίες. Τότε το Ίδρυμα De Menil σε συνεννόηση με την Κυβέρνηση της Δημοκρατίας και την Αρχιεπισκοπή Κύπρου, αγόρασε τις τοιχογραφίες και ανέλαβε την δαπάνη για την συντήρησή τους. Με έγγραφη συμφωνία μεταξύ του Ιδρύματος και της Αρχιεπισκοπής Κύπρου το Ίδρυμα De Menil ανέλαβε να κτίσει στο Huston εκκλησία όμοια με εκείνη του Αγίου Θεμωνιανού στην οποία να εκθέσει τις τοιχογραφίες για είκοσι χρόνια. Μετά την παρέλευση των είκοσι χρόνων το Ίδρυμα De Menil θα επέστρεφε τις τοιχογραφίες στην Κύπρο. Όταν όμως εκτίσθη η εκκλησία στο Huston και οι τοιχογραφίες τοποθετήθηκαν σ' αυτήν μετέβη στο Huston ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος ο Α' για να τελέσει τα εγκαίνια του ναού και συμφώνησε να δώσει περαιτέρω παράταση για την επιστροφή των τοιχογραφιών. Έτσι αναμένεται ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Θεμωνιανού θα επιστραφούν στην Κύπρο το 2012. Πρόσφατα «άγνωστοι» κατέσκαψαν το δάπεδο και κατάστρεψαν τμήμα του βορείου τοίχου της εκκλησίας.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 331, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1972, Nicosia 1973, p. 13 fig. 38 – 39 *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6, σ. 7-8, Annemarie Weyl Carr-Laurence J. Morocco, *A Byzantine Masterpiece Recovered, The Thirteenth – Century Murals of Lysi, Cyprus*, University of Texas Press, 1991, Ch. Chotzakoglou, *Christian Mosaics and Mural Paintings, in the Occupied Areas of Cyprus. Preliminary Report on their Condition*, in J. Chrysostomides, Ch. Dendrinou "Sweet Land ...", *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley, Sussex, 2006, p. 106-107. Ε. Προκοπίου, *Ο Συνεπτιγμένος Σταυροειδής Εγγεγραμμένος ναός στην Κύπρο (9^{ος} – 12^{ος} αιώνας)* Λευκωσία, 2007, p. 55 – 56, εικ. 49 – 64, Ε. Κουσιάππας, *Άγιοι και εξωκκλήσια της Λύσης*, Λευκωσία 2004, p. 14-33. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Βορειοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Θεμωνιανού. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Τοιχογραφίες του τρούλλου του ναού του Αγ. Θεμωνιανού πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Παντοκράτωρ. Τοιχογραφία του τρούλλου του ναού του Αγίου Θεμωνιανού πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Παντοκράτωρ (λεπτομέρεια). Τοιχογραφία του τρούλλου του ναού του Αγίου Θεμωνιανού. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο τρούλλος του ναού του Αγίου Θεμωμανού μετά την αφαίρεση των τοιχογραφιών από τους Τούρκους. Διακρίνεται η διαίρεση των τοιχογραφιών για την αφαίρεση τους. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Θεοτόκος μεταξύ των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ. Τοιχογραφία της αφίδας του ναού του Αγίου Θεμωμανού πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Λεπτομέρεια των τοιχογραφιών και της επιγραφής της αφίδας του ναού του Αγίου Θεμωνιανού.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η αφίδα του ναού του Αγίου Θεμωνιανού μετά την αφαίρεση των τοιχογραφιών από τους Τούρκους.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Μάνδρες Αμμοχώστου, Μονή της Παναγίας Τοχνίου

Δεν είναι γνωστό πότε ιδρύθη η Μονή της Παναγίας του Τοχνίου που βρίσκεται πέντε περίπου χιλιόμετρα ανατολικά του χωριού Μάνδρες της Επαρχίας Αμμοχώστου. Τα Μοναστηριακά κτίρια, όπως συνήθως, δεν βοηθούν στην χρονολόγηση της ίδρυσης της Μονής. Σ' αυτά έχουν χρησιμοποιηθή αρχιτεκτονικά μέλη από την πρωτοβυζαντινή και τη Μεσοβυζαντινή περίοδο, που δεν είναι γνωστό από που προέρχονται. Τα μοναστηριακά κτίρια δεν είναι παλαιότερα του 17^{ου} – 18^{ου} αιώνα. Το Καθολικό (=ο ναός) της Μονής που είναι κτισμένο στην ανατολική πλευρά του περιβόλου της Μονής ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Οι παραστάδες, όμως, που στηρίζουν τα τυφλά τόξα κατά μήκος του βορείου και νοτίου τοίχου στο εσωτερικό του ναού δεν είναι ορθογωνικές όπως συνήθως στους ναούς του τύπου αυτού, άλλα κυλινδρικές όπως στο ναό της Παναγίας στο Τρίκωμο και τον ερειπωμένο ναό της Παναγίας Λαμπαδούς κοντά στο Μιτσερό, που χρονολογούνται στις αρχές του 12^{ου} αιώνα. Τα τόξα όμως που στηρίζουν οι παραστάδες όπως και οι καμάρες του ναού είναι οξυκόρυφες, όπως εκείνες, του ναού του Αντιφωνητή κοντά στην Καλογραία, με τον οποίο έχει κοινό στοιχείο τους κυλινδρικούς πεσσούς - παραστάδες και του ναού του Αγίου Βασιλείου κοντά στην Ξυλοτύμπου που χρονολογούνται στα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Ο ναός έχει εσωτερικές διαστάσεις 12,50 × 4,50μ. Η αψίδα έχει χορδή 2,80 και βέλος 1,60μ. Ο ναός έχει δύο θύρες μια στο μέσο του δυτικού και μια άλλη στο μέσο του νοτίου τοίχου. Ο τρούλλος του ναού έχει τέσσερα μικρά παράθυρα κατά τα σημεία του ορίζοντα, και η αψίδα τρία. Το ανατολικό και δυτικό παράθυρο του τρούλλου αντί να έχουν ημικυκλική επίστεψη έχουν οριζόντια κάλυψη. Αυτό όμως οφείλεται στις επανειλημμένες επεμβάσεις στην τοιχοδομία του ναού κατά την διάρκεια των αιώνων.

Ο ναός είχε διακοσμηθεί εσωτερικά με τοιχογραφίες, από τις οποίες ελάχιστες έχουν σωθεί. Σε καλή κατάσταση σώθηκε το Άγιο Μανδύλιο.

Το εικονοστάσιο του Καθολικού ήταν ξυλόγλυπτο, αλλά όχι επιχρυσωμένο. Σύμφωνα με τη ξυλόγλυπτη επιγραφή κάτω από την εικόνα της Παναγίας έγινε με δαπάνη του ηγουμένου της Μονής Διονυσίου το 1751 και ήταν έργο του ξυλογλύπτη Πέτρου Αναγνώστου. Τον ηγούμενο Διονύσιο αναφέρει και η ξυλόγλυπτη επιγραφή κάτω από την εικόνα του Χριστού.

Ελάχιστες αναφορές υπάρχουν για το μοναστήρι κατά τα χρόνια της Φραγκοκρατίας και Ενετοκρατίας. Αναφέρεται η Μονή στο υπόμνημα που υπέβαλε στις Βενετικές αρχές ανώνυμος στα τέλη του 15^{ου} αιώνα και που δημοσιεύθηκε από διαφορετικά χειρόγραφα από τους L. De Mas Latrie, στο έργο του *Histoire de Chypre sous le Princes de la Maison des Lusignans*, v. III, Paris 1855, p. 493 εξ. και τον N. Κυριαζή, *Η Κύπρος υπό τους Λουζιανούς*, *Κυπριακά Χρονικά*, τ. ΙΓ', 1937, σ. 50, 51 σε μετάφραση από χειρόγραφο που αντέγραψε ο Fr. Bunstron το 1533. Η Μονή αναφέρεται και από τον Αρχιεπίσκοπο της Κύπρου σαν ένα από τα μοναστήρια που υπάγονται στην Αρχιεπισκοπική Περιφέρεια.

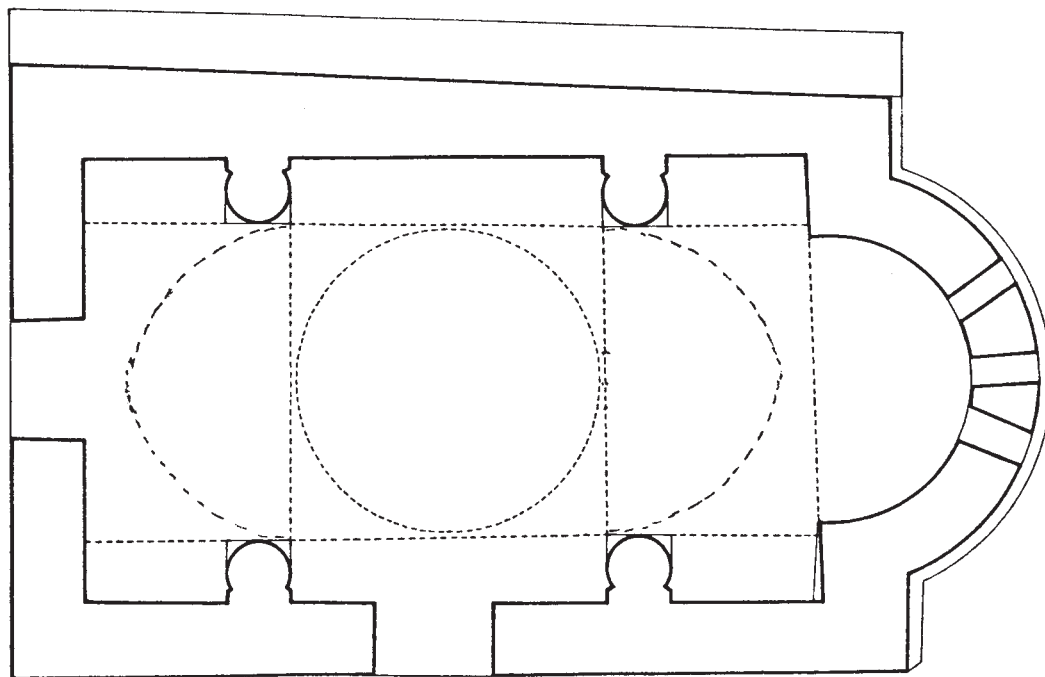
Στον κτηματικό κώδικα του 1773, καταγράφονται τα ιερά σκεύη και άμφια του ναού και τα έπιπλα και σκεύη της Μονής και η κτηματική της περιουσία.

Μετά την κατάληψη της περιοχής από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974 η Μονή ελεηλατήθη. Ο ναός εσυλήθη και εβεβηλώθη και το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο του ναού αφαιρέθη ή κατεστράφη. Η εκκλησία μετετράπη σε μάνδρα.

Η ξυλόγλυπτη θύρα του εικονοστασίου που δεν είχε ζωγραφισθεί βρέθηκε στην κατοχή του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο. Στην κατοχή του ίδιου του Αρχαιοκάπηλου βρέθηκαν και εικόνες του καθολικού.

Βιβλιογραφία

Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια, τ. 13, σ. 136, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus* 1969, Nicosia 1970, 9, fig. 26-27, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities Cyprus*, 1970, Nicosia 1971, p. 11, fig. 27-28, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities Cyprus*, 1971, Nicosia 1972, p. 11, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus* 1973, Nicosia 1974, p. 16, Ε. Προκοπίου. Ο Συνεπτυγμένος Σταυροειδής Εγγεγραμμένος ναός στην Κύπρο 9^{ος} -12^{ος} αιών. Λευκωσία 2007, σ. 65-74.

1. Κάτοψη του καθολικού της Μονής της Παναγίας του Τοχνίου. (σχ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η Μονή της Παναγίας του Τοχνίου από τα βόρεια, πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Βορειοανατολική άποψη του ναού της Μονής Τοχνίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η νότια πτέρυγα των μοναστηριακών κτηρίων από βορρά πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η νότια πτέρυγα της Μονής από τα βορειοδυτικά, πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η νότια πτέρυγα της Μονής από τα νοτιοδυτικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το Άγιο Μανδήλιο τοιχογραφία του αν. τοίχου πάνω από την αφίδα του ναού της Μονής της Παναγίας του Τοχνίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τοιχογραφία εσωραχίου τόξου του ναού της Μονής της Παναγίας του Τοχνίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα τοιχογραφίας του ναού της Μονής της Παναγίας του Τοχνίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Το άνω τμήμα του ξυλογλύπτου εικονοστασίου του ναού της Μονής της Παναγίας Τοχνίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το κεντρικό κάτω τμήμα του εικονοστασίου του ναού της Μονής της Παναγίας του Τοχνίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η ξυλόγλυπτη επιγραφή κάτω από την εικόνα της Παναγίας στο τέμπλο του ναού της Μονής της Παναγίας της Μονής του Τοχνίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Εικόνες σε ράφι στο βόρειο τοίχο του ναού της Μονής της Παναγίας του Τοχνίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Μαρκό, Εκκλησία της Αγίας Θέκλας

Η εκκλησία της Αγίας Θέκλας είναι μονόκλιτη καμαροσκέπαστη. Είναι κτισμένη με τετραγωνισμένους πωρόλιθους και αρχικά είχε τρεις εισόδους ανά μια στο βόρειο, το νότιο και δυτικό τοίχο. Η βόρεια είσοδος εντοιχίσθηκε σε νεώτερα χρόνια. Ο ναός κατέληγε σε ημικυκλική αφίδα. Ψηλά στον δυτικό και τον ανατολικό τοίχο πάνω από την αφίδα υπάρχει κυκλικός φωταγωγός. Πριν από την εγκατάλειψη του χωριού από τους κατοίκους του το 1885 η εκκλησία επεκτάθηκε στα δυτικά. Η προσθήκη ήταν καλυμμένη με μονοκλινή στέγη καλυμμένη με κεραμίδια. Ο ναός εκτίσθη στις αρχές του 16^{ου} αιώνα και διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες. Στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας εικονίζετο η Θεοτόκος μεταξύ των Αρχαγγέλων. Στον ημικυλινδρικό τοίχο της αφίδας εικονίζετο η κοινωνία των Αποστόλων και χαμηλότερα ιερουργούντες ιεράρχες. Τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση εσώζοντο στο δυτικό τοίχο, όπως η Σταύρωση του Χριστού και η Προδοσία. Τοιχογραφίες ή μάλλον μεγάλα τμήματα τοιχογραφιών εσώζοντο μέχρι το 1974 στην καμάρα και τους τοίχους του ναού.

Στο ναό υπήρχαν σημαντικές εικόνες του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Ανάμεσα στις εικόνες αυτές η Έγερσις του Λαζάρου, η Γέννηση του Χριστού, ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, η Ανάληψις του Χριστού και η Κοίμησις της Θεοτόκου, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος του 1739, ο Άγιος Νικόλαος, η Θεοτόκος Οδηγήτρια 16^{ου} αιώνα, άλλη εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, έργο του ζωγράφου Ιωαννικίου του 1672. Ο Χριστός Μέγας Αρχιερέυς του 17^{ου} -18^{ου} αιώνα, η μικρή εικόνα του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου του 18^{ου} αιώνα, βημόθυρα ξυλόγλυπτα διακοσμημένα με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου πάνω, και τους Αγίους Βασίλειο, Χρυσόστομο, Γρηγόριο τον Θεολόγο και τον Άγιο Νικόλαο, κάτω, του 17^{ου} αιώνα.

Τον Αύγουστο του 1974 η περιοχή κατελήφθη από τα Τουρκικά στρατεύματα και έκτοτε στρατοκρατείται. Η εκκλησία της Αγίας Θέκλας εσυλήθη και εβεβηλώθη και αργότερα μετετράπη σε αχυρώνα και ορνιθώνα. Οι εικόνες εκλάπησαν. Μια από τις εικόνες στην οποία εικονίζονταν οι Άγιοι Παύλος, Πέτρος και Αντώνιος βρέθηκε στην κατοχή του Τούρκου αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μοναχό. Δεν είναι γνωστή η τύχη των τοιχογραφιών.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, σ. 339, *Αρχείο Αρχιεπισκοπής* (καταγραφή εικόνων το 1947), *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5, σ. 377, Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Νότια όψη του ναού της Αγίας Θέκλας στο Μαρκό. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Αγίας Θέκλας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Το εικονοστάσιο του ναού της Αγίας Θέκλας πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Μηλιά, Μονή της Παναγίας Αυγασίδας

Η Μονή της Παναγίας Αυγασίδας βρίσκεται 15 χιλιόμετρα, περίπου, στα βορειοδυτικά της Αμμοχώστου κοντά στο χωριό Μηλιά. Αποτελείται από δυο χωριστά συμπλέγματα μοναστηριακών κτιρίων και το καθολικό που ήταν δίκλιτο. Το μοναστηριακό συγκρότημα που βρίσκεται βορείως του καθολικού και έχει τη μορφή Γ είναι πιο παλιό από το μοναστηριακό συγκρότημα σε σχήμα Π που βρίσκεται στ' ανατολικά του Καθολικού. Το μοναστηριακό συγκρότημα σε σχήμα Π φαίνεται ότι κτίσθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Δεν είναι γνωστό, πότε και από ποιον ιδρύθη η Μονή της Παναγίας Αυγασίδας. Η Μονή αναφέρεται για πρώτη φορά ανάμεσα στα Casali της Επαρχίας Αμμοχώστου σε περιγραφή της Κύπρου του τέλους του 15^{ου} αιώνα που αντεγράφη από τον Franc Bustron στις 14 Δεκεμβρίου 1533. Ελληνική μετάφραση της περιγραφής αυτής από τα Ιταλικά δημοσίευσε ο Ν. Κυριαζής στο περιοδικό «Κυπριακά Χρονικά» που εξέδιδε ο ίδιος. Αναφέρεται ακόμη από άλλο αντίγραφο του αρχικού χειρογράφου που δημοσίευσε ο L. de Mas Latrie στο έργο του Histoire de l'île de Chypre. Ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός αναφέρει τη Μονή της Παναγίας Αυγασίδας ανάμεσα στις Μονές που υπάγονταν στον Αρχιεπισκοπικό θρόνο. Ο Β. Μπάρσκυ δεν την αναφέρει.

Η Μονή είναι πολύ παλαιότερη. Ο C. Enlart χρονολόγησε το Καθολικό και το Μοναστηριακό συγκρότημα βορείως του καθολικού στον 15^ο αιώνα. Στην πραγματικότητα στον 15^ο αιώνα ανάγεται το βόρειο κλίτος και τα δύο γοτθικά τόξα που ενώνουν τα δύο κλίτη. Στο ναό υπήρχε επιτύμβια πλάκα με μισοκατεστραμμένη ελληνική επιγραφή που κατά τον C. Enlart, εχρονολογείτο στο Σεπτέμβριο του 1482. Μόνο μικρά τεμάχια της πλάκας αυτής ε σώζοντο μέχρι το 1974. Στην πραγματικότητα ο αρχικός ναός της Μονής που καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του νοτίου κλίτους είναι πολύ παλαιότερος και μπορεί να χρονολογηθεί στον 12^ο αιώνα. Ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο και τα τόξα και οι καμάρες του ήσαν ημικυκλικές. Τον 15^ο αιώνα προσετέθη το βόρειο κλίτος το οποίο εκαλύπτετο με σταυροθόλια. Τότε ο βόρειος τοίχος του αρχικού ναού αντικαταστάθηκε με δύο ισχυρά γοτθικά τόξα που εστηρίζοντο σε ένα ισχυρό κτιστό πεσσό και ισχυρές παραστάδες προσκολλημένες στο δυτικό και ανατολικό τοίχο. Τότε επεκτάθηκε και στα δυτικά. Τον 16^ο αιώνα, κατά τον C. Enlart, προστέθηκαν τέσσερις ισχυρές αντηρίδες, 3 τοξωτές στον δυτικό τοίχο και μια στο βόρειο τοίχο.

Στον τρούλλο του νοτίου κλίτους ε σώζοντο σε πολύ καλή κατάσταση τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα. Στο κέντρο του τρούλλου σε ιδιαίτερη κοιλότητα, όπως στον ανατολικό τρούλλο του ναού της Παναγίας Κανακαριάς στη Λυθράγκωμη, το Καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη, το ναό των Αγίων Αποστόλων στο Πέρα Χωριό κ. α., εικονίζετο ο Παντοκράτωρ και γύρω απ' αυτόν η Δέηση με χορούς Αγγέλων. Χαμηλότερα εικονίζοντο οι Απόστολοι καθήμενοι επί θρόνων όπως στον τρούλλο του ναού του Αντιφωνητή κοντά στην Καλογραία. Σπαράγματα τοιχογραφιών υπήρ-

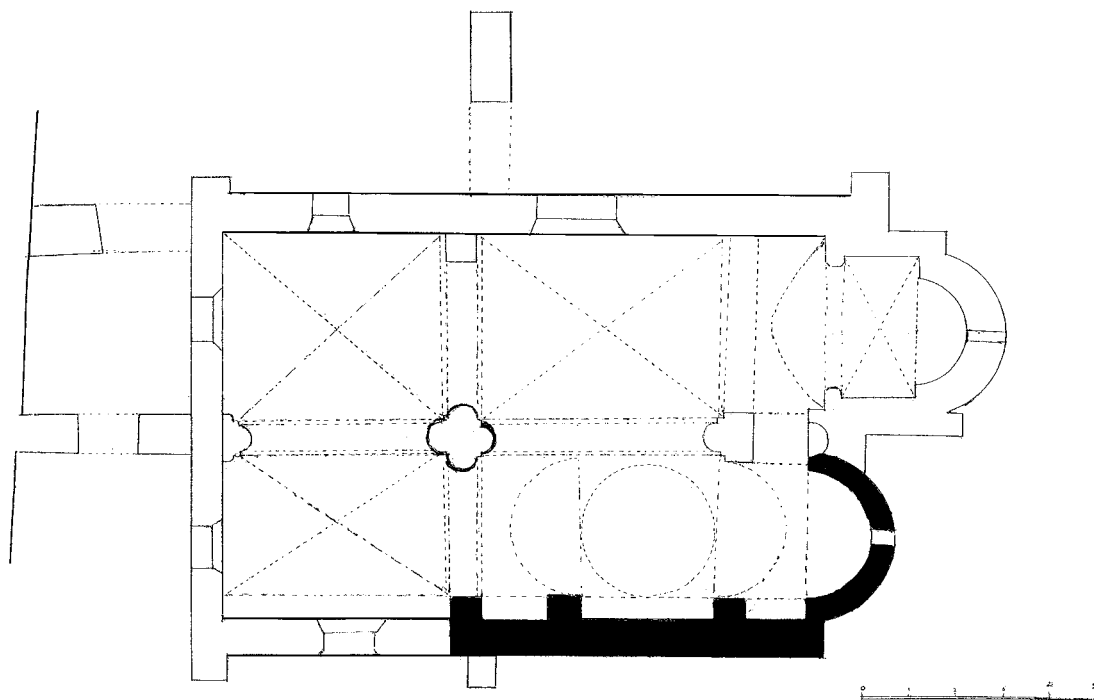
χαν σε διάφορα σημεία των τοίχων του Καθολικού.

Λίγες πληροφορίες για τη μεταγενέστερη ιστορία της Μονής μας δίνουν οι επιγραφές σε εικόνες και στο εικονοστάσιο του Καθολικού. Σε εικόνα που βρισκόταν στο ιερό βήμα, στην οποία προφανώς εικονίζετο η Θεοτόκος, που κατεστράφη υπήρχαν ολόγυρα εικόνες των προφητών (Εικών, Άνωθεν οι Προφήται του 14^{ου} – 15^{ου} αιώνα). Στο εικονοστάσιο του βορείου κλίτους υπήρχε η εικόνα Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης του 16^{ου} αιώνα, η οποία είχε μεταφερθεί πριν από την Τουρκική εισβολή στη Λευκωσία για συντήρηση και έτσι σώθηκε. Για τον ίδιο λόγο σώθηκε και η εικόνα του Χριστού που βρισκόταν στο εικονοστάσιο του βορείου κλίτους. Η εικόνα αυτή χρονολογείται στα 1729 σύμφωνα με την ακόλουθη επιγραφή: «ΑΨΚΘ Μηνί Σεπτεμβρίω Αρχιερατεύοντος του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου κ. κ. Σιλβέστρου».

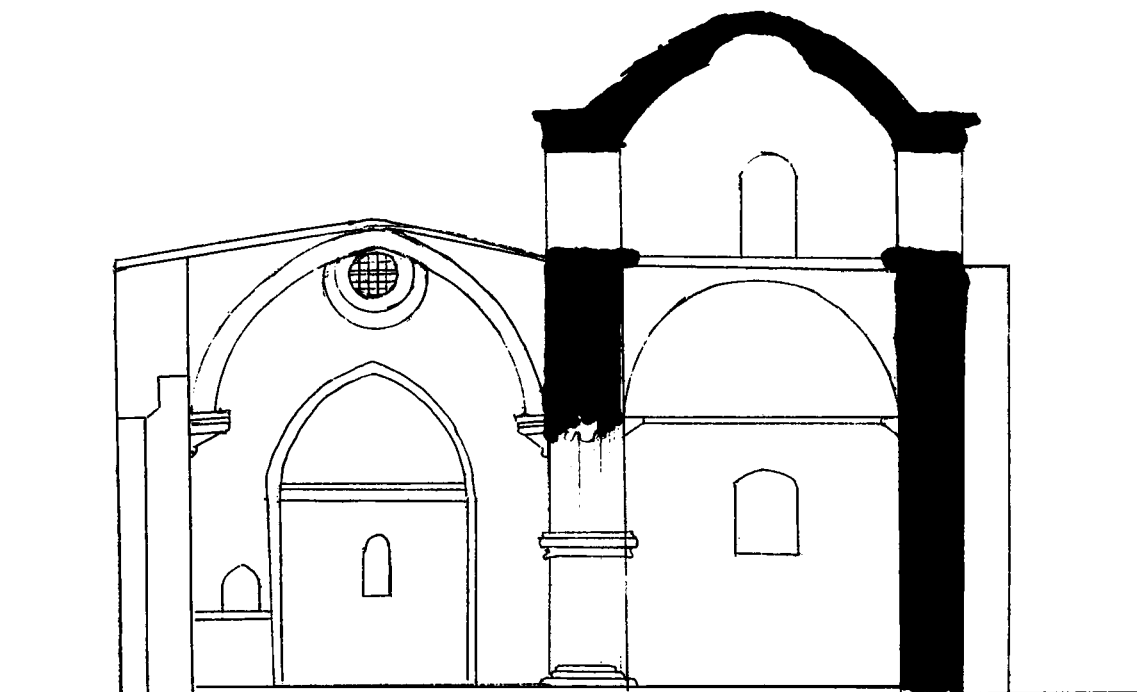
Το 1763 ο Αρχιεπίσκοπος Παΐσιος αφιέρωσε την εικόνα του Χριστού. Η εικόνα αυτή ήταν τοποθετημένη στο εικονοστάσιο του αρχικού ναού. Το 1759 ήταν χρονολογημένη η εικόνα των Αγίων Τρύφωνος, Ευσταθίου και Ιουλιανού έργον του ζωγράφου Ιερομονάχου Ιωαννικίου. Το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο του αρχικού ναού εχρυσώθη το 1781 από τους ζωγράφους Αρχιμανδρίτη Λεόντιο και Πρωτοσύγκελλο Φιλάρετο της Μονής του Αγίου Ηρακλειδίου σύμφωνα με την επιγραφή που υπήρχε στην ποδέα κάτω από την εικόνα του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Σύμφωνα με την επιγραφή οι δύο αυτοί ζωγράφοι ζωγράφισαν την Σταύρωση και τα λυπηρά στην κορυφή του εικονοστασίου, τα βημόθυρα, το Δωδεκάορτο και το Αποστολικό, τις εικόνες της Θεοτόκου, του Προδρόμου, του Ταξιάρχου (Αρχαγγέλου Μιχαήλ), του Αγίου Γεωργίου, τους τέσσερις Ευαγγελιστές και τον άμβωνα. Δυστυχώς το εικονοστάσιο και οι εικόνες που έχουν αναφερθεί εκλάπησαν από τους Τούρκους οι οποίοι δεν αρκέστηκαν σ' αυτό αλλά κατεδάφισαν και το καθολικό ώστε σήμερα ούτε η θέση του να μην αναγνωρίζεται διότι έχουν μετακινήσει και τους λίθους των τοίχων, των σταυροθολίων και του τρούλλου του ναού. Η μονή έχει μετατραπεί σε μάνδρα προβάτων.

Βιβλιογραφία

C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, Paris 1899, v. I, p. 410-412. G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 240, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, 424, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities Cyprus*, 1968, 10, fig. 8-9, Α. Παπαγεωργίου, *Οι Βυζαντινές Τοιχογραφίες της Επαρχίας Αμμοχώστου*, *Ελληνικός Φιλολογικός Σύνδεσμος Αμμοχώστου*, 1969, Αμμόχωστος 1970, σ. 63 εικ. 6. Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1967-1968*, Λευκωσία 1970, σ. 75-78, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3, σ. 63, Ch. Chotzakoglou, *Christian Mosaics and Mural Paintings in the Occupied Area of Cyprus. Preliminary Report on their Condition in J. Chrysostomides. Ch. Dendrinos (ed.) "Sweet Land ...", Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley 2006, p. 122.

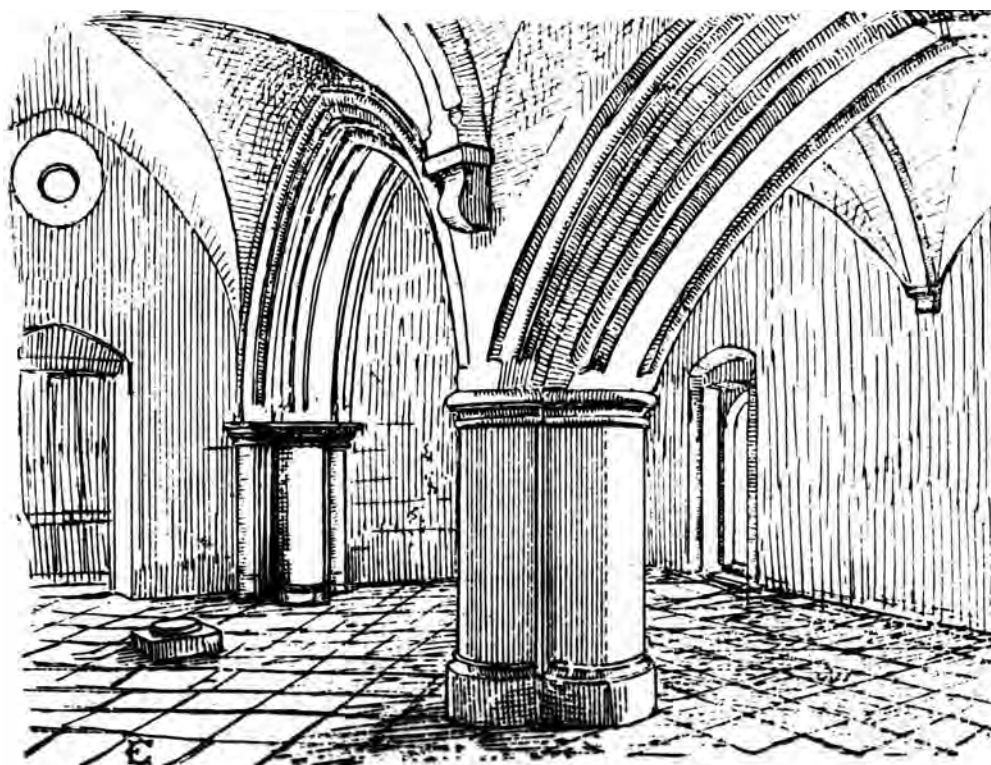
1. Κάτοψη του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (σχ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Τομή κατά πλάτος του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (σχ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Άποψη από τ' ανατολικά του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το εσωτερικό του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (Σχέδιο C. Enlart).

1. Τα διαχωριστικά τόξα του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Άποψη των μοναστηριακών κτισμάτων της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τοιχογραφίες του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο Παντοκράτωρ. Τοιχογραφία του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Λεπτομέρεια της Μεγάλης Δέησης και των Αποστόλων. Τοιχογραφίες του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η Μεγάλη Δέηση (λεπτομέρεια) και Απόστολοι καθήμενοι. Τοιχογραφίες του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τοιχογραφίες του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Τοιχογραφίες του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τοιχογραφίες (λεπτομέρεια) του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Οι Απόστολοι Θωμάς και Βαρθολομαίος. Τοιχογραφίες του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Οι Απόστολοι Ιάκωβος και Ιωάννης. Τοιχογραφίες του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Τοιχογραφίες του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Το «τετράμορφον». Τοιχογραφία του τρούλλου του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Εικόνα «Άνωθεν οι Προφήται», (14ος-15ος αιώνας), του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αυγασίδος.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Λεπτομέρεια της εικόνας, «Άνωθεν οι Προφήται» του καθολικού της Μονής της Παναγίας της Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

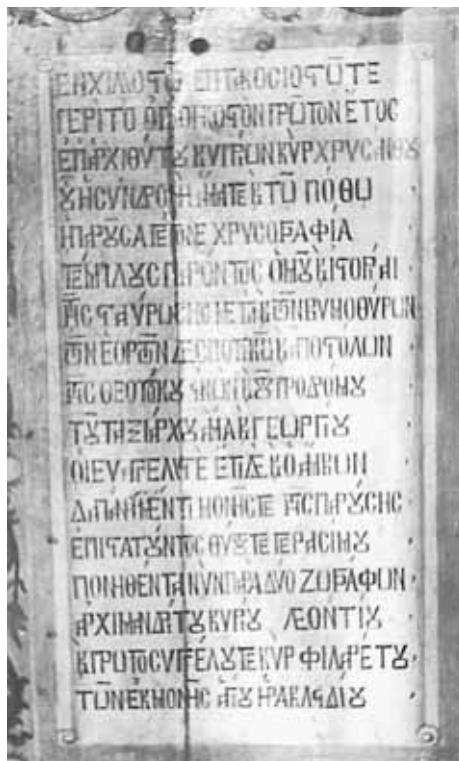
2. Λεπτομέρεια της εικόνας, «Άνωθεν οι Προφήται» του καθολικού της Μονής της Παναγίας της Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Λεπτομέρεια της εικόνας, «Άνωθεν οι Προφήται» του καθολικού της Μονής της Παναγίας της Αυγασίδος.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Λεπτομέρεια της εικόνας, «Άνωθεν οι Προφήται» του καθολικού της Μονής της Παναγίας της Αυγασίδος.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η επιγραφή του εικονοστασίου που αναφέρεται στη ζωγράφιση των εικόνων του Καθολικού της Μονής της Παναγίας της Αυγασίδος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η εικόνα της Παναγίας Αυγασίδος, 18^{ος} αιώνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Μόρφου, Εκκλησία του Αγίου Μάμα

Ο ναός του Αγίου Μάμα στη Μόρφου ανήκει στον ονομασθέντα φραγκοβυζαντινό ρυθμό. Συνδυάζει τη γοτθική βασιλική με τον βυζαντινό τρούλλο. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 18,40μ. × 12μ. περίπου χωρίς την ημικυκλική αφίδα που προεξέχει στ' ανατολικά. Η αφίδα έχει χορδή 4,50μ. και βέλος 2,60μ. περίπου. Πέντε κυλινδρικοί κίονες χωρίζουν το ναό σε τρία κλίτη. Ο τρούλλος επικάθεται στην ανατολική και δυτική καμάρα και σε αβαθή τυφλά τόξα που υψώνονται πάνω από τη βόρεια και νότια τοξοστοιχία. Τα τόξα που ενώνουν τους κίονες ξεκινούν από ψευδογοτθικά κιονόκρανα και είναι ημικυκλικά. Αντίθετα οι καμάρες είναι ελαφρά οξυκόρυφες. Ο ναός του Αγίου Μάμα μοιάζει με το καθολικό της Μονής του Αγίου Νεοφύτου. Διαφορές παρατηρούνται μόνο στα κιονόκρανα των κίωνων, στα παράθυρα και στις εσωτερικές διαστάσεις. Το Καθολικό της Μονής του Αγίου Νεοφύτου είχε νάρθηκα ο οποίος αργότερα ενσωματώθηκε στο ναό με την κατεδάφιση του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού. Αντίθετα ο ναός του Αγίου Μάμα εστερείτο νάρθηκος και αργότερα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εφοδιάστηκε με ανοικτή στοά στη βόρεια και τη δυτική πλευρά και με κωδωνοστάσιο. Παλαιότερο είναι το καθολικό της Μονής του Αγίου Νεοφύτου που κτίστηκε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, ενώ ο ναός του Αγίου Μάμα κτίστηκε, φαίνεται, κατά τα τέλη της Ενετοκρατίας στην Κύπρο, γι' αυτό και δεν διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες.

Ο ναός του Αγίου Μάμα στη Μόρφου έχει τρεις εισόδους. Η κύρια είσοδος είναι η δυτική που έχει πλάτος 2μ. Η βόρεια είσοδος έχει πλάτος 1,60μ. και η νότια 1,40μ. Ο ναός φωτίζεται από ένα παράθυρο στην αφίδα, από τέσσερα παράθυρα στο βόρειο και τέσσερα στο νότιο τοίχο, ένα τρίλοβο παράθυρο ψηλά στο δυτικό τοίχο και οκτώ παράθυρα στον τρούλλο. Η τοιχοδομία αποτελείται από καλά τετραγωνισμένους πωρόλιθους. Από πωρόλιθους είναι κατασκευασμένοι και οι κίονες και τα κιονόκρανα τους καθώς και τα τόξα, οι κάμαρες και ο τρούλλος. Στο μέσο περίπου του βορείου τοίχου ανοίγεται τυφλό τόξο με περίτεχνο διάκοσμο που στεγάζει τη λεγόμενη σαρκοφάγο του Αγίου Μάμα. Το εικονοστάσιο του ναού του Αγίου Μάμα ανήκει στο 16^ο αιώνα, αλλά έχει υποστή μεταγενέστερες επεμβάσεις. Οι τοιχογραφίες στις δυτικές πλευρές των δύο πώρινων κίωνων που είναι ενσωματωμένοι στο εικονοστάσιο είναι μεταγενέστερες. Η Αγία Τράπεζα του ναού είχε διακοσμηθεί, σύμφωνα με ανακοίνωση του Αρχαιολόγου Χριστόδουλου Χατζηχριστοδούλου από τον ιερογράφο Σίλβεστρο που μέχρι πρόσφατα ήταν γνωστός μόνο από μια εικόνα του, τη Θεοτόκο Φιλοχιώτισσα, από το ναό της Αγίας Μαρίας Φιλούσας Κελοκεδάρων. Η εικόνα αυτή σήμερα βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Μητρόπολης Πάφου.

Ο ναός του Αγίου Μάμα είναι κτισμένος στα ερείπια δύο βασιλικών και ενός μικρότερου ναού που εκτίσθη στα ερείπια των δύο βασιλικών κατά την περίοδο των Αραβικών επιδρομών (7^{ος} – 10^{ος} αιώνας). Τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1958 όταν επρόκειτο να αντικατασταθή το δάπεδο του ναού δόθηκε η ευκαιρία στο Τμήμα Αρχαιο-

τήτων να ερευνήσει το χώρο στον οποίο είναι κτισμένος ο ναός. Οι έρευνες έφεραν στο φως σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα που αποδεικνύουν την συνέχεια της χριστιανικής λατρείας από τον 4^ο ή 5^ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας. Στο μέσο κλίτος του ναού και μεταξύ του 3^{ου} και του 5^{ου} κίονος από τ' ανατολικά των δύο κιονοστοιχιών, αποκαλύφθηκε τμήμα αψίδας και νοτιότερα μεταξύ του 3^{ου} και του 4^{ου} κίονος της νότιας κιονοστοιχίας τμήμα του ανατολικού τοίχου και μικρό τμήμα στυλοβάτη (;) ή τοίχου που δεν έχει διευκρινισθή λόγω μεγάλης καταστροφής. Δυστυχώς η έρευνα δεν συνεχίσθη και εκτός του ναού. Από τα ελάχιστα υπολείμματα που αποκαλύφθηκαν φαίνεται ότι εκεί υπήρχε αρχικά μια μικρή βασιλική της οποίας ούτε το πλάτος, ούτε το μήκος έγινε δυνατό να καθορισθή. Η αψίδα είχε χορδή 4,60μ. και βέλος 2,30μ.

Μετά την καταστροφή της πρώτης αυτής βασιλικής εκτίσθη μια τρίκλιτη βασιλική. Υπολείμματα της δεύτερης βασιλικής βρέθηκαν εντός του ιερού βήματος του σημερινού ναού του Αγίου Μάμα, Η αψίδα της βασιλικής αυτής βρισκόταν νοτιότερα αλλά και δυτικότερα της αψίδας το σημερινού ναού. Η χορδή της αψίδας αυτής υπολογίζεται σε 7,10μ. και το βέλος 3,90μ. Βρέθηκε ακόμη μικρό τμήμα του ανατολικού τοίχου του βορείου κλίτους της βασιλικής αυτής. Το τμήμα αυτό καταστράφηκε σημαντικά από τη θεμελίωση του α' από τα ανατολικά κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας του σημερινού ναού. Βρέθηκε ακόμη μικρό τμήμα του βόρειου τοίχου εκεί που είναι τοποθετημένη η σαρκοφάγος καθώς και οι ορθογώνιες βάσεις των πρώτων τριών κίωνων από τ' ανατολικά της βόρειας κιονοστοιχίας της βασιλικής. Η πλευρά των βάσεων ήταν 0,70μ. Το πλάτος του βορείου κλίτους της β' βασιλικής ήταν 3,70μ. και του μέσου κλίτους 7,80μ. περίπου. Η νότια κιονοστοιχία της βασιλικής καλύπτεται εν μέρει από το νότιο τοίχο του σημερινού ναού. Το πλάτος της βασιλικής υπολογίζεται σε 16,60μ. Το μήκος της βασιλικής δεν μπορεί να υπολογισθή με κάποια ακρίβεια. Η έρευνα δεν επεκτάθηκε δυτικότερα έξω από το ναό και έτσι δεν είναι γνωστό αν η βασιλική, πράγμα πολύ πιθανό, είχε νάρθηκα και αίθριο.

Μετά την καταστροφή της βασιλικής αυτής, πιθανότατα κατά την δεύτερη Αραβική επιδρομή εναντίον της Κύπρου το 653, κτίσθηκε στα ερείπια της άλλος μικρότερος ναός του οποίου βρέθηκε τμήμα της αψίδας στο βόρειο κλίτος του σημερινού ναού και τμήματα του νοτίου τοίχου κατά μήκος της νότιας κιονοστοιχίας του μέσου κλίτους και τμήματα του δυτικού τοίχου στ' ανατολικά του 5^{ου} κίονος, από τ' ανατολικά, του σημερινού ναού του Αγίου Μάμα. Βρέθηκε επίσης ο νοτιοανατολικός πεσσός του ναού που υποδηλοί ότι ο ναός ήταν του τύπου του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Επομένως φαίνεται ότι κτίσθηκε τον 9^ο ή 10^ο αιώνα και παρέμεινε σε χρήση πιθανότατα μέχρι την ανέγερση του σημερινού ναού. Πότε ο ναός έγινε καθολικό Μονής δεν είναι γνωστό. Πιθανότατα τούτο έγινε κατά την Μέση Βυζαντινή περίοδο. Δεν υπάρχει όμως οποιαδήποτε πληροφορία για την ίδρυση της Μονής. Πάντως, όταν ο Βασίλι Μπάρσκυ επισκέφθηκε τη Μονή το 1726 και το 1735 η Μονή λειτουργούσε. Ο Μπάρσκυ περιγράφει το ναό κατά την επίσκεψη του το 1726 και σχεδίασε τη Μονή κατά το 1735.

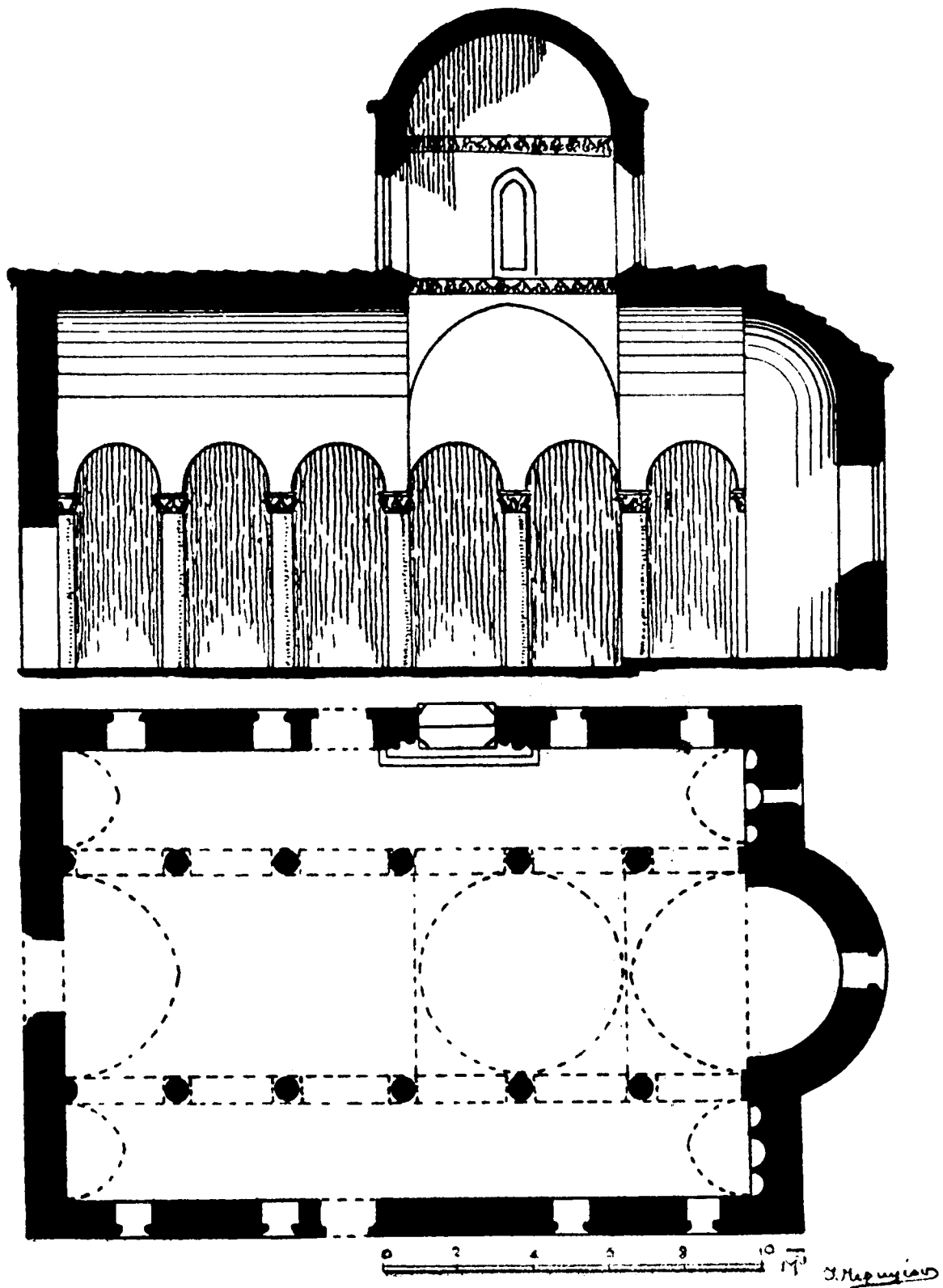
Οι Τούρκοι μετά την κατάληψη της Μόρφου το 1974 διατήρησαν το ναό και τον επιδεικνύουν σαν παράδειγμα συντήρησης και διατήρησης των Βυζαντινών Μνημείων στο κατεχόμενο από τα Τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου. Έκλεψαν όμως την αργυ-

ρεπίχρυση λειψανοθήκη με οστά του Αγίου Μάμα. Τα οστά τα διασκόρπισαν διότι γι' αυτούς δεν είχαν καμιά εμπορική αξία, όμως την λειψανοθήκη προφανώς τη διέλυσαν για να πάρουν τον χρυσό και το ασήμι. Η Αστυνομία του εγκάθετου καθεστώτος της Άγκυρας δεν κατάφερε να εντοπίσει τους κλέφτες. Μετά το 2004 το εγκάθετο καθεστώς της Άγκυρας επέτρεψε στον Μητροπολίτη Μόρφου να τελεί τον εσπερινό και τη Θεία Λειτουργία στο ναό κατά τη εορτή του Αγίου Μάμα. Το 2004 το βράδυ της παραμονής της εορτής του Αγίου Μάμα μετά την τέλεση του εσπερινού από τον Μητροπολίτη Μόρφου με την παρουσία Ελλήνων Χριστιανών προσκυνητών, εξερράγη βόμβα η οποία κατέστρεψε τη στέγη της στοάς που βρίσκεται στη βόρεια και δυτική πλευρά του ναού. Οι Τούρκοι επιδιόρθωσαν τη στέγη και αργότερα επέτρεψαν στη Μητρόπολη Μόρφου να συντηρήσει το εικονοστάσιο και να συντηρήσει και καθαρίσει την Αγία Τράπεζα.

Βιβλιογραφία

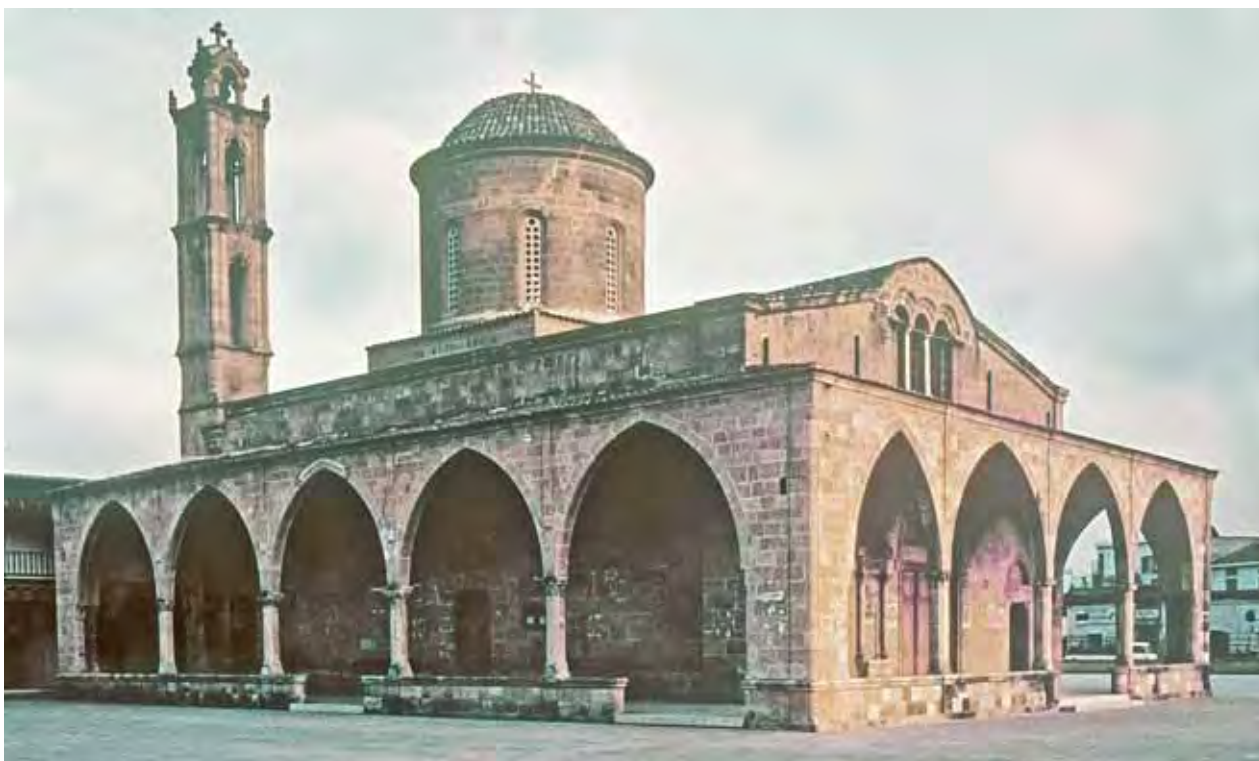
A. D. Grishin, *A Pilgrim's Account of Cyprus: Bars'kyj's Travels in Cyprus*, New York 1996, σ. 19-21, 39, pl. 4, Το ναό του Αγίου Μάμα στη Μόρφου, αναφέρουν οι T. Porcacchi, (C. D. Cobham *Exepta Cypria*, reedition Nicosia 1969, p. 167) και οι περιηγητές R. Pococke που επισκέφθηκε την Κύπρο το 1738 (C. D. Cobham ό. π. p. 261) και A. Drummond το 1745 (C. D. Cobham, ο. p. 297), O N. Lettuen το 1488 (C. D. Cobham ο. π. p. 52) αναφέρεται στο ναό και τη Μονή του Αγίου Μάμα στη Λευκωσία, που είναι γνωστή και από τους Κύπριους Χρονογράφους του 15^{ου} αιώνα και όχι στη Μονή του Αγίου Μάμα στη Μόρφου, C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, I, Paris 1899, p. 188-194, fig. 98-101, C. Enlart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus* (transl. by David Hunt), London 1987, p. 166-170, fig. 105-108, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, Λευκωσία 1988, τ. 9, σ. 287, A. Papageorgiou, *Crusader Influence on the Byzantine Art of Cyprus*, in N. Coureas, J. Riley – Smith, *Cyprus and the Crusades*, Nicosia 1995, p. 278, Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, εν Αθήναις 1935, Α', Λεύκωμα, εικ. 40, πιν. 44, Δ. Μυριανθεύς, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική (13^{ος} - 20^{ος} αιώνας)*, στον τόμο *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου, 2000 Χρόνια Τέχνης και Αγιότητα*, Λευκωσία 2000, p. 71-96, ιδ. 71-72, εικ. 1, σχ. 1.

1. Κάτοψη και τομή του ναού του Αγ. Μάμα στη Μόρφου. (Ι. Περικλέους - Γ. Σωτηρίου).

1. Βορειοδυτική άποψη του ναού του Αγίου Μάμα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Βορειοδυτική άποψη του ναού του Αγίου Μάμα. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Λεπτομέρεια του γλυπτού διακόσμου του «τάφου» του Αγίου Μάμα στη Μόρφου.

Μύρτου, Μονή του Αγίου Παντελεήμονος

Η Μονή του Αγίου Παντελεήμονος βρίσκεται στην είσοδο της Μύρτου. Δεν είναι γνωστό πότε ιδρύθη. Ο Ρώσος μοναχός Βασίλι Μπάρσκου που την επισκέφθηκε το 1735 αναφέρει ότι η Μονή είχε κτισθεί πρόσφατα. Κατά τον Μπάρσκου στον τόπο της Μονής υπήρχε μικρός ναός που κατεδαφίσθη το 1710 και στη θέση του κτίσθηκε νέος μεγαλύτερος καμαροσκεπαστος ναός η καμάρα του οποίου στηρίζεται σε πέντε σφενδόνια που ξεκινούν από προβόλους στο βόρειο και νότιο τοίχο. Το δυτικό τμήμα του ναού καλύπτεται με σταυροθόλια. Η αψίδα του ναού είναι ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά. Εξωτερικά στο βόρειο τοίχο υπήρχαν επτά ορθογωνικές αντηρίδες. Αργότερα προσετέθη το νότιο κλίτος και έτσι ο ναός έγινε δίκλιτος. Το νότιο κλίτος είναι πιο στενό από το βόρειο και στη θέση της αψίδας κτίσθηκε κωδωνοστάσιο μετά τις σφαγές του Αρχιεπισκόπου, των Μητροπολιτών, των ηγουμένων των μονών και εκατοντάδων προκρίτων την 9^η Ιουλίου 1821 και τις μέρες που ακολούθησαν. Το 1830 κάτοικοι της Βενετίας απέστειλαν στη Μονή του Αγίου Παντελεήμονος καμπάνα η οποία κτύπησε για πρώτη φορά κατά την πανήγυρη της Μονής στις 27 Ιουλίου 1839, χωρίς όμως άδεια. (Θ. Σταυρίδη, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Κύπρος*, Λευκωσία 2001, σ. 214-216, 415-416).

Τα κλίτη επικοινωνούν με έξι τόξα που στηρίζονται σε πέντε λίθινους κίονες. Ο ναός καταλαμβάνει την ανατολική πλευρά της Μονής. Ο ναός εφωτίζετο με πολλά παράθυρα και θύρες.

Τα διώροφα μοναστηριακά κτίρια καταλαμβάνουν τη νότια, τη δυτική και τη βόρεια πλευρά της μονής και συμπληρώθηκαν σύμφωνα με μια πληροφορία επί Μητροπολίτη Κυρηναίας Χρυσάνθου (1765-1783). Ανακαίνιση του ναού έγινε το 1914. Μέχρι τη δεκαετία του 1950 η Μονή λειτουργούσε. Έκτοτε ο ναός λειτουργούσε σαν ενοριακός ενώ τα μοναστηριακά κτίρια χρησιμοποιούνται για τις θρησκευτικές ανάγκες της κοινότητας (Κατηχητικά Σχολεία, Κύκλοι Αγίας Γραφής, Θρησκευτικές συγκεντρώσεις κ. α.). Πριν από τον 20^ο αιώνα στη Μονή του Αγίου Παντελεήμονος διέμενε και ο Μητροπολίτης Κυρηναίας.

Ο ναός ελεηλατήθη και εβεβηλώθη μετά την κατάκτηση της περιοχής από τον Τουρκικό στρατό το 1974. Η Αγία Τράπεζα κατεστράφη και σήμερα μόνο τα ίχνη της διασώζονται στο δάπεδο του ιερού βήματος. Το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο του 1743 όπως και οι εικόνες αφαιρέθηκαν και δεν είναι γνωστό τι απέγιναν. Αφαιρέθηκαν επίσης το μαργαροποϊκίλτο προσκυνητάρι που εχρονολογείτο από το 1780, ο ξυλόγλυπτος γραπτός άμβωνας και ο Αρχιερατικός θρόνος του 1743 όπως και όλες οι άλλες εικόνες τα ιερά σκεύη και τα άμφια. Η Μονή χρησιμοποιήθη τα πρώτα χρόνια μετά την κατάληψη της περιοχής από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974 σαν στρατόπεδο του Τουρκικού Στρατού, αλλά αργότερα εγκαταλείφθηκε κι από τα μοναστηριακά κτίρια αφαιρέθηκαν θύρες, παράθυρα και στέγες με αποτέλεσμα να καταστούν ετοιμόρροπα και ν' αρχίσουν να καταρρέουν. Αφαιρέθηκαν επίσης οι θύρες και τα παράθυρα ναού.

Η έλλειψη φροντίδας είχε σαν αποτέλεσμα την βαθμιαία καταστροφή τους.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Λευκωσία 1918, σ. 278-279, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 352, Ν. Κυριαζής, *Τα Μοναστήρια εν Κύπρω*, Λάρνακα 1950, σ. 94, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, Λευκωσία 1989, σ. 75, Χρ. Παχουλίδη, *Μητροπολιτική επαρχία Κερύνειας. Η δική μας γη*, Λευκωσία 2001, σ. 89-90, 218-220, Ι. Ηλιάδης, *Μονή Αγ. Παντελεήμονα εν Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.) Ιερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Οδοιπορικό στα Χριστιανικά Μνημεία της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006, σ. 398-405.

1. Το καθολικό της Μονής του Αγίου Παντελεήμονος από τα βορειοδυτικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Μονή του Αγίου Παντελεήμονος βορειοανατολική άποψη.

2. Το κωδωνοστάδιο της Μονής του Αγίου Παντελεήμονος.

1. Η Μονή του Αγίου Παντελεήμονος πριν από το 1960 κατά τη διάρκεια επισκευής της. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Λεπτομέρεια των μοναστηριακών κτιρίων κατά τη διάρκεια της επισκευής τους. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Άποψη της στοάς του ορόφου της Μονής του Αγ. Παντελεήμονος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

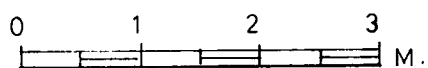
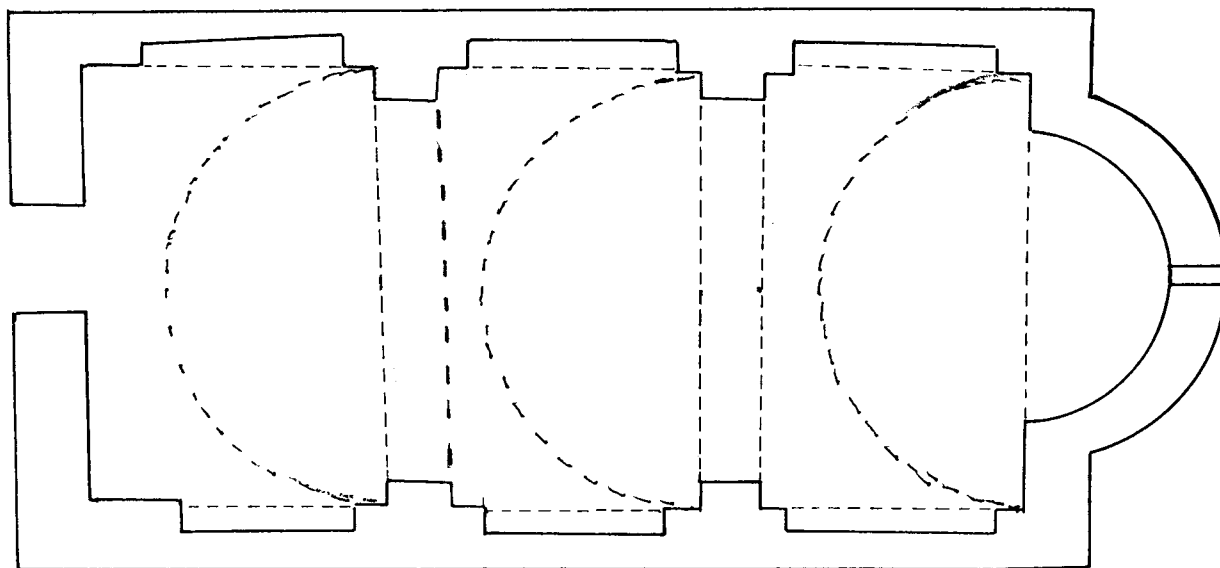
2. Η άνοδος εις τον όροφον των μοναστηριακών κτισμάτων. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Νέτα, Εκκλησία των Αγίων Σεργίου και Βάκχου

Η εκκλησία των Αγίων Σεργίου και Βάκχου βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του χωριού Νέτα ανάμεσα στα ερείπια παλαιού οικισμού. Είναι μικρή καμαροσκέπαστη εκκλησία και έχει εσωτερικές διαστάσεις (7,70 – 7,90 μήκος και 3,20 – 3,40μ. πλάτος). Στ' ανατολικά καταλήγει σε προεξέχουσα ημικυκλική αφίδα που έχει χορδή 2,26μ. και βέλος 1,29μ. Εσωτερικά τέσσερις παραστάδες προσκολλημένες ανά δύο στο νότιο και τον βόρειο τοίχο στηρίζουν δυο εγκάρσια σφενδόνια που χωρίζουν την καμάρα σε τρία μέρη και μαζί με τον ανατολικό και τον δυτικό τοίχο στηρίζουν τρία σχεδόν ισοπλατεί και ισοϋψή τυφλά τόξα. Έχει μια μόνο είσοδο στον δυτικό τοίχο πλάτους 0,87μ πάνω από την οποία υπάρχει ανακουφιστικό τόξο, ενώ πιο ψηλά υπάρχει δίλοβο παράθυρο. Μικρό παράθυρο υπάρχει και στο κέντρο της αφίδας ύψους 0,65 μ και πλάτος 0.17μ. Αρχικά ο ναός ήτο κατάγραφος. Μέχρι το 1974 εσώζοντο μεγάλα τμήματα δύο εφίππων αγίων στο κεντρικό τυφλό τόξο του νότιου τοίχου, προφανώς των Αγίων Σεργίου και Βάκχου. Δυστυχώς μετά το 1974 οι Τούρκοι μετέτρεψαν την εκκλησία σε στάβλο.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 354, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, σ. 189-190, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο* εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 520, 651 εικ. 181, 547.

1. Κάτοψη του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου. (σχ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Βορειοδυτική άποψη του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Υπολείμματα τοιχογραφίας του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα τοιχογραφίας εφίππου Αγίου στο εσωτερικό του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Ορνίθι, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου(;)

Το μεσαιωνικό χωριό Ορνίθι που ανήκε στον λατινικό καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία έχει εξαφανισθεί ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Έκτοτε παραμένει ένα τσιφλίκι τουρκικό. Στα υπολείμματα του συνοικισμού υπάρχει μια δίκλιτη εκκλησία. Αρχαιότερο είναι το νότιο κλίτος που καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα. Στο εσωτερικό πάνω από την αψίδα υπάρχει ανάλυφο οικόσημο του 14ου - 15ου αιώνα. Τον 15ο ή 16ο αιώνα προσετέθη το βόρειο κλίτος χωρίς αψίδα. Και τα δύο κλίτη καλύπτονται με καμάρα. Η εκκλησία είχε διακοσμηθεί με τοιχογραφίες. Τμήματα των τοιχογραφιών και μιά τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου εσώζοντο στους τοίχους και την καμάρα μέχρι το 1974. Δυστυχώς μετά την κατάληψη της περιοχής από τα Τουρκικά στρατεύματα οι Τούρκοι κατάστρεψαν τις τοιχογραφίες και αφαίρεσαν την τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου και μετέτρεψαν την εκκλησία σε αποθήκη άχρηστων υλικών και στάβλο.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 198, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 359. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Ο ναός του Αγ. Γεωργίου(;) στο Ορνίθι από τα νοτιοανατολικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το εσωτερικό του ναού του Αγίου Γεωργίου(;) μετά την αφαίρεση τοιχογραφιών και μετατροπή του σε αποθήκη άχρηστων υλικών και στάβλο. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Πέτρα, Εκκλησία του Αγ. Βασιλείου

Ο ναός του Αγίου Βασιλείου είναι ναός του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς, με τρούλλο. Το εσωτερικό του ναού εκαλύπτετο με τοιχογραφίες. Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας (1570-1878) η εκκλησία μετετράπη σε τζαμί και οι τοιχογραφίες καλύφθηκαν με παχύ στρώμα γύψου. Σε σημεία που το στρώμα του γύψου κατέπεσε διακρίνονταν οι τοιχογραφίες μέχρι το 1974. Το χωριό κατελήφθη από τα τουρκικά στρατεύματα το 1974 και είναι σε αυστηρά φρουρούμενη περιοχή στην οποία απαγορεύεται η είσοδος. Είναι άγνωστη η τύχη των τοιχογραφιών του ναού, όπως είναι άγνωστη και η τύχη των εικόνων του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, μεταξύ των οποίων εικόνες του Χριστού και της Θεοτόκου του 1765 και μια εικόνα της Madre della Consolazione του 16^{ου} αιώνα και εικόνα του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου του 15^{ου} αιώνα. Αγνοούνται επίσης εικόνες και ψηφιδωτά που είχε αγοράσει ο Αναστάσιος Λεβέντης και τοποθέτησε στο ναό του Αγίου Αναστασίου, αντίγραφο του ναού του Αγίου Ιακώβου στο Τρίκωμο, που έκτισε στη γενέτειρα του.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 380. D. Talbot Rice and alias, *The Icons of Cyprus* London 1937, p. 222, pl. XXII, 49, p. 255, no. 113. Σημειώσεις του γράφοντος.

Ποταμιά, Εκκλησία της Παναγίας Παλλουριώτισσας

Η εκκλησία, της Παναγίας Παλλουριώτισσας βρίσκεται στο δρόμο που οδηγεί από το Πυρσί στην Ποταμιά, 1,5 χιλιόμετρο από το Πυρσί και 4 χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Ποταμιάς στην οποία ανήκει. Σήμερα μετά την κατάληψη των χωριών Πυρσί και Λουρουτζίνας από τον Τουρκικό στρατό το 1974 βρίσκεται στη νεκρή ζώνη που ελέγχει η UNFICYP και στην οποία περιφέρονται ελεύθερα Τούρκοι βοσκοί με τα κοπάδια τους από τα πιο πάνω χωριά.

Είναι μικρή καμαροσκέπαστη εκκλησία διαστάσεων 5.00 × 3.50μ. χωρίς την προεξέχουσα προς ανατολάς ημικυκλική αψίδα. Η αψίδα έχει χορδή 2.70μ. και βέλος 1.30. Η εκκλησία έχει δύο θύρες μια στο βόρειο τοίχο πλάτους 0.85μ. και μια στο μέσο του δυτικού τοίχου πλάτους 0.80μ. Το τεταρτοσφαίριο της αψίδας χωρίζεται από τον ημικυκλικό τοίχο με απλό λοξότμητο γείσο.

Οι τοίχοι της εκκλησίας είναι κτισμένοι με αδρά κατεργασμένους πωρόλιθους, έχουν πάχος 0,85μ. ο βόρειος και ο νότιος, 0,70 ο δυτικός και 0,60μ. ο ανατολικός. Καλά τετραγωνισμένοι πωρόλιθοι χρησιμοποιούνται μόνο για τους ορθοστάτες και τα ανακουφιστικά οξυκόρυφα τόξα πάνω από τις θύρες. Στην αψίδα υπάρχει μικρό παράθυρο ύψους 0,46μ. και πλάτους 0,26μ.

Τη θέση του εικονοστασίου καθορίζουν δύο πρόβολοι που προβάλλουν από το βόρειο και το νότιο τοίχο σε ύψος 2,15μ. από το δάπεδο, με υποδοχές για το επιστύλιο. Η προς το ναό πλευρά των προβόλων διακοσμείται με επάλληλα τρίγωνα, εκείνου του βόρειου τοίχου και με ρόμβους εκείνη του νοτίου.

Ο ναός είχε διακοσμηθεί ολόκληρος με τοιχογραφίες. Ο R. Gunnis μάλιστα αναφέρει τοιχογραφίες δύο περιόδων. Μέχρι το 1974 εσώζοντο στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας το κάτω μέρος της Θεοτόκου μεταξύ γονυπετούντων Αγγέλων γυρισμένων προς αυτήν και χαμηλότερα στον ημικυκλικό τοίχο της αψίδας οκτώ όρθιοι ιεράρχες γυρισμένοι ανά τέσσερις προς το κέντρο. Εσώζοντο οι τέσσερις στο βόρειο ήμισυ της αψίδας, ενώ από τους τέσσερις του νοτίου ημίσεος εσώζοντο μόνο οι δύο. Στην καμάρα είχαν ζωγραφισθεί σκηνές από τη ζωή του Χριστού. Πολλές από τις σκηνές αυτές είχαν υποστεί πολλή φθορά λόγω της διείσδυσης των ομβρίων υδάτων δια της καμάρας. Διεσώζετο σε αρκετά καλή κατάσταση η Μεταμόρφωση του Χριστού στο νότιο μισό της καμάρας. Στον δυτικό τοίχο εσώζοντο μεγάλα τμήματα της τοιχογραφίας της Σταύρωσης του Χριστού. Εσώζετο επίσης σε καλή κατάσταση στο βόρειο τοίχο τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου, ενώ στο νότιο τοίχο σε υπερφυσικό μέγεθος ο Αρχάγγελος Μιχαήλ αρκετά φθαρμένος. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στον 16^{ον} αιώνα. Μετά το 1974 οι τοιχογραφίες έχουν υποστεί πολλές φθορές.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 410 *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1972, Nicosia 1973, 11, fig.10 και p. 11, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, σ. 48, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1996, Nicosia 2003, p. 20.

1. Βορειοανατολική άποψη του ναού της Παναγίας Παλλουριώτισσας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Παναγίας Παλλουριώτισσας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Υπολείμματα τοιχογραφιών του ναού της Παναγίας Παλλουριώτισσας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα τοιχογραφίας του ναού της Παναγίας Παλλουριώτισσας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Υπολείμματα τοιχογραφιών στην αψίδα του ναού της Παναγίας Παλλουριώτισσας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα της τοιχογραφίας του Αγίου Γεωργίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Ποταμός του Κάμπου, Η Βασιλική των Σόλων

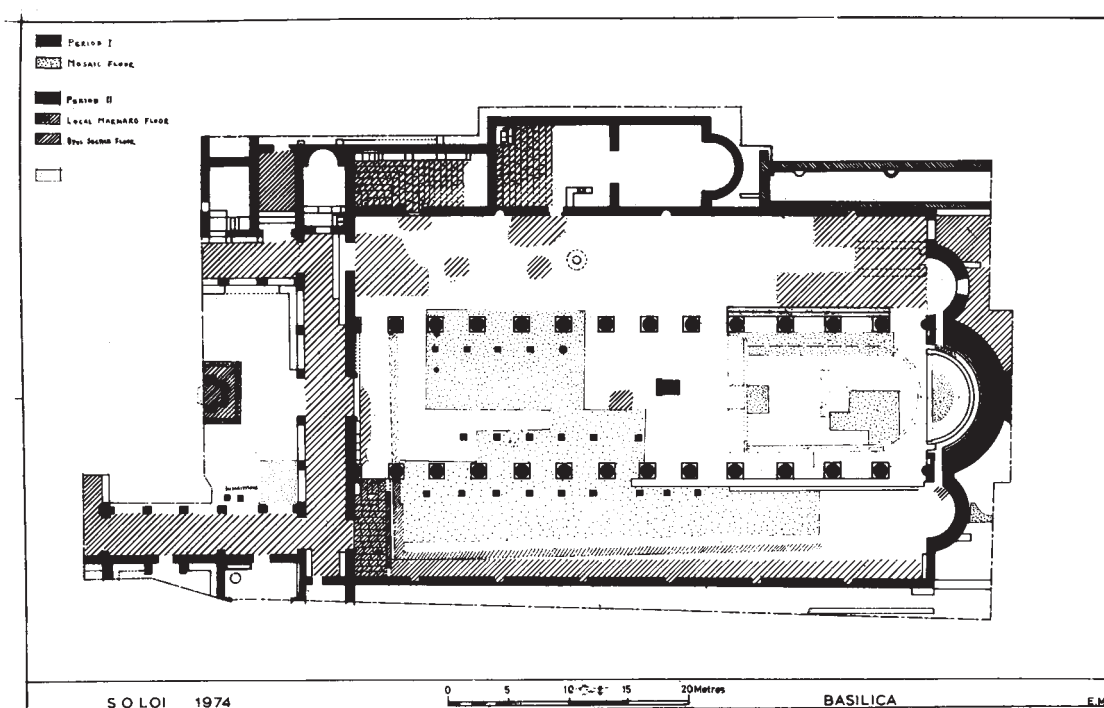
Η βασιλική των Σόλων είναι μια από τις μεγαλύτερες και πιο σημαντικές βασιλικές της Κύπρου. Στη θέση της βασιλικής αυτής φαίνεται ότι κτίσθηκε τον 4^ο αιώνα (;) μια μικρή βασιλική λείψανα της οποίας, κυρίως ψηφιδωτά δάπεδα, βρέθηκαν κάτω από τα δάπεδα της μεγάλης βασιλικής. Η μορφή της πρώτης αυτής βασιλικής δεν έγινε γνωστή από τις ανασκαφικές έρευνες που έγιναν μέχρι το 1974. Αντίθετα η μεγάλη βασιλική της οποίας τα ερείπια (θεμέλια, τοίχοι, δάπεδα) είναι εκτεθειμένα, έχει ανασκαφή κατά το μέγιστο μέρος της, από την Αρχαιολογική Αποστολή του Πανεπιστημίου Λαβάλ της πόλης Quebec του Καναδά μεταξύ των ετών 1964 – 1974. Παρέμεινε άσκαφο το δυτικό τμήμα του αιθρίου και μικρά τμήματα της νότιας και βόρειας στοάς του αιθρίου.

Η βασιλική είναι τρίκλιτη. Τα κλίτη εχωρίζοντο με 12 λίθινους κίονες ύψους 6.30μ. και διαμέτρου 1,05μ. στη βάση και στην κορυφή 0,90μ. Είχε μήκος 53,76μ. περιλαμβανομένης της ασίδας και πλάτος 30,20μ. ή 31,40μ. περιλαμβανομένων των τοίχων. Η βασιλική δεν είχε νάρθηκα. Είχε όμως τετράστω αιθριο. Η ανατολική στοά του αιθρίου φαίνεται ότι αντικαθιστούσε το νάρθηκα. Το δάπεδο του μέσου κλίτους της βασιλικής εκαλύπτετο αρχικά με ψηφιδωτά, με παραστάσεις από τη φύση. Ξεχώριζε από τις παραστάσεις αυτές, έμβλημα στο οποίο εικονίζετο κύκνος. Εικονίζοντο επίσης δελφίνια. Τον 6^ο αιώνα (;) το ψηφιδωτό δάπεδο εκαλύφθη με μαρμαροθετήματα, τα οποία λεηλατήθηκαν στο παρελθόν. Γι' αυτό μόνο τα αποτυπώματα τους βρέθηκαν κατά την ανασκαφή. Κατά την ανασκαφή ήλθαν στο φως και επιγραφές. Κατά την ανασκαφή του αιθρίου αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα της κρήνης του αιθρίου πάνω σε ορθογώνια εξέδρα. Η φιάλη ή κρήνη είναι εξαγωνική με ημικυκλικές αχιβάδες στις πλευρές όπως στην κρήνη του αιθρίου της βασιλικής του Κουρίου. Εξαιρετικής σημασίας αποκάλυψη είναι η ανεύρεση δύο πλακών η μια δυστυχώς σε πολλά τεμάχια, μερικά από τα οποία δεν είχαν βρεθεί μέχρι το 1974, αλλά πιθανότατα υπάρχουν στο τμήμα του αιθρίου που δεν έχει ανασκαφή, με μια μακρά επιγραφή που αναφέρεται στις δύο πρώτες αραβικές επιδρομές εναντίον της Κύπρου το 649 και το 653 και τις συνέπειες τους τόσο για την Κύπρο όσο και για την ίδια τη βασιλική. Η μακρά αυτή επιγραφή που εγράφη με την ευκαιρία της επισκευής της βασιλικής από τον επίσκοπο Σόλων Ιωάννη το 655 επιβεβαιώνει ορισμένες πληροφορίες που ήταν γνωστές από άλλες πηγές αλλά και δίδει και σημαντικές πληροφορίες άγνωστες από αλλού. Εκρίθη σκόπιμο να δημοσιευθεί και εδώ η επιγραφή αυτή γιατί οι ενεπίγραφες πλάκες είχαν αφεθεί στην αποθήκη της Αρχαιολογικής Αποστολής του Πανεπιστημίου Laval στους Σόλους και δεν είναι γνωστό τι έχουν απογίνει μετά την κατάληψη της περιοχής από τα Τουρκικά στρατεύματα τον Αύγουστο του 1974. Η αποθήκη ελεηλατήθη και όσα ευρήματα υπήρχαν εκεί εξαφανίσθηκαν. Πρέπει να σημειωθεί ότι η επιγραφή αυτή των Σόλων είναι η μοναδική σύγχρονη πηγή για τις δύο πρώτες αραβικές επιδρομές εναντίον της Κύπρου. Όλες οι άλλες γραπτές πηγές τόσο οι Ελληνικές όσο και οι Αραβικές είναι πολύ μεταγενέστερες.

«Πολλή του Φιλανθρώπου Θε(ε)ου ή Χρηστότ(ης) και η άφατος ανεξικακία, ανεξιχνίαστα δε τα κρίματα. Μακροθυμεί μεν γαρ έως και βούλετ(αι) ως αγαθός παιδεύει δε πάλιν ως φιλόστοργ(ος) πατήρ μετ' ελέους προς επιστροφήν αγων και διορθωσιν ουτε γαρ η κρίσις ανέλεος ούτε ο έλεος άκριτος. Εν χρόνοις τοίνυν ινδ Ζ του ΤΞΕ Διοκλητιανού έτους γέγονεν η εξ ημετέρων αμαρτιών κατά της νήσου επέλευσις και αναιρούνται μεν πολλοί απάγονται δε αιχμάλωτοι χιλιάδες ωσει εκατόν και είκοσι πάλιν δε τω επελθοντι χρονω ετέραν υπέμεινεν ελεεινοτέραν η νήσος εφοδον, καθ'ην πίπτουσι μεν μαχαίρα πλείους η το πρότερον και ήρθησαν δε [ετεραι χιλιά]δες ωσει, πενήτηκον [τα...] λα και πυριάλωτος [γένονεν η βασιλικη συν όλω τω επισ[κοπείω και τω το] πω των αγίων [επισκόπων και ε] τέροις ευπρεπεσι [....] και οίκος γεγένη (ται) και έν α [...] δειν (και εν ετ)έροις τοπιοις της νήσου ο επ [άρατ] ος γέγονεν[συσει] σμός άλλο[ς... τ]ή του Θε(ε)ού [...]της σπλα[...] ευδοκία ώστε και την αγίαν καθαιρεθή]ναι την [εκ] κλησίαν. Διήγειρ[εν εις ζήλ]ον και προθυμίαν Ιωάν[νην τ]όν όσιον αυτής πρ[ό]εδρον ... και πολλή τη [σπ]ουδή [...] δια... οστή του [...] και τα πεσόντα αυτ [ά] οικοδομήματα ανήγειρεν και στεγάσας εκόσμησεν και το έργον ετελίωσεν εις δόξαν του Π(α)τ(ρός) και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος) ινδ. ΙΓ το ΤΟΑ κατά Διοκλητιανόν έτος» .

Βιβλιογραφία

J. de Cagnier – Tran Tam Dinh, Soloi, Dix Campagnes des fouilles, *La Basilique, Sainte Foy* 1985, Α. Παπαγεωργίου, Μια σύγχρονη πηγή για τις δύο πρώτες Αραβικές επιδρομές κατά της Κύπρου, *Στασίνος*, τ. Θ' (1986 – 1988), Λευκωσία 1999, σ. 167-175 Α. Παπαγεωργίου, Η Επισκοπή των Σόλων, *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 5, Λευκωσία 2001, σ. 9-41.

1. Κάτοψη της βασιλικής των Σόλων. (Η. Μάρκου - Tran Tam Dinh).

1. Γενική άποψη της βασιλικής των Σόλων από τα δυτικά. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Υπολείμματα κίονος και ψηφιδωτών του νότιου κλίτους της βασιλικής. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής των Σόλων. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής των Σόλων. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ψηφιδωτό της βασιλικής των Σόλων. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Επιγραφή του ψηφιδωτού δαπέδου της αρχικής βασιλικής. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής των Σόλων. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής των Σόλων. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Πυρόϊ, Εκκλησία του Αγίου Αντύπα

Ο ναός του Αγίου Αντύπα είναι ίσως ο πιο μικρός ναός του τύπου του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο και όπως όλοι σχεδόν οι εγγεγραμμένοι σταυροειδείς με τρούλλο ναοί της Κύπρου, απλούς τετράστυλος. Το κεντρικό τμήμα του ναού, κάτω από τον τρούλλο και η δυτική και ανατολική καμάρα έχουν πλάτος 2μ. περίπου ενώ η βόρεια και η νότια έχουν μήκος 1,5μ. και πλάτος 2μ. και τα γωνιαία διαμερίσματα πλάτος 1,5μ. Η αψίδα του ναού είναι ημικυκλική, προεξέχουσα από τον ανατολικό τοίχο και έχει χορδή μικρότερη των 2μ. Τα τόξα είναι ημικυκλικά. Ημικυλινδρικές είναι και οι καμάρες. Οι τοίχοι είναι αδιάπλαστοι εξωτερικά. Ο τρούλλος είχε τέσσερα μικροσκοπικά παράθυρα. Το εσωτερικό ήταν ασβεστοχρισμένο και δεν εφαινότο τοιχογραφίες. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονολόγηση του ναού, εν τούτοις φαίνεται ότι εκτίσθη μάλλον τον 12^ο αιώνα. Μέχρι το 1974 ήταν περιτοιχισμένος με πολύ ψηλό μανδρότοιχο που δεν επέτρεπε την φωτογράφιση του.

Μετά την κατάληψη της περιοχής από τον Τουρκικό στρατό το 1974 το Πυρόϊ βρίσκεται σε στρατιωτική περιοχή στην οποία απαγορεύεται, από τον κατοχικό στρατό, η είσοδος.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 40. Σημειώσεις του γράφοντος.

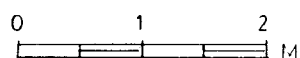
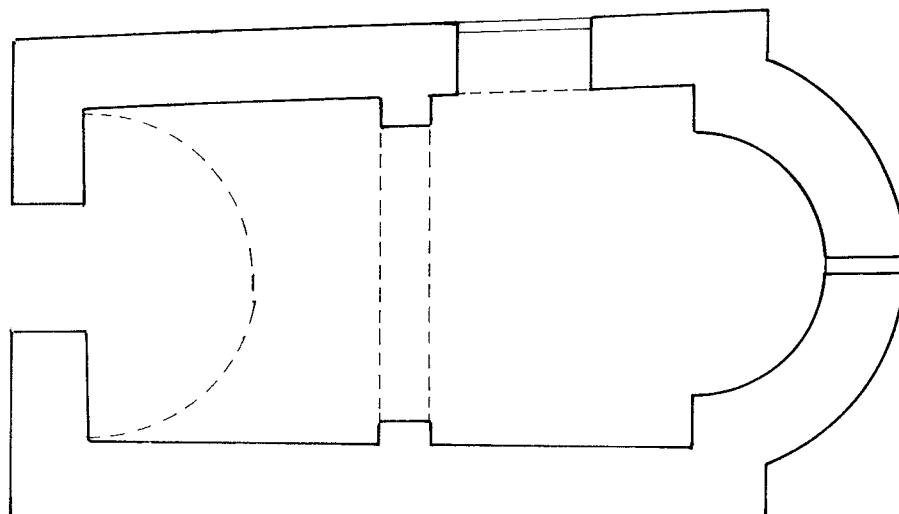
Ριζοκάρπασο, Εκκλησία της Αγίας Αθανασίας

Η εκκλησία της Αγίας Αθανασίας ή πιο σωστά των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας είναι κτισμένη στο βορειοανατολικό άκρο του Ριζοκαρπάσου. Η εκκλησία είναι καμαροσκεπαστή. Η καμάρα κάθεται σε σφενδόνιο που φέρεται από παραστάδες στο βόρειο και νότιο τοίχο της εκκλησίας. Στο ανατολικό μισό του βορείου τοίχου υπάρχει τυφλό τόξο κάτω από το οποίο υπάρχει τάφος(;) του ιδρυτού της εκκλησίας. Συνήθως όμως ο τάφος του ιδρυτού της εκκλησίας είναι στο νάρθηκα, όταν υπάρχει νάρθηκας, ή στο δυτικό μισό του νοτίου τοίχου, όπως συμβαίνει στην εκκλησία του Αγίου Φίλωνος στα Αγρίδια όταν δεν υπάρχει νάρθηκας. Στην ίδια θέση όμως βρίσκουμε και υπολείμματα σαρκοφάγου στη βασιλική του Αγίου Φίλωνος στο λιμάνι της Καρπασίας, λίγο βορειότερα.

Το εικονοστάσιο της εκκλησίας ήταν λίθινο κτιστό. Μέχρι το 1974 εσώζετο μικρό τμήμα του εκεί που ενώνετο με το νότιο τοίχο. Είχε μιά μόνο θύρα στο δυτικό τοίχο του και ένα μικρό παράθυρο στην αψίδα. Μετά το 1974 οι Τούρκοι έποικοι που εγκαταστάθηκαν στο Ριζοκάρπασο λεηλάτησαν και εβεβήλωσαν την εκκλησία και αφαίρεσαν και την ξύλινη θύρα του ναού.

Βιβλιογραφία

Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus for the year 1973, Nicosia 1974
p. 15-16 Ch Chotzakoglou, Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο in Θ. Παπαδοπούλλου (εκδ.) *Ιστορία της Κύπρου*, vol. III, pp. 521, 542, fig. 239, Χρ. Ν. Ταουσιάνη, *Αι εκκλησίοι του Ριζοκαρπάσου*, Λευκωσία 1983, pp. 93-96. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Κάτοψη του ναού της Αγίας Αθανασίας στο Ριζοκάρπασο. (Α. Παπαγεωργίου).

2. Νοτιοανατολική άποψη του ναού. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Βορειοδυτική άποψη του ναού της Αγίας Αθανασίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Υπολείμματα του κτιστού τέμπλου του ναού της Αγίας Αθανασίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Ριζοκάρπασο, Εκκλησία της Αγίας Μαρίνας

Ναός μονόκλιτος καμαροσκέπαστος. Η αψίδα του ναού είναι νεώτερη. Διασώζονται λίγες τοιχογραφίες ανατολικά και πάνω από τη νότια είσοδο του ναού και στο βόρειο τοίχο κοντά στο εικονοστάσιο. Πάνω από την είσοδο ανατολικότερα της νότιας εισόδου εικονίζετο Άγιος με οξύληκτη γενειάδα και πάνω από την είσοδο εσώζοντο τα κεφάλια δυο ακόμη Αγίων. Στο βόρειο τοίχο κοντά στα εικονοστάσιο εσώζετο η τοιχογραφία μιας Θεοτόκου βρεφοκρατούσας με κάποια δυτική επίδραση. Δυστυχώς μετά την κατάληψη της περιοχής από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974 οι τοιχογραφίες αυτές που χρονολογούνται στον 13^ο αιώνα παρέμειναν χωρίς καμιά φροντίδα με αποτέλεσμα σχεδόν να καταστραφούν ολοσχερώς.

Βιβλιογραφία

Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus, 1972, p. 13 fig. 36 – 37, X. Χοτζάκογλου, Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στο Θ. Παπαδοπούλλου (έκδ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', 2006, σ. 521, 652, εικ. 190, 554, Χρ. Ταουσιάνη, *Αι εκκλησίες του Ριζοκαρπάσου*, Λευκωσία 1983, σ. 105 - 111. Σημειώσεις του γράφοντος.

1. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Αγίας Μαρίνας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τοιχογραφία της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας στο βόρειο τοίχο του ναού της Αγίας Μαρίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Τοιχογραφίες στο νότιο τοίχο του ναού της Αγίας Μαρίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Ριζοκάρπασο, Εκκλησία της Αγίας Μαύρης

Η Εκκλησία της Αγίας Μαύρης είναι μονόκλιτη καμαροσκέπαστη και κτίσθηκε τον 12^ο αιώνα. Είναι κτισμένη με τετραγωνισμένους πωρόλιθους. Δύο παραστάδες στο βόρειο και το νότιο τοίχο ενώνονται μεταξύ τους και το δυτικό και ανατολικό τοίχο του ναού με τόξα και σχηματίζουν τρία ισοπλατή και ισοϋψή τυφλά τόξα στο βόρειο και το νότιο τοίχο. Τα τόξα αυτά είναι πεταλόμορφα. Οι παραστάδες αυτές φέρουν και εγκάρσια τόξα που διαιρούν την καμάρα σε τρία ίσα μέρη. Ελαφρά πεταλόμορφη είναι και η αψίδα του ναού. Ο ναός είχε αρχικά μόνο μια είσοδο στο δυτικό τοίχο. Αργότερα ανοίχθηκε ακόμη μια θύρα στο νότιο τοίχο. Τα τόξα της δυτικής θύρας και του εντοιχισμένου δίλοβου παραθύρου του δυτικού τοίχου είναι κτισμένα με οπτοπλίνθους. Στον δυτικό τοίχο ψηλά, πάνω από την είσοδο υπάρχει απλουστευμένος κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Στην αψίδα υπάρχει σήμερα δίλοβο παράθυρο. Δεν είναι όμως βέβαιο ότι αρχικά υπήρχε δίλοβο παράθυρο. Συνήθως στην αψίδα υπάρχουν είτε ένα παράθυρο είτε τρία μικρά παράθυρα.

Η εκκλησία είχε διακοσμηθεί ολόκληρη με τοιχογραφίες. Δυστυχώς πολλές τοιχογραφίες έχουν καταστραφή ή φθαρεί κατά τη διάρκεια των αιώνων, ή έχουν αφαιρεθεί από τους Τούρκους μετά την κατάληψη του Ριζοκαρπάσου το 1974. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδος διασώζεται η Θεοτόκος όρθια δεομένη με τον Χριστό σε μετάλλιο μπροστά στο στήθος της μεταξύ δύο σεβιζόντων Αρχαγγέλων. Εκατέρωθεν της αψίδας εικονίζονται, πάνω από ένας στυλίτης Άγιος και κάτω ένας διάκονος.

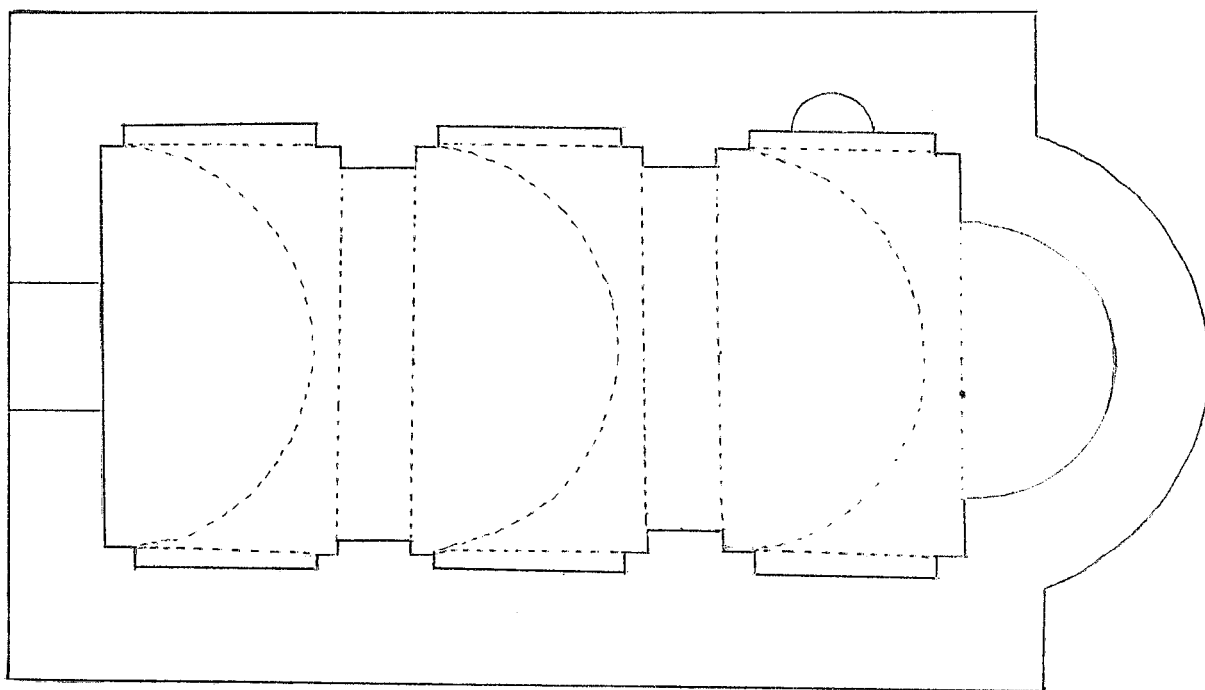
Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας εικονίζεται η Ανάληψη του Χριστού. Στο ανατολικό τυφλό τόξο του νοτίου τοίχου διακρίνονται ολόσωμοι και στηθαίοι ιεράρχες. Στο κεντρικό τμήμα της καμάρας στο βόρειο μισό εικονίζεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου ενώ στο νότιο ήμισυ η Κοίμησις της Θεοτόκου. Στα εσωρράχια των σφεδονίων εικονίζονται ολόσωμοι και στηθαίοι Άγιοι και προφήτες. Στο νότιο τμήμα του δυτικού τμήματος της καμάρας σώζεται, όχι σε καλή κατάσταση, η Υπαπαντή και στο δυτικό τμήμα του νοτίου τοίχου η τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου. Στο Κεντρικό τυφλό τόξο του βορείου τοίχου είναι ζωγραφισμένος ο Αρχάγγελος Μιχαήλ. Οι δύο τελευταίες τοιχογραφίες είναι μεταγενέστερες των άλλων τοιχογραφιών. Αντίθετα τα υπολείμματα της τοιχογραφίας της Πεντηκοστής στον δυτικό τοίχο ανήκουν στον αρχικό διάκοσμο που χρονολογείται στον 12^ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, 412. Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1967-1968*, Λευκωσία 1969, σ. 22-37, Μ. Σωτηρίου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες μοναστικής τεχνοτροπίας της Κύπρου*, *Πρακτικά Α', Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, 1969, τ. Β', Λευκωσία, 1970, σ. 250. Ν. Γκιολέ *Η Χριστιανική Τέχνη στην Κύπρο*, Λευκωσία 2003, σ. 99. Α. Παπαγεωργίου, *Οι Βυζαντινές τοιχογραφίες της Επαρχίας Αμμοχώστου*, εν *Δελτίον Επι-*

στημονικού και Φιλολογικού Συλλόγου της Επαρχίας Αμμοχώστου, 1969, σ. 60, L. Haderman – Misguish, *La Peinture Monumentale du XII siècle à Chypre, XXXII, Corso di cultura sull arte Revennate e Byzantina*, 1985, σ. 233-258, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9, σ. 355 – 356, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, στο Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τόμος Γ', Λευκωσία 2006, σ. 631-632.

1. Κάτοψη του ναού της Αγίας Μαύρης, Ριζοκάρπασο. (σχ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Αγίας Μαύρης. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Νοτιοδυτική άποψη του ναού της Αγίας Μαύρης. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Θεοτόκος μεταξύ των Αρχαγγέλων. Τοιχογραφία του ημισφαιρίου της αφίδας του ναού της Αγίας Μαύρης. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Υπολείμματα τοιχογραφιών (ο Άγιος Φώτιος και αδιάγνωστος) του εσωρραχίου του ανατ. σφενδονίου της καμάρας του ναού της Αγίας Μαύρης. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Υπολείμματα της τοιχογραφίας της Αναλήψεως στην καμάρα του ναού της Αγίας Μαύρης. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα της τοιχογραφίας της Αναλήψεως στην καμάρα του ναού της Αγίας Μαύρης. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η Κοίμησις της Θεοτόκου. Τοιχογραφία της καμάρας του ναού της Αγίας Μαύρης. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Τοιχογραφία του Αγ. Γεωργίου του ναού της Αγίας Μαύρης. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Ριζοκάρπασο, Εκκλησία του Αγίου Συνεσίου

Ο ναός του Αγίου Συνεσίου είναι κτισμένος στο κέντρο περίπου του Ριζοκαρπάσου. Ανήκει στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Εκτίσθη πιθανότατα τον 12^ο αιώνα και η βόρεια και η νότια πλευρά του ναού διακοσμείται με αβαθή τυφλά τόξα. Τόσο στην κεντρική αψίδα όσο και στη βόρεια αψίδα αβαθή τυφλά τόξα εναλλάσσονται με παράθυρα τα οποία, πλην ενός, έχουν εντοιχισθή σε μεταγενέστερη εποχή. Τα παράθυρα της αψίδας περιβάλλονται με οδοντωτό κόσμημα. Μεταγενέστερο είναι και το στρογγυλό παράθυρο που διατρύπά το τύμπανο της νότιας καμάρας του ναού. Φαίνεται ότι ανοίχθηκε όταν ο ναός προεκτάθηκε στα δυτικά επί του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου (1865-1900). Η προέκταση, του ίδιου τύπου με τον αρχικό ναό, δηλαδή του τύπου του εγγεγραμμένου σταυροειδούς, καλύπτεται με οκτάπλευρο τρούλλο, ο οποίος φέρει 8 μικρά παράθυρα ένα σε κάθε πλευρά, σ' αντίθεση με το κυλινδρικό τύμπανο του τρούλλου του αρχικού ναού που έχει 4 μικρά παράθυρα κατά τα σημεία του ορίζοντα. Ο ναός έχει εσωτερικές διαστάσεις 18,50μ. × 9μ.

Το κωδωνοστάσιο του ναού είναι μεταγενέστερο και κτίσθηκε στη θέση της νότιας αψίδας του ναού. Επειδή ο ναός χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα από τους λίγους Έλληνες χριστιανούς που έχουν απομείνει στο Ριζοκάρπασο, διατηρείται σε καλή κατάσταση. Εν τούτοις μετά την κατάληψη του Ριζοκαρπάσου από τα τουρκικά στρατεύματα το 1974 εκλάπησαν από το ναό τα βόρεια βημόθυρα του εικονοστασίου στα οποία εικονίζεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 253. R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 411 – 412. Χρ. Ν. Ταουσιάνη, *Αι Εκκλησίες του Ριζοκαρπάσου*, Λευκωσία 1983, σ. 9-19.

1. Νοτιοδυτική άποψη του ναού του Αγίου Συνεσίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Βορειοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Συνεσίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Ριζοκάρπασο, Εκκλησία της Αγίας Τριάδας

Ο ναός της Αγίας Τριάδος στο Ριζοκάρπασο είναι ο άλλος ενοριακός ναός του Ριζοκαρπάσου. Είναι μονόκλιτος και καλύπτεται με πέντε σταυροθόλια. Έχει εσωτερικές διαστάσεις $16,50 \times 7,50\mu.$ και καταλήγει στ' ανατολικά σε αψίδα ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά. Εκτίσθη σύμφωνα με την σωζόμενη στο νότιο τοίχο επιγραφή το 1730. Το κωδωνοστάσιο κτίσθηκε το 1867. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, διότι εξακολουθεί να χρησιμοποιείται από τους εναπομείναντες Έλληνες χριστιανούς κατοίκους του Ριζοκαρπάσου. Παρά ταύτα μετά την κατάληψη της περιοχής από τα τουρκικά στρατεύματα εκλάπη στις 9 Σεπτεμβρίου 1980 η εικόνα των Τριών Ιεραρχών που χρονολογείται με επιγραφή το 1769.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 253, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 412. Χρ. Ν. Ταουσιάνη, *Αι εκκλησάι του Ριζοκαρπάσου*, Λευκωσία 1983, σ. 20-31.

1. Νοτιοανατολική άποψη του ναού της Αγίας Τριάδας. (φωτ. Α. Φούλιας).

Ριζοκάρπασο, Βασιλική και Εκκλησία του Αγίου Φίλωνος

Στην παραλία, τρία περίπου χιλιόμετρα βορείως του Ριζοκαρπάσου και στο χώρο της αρχαίας Καρπασίας, όπου και το λιμάνι της πόλης, είχε ανεγερθεί τον 5^ο αιώνα μια μικρή τρίκλιτη βασιλική τα κλίτη της οποίας χωρίζονταν με δυο κιονοστοιχίες από επτά κίονες η κάθε μια.

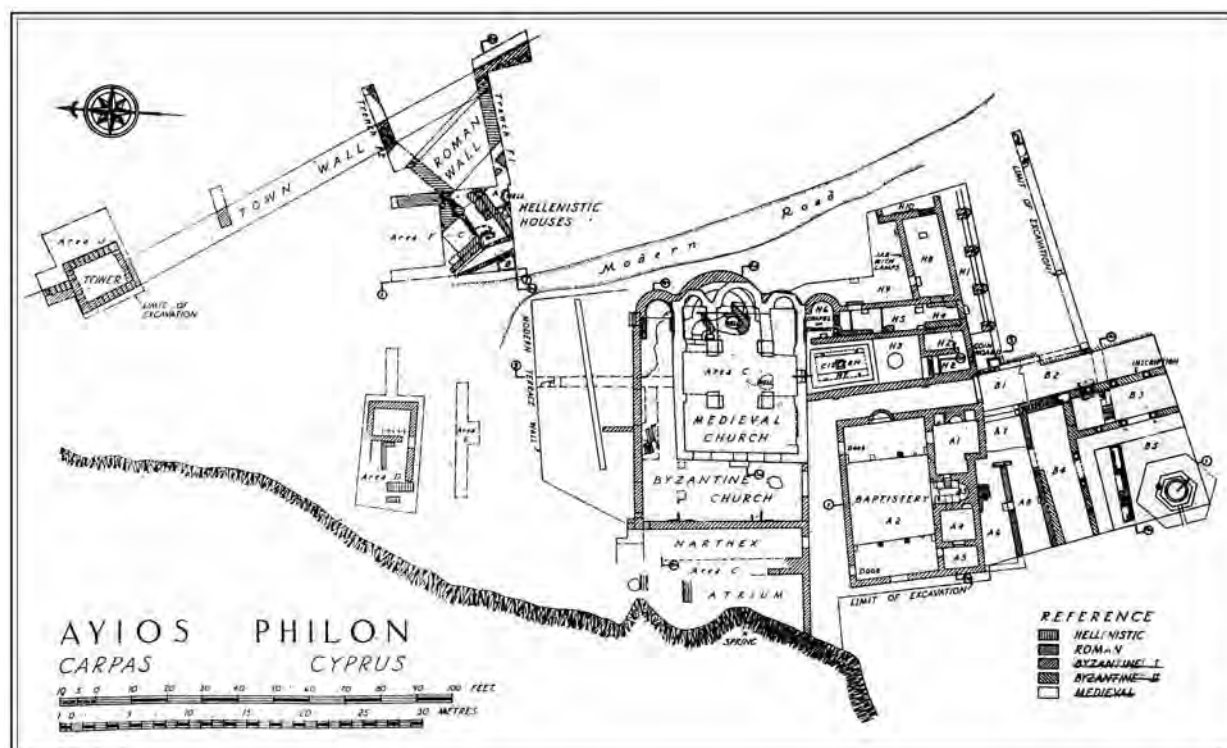
Τα κλίτη της βασιλικής κατέληγαν στ' ανατολικά σε τρεις ημικυκλικές αφίδες. Στα δυτικά υπήρχε νάρθηκας και αίθριο που όμως καταστράφηκε λόγω της διάβρωσης του εδάφους από τη θάλασσα. Στο βόρειο κλίτος, εφραπτόμενη του βόρειου τοίχου και της διαμέτρου της αφίδας υπήρχε σαρκοφάγος από οπτή γη στην οποία εικάζεται ότι ετάφη ο ιδρυτής της βασιλικής και πρώτος επίσκοπος Καρπασίας Φίλων. Σήμερα σώζεται μόνο η βάση της σαρκοφάγου. Το τέμπλο της βασιλικής ήταν μαρμάρινο. Τμήματα του τέμπλου βρίσκονται στο Μεσαιωνικό Μουσείο Κύπρου στο Κάστρο της Λεμεσού. Τα τμήματα αυτά του τέμπλου (κιονίσκος, θωράκια, καθώς και άλλα ευρήματα) είχαν μεταφερθή στη Λευκωσία μετά την ανασκαφή του χώρου που έγινε το 1935-1936. Στα νότια της βασιλικής ανασκάφηκε το Βαπτιστήριο, που όπως και άλλα κυπριακά βαπτιστήρια όπως εκείνα της βασιλικής της Αγίας Τριάδος Γιαλούσας, του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα κ.ά., αποτελείται από την αίθουσα των εξορκισμών, το αποδυτήριο, τη κτιστή Σταυρική Κολυμβήθρα, το χρισμάριο και το διάδρομο που οδηγούσε από το Βαπτιστήριο στο αίθριο ή στο νάρθηκα και από εκεί στον κυρίως ναό όπου οι νεοφώτιστοι ντυμένοι στα λευκά μετείχαν της θείας λειτουργίας και της θείας ευχαριστίας για πρώτη φορά. Τα δάπεδα της βασιλικής και του βαπτιστηρίου ήταν καλυμμένα με ενδιαφέροντα μαρμαροθετήματα με ποικιλία μορφών και διαφόρων σχημάτων. Νοτιότερα του βαπτιστηρίου και συνεχόμενο μ' αυτό ανασκάφηκε τμήμα κτιρίου με αίθριο στο κέντρο του οποίου υπήρχε αίθριο και εξάγωνη φιάλη (Κρήνη). Τούτο αποτελεί πιθανώς τμήμα του Επισκοπείου.

Δεν είναι γνωστό πότε καταστράφηκε η βασιλική του Αγίου Φίλωνος. Κατά την έρευνα του χώρου δεν βρέθηκαν ενδείξεις για μετατροπή της ξυλόστεγης βασιλικής σε καμαροσκέπαστη.

Στα ερείπια της βασιλικής κτίσθηκε πιθανότατα κατά τον 11^ο αιώνα ο εγγεγραμμένος σταυροειδής με τρούλλο ναός του Αγίου Φίλωνος. Κύρια χαρακτηριστικά του ναού του Αγίου Φίλωνος είναι τα αβαθή αφιδώματα τόσο στο μέσο του νότιου και βόρειου τοίχου όσο και στις τρεις προεξέχουσες αφίδες του και η έλλειψη νάρθηκος. Ο χώρος του ναού του Αγίου Φίλωνος και των ερειπίων της βασιλικής ήταν περιφραγμένα μέχρι το 1974. Μετά την κατάληψη της περιοχής από τα τουρκικά στρατεύματα η περίφραξη αφαιρέθηκε και ο χώρος χρησιμοποιείται από κοπάδια προβάτων με αποτέλεσμα να φθείρονται τα μαρμαροθετήματα. Πρόσφατα έχει απαγορευθή η βόσκηση προβάτων εκεί.

Βιβλιογραφία

Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α' Λεύκωμα εν Αθήναι 1935, εικ. 6 πιν. 10β, 14 α-β. Joan du Plat Taylor, *Excavations at Agios Philon, Report of the Department of Antiquities 1935*, p. 14-17, J. du Plat Taylor A. H.S. Megaw, *Excavation at Agios Philon, The Ancient Carpasia, Part 2, The Early Christian Buildings Report of the Department of Antiquities, Cyprus, 1981*, p. 209 – 250. *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus 1967*, Nicosia 1968, p. 11, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus, 1972*, Nicosia 1973, p. 13, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1967 – 1968*, Λευκωσία 1970, σ. 23-26, A.H.S. Megaw, *Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus Metropolitan or Provincial? Dumbarton Oaks Papers*, no. 28 (1974) p. 64 and fig. C., Α. Papageorghiou, *L' Architecture Paléochrétienne de Chypre en XXXII Corso di Cultura sull' Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1985, p. 319 et fig. 10. Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, στο Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου Γ'*, 2006, passim, εικ. 12, 75, 170, 248, 604, 692.

1. Κάτοψη των ερειπίων της βασιλικής και του ναού του Αγίου Φιλωνος. (σχ. Α.Η.Σ. Megaw).

1. Νότια όψη του ναού του Αγίου Φίλωνος. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

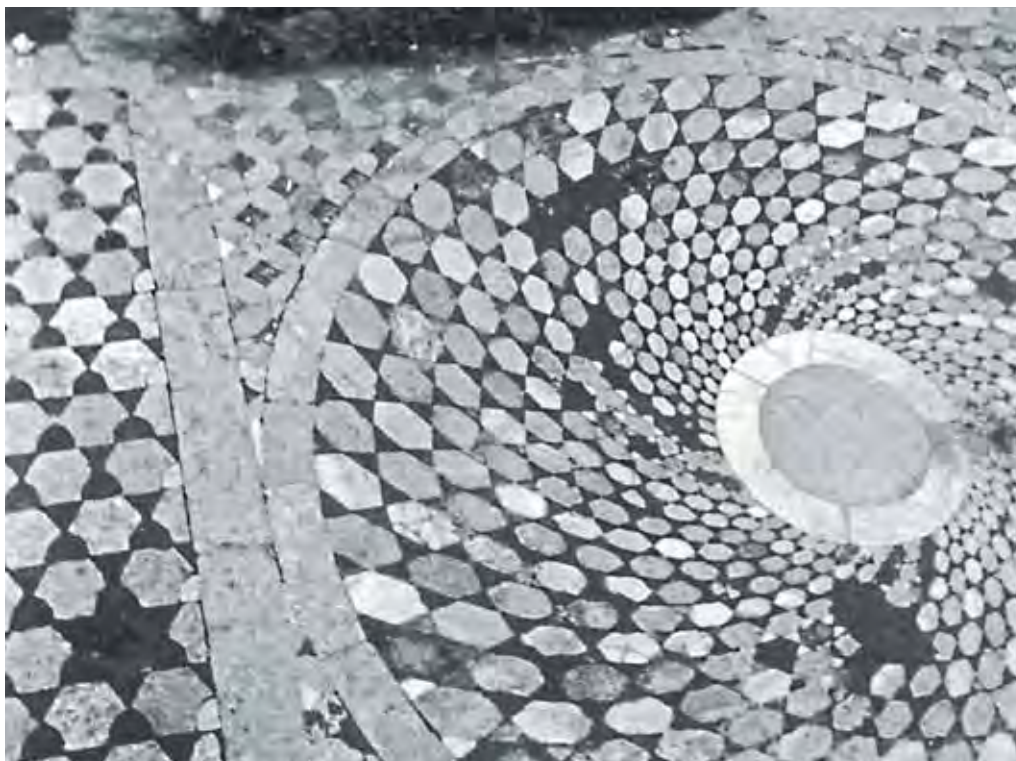
2. Τα ερείπια της βασιλικής και του Βαπτιστηρίου του Αγίου Φίλωνος. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Βορειοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Φίλωνος, (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

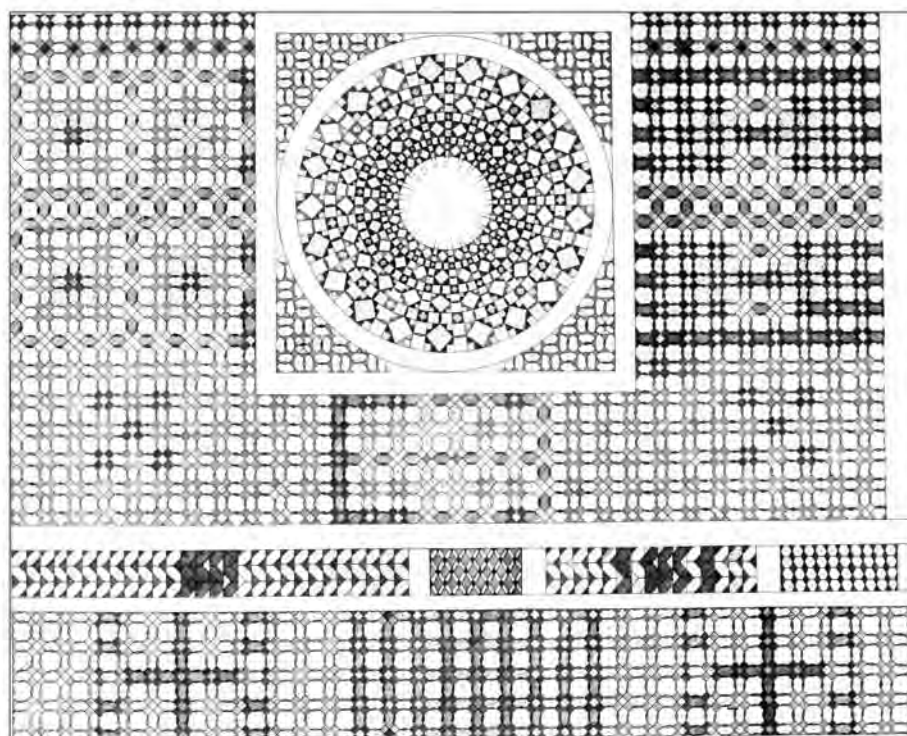
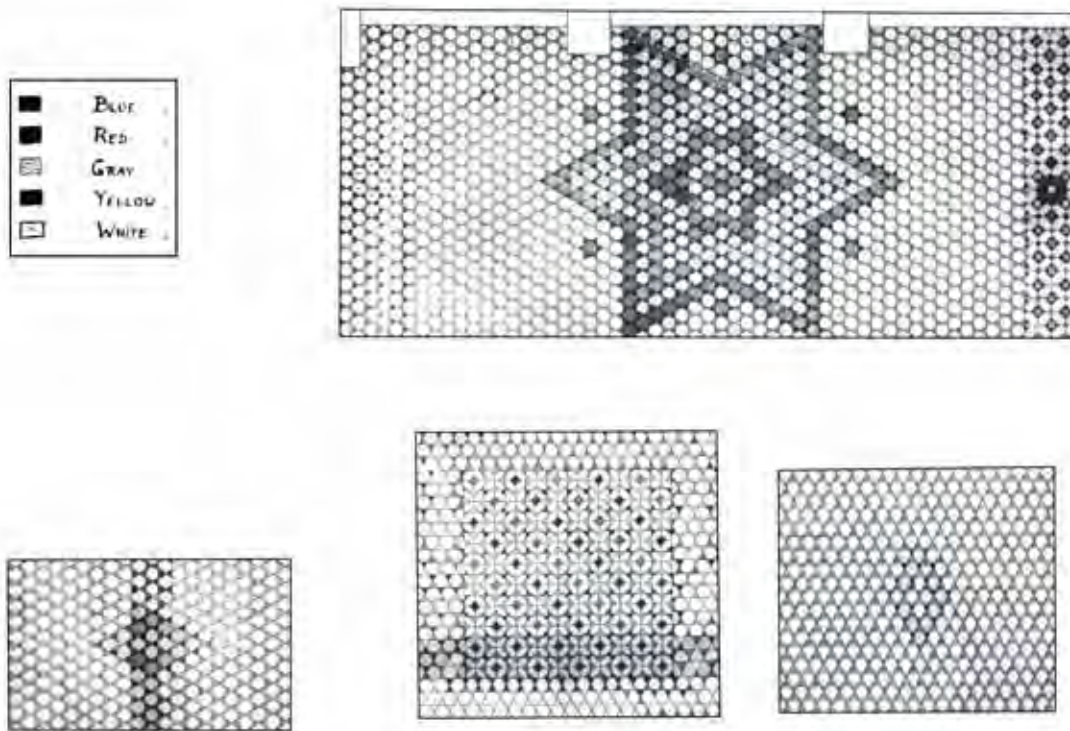
2. Νοτιοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Φίλωνος, (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

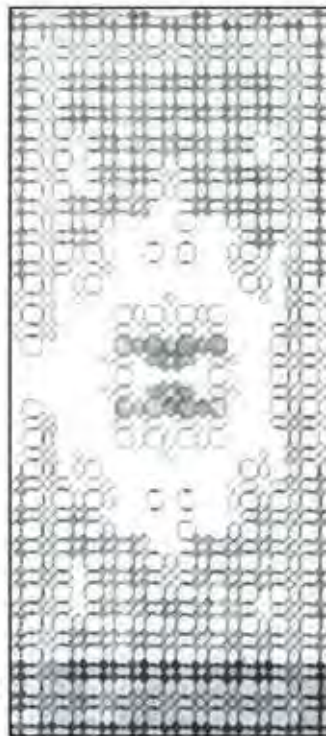
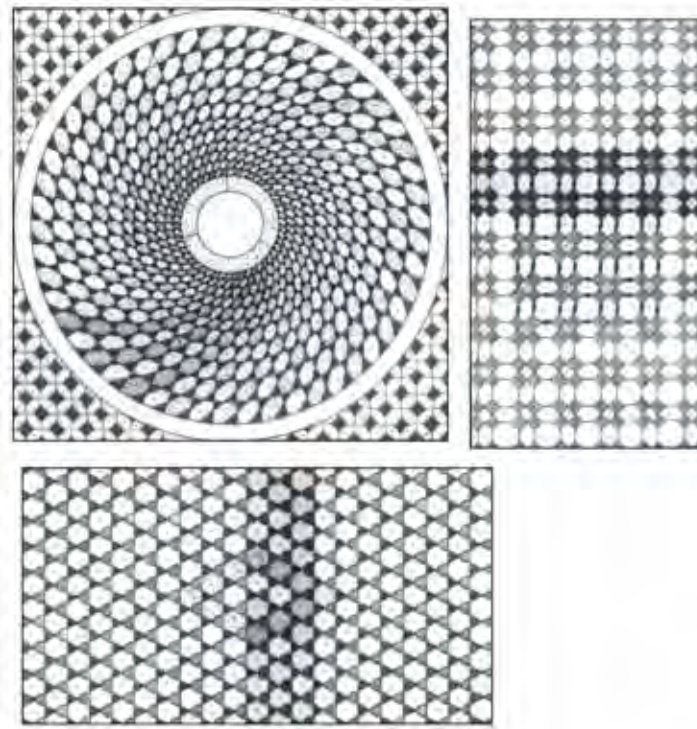
1. Μαρμαροθέτημα δαπέδου του βαπτιστηρίου της βασιλικής του Αγίου φίλωνος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Μαρμαροθετήματα του βαπτιστηρίου της βασιλικής του Αγίου Φίλωνος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Σχέδια των μαρμαροθετημάτων της βασιλικής του Αγίου Φίλωνος. (σχ. A.H.S. Megaw).

1. Μαρμαροθετήματα της βασιλικής του Αγίου Φίλωνος. (σχ. Α.Η.Σ. Megaw)

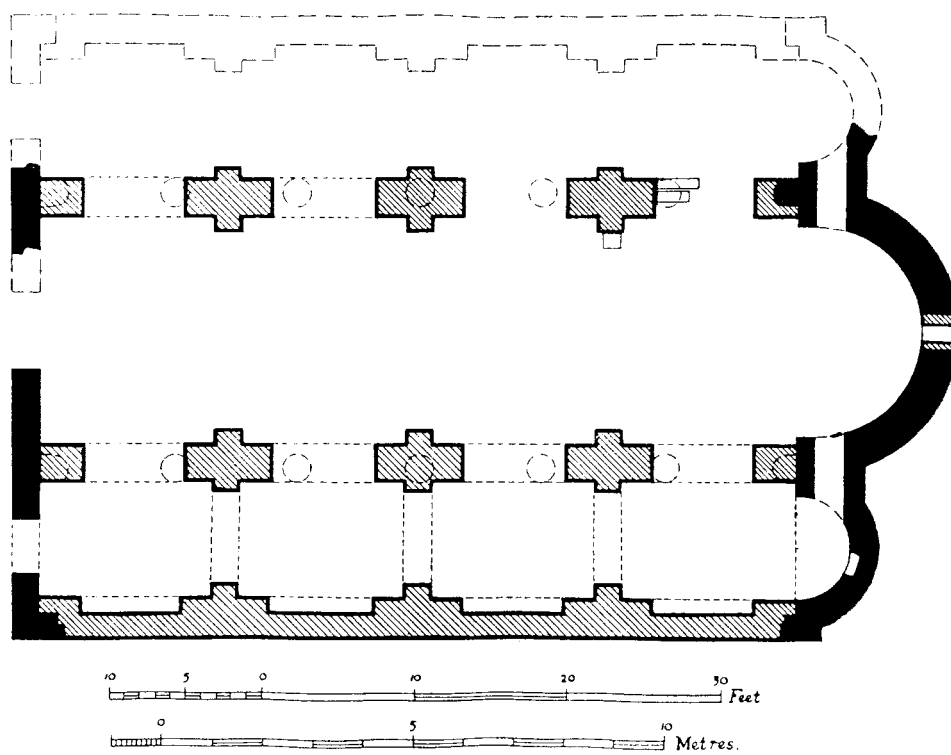
Ριζοκάρπασο, Βασιλική των Ασωμάτων, Αφέντρικας

Η βασιλική των Ασωμάτων στην Αφέντρικα, Ριζοκαρπάσου είναι σήμερα ημιερειπωμένη. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, στη σημερινή της μορφή καμαροσκέπαστη. Αρχικά ήταν ξυλόστεγη και τα τρία κλίτη της βασιλικής εχωρίζοντο από 2 κιονοστοιχίες από πέντε κίονες η κάθε μια. Είχε εσωτερικές διαστάσεις 17,60 × 11.10 περιλαμβανομένης της αψίδας του μέσου κλίτους. Τα κλίτη κατέληγαν σε τρεις ημικυκλικές αψίδες που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με στενές διόδους, όπως και στην περίπτωση της βασιλικής της Παναγίας που βρισκόταν σε πολύ μικρή απόσταση βορειότερα. Όταν η ξυλόστεγη βασιλική καταστράφηκε τότε η βασιλική ξανακτίστηκε και οι δυο κιονοστοιχίες αντικαταστάθηκαν από τρεις σταυρόσχημους πεσσούς η κάθε μια και κτιστές ανισοϋψείς καμάρες που έβαιναν, σε τρία σφενδόνια. Η καμαροσκέπαστη βασιλική δεν είχε ούτε νάρθηκα ούτε αίθριο. Στην αψίδα του μέσου κλίτους σώθηκε ασυνήθιστο σύνθρονο με δυο βαθμίδες και η θέση της Αγίας Τράπεζας και του τέμπλου. Τα τρία κλίτη επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω των τόξων που στήριζαν οι πεσσοί. Η βασιλική είχε τρεις θύρες στον δυτικό τοίχο. Το μέσο κλίτος δεν είχε φωταγωγό. Το εσωτερικό της βασιλικής εφωτίζετο από τις τρεις θύρες του δυτικού τοίχου και το παράθυρο της αψίδας του μέσου κλίτους.

Βιβλιογραφία

C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, I, Paris, 1899, p. 398-399, Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α', Λεύκωμα, εν Αθήναις 1935, εικ. 5 πίν. 116, 12 αβ, A.H.S. Megaw, Three vaulted basilicas in Cyprus, *Journal of Hellenic Studies*, v. 66, 1946, p. 48 εξ., Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιохριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1966 – 1967*, Λευκωσία 1967, σ. 25 – 27, A. H. S. Megaw *Byzantine Art and Decoration in Cyprus, Metropolitan or Provincial? Dumbarton Oaks Papers*, no. 28 1974, p. 76 και fig. 25, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, Γ. Λευκωσία 2005, τ. 469, 470, 472, 483, 687, 688, εικ. 30.

1. Κάτοψη της βασιλικής των Ασωμάτων, Αφέντρικας. (σχ. Α.Η.Σ. Megaw).

2. Η βασιλική των Ασωμάτων Αφέντρικας από τα δυτικά. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η βασιλική των Ασωμάτων Αφέντρικας από τα δυτικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Άποψη του εσωτερικού του νοτίου κλίτους της βασιλικής των Ασωμάτων Αφέντρικας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Άποψη από τα δυτικά του μέσου κλίτους της βασιλικής των Ασωμάτων Αφέντρικας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα του συνθρόνου και της Αγίας Τράπεζας της βασιλικής των Ασωμάτων Αφέντρικας Ριζοκαρπάσου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Ριζοκάρπασο, Ερειπωμένη βασιλική και Εκκλησία της Παναγίας της Αφέντρικας

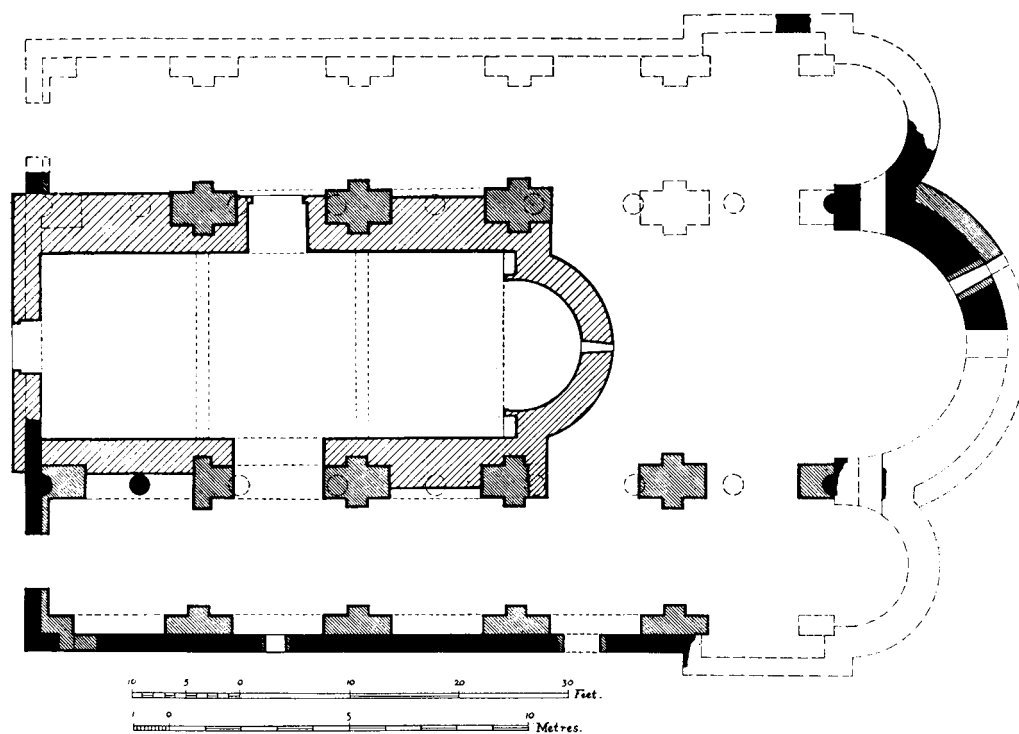
Τρίκλιτη βασιλική με τρεις προεξέχουσες ημικυκλικές αψίδες και σύνθρονο στην κεντρική αψίδα. Είχε εσωτερικές διαστάσεις 22×16μ. χωρίς τις αψίδες. Κτίστηκε τον 6^ο μ. Χ. αιώνα. Οι τρεις αψίδες επικοινωνούσαν μεταξύ τους και με την αψίδα μικρού παρεκκλησίου προσαρτημένου στη αψίδα του νοτίου κλίτους. Η βασιλική είχε τρεις εισόδους στο δυτικό τοίχο και μια στο μέσο του νότιου τοίχου. Στην αψίδα του μέσου κλίτους υπήρχαν τρία παράθυρα. Αρχικά ήταν ξυλόστεγη. Αργότερα όταν καταστράφηκε κατά τις αραβικές επιδρομές του 7^{ου} – 8^{ου} αιώνα μ.Χ. οι μακροί τοίχοι της ενισχύθηκαν και καλύφθηκε με κτιστές καμάρες. Είναι άγνωστο πότε καταστράφηκε. Τον 16^ο αιώνα κτίσθηκε στο δυτικό τμήμα του μέσου κλίτους καμαροσκέπαστη εκκλησία αφιερωμένη στη Θεοτόκο. Στο εσωτερικό της μικρής αυτής εκκλησίας φυλάσσονταν αξιόλογα τμήματα του μαρμάρινου τέμπλου της βασιλικής (6^{ος} αιώνας) και του μαρμάρινου άμβωνος. Μετά την τουρκική εισβολή του 1974 και την κατάληψη της Καρπασίας από τα τουρκικά στρατεύματα τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη εξαφανίσθηκαν.

Ο C. Enlart που επισκέφθηκε τον χώρο της Αφέντρικας το 1896 θεώρησε τη βασιλική αυτή, που τότε φαίνεται ότι εσώζετο σε πολύ καλύτερη κατάσταση, όπως και την παρακείμενη βασιλική των Ασωμάτων σαν ρωμανικές βασιλικές. Ο Γ. Σωτηρίου το 1935 δημοσίευσε κάτοψη και φωτογραφία της βασιλικής που τότε διατηρούσε ακόμη τμήμα της καμάρας του νότιου κλίτους και την θεώρησε ανατολικού τύπου βασιλική. Το 1946 ο A.H.S. Megaw μελέτησε τις τρεις καμαροσκέπαστες βασιλικές της περιοχής του Ριζοκάρπασου και διέκρινε τμήματα των αρχικών ξυλόστεγων βασιλικών στις προσθήκες που οδήγησαν στη μετατροπή τους σε καμαροσκέπαστες. Την πρώτη φάση της βασιλικής της Παναγίας χρονολόγησε ορθά στον 6^ο αιώνα, αλλά τη β' φάση την χρονολόγησε τότε στον 10^ο αιώνα. Αργότερα την χρονολόγησε ορθά στην περίοδο των Αραβικών Επιδρομών (*Enciclopedia Universale di Arte*, και *Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus, Metropolitan or Provincial? Dumbarton Oaks Papers*, 28, 1974, p. 76 no 80). Το παρεκκλήσιο λεηλατήθηκε μετά την Τουρκική εισβολή και το εικονοστάσιο του που εχρονολογείτο στο 1869 κατεστράφη, οι δε εικόνες εκλάπησαν. Η εκκλησία μέχρι πρόσφατα εχρησιμοποιείτο σαν μάνδρα προβάτων.

Βιβλιογραφία

A, C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, t. I, Paris 1899, p. 397 - 398, Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α', Λεύκωμα, εν Αθήναις 1935 εικ. 4, πιν. 10^α, 11^α, 15^α, A.H.S. Megaw, *Three Vaulted Basilicas in Cyprus*, *Journal of Hellenic Studies*, v. 66, 1946, A.H.S. Megaw, *Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus, Metropolitan or Provincial ?*, *Dumbarton Oaks Papers*, no. 28,

1974, π. 76, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά το 1964*, Λευκωσία 1965. σ. 13, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3, σ. 79, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, εν Θ. Παπαδοπούλλου (έκδ.) *Ιστορία της Κύπρου*, Γ' Λευκωσία, 2005, σ. 483, 539, 565, 576, 679, 681, 688, εικ. 37.

1. Κάτοψη της βασιλικής της Παναγίας Αφέντρικας Ριζοκαρπάσου. (σχ. Α.Η.Σ. Megaw).

1. Άποψη της βασιλικής της Παναγίας Αφέντρικας από τ' ανατολικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα της αφίδας του νότιου παρεκκλησίου της βασιλικής της Παναγίας Αφέντρικας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Δυτική άποψη της βασιλικής της Παναγίας Αφέντρικας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο νότιος τοίχος της βασιλικής της Παναγίας Αφέντρικας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η αψίδα της βασιλικής της Παναγίας Αφέντρικας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το εσωτερικό της εκκλησίας της Παναγίας Αφέντρικας όπως είναι σήμερα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

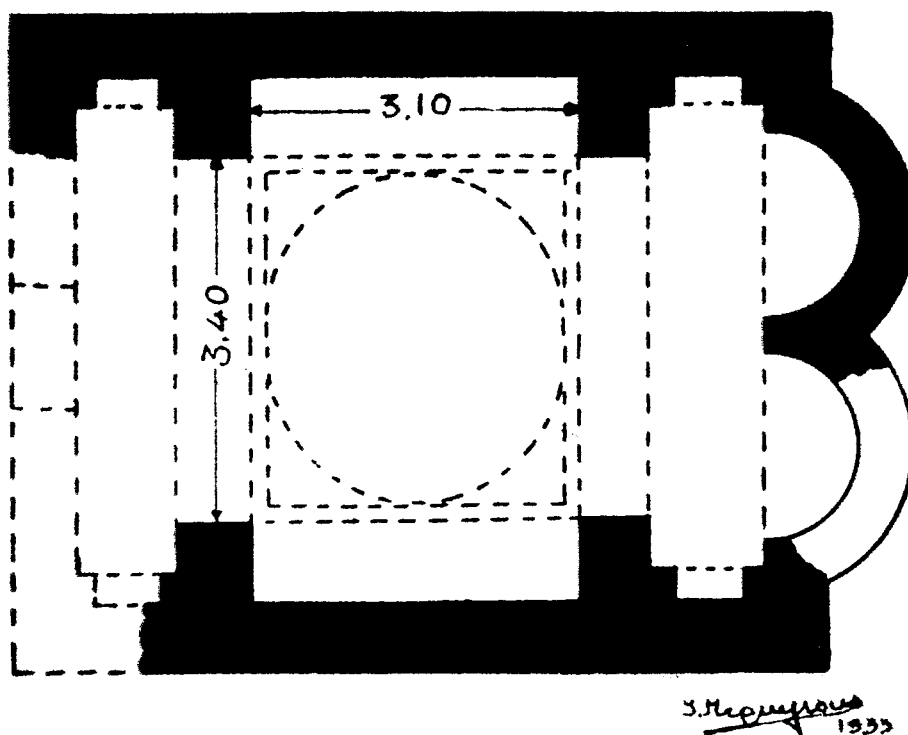

Ριζοκάρπασο, Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου Αφέντρικας

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Αφέντρικα του Ριζοκαρπάσου είναι ο ένας από τους δύο δίκογχους ναούς της Κύπρου. Ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο. Δύο ελαφρά γαμματόσχημες ισχυρές παραστάδες προσκολλημένες στο βόρειο και το νότιο τοίχο στηρίζουν δυο εγκάρσια τόξα, τα οποία μαζί με τα τυφλά τόξα που σχηματίζονται μεταξύ των παραστάδων του βορείου και νότιου τοίχου στηρίζουν τον τρούλλο που έχει σχήμα ελλειπτικό. Τέσσερα μικρά παράθυρα ανοίγονταν στον τρούλλο. Ένα μικρό παράθυρο υπάρχει ψηλά στο βόρειο τοίχο. Πιθανότατα όμοιο παράθυρο υπήρχε και στο νότιο τοίχο που έχει καταρρεύσει. Έχει εσωτερικές διαστάσεις $6,75 \times 4,25\mu$. Στα δυτικά υπήρχε μεταγενέστερος νάρθηκας με δυο αψίδες, στη βόρεια και νότια πλευρά.

Βιβλιογραφία

Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α' Λεύκωμα, Αθήνα 1935, εικ. 7, πιν. 13β, Γ. Δημητροκάλη, *Οι δίκογχοι Χριστιανικοί ναοί*, Αθήνα 1976, σ. 61 – 62, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά το 1964*, Λευκωσία 1965, σ. 15, A.H.S. Megaw, *Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus, Metropolitan or Provincial?* *Dumbarton Oaks Papers*, no. 28, 1974, p. 78, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο εν Θ. Παπαδοπούλου (επιμ.)*. *Ιστορία της Κύπρου τ. Γ*, 2006, σ. 483 – 485, εικ. 50, Ε. Προκοπίου, *Ο Συνεπτυγμένος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στην Κύπρο, 9^{ος}-12^{ος} αιώνας*, Λευκωσία 2007, σ. 29 - 34.

1. Κάτοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου, Αφέντρικας. (σχ. Ι. Περικλέους - Γ. Σωτηρίου).

2. Νοτιοδυτική άποψη του ναού του Αγίου Γεωργίου Αφέντρικας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Νότια άποψη του ναού του Αγίου Γεωργίου Αφέντρικας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

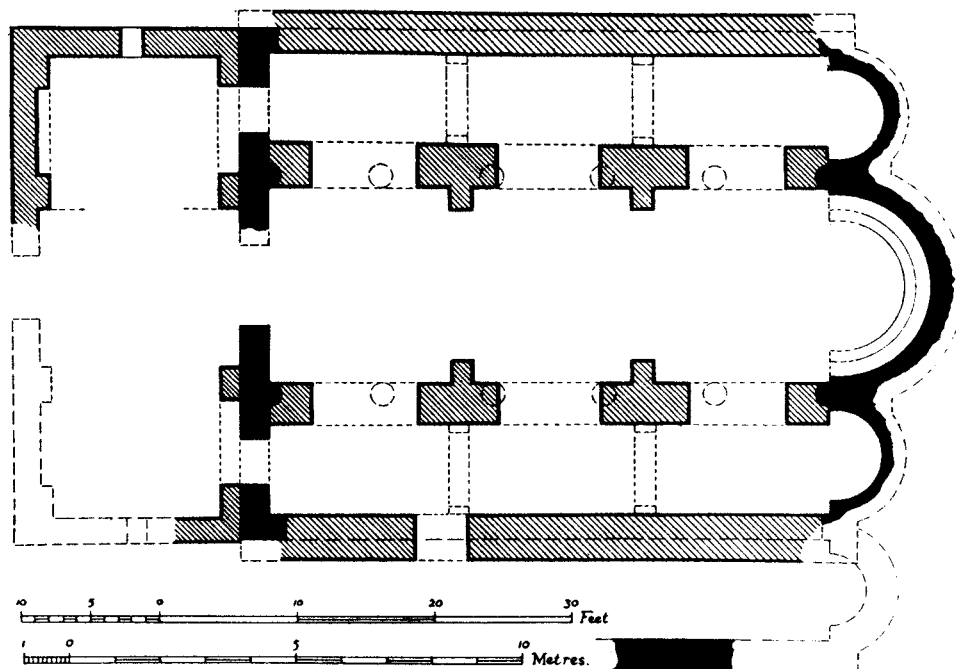
2. Βορειοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Γεωργίου της Αφέντρικας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Ριζοκάρπασο, Βασιλική της Παναγίας Συκάδας

Ερειπωμένη σήμερα καμαροσκέπαστη βασιλική, αρχικά τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική της οποίας τα κλίτη εχωρίζοντο με δύο κιονοστοιχίες που αποτελούντο από τέσσερις κίονες η κάθε μια και κατέληγαν σε τρεις ημικυκλικές αψίδες στ' ανατολικά. Κτίσθηκε τον 6^ο αιώνα. Στην αψίδα του μέσου κλίτους υπήρχε χαμηλό σύνθρονο. Στα νότια της βασιλικής υπήρχε παρεκκλήσιο. Μετά την καταστροφή της βασιλικής τον 7^ο ή 8^ο αιώνα οι μακροί τοίχοι της βασιλικής ενισχύθηκαν και οι κίονες αντικαταστάθηκαν από τέσσερις ταυόσχημους πεσσούς, δύο σε κάθε πεσσοστοιχία οι οποίοι στήριζαν την κτιστή καμάρα. Στα δυτικά της βασιλικής προστέθηκε νάρθηκας. Στο εσωτερικό της βασιλικής υπήρχαν τα μέλη του μαρμάρινου άμβωνα τα οποία εξαφανίστηκαν μετά την κατάληψη του Ριζοκαρπάσου από τα τουρκικά στρατεύματα το 1974. Σώζονταν επίσης υπολείμματα τοιχογραφιών.

Βιβλιογραφία

C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, Paris, t. I, 1899, p. 400-401, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 259-260, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1937, p. 414, A.H.S. Megaw, Three vaulted basilicas in Cyprus, *Journal of Hellenic Studies*, v. 66, 1948, p. 53-56, Idem. Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus Metropolitan or Provincial? *Dumbarton Oaks Papers*, no. 28, 1974, p. 76 and n. 80, Χ. Χοτζάκογλου, Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο, στο Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ, Λευκωσία 2006, σ. 483, 576, 586, 680, 681, εικ. 46, 310.

1. Κάτοψη της βασιλικής της Παναγίας Συκάς. (σχ. A.H.S. Megaw).

2. Ερείπια της βασιλικής της Παναγίας Συκάς. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η βόρεια τοξοστοιχία της βασιλικής της Παναγίας Συκάς. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ερείπια της βασιλικής της Παναγίας Συκάς. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η βασιλική της Παναγίας Συκάς από τα βορειοανατολικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Μαρμάρινα μέλη του άμβωνος της βασιλικής της Παναγίας Συκάς. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Ριζοκάρπασο, Μονή της Παναγίας Ελεούσας

Η Μονή της Παναγίας Ελεούσας ήταν άλλοτε Μετόχιο της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 η μονή του Σινά πώλησε την Μονή της Παναγίας Ελεούσας στη Μονή του Απ. Ανδρέα. Τα μοναστηριακά κτίρια καταστράφηκαν. Σήμερα σώζεται η εκκλησία. Είναι δίκλιτη καμαροσκέπαστη. Το νότιο κλίτος έχει εσωτερικές διαστάσεις $6,27 \times 3,12\mu$. χωρίς την αψίδα, και το βόρειο $5,92 \times 1,98\mu$. Τα κλίτη χωρίζονται με δυο τόξα με έντονο γοτθικό προφίλ, πιθανότατα του 15^{ου} αιώνα. Στ' ανατολικά καταλήγουν σε ημικυκλικές αψίδες που καλύπτονται με τεταρτοσφαίριο. Η νότια αψίδα έχει χορδή $2,06\mu$. και βέλος $1,47\mu$. και η βόρεια διάμετρο $1,35$ και χορδή $0,89$. Στο κέντρο της αψίδας υπάρχει στενό παράθυρο με ημικυκλικό τόξο. Το παράθυρο της αψίδας του νοτίου κλίτους καταστράφηκε πιθανότατα τον 19^ο αιώνα όταν ανοίχθηκε άλλο μεγαλύτερο παράθυρο που κατάστρεψε την αρμονική σχέση αψίδας - παραθύρου. Στα δυτικά υπάρχει κοινός νάρθηκας καλυμμένος με εγκάρσια καμάρα. Ο νάρθηκας έχει διαστάσεις $2,90 \times 6\mu$. Η νότια θύρα κοσμεύεται με υστερογοτθικό περίθυρο. Κατά τον R. Gunnis αρχικά η εκκλησία ήταν κατάγραφος με τοιχογραφίες, οι οποίες όμως εκαλύφθηκαν με ασβεστοχρίσματα.

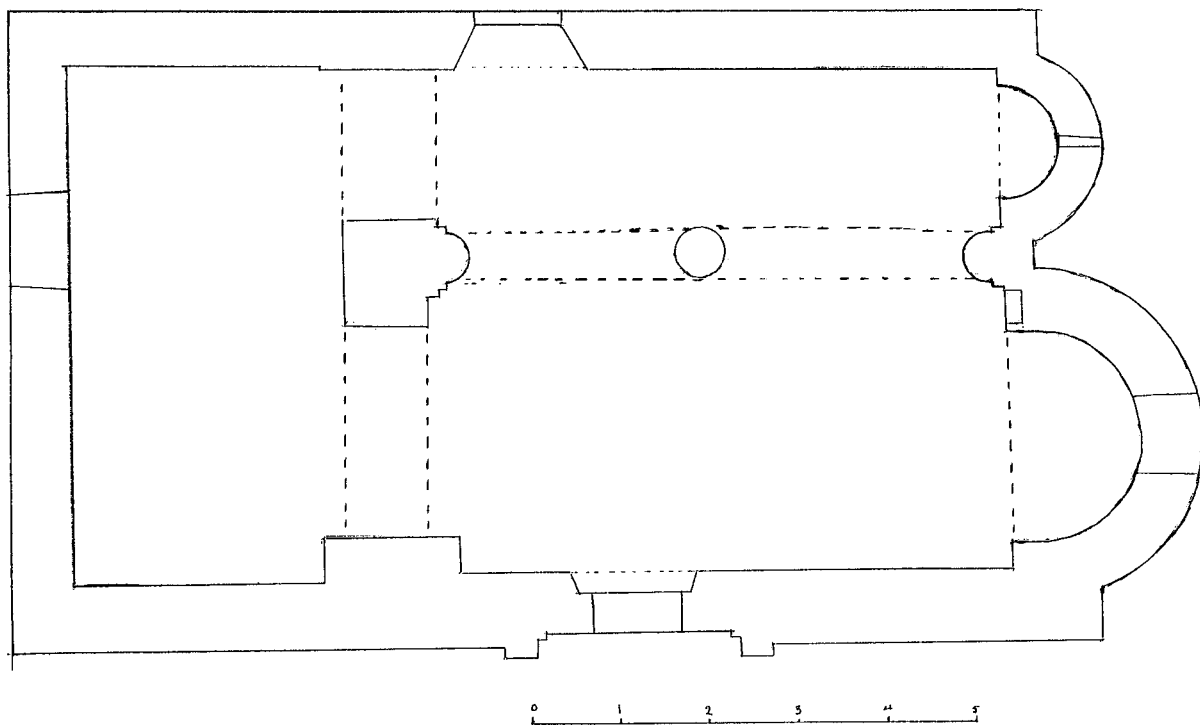
Το εικονοστάσιο του ναού είχε χρονολογία 1861. Οι εικόνες του ναού ήσαν σχετικά νεώτερες. Εκείνη του Αποστόλου Λουκά εχρονολογείτο στο 1852. Το αργυρεπίχρυσο κάλυμμα της εικόνας Παναγίας εχρονολογείτο επίσης στον 19^ο αιώνα. Οι άλλες εικόνες, η Κοίμησις της Θεοτόκου, η Αγία Αικατερίνη, άλλες τρεις εικόνες, της Θεοτόκου Ελεούσης, της Χρυσελεούσης και της Οδηγήτριας ήσαν νεώτερες.

Μετά το 1974 οι Τούρκοι κατέστρεψαν το εικονοστάσιο και κατέσκαψαν το δάπεδο, προφανώς για ανεύρεση θησαυρού. Για μεγάλο χρονικό διάστημα εχρησιμοποιείτο ως μάνδρα αιγοπροβάτων. Πρόσφατα λειτουργεί με το νεώτερο κτίριο που βρίσκεται στ' ανατολικά του ναού ως κέντρο αναψυχής.

Βιβλιογραφία

C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, I, Paris 1899 p. 408-409, C. Enlart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus* (μετάφραση D. Hunt), London 1987, p. 313, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 253, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 412-413, Χρ. Ν. Ταουσιάνη, *Αι Εκκλησείαι του Ριζοκαρπάσου*, Λευκωσία 1983, σ. 113-117.

1. Κάτοψη του ναού της Μονής της Παναγίας Ελεούσας. (σχ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Νοτιοανατολική άποψη του ναού της Παναγίας Ελεούσας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Ριζοκάρπασο, Εκκλησία του Αγίου Φίλωνος στ' Αγγρίδια

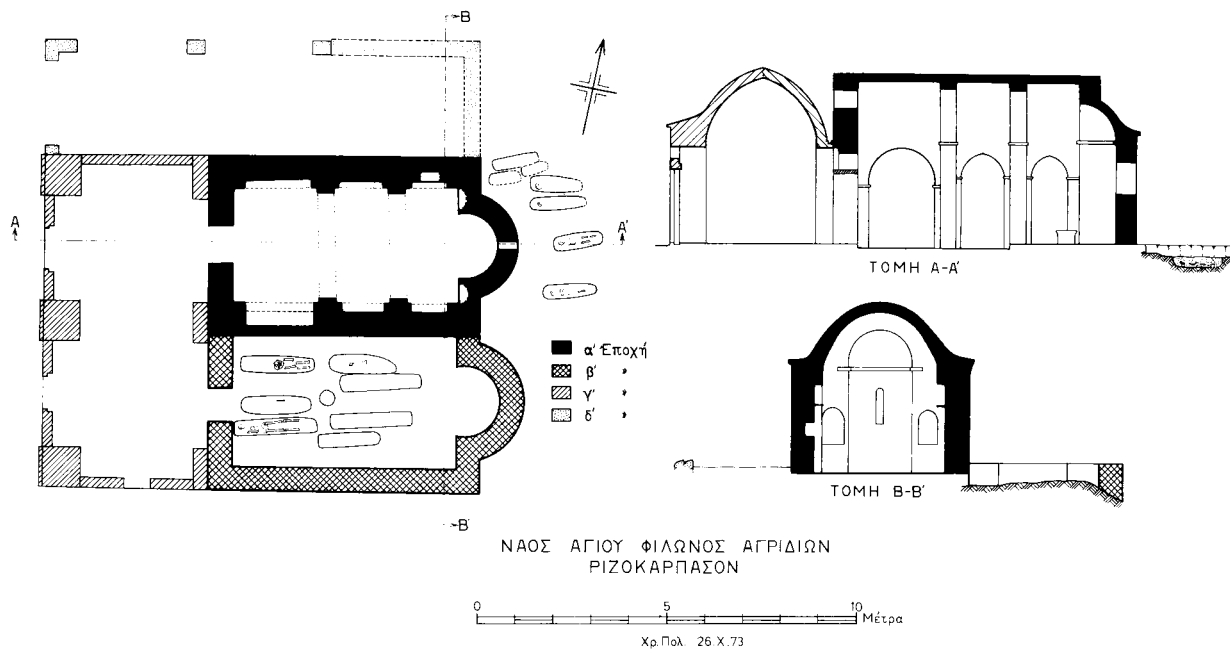
Η Εκκλησία του Αγίου Φίλωνος βρίσκεται σε υψίπεδο 10 χιλιόμετρα ανατολικά του Ριζοκαρπάσου και κτίσθηκε στα τέλη του 12^{ου} αιώνα στον τύπο του μονόκλιτου καμαροσκέπαστου ναού για εξυπηρέτηση μικρής κοινότητας. Οι τοίχοι του ναού είναι κτισμένοι με αδρά πελεκημένους πωρόλιθους. Εξωτερικά είναι αδιάρθρωτοι. Εσωτερικά όμως δύο παραστάδες προσκολλημένες στο βόρειο και νότιο τοίχο σχηματίζουν τρία τυφλά τόξα. Τα δυτικά τόξα του βόρειου και του νότιου τοίχου είναι ευρύτερα και πιο ψηλά από τα άλλα δύο. Αυτό οφείλεται στη δημιουργία κάτω από το δυτικό τυφλό τόξο του νοτίου τοίχου του τάφου του κτίτορος του ναού. Το δυτικό τόξο του βόρειου τοίχου δημιουργήθηκε κατ' αντιστοιχία προς το δυτικό τόξο του νοτίου τοίχου για λόγους συμμετρίας. Αρχικά ο ναός κτίσθηκε χωρίς νάρθηκα. Αργότερα όταν τον 13^ο αιώνα κτίσθηκε προσκολλημένο στο νότιο τοίχο άλλο παρεκκλήσιο τότε κτίσθηκε στη δυτική και βόρεια πλευρά ανοικτός νάρθηκας – στοά που στηρίζεται σε οξυκόρυφα τόξα. Το νότιο παρεκκλήσιο που χρησιμοποιήθηκε σαν ταφικό παρεκκλήσιο (εικ. 1) καταστράφηκε, άγνωστο πότε. Δεν είναι απίθανο να χρησιμοποιήθηκε σαν οικογενειακό παρεκκλήσιο του φεουδάρχη της περιοχής.

Ο ναός διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες αμέσως μετά την ανέγερσή του. Δυστυχώς όμως το μεγαλύτερο μέρος του ζωγραφικού διακόσμου του ναού καταστράφηκε. Σώθηκαν όμως σημαντικές τοιχογραφίες στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου που έχουν όλα τα χαρακτηριστικά της Υστεροκομνηνικής τέχνης του τελευταίου τετάρτου του 12^{ου} αιώνα. Οι τοιχογραφίες ήταν ο Άγιος Γεώργιος και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και οι Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη. Δυστυχώς οι Τούρκοι αφαίρεσαν τις τοιχογραφίες αυτές και τις εξήγαγαν παράνομα από την Κύπρο. Δεν είναι γνωστό που βρίσκονται σήμερα. Στο νότιο άκρο του δυτικού τοίχου σώθηκαν δύο στρώματα τοιχογραφιών. Στο αρχικό στρώμα εικονίζεται ιερούργων ιεράρχης και στο νεώτερο αδιάγνωστος Άγιος σε παιδική ηλικία. Σ' άλλα σημεία των τοίχων του ναού σώθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών και πάνω από τον τάφο υπολείμματα των προσωπογραφιών των δωρητών.

Βιβλιογραφία

Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α', Λεύκωμα, Αθήνα 1935, εικ. 29, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus* 1973, p. 16, fig. 23-24, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1967-1968*, Λευκωσία 1969, σ. 83, Α. Παπαγεωργίου, *Αι Βυζαντινά τοιχογραφία της επαρχίας Αμμοχώστου*, εν *Δελτίον Επιστημονικού και Φιλολογικού Συνδέσμου Αμμοχώστου*, 1969, σ. 61, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 13, σ. 253-254, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, στο Θ. Παπαδοπούλλου, (επιμ.) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', 2006, σ. 122, 521, 651, εικ. 183, 544, 545, 546 Ch.

Chotzakoglou, Christian Mosaics and Mural Paintings in the Occupied Areas of Cyprus, A Preliminary Report, in J. Chrysostomides - Ch. Dendrinou, "Sweet Land ..." Lectures on the History and Culture of Cyprus, Camberley, Sussex, 2006, p. 113-114.

1. Κάτοψη και τομές του ναού του Αγίου Φιλωνος των Αγριδιών. (σχ. Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

2. Υπολείμματα προσωπογραφιών των δωρητών. (φωτ. Α. Φούλιας).

1. Βορειοδυτική άποψη του ναού του Αγ. Φίλωνος των Αγριδιών. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Οι Άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Γεώργιος. Τοιχογραφία του νοτίου τοίχου του ναού του Αγίου Φίλωνος των Αγριδιών. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Λεπτομέρεια της τοιχογραφίας του Αγ. Γεωργίου του ναού του Αγίου Φίλωνος των Αγριδιών. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Λεπτομέρεια της τοιχογραφίας του Αγίου Ιωάννου του Χρυσσοστόμου του ναού του Αγίου Φίλωνος των Αγριδιών. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Υπολείμματα των τοιχογραφιών του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου και του Αγίου Γεωργίου μετά την αφαίρεση των άνω τμημάτων των δυό τοιχογραφιών. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος τοιχογραφία του δυτικού άκρου του νοτίου τοίχου του ναού του Αγίου Φίλωνος των Αγριδιών πριν από το 1974. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

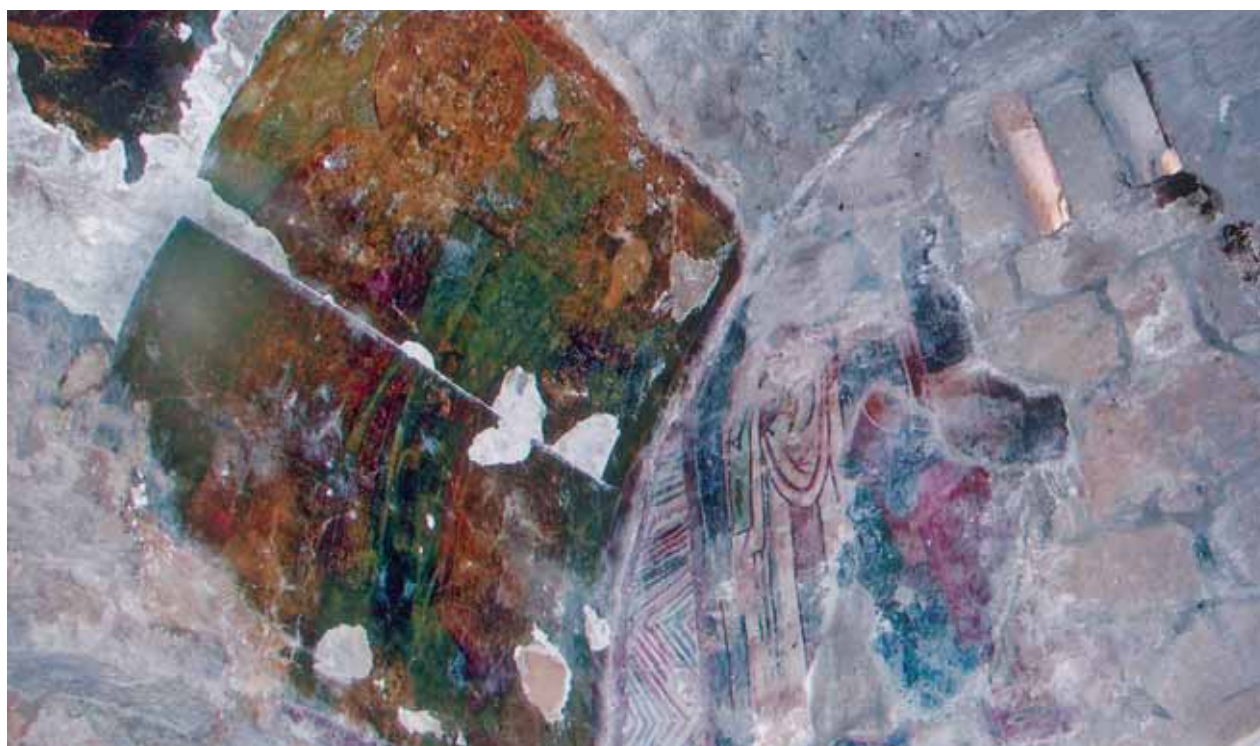
1. Τοιχογραφία του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (λεπτομέρεια) του ναού του Αγίου Φίλωνος των Αγριδιών.
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Οι Άγιοι Ιωάννης ο Πρόδρομος, Κωνσταντίνος και Ελένη. Τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Φίλωνος των Αγριδιών.
(φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Τοιχογραφίες του δυτικού τοίχου του ναού του Αγίου Φίλωνος των Αγριδιών. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Προσπάθεια των Τούρκων για αποτοίχιση των τοιχογραφιών των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Ριζοκάρπασο, Μονή του Αποστόλου Ανδρέα

Η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα ήταν το πιο σημαντικό προσκυνηματικό κέντρο στην Κύπρο πριν από το 1974. Την επισκέπτονταν όχι μόνο Έλληνες Χριστιανοί αλλά και Τούρκοι Μωαμεθανοί. Εν τούτοις η ίδρυση της Μονής είναι νεφελώδης. Δεν αναφέρεται σε ελληνικές πηγές. Η παλαιότερη αναφορά στη Μονή του Αποστόλου Ανδρέα γίνεται στα *Gesta Regis Henrici II et Ricardi I*, από τον Βενέδικτο ηγούμενο της Μονής Peterborough, που πέθανε το 1193. Κατά τον Benedict of Peterborough ο Ισαάκιος Κομνηνός καταδιωκόμενος το 1191 από τον Άγγλο Βασιλέα Ριχάρδο τον Α΄ τον Λεοντόκαρδο κατέφυγε “in abbatia quae dicitur caput Sancti Andrea”. Ήδη όμως από το 1103 ένας αγγλοσάξωνας περιηγητής ο Seawolf αναφέρει το λιμάνι, portu Sancti Andrea. Είναι η πρώτη γραπτή πηγή που συνδέει την περιοχή στην οποία κτίσθηκε η Μονή με τον Απόστολο Ανδρέα.

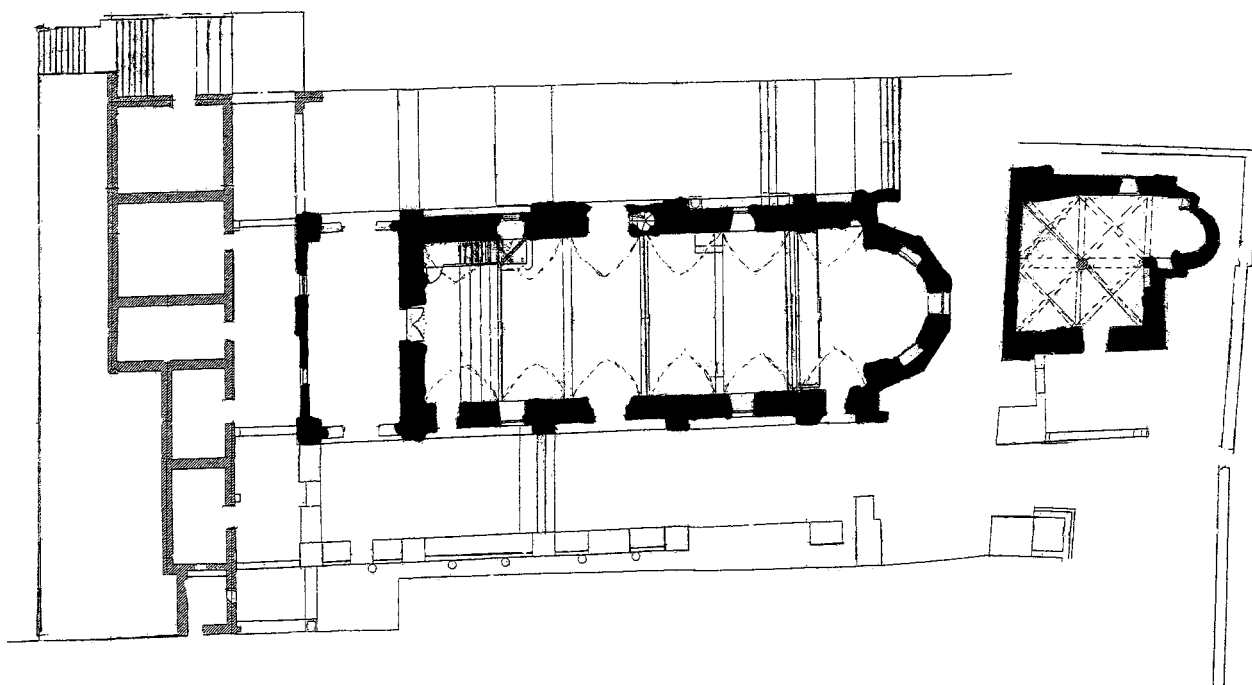
Δυστυχώς τίποτε δεν έχει σωθή από την αρχική Μονή που αναφέρει ο Βενέδικτος, Ηγούμενος του Peterborough. Η Μονή αυτή φαίνεται ότι ιδρύθη κατά τον 11^ο ή 12^ο αιώνα όποτε παρατηρείται οργασμός στην ίδρυση Μονών στην Κύπρο. (Μονή Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου 1090, Παναγίας της Αλύπου στο Γέρι 1096, Μονή Φορβίων γύρω στα 1100, Μονή Αψινθιωτίσσης γύρω στα 1100, Μονή Παναγίας του Μαχαιρά 1165, Μονή Εγκλείστρας 1159, Μονή Κρινίων 11^{ος} – 12^{ος} αιώνα, Μονή Παναγίας του Άρακος 1192, Μονή Παναγίας Παλλουριωτίσσης, Μονή Παναγίας Κανταριωτίσσης 12^{ος} αιώνας κ. α.).

Το μόνο σωζόμενο τμήμα της Μονής είναι η μικρή εκκλησία που κτίσθηκε στα τέλη της Φραγκοκρατίας κοντά στην Πηγή από την οποία υδρεύοντο τα πλοία που προσέγγιζαν την περιοχή, στ’ ανατολικά του μεγάλου ναού που έκτισε ο οικονόμος Ιωάννης και εγκαινίασε ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος το 1867. Ο παλαιός ναός του Αποστόλου Ανδρέα είναι δίκλιτος. Το βόρειο κλίτος είναι επιμηκέστερο αλλά στενότερο του νοτίου κλίτους και καταλήγει στ’ ανατολικά σε αψίδα μεγαλύτερη του ημικυκλίου. Τα δύο κλίτη χωρίζονταν από οκτάπλευρο πεσσό που στηρίζει αξονική τοξοστοιχία και τέσσερα σταυροθόλια που καλύπτουν το ναό. Καμιά άλλη πληροφορία δεν υπάρχει για τη Μονή του Αποστόλου Ανδρέα μεταξύ του τέλους του 12^{ου} αιώνα και του 18^{ου} αιώνα. Το 1735 ο Άγγλος Richard Pococke που επισκέφθηκε την περιοχή αναφέρει ότι υπήρχε η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα αλλά ήταν εγκαταλειμμένη. Σύμφωνα με τον Pococke προηγουμένως ζούσαν στη Μονή δύο τρεις μοναχοί. Δεν αναφέρει όμως από που πήρε τις πληροφορίες του για τη Μονή. Ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός δεν αναφέρει τη Μονή του Αποστόλου Ανδρέα ανάμεσα στα Μοναστήρια της εποχής του. Φαίνεται ότι η Μονή είχε εγκαταλειφθή πολύ πριν από τους χρόνους του Κυπριανού και δεν φαίνεται να ξαναλειτούργησε πριν από την εγκατάσταση εκεί του μοναχού Ιωάννη Κυκκώτη. Ο Ιωάννης Κυκκώτης, που καταγόταν από το Ριζοκάρπασο, εγκατέλειψε τη Μονή Κύκκου το 1855 και εγκαταστάθηκε στη περιοχή του Αποστόλου Ανδρέα. Τότε χειροτονήθη ιερέας από τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο τον Α΄ (1854 – 1865) και άρχισε την ανέγερση του νέου ναού, υπό την προστασία του

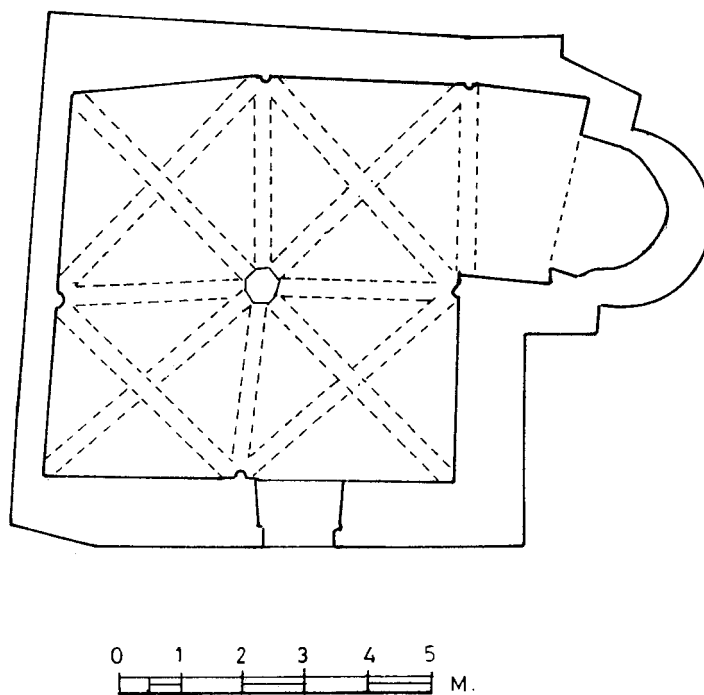
Αρχιεπισκόπου. Ο διάδοχος του Μακαρίου Σωφρόνιος ο Γ' (1865-1900) προχείρησε τον ιερομόναχο Ιωάννη σε οικονόμο το 1866 και φαίνεται ότι τον βοήθησε να συμπληρώσει το ναό τον οποίο εγκαινίασε στις 15 Αυγούστου 1867. Πολύ γρήγορα η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα έγινε προσκυνηματικό κέντρο στο οποίο κατέφευγαν πολλές χιλιάδες προσκυνητές κυρίως Έλληνες αλλά και Τούρκοι. Ο R. Gunnis αναφέρει χαρακτηριστικά το 1936 "St Andrew is prayed to by both Christian and Moslem alike" (R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 169). Μετά την κατάληψη της Καρπασίας από τα Τουρκικά Στρατεύματα το 1974, η Μονή ελεηλατήθη και τα πολύτιμα αφιερώματα των πιστών κατασχέθηκαν από την Τουρκική Αστυνομία όπως και οι χρυσές επενδύσεις των εικόνων. Τα κτίρια και ο ναός παρέμειναν και εξακολουθούν να παραμένουν χωρίς καμιά φροντίδα με αποτέλεσμα να φθείρονται και να καταρρέουν. Τις εισφορές των πιστών που μεταβαίνουν εκεί μετά το 2003, οπότε επετράπη η μετάβαση Ελλήνων στη Μονή, τις παίρνει η Τουρκική Αστυνομία που εγκατέστησε εκεί Αστυνομικό Σταθμό. Παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν οι Τούρκοι δεν επέτρεψαν την συντήρηση και επισκευή των ναών και των κτιρίων της Μονής.

Βιβλιογραφία

C. Enlart, *L' Art Gothique et la Renaissance en Chypre*, I, Paris, 1899, p. 464-467, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 256, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 169, C. Delaval Cobham, *Excerpta Cypria*, Cambridge 1908, p. 9, Κ. Κοκκινόφτα, *Κυκκώτικα Μελετήματα, Α'*, Λευκωσία 1997, σ. 205-232 Κ. Κοκκινόφτα, *Η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, Λευκωσία 2009.

1. Κάτοψη των εκκλησιών της Μονής του Απ. Ανδρέα. (Αρχείο Ι. Αρχιεπισκοπής).

1. Κάτοψη του μεσαιωνικού ναυδρίου της Μονής του Απ. Ανδρέα. (C. Enlart - Α. Παπαγεωργίου).

2. Το παλαιό ναυδριο της Μονής του Απ. Ανδρέα πριν από το 1974. (Αρχείον Ι. Συνόδου της εκκλησίας της Κύπρου).

1. Το εσωτερικό του μεσαιωνικού ναΐσκου της Μονής του Απ. Ανδρέα πριν από το 1974.

2. Το εσωτερικό του μεσαιωνικού ναΐσκου της Μονής του Απ. Ανδρέα μετά το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Δημοσίων Πληροφοριών).

2. Η εκκλησία της Μονής του Απ. Ανδρέα όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου).

1. Νότια όψη του ναού της Μονής του Απ. Ανδρέα όπως είναι σήμερα.
(φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου).

Σαλαμής, Αγίασμα του Νικοδήμου

Στα βορειοανατολικά της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα βρέθηκαν το 1933 δύο υπόγειες φιαλόσχημες προχριστιανικές στέρνες οι οποίες τον 6^ο μ.Χ. αιώνα, φαίνεται, ενώθηκαν με μια τοξωτή δίοδο. Οι στέρνες αυτές ερευνήθηκαν τότε από την Βρετανίδα Αρχαιολόγο J. du Plat Taylor, η οποία δημοσίευσε σχέδια και φωτογραφίες των δυο αυτών υπόγειων υδατοδεξαμενών. Γύρω από το στόμιο των δεξαμενών βρέθηκαν θεμέλια κτίσματος που, όπως έκρινε ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Σωτηρίου, επρόκειτο για κτίσμα – Αγίασμα στο οποίο ετελείτο ο Αγιασμός των υδάτων και αντλείτο αγιασμένο ύδωρ από τις στέρνες. Στη μια από τις δύο αυτές υπόγειες υδατοδεξαμενές διατηρούντο μέχρι το 1974, τουλάχιστο, επιγραφές και μια τοιχογραφία που φαίνεται να βεβαιώνουν ότι οι υδατοδεξαμενές αυτές ήταν Αγίασμα. Πράγματι, πάνω από την τοξωτή δίοδο εικονίζεται σταυρός με τα Αποκαλυπτικά Α-Ω και εκατέρωθεν η επιγραφή «ΒΟ(ήθησ)ΟΝ Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΕ ΚΑΙ ΤΟ ΣΙΓΝΟΝ ΣΟΥ. Στο τόξο αναγράφεται: ΕΛΙΣΣΑΙΟΥ ΦΩΝΗ ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ ΚΥΡΙΟΣ. ΙΑΜΑΙ ΤΑ ΥΔΑΤΑ ΤΑΥΤΑ (Δ' Βασιλειών Β', 21). Εκατέρωθεν του τοξωτού ανοίγματος, «ΦΩΝΗ ΚΥΡΙΟΥ ΕΠΙ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ. ΚΥΡΙΟΣ ΕΠΙ ΥΔΑΤΩΝ ΠΟΛΛΩΝ» και κάτω απ' αυτά «ΒΑΡΝΑΒΑΣ Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΤΗΡΙΓΜΑ ΗΜΩΝ, ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ (σύμμα) ΧΟΣ ΗΜΩΝ».

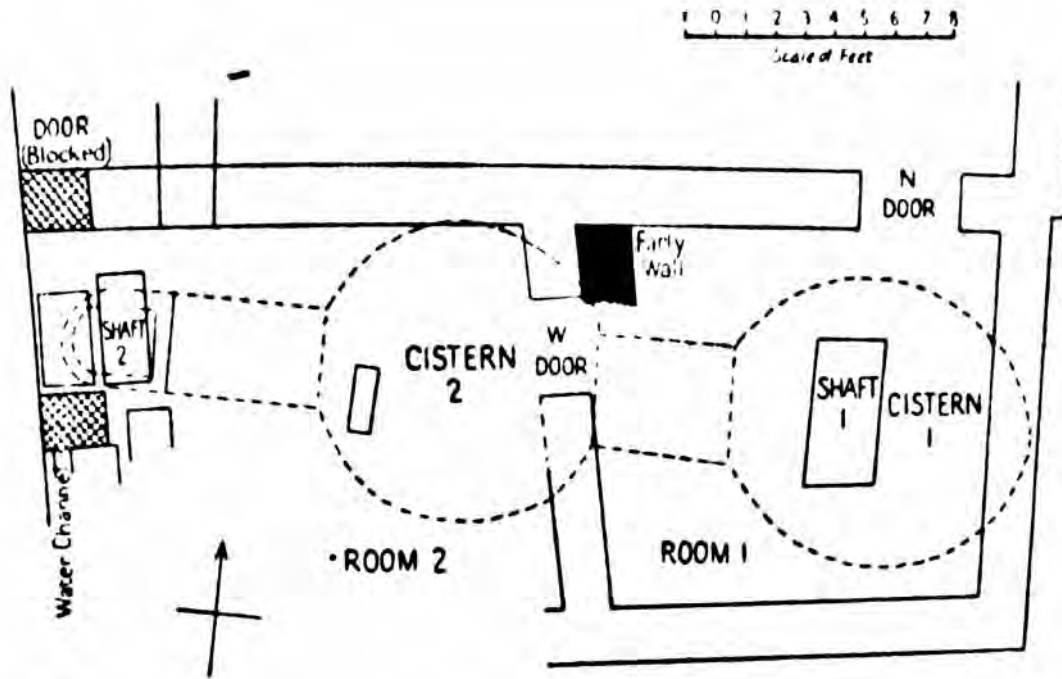
Η τοιχογραφία αποτελείται από δυο τμήματα. Το ένα είναι ορθογώνιο και σ' αυτό εικονίζονται νερά και υδρόβια πτηνά και φυτά. Πάνω από την τοιχογραφία αυτή και στο μέσο περίπου εικονίζεται σε σταυρικό φωτοστέφανο – στηθάριο το κεφάλι του Χριστού με γενειάδα.

Στο πλαίσιο της νειλοτικής σκηνής αναγράφεται: «ΧΡΙΣΤΟΣ Ο ΘΕΟΣ ΣΩΤΗΡ ΣΚΕΠΑΣΟΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΗΡΗΣΟΝ ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ ΣΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΝ ΚΑΙ ΠΑΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΥΠΟ ΤΗΝ ΧΕΙΡΑ ΑΥΤΟΥ».

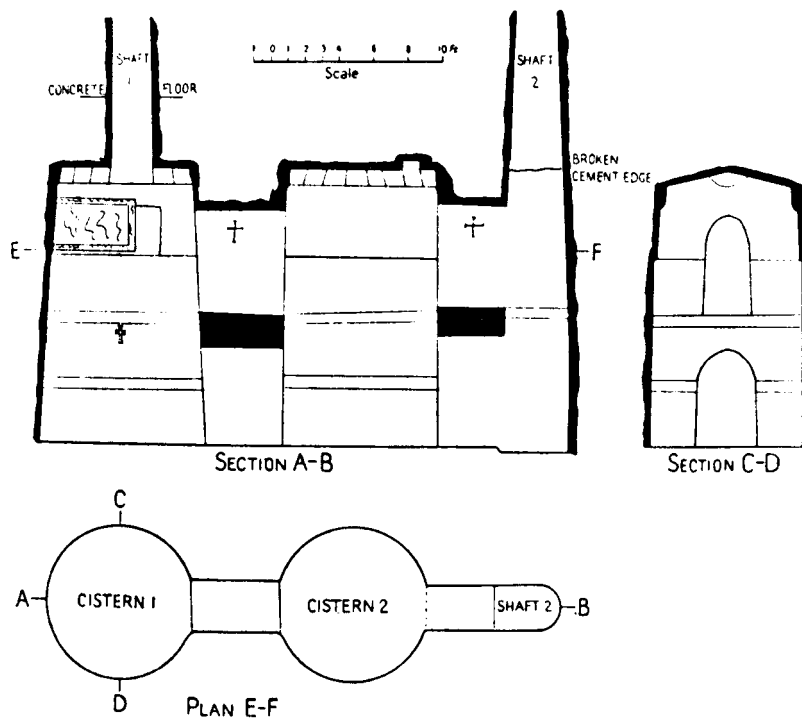
Δεν είναι γνωστή η τύχη της τοιχογραφίας αυτής που έχει χρονολογηθεί στον 6^ο αιώνα και θεωρείται η παλαιότερη χριστιανική τοιχογραφία, που έχει σωθεί στην Κύπρο. Μετά από το 1974 έχει εγκαταλειφθεί και δεν έτυχε οποιασδήποτε φροντίδας.

Βιβλιογραφία

Joan du Plat Taylor, A water cistern with Byzantine paintings, Salamis, Cyprus, *The Antiquaries Journal*, v. XIII, 1933, p. 97 ff. cf. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Αθήνα 1942, σ. 231-232. Marina Sacoroulo, La fresque Chretienne la plus ancienne de Chypre, *Cahiers Archéologiques* v. XIII 1952, p. 61-83, M. Bardswell, The Byzantine Paintings in a water cistern, Salamis, Cyprus, *The Antiquaries Journal*, v. XIX, 1939, p. 443-445, Ch. Delvoye, L' Art Paléochrétien de Chypre, *XVe Congrès International d' Etudes Byzantines, Rapports et Co-Rapports*, Athènes 1976, p. 41, fig. 38, Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Τέχνη της Κύπρου*, Λευκωσία 1966, σ. 13, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, εν Θ. Παπαδοπούλλου (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 567.

1. Κάτοψη του Αγιάσματος του Νικοδήμου. (σχ. Joan du Plat Taylor).

2. Κάτοψη και τομή των δύο στερνών του Αγιάσματος του Νικοδήμου. (σχ. Joan du Plat Taylor).

1. Η τοιχογραφία του Αγιάσματος του Νικοδήμου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Τοιχογραφία του Αγιάσματος του Νικοδήμου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο Χριστός. Τοιχογραφία του Αγιάσματος του Νικοδήμου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Χριστός του Αγιάσματος του Νικοδήμου. Σχέδιο της M. Bardswell. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Σχέδιο της τοιχογραφίας του Αγίασματος του Νικοδήμου από την M. Bardswell. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Επιγραφή στο Αγίασμα του Νικοδήμου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Επιγραφές του Αγιάσματος του Νικοδήμου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Το Αγίασμα του Νικοδήμου πριν από το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Σαλαμίς, Βασιλική του Αγ. Επιφανίου

Η βασιλική του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα είναι ο καθεδρικός ναός της Σαλαμίνας Κωνσταντίας. Η βασιλική καταστράφηκε κατά τις πρώτες Αραβικές επιδρομές εναντίον της Κύπρου στα μέσα του 7^{ου} αιώνα. Ονομάζεται έτσι είτε γιατί κτίστηκε από τον ίδιο, τον Άγιο Επιφάνιο γύρω στα 400 και δεν είχε συμπληρωθεί όταν πέθανε το 403, είτε διότι τάφηκε σ' αυτή ο Άγιος Επιφάνιος στα δεξιά του ιερού βήματος όπου και βρέθηκε κενός κατά την ανασκαφή της βασιλικής κιβωτιόσχημος τάφος επενδεδυμένος με μαρμάρινες πλάκες. Πράγματι στη θέση αυτή τοποθετείται ο τάφος του Αγίου Επιφανίου από τον διάδοχο του στην Μητρόπολη της Σαλαμίνας Γελάσιο σ' επιστολή προς τον επίσκοπο Ρινοκουρούρων Πολύβιο. Ο τάφος αυτός φαίνεται ότι πράγματι ανήκε στον Άγιο Επιφάνιο διότι μετά την καταστροφή της βασιλικής περιελήφθη στο νάρθηκα της μικρής βασιλικής που κτίστηκε στο διάδρομο που οδηγεί από τη βασιλική στο βαπτιστήριο που βρίσκεται ανατολικότερα.

Η βασιλική έχει μήκος 57,50μ. χωρίς το νάρθηκα και το αίθριο που βρίσκονται στα δυτικά και πλάτος 35μ. Το μέσο κλίτος της βασιλικής, που αρχικά ήταν επτάκλιτη καταλήγει σ' ανατολικά σε προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα διαμέτρου 10.30μ. και βέλους 5μ. Τα εσωτερικά πλάγια κλίτη καταλήγουν σε μικρές εγγεγραμμένες αψίδες στον ανατολικό τοίχο ενώ τα 4 πλάγια εξωτερικά κλίτη (2+2) στερούνται αψίδων. Άλλωστε τα εξωτερικά κλίτη είναι στενοί διάδρομοι. Πέραν των εξωτερικών κλιτών υπάρχουν ευρύτεροι διάδρομοι που ενώνουν το νάρθηκα που βρίσκεται στα δυτικά με τον ευρύ διάδρομο σ' ανατολικά της βασιλικής που οδηγεί στο βαπτιστήριο. Ο νάρθηκας μόνο μερικώς έχει ανασκαφή. Είναι στενό οικοδόμημα πιο πλατύ από τον κυρίως ναό με αψίδα στη νότια πλευρά εγγεγραμμένη σ' ευθύ νότιο τοίχο που συνεχίζει δυτικότερα σαν νότιος τοίχος του αιθρίου, που δεν έχει όμως ανασκαφεί. Δοκιμαστικές ανασκαφικές έρευνες, στη δεκαετία του 1950 έδειξαν την ύπαρξη πλατειών κλειστών στοών, πέραν των διαδρόμων που ενώνουν το νάρθηκα με τον διάδρομο του βαπτιστηρίου με παραστάδες εσωτερικά, όπως στα «κατηχούμενα» της Βασιλικής – καθεδρικού ναού του Κουρίου. Στο χώρο αυτό παρέμεναν, κατά τον Α.Η.Σ. Megaw, οι κατηχούμενοι κατά τη διάρκεια της λειτουργίας των κατηχουμένων και αποχωρούσαν όταν άρχιζε η λειτουργία των πιστών.

Τα δάπεδα της βασιλικής φαίνεται ότι καλύφθηκαν αρχικά με ψηφιδωτά. Τον 6^ο αιώνα έγινε ανακαίνιση της βασιλικής και τα δυο πλάγια εσωτερικά κλίτη εκατέρωθεν του μέσου κλίτους ενώθηκαν σε ένα και έτσι τα κλίτη της βασιλικής περιορίστηκαν σε πέντε. Τότε ανεκτίσθη και ο δυτικός τοίχος του κυρίως ναού και τα δάπεδα της βασιλικής εκαλύφθησαν με μεγάλες ορθογώνιες πλάκες από προκοννήσιο μάρμαρο.

Το βαπτιστήριο της βασιλικής βρίσκεται ανατολικότερα και αποτελείται από διάφορες αίθουσες που αποτελούν ολόκληρο συγκρότημα όπως και τα άλλα πρώιμα βαπτιστήρια των βασιλικών της Κύπρου, της Αγίας Τριάδος, του Αγίου Φίλωνος Ριζοκαρπάσου και του καθεδρικού του Κουρίου. Στο βαπτιστήριο περιλαμβάνονται αίθουσες για τις

προβαπτισματικές τελετές (αφορκισμός, ομολογία πίστεως) αποδυτήριο στα δυτικά του φωτιστηρίου, το φωτιστήριο με την σταυρική κολυμβήθρα, το χρισμάριο στ' ανατολικά του φωτιστηρίου όπου οι βαπτισθέντες εχρίοντο με μύρο και ενδεδυμένοι με λευκά εξήρχοντο του βαπτιστηρίου ακολουθώντας τον διάδρομο που οδηγούσε στο νάρθηκα και από εκεί εισήρχοντο στον κυρίως ναό για να παρακολουθήσουν τη Λειτουργία των Πιστών και να μεταλάβουν των αχράντων μυστηρίων.

Το βαπτιστήριο της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου έχει μια ιδιαιτερότητα, μοναδική για την Κύπρο γνωστή όμως και από λίγα παραδείγματα από αλλού. Το Φωτιστήριο μαζί με την σταυρική κολυμβήθρα, ήταν κτισμένο πάνω σε υπόκαυστο για να ζεσταίνεται τόσο ο χώρος όσο και το νερό κατά τη χειμερινή βάπτιση των προς το φώτισμα προσερχομένων την 6^η Ιανουαρίου.

Η βασιλική του Αγίου Επιφανίου φαίνεται ότι καταστράφηκε κατά τις πρώτες Αραβικές επιδρομές κατά της Κύπρου. Μάλιστα σύμφωνα με μια μεταγενέστερη αραβική πηγή μετετράπει σε τέμενος. Στα τέλη του 7^{ου} αιώνα στον ευρύ διάδρομο που οδηγούσε στο βαπτιστήριο της βασιλικής κτίσθηκε μια μικρή τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλικό σύνθρονο. Οι πρώτες Αραβικές επιδρομές είχαν σαν αποτέλεσμα τη δραστική μείωση του πληθυσμού της πόλης και την οικονομική καταστροφή λόγω των επανειλημμένων δηώσεων και σφαγών. Έτσι η μικρή αυτή βασιλική μπορούσε να ικανοποιήσει τις λειτουργικές ανάγκες της Σαλαμίνας. Η Σαλαμίνα δεν εγκαταλείφθηκε όπως επιστεύετο παλαιότερα και εξακολουθούσε να είναι η έδρα του Αρχιεπισκόπου και να κατοικείται όπως είχαν αποδείξει οι ανασκαφές που έγιναν πριν από το 1974.

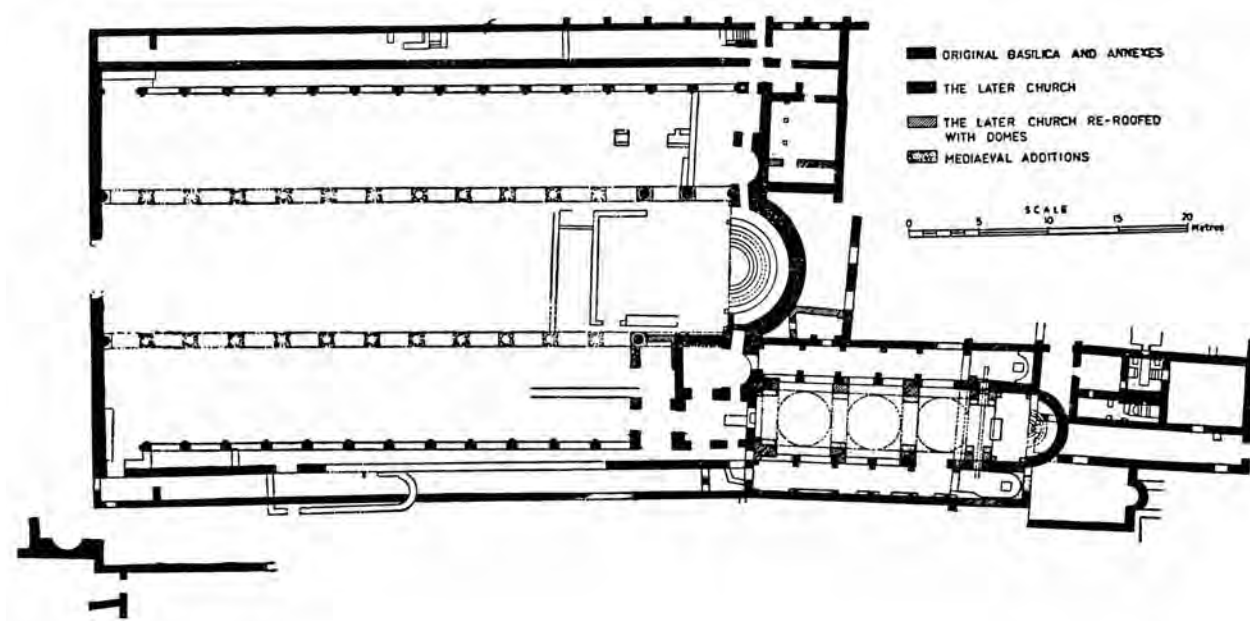
Το 723 ο Άγγλος επίσκοπος Willibaldus παρέμεινε εδώ για περισσότερο από δυο μήνες και τέλεσε τη λειτουργία στον καθεδρικό ναό της πόλης δηλαδή τη μικρή βασιλική που κτίσθηκε στον διάδρομο. Το 787 ο Αρχιεπίσκοπος Σαλαμίνος μιλώντας στην 7^η Οικουμενική Σύνοδο αναφέρθηκε σε κάποιο εικονοκλαστικό περιστατικό στην Κωνσταντία και όχι στην Αμμόχωστο Αρσινόη. Η μικρή πολίχνη Αρσινόη, που ήδη από τον 7^ο αιώνα ήταν γνωστή σαν Αμμόχωστος άρχισε να αναπτύσσεται από τον 13^ο αιώνα και ύστερα μετά από την πτώση της Άκκρας στην Αγία Γη.

Στα τέλη του 7^{ου} ή στις αρχές του 8^{ου} αιώνα οι τοίχοι και οι πεσσοί που χώριζαν τα κλίτη της μικρής βασιλικής ενισχύθηκαν ώστε να μπορούν να φέρουν βαρύτερη ανωδομή. Η ξύλινη στέγη της βασιλικής αντικαταστάθηκε από τρεις τρούλλους στο μέσο κλίτος και πιθανότατα με καμάρες στα πλάγια κλίτη. Έτσι εισήχθη στην Κύπρο ένας νέος αρχιτεκτονικός τύπος. Αυτό έγινε δυνατό μετά την επιστροφή στην Κύπρο των Κυπρίων που είχαν οδηγηθεί στην εξορία από τους Άραβες και είχαν γνωρίσει στις χώρες που οδηγήθηκαν νέους αρχιτεκτονικούς τύπους και με την άφιξη στην Κύπρο εικονοφίλων μοναχών από τη Μικρά Ασία και την εξορία στην Κύπρο εικονοφίλων μοναχών από τη Μικρά Ασία όπου οι δομικές κατασκευές ήσαν γνωστές προ πολλού. Ο νέος αυτός τύπος με τους τρεις τρούλλους στο μέσο κλίτος φαίνεται ότι έγινε το πρότυπο για την ανέγερση και άλλων ναών με τρεις τρούλλους στο μέσο κλίτος στην Κύπρο (καθολικό Μονής Σταυροβουνίου, ναός Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα και ο ναός Αποστόλου Βαρνάβα στην ομώνυμη Μονή) και εξακολουθούσε να υπάρχει ακόμη τον 14^ο αιώνα. Είναι άγνωστο πότε καταστράφηκε.

Μετά το 1974 η βασιλική του Αγίου Επιφανίου δεν έτυχε καμιάς φροντίδας. Τα λίγα ψηφιδωτά που σώθηκαν στο ιερό βήμα, κυρίως στις διόδους που ένωναν το ιερό βήμα με τα παραβήματα και στη μικρή βασιλική έχουν υποστεί πολλές φθορές. Το ίδιο και τα μαρμαροθετήματα ενώ οι τοίχοι καταρρέουν συνεχώς.

Βιβλιογραφία

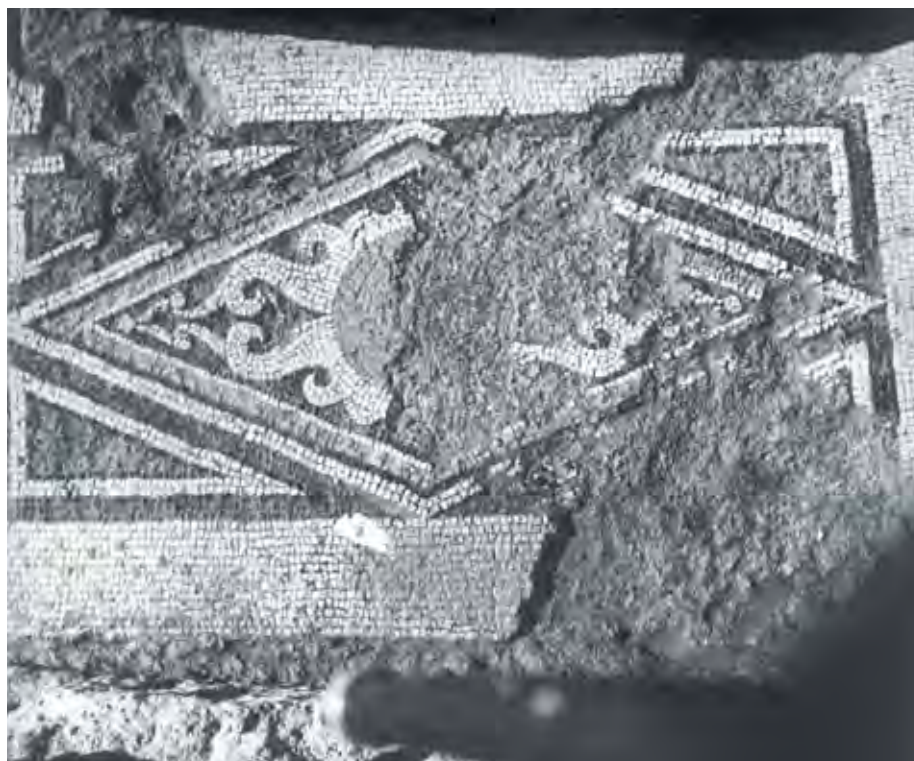
G. Jeffery, The basilica of Constantia Cyprus, *Antiquaries Journal*, v. VIII, 1928, p. 344-349. A.H.S. Megaw, Archaeology in Cyprus in 1953,1954 in *Archaeological Reports, Supplements of the Journal of Hellenic Studies*. Vol. 1953, 1954, 1955, Idem, Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus, Metropolitan or Provincial? *Dumbarton Oaks Papers*, no. 28, Washington 1974, p. 62, εικ. 12. Γ. Σωτηρίου *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου, Α'*, Αθήναι 1935, εικ. 3, πιν. 8-9. Tobler et Molinier, *tinera Hierosolymitana*, Genève 1880, p. 257, 288. G. Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge, v. I, 1949, p. 284-294, 326-329. Α. Παπαγεωργίου, Η Βασιλική του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα, εν *Επετηρίς Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, τ. 8, 2008, σ. 35-58. Ch. Delvoye, L' Art Paléochrétien de Chypre, *XVe Congrès International d' Etudes Byzantine, Rapports et Co-Rapports*, Athènes 1974, p. 10-13, et fig. 2, pl. XII 27,28,XIII, 32, 36. A.H.S. Megaw, Interior Decoration in Early Christian Cyprus, *XVe Congrès International d' Etudes Byzantines, Rapports et Co-Rapports*, Athènes 1976, p. 6, Fig. 27, 20, fig. 28.

1. Κάτοψη της Βασιλικής του Αγ. Επιφανίου. (σχ. Α.Η.Σ. Megaw).

1. Γενική άποψη της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου από τα δυτικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

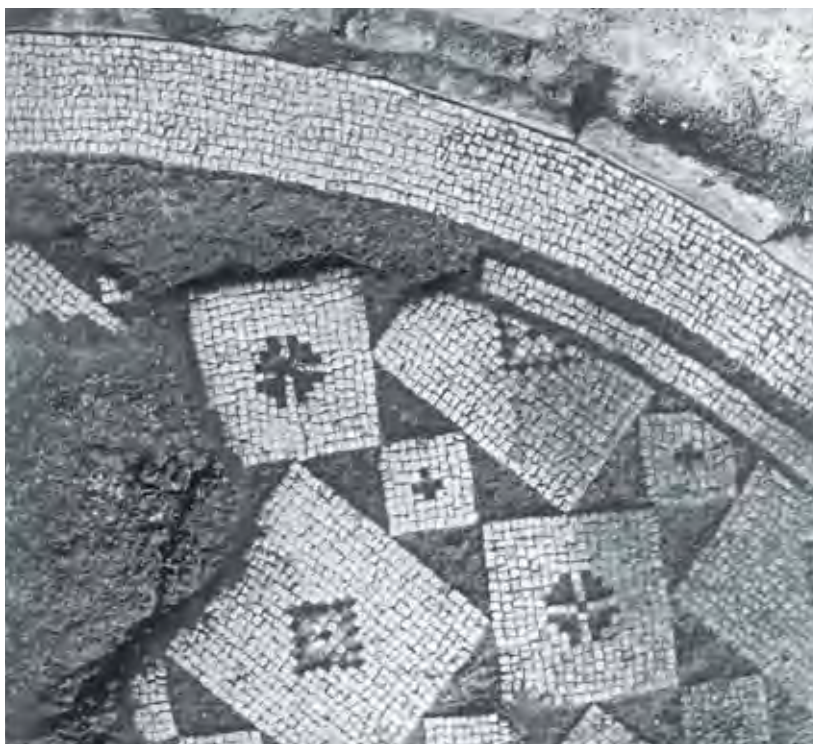

2. Ψηφιδωτό στη δίοδο που ενώνει το βήμα με την αφίδα του βορείου κλίτους. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Υπόλειμμα επένδυσης του ανατολικού ημικίονος της βόρειας κυνοστοιχίας του μέσου κλίτους.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ψηφιδωτό δάπεδο της αφίδας του βόρειου έσω κλίτους της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Σταυρική κολυμβήθρα του βαπτιστηρίου της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το δάπεδο της μεγάλης αίθουσας του βαπτιστηρίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η Μεγάλη αίθουσα με αφίδα του βαπτιστηρίου της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το μαρμάρινο δάπεδο της αφιδωτής αίθουσας του βαπτιστηρίου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Ο μεγάλος κεντρικός διάδρομος του βαπτιστηρίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Σαλαμίς, Η Βασιλική της «Καμπανόπετρας»

Η βασιλική της «Καμπανόπετρας» βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της Σαλαμίνας. Είναι η πολυτελέστερη βασιλική της Κύπρου και μια από τις μεγαλύτερες και αναμφίβολα η επιμηκέστερη, αφού το μήκος της μαζί με τα δυο αίθρια και τον προαύλιο οίκο φθάνει τα 152μ. Στη βασιλική αυτή γίνεται μεγάλη χρήση Προκοννήσιου μαρμάρου. Οι κίονες, οι βάσεις και τα κιονόκρανα τους είναι από προκοννήσιο μάρμαρο, το ίδιο και οι μαρμάρινες πλάκες της ορθομαρμάρωσης και του δαπέδου του μέσου κλίτους. Η βασιλική ήταν τρίκλιτη είχε νάρθηκα με αψίδες στη βόρεια και νότια πλευρά του όπως στην παρακείμενη βασιλική του Αγίου Επιφανίου, την βασιλική του Αγίου Μηνά στη Μαρεώτιδα (Maryut) της Αιγύπτου κ. α. Τα κλίτη κατέληγαν σε προεξέχουσες ημικυκλικές αψίδες. Στη κεντρική αψίδα υπήρχε ημικυκλικό σύνθρονο. Το ιερό βήμα της βασιλικής προεκτεινόταν στο μέσο κλίτος μέχρι τον τρίτο από τα ανατολικά κίονα της κάθε μιας κιονοστοιχίας.

Διαφέρει ακόμη σημαντικά από τις άλλες βασιλικές της Κύπρου διότι του αιθρίου προηγείται μεγάλη αυλή με τρεις στοές, ενώ στ' ανατολικά, πίσω από τις αψίδες υπάρχει αίθριο με τρεις στοές. Γύρω από το καθ' αυτό αίθριο υπήρχαν κελλιά, ισόγεια και ανώγεια, που θυμίζουν την περιγραφή της βασιλικής του Αποστόλου Βαρνάβα που έκτισε ο Αρχιεπίσκοπος Ανθέμιος στα τέλη του 5^{ου} αιώνα από τον μοναχό Αλέξανδρο που έζησε στη Μονή τον 6^ο αιώνα. Στο μέσο του αιθρίου υπήρχε οκτάπλευρη φιάλη που εκαλύπτετο με κιβώριο. Κατά τον ανασκαφέα καθηγητή του Πανεπιστημίου της Λυών G. Roux, πρόκειται για μοναστηριακή βασιλική που όπως φαίνεται και από το ανατολικό αίθριο θυμίζει την Κωνσταντινία Βασιλική του Γολγοθά. Η βασιλική φαίνεται ότι στέγαζε κάποιο κειμήλιο, όπως φαίνεται από τη διάταξη του ανατολικού τμήματος του βορείου κλίτους, όπου βρέθηκε βάθρο στην αψίδα στο οποίο ήταν τοποθετημένη σαρκοφάγος, και από τη διάταξη της ανατολικής στοάς του ανατολικού αιθρίου. Στο μέσο της ανατολικής στοάς του ανατολικού αιθρίου υπήρχε πρόστεγο που εστηριζετο σε κίονες, τρεις σε κάθε πλευρά (νότια, δυτική και βόρεια) και ευθύγραμμο τοίχο στην ανατολική πλευρά. Στο πρόστεγο αυτό βρέθηκε βάθρο στο οποίο εξετίθετο ιερό λείψανο, ίσως τεμάχιο του Τιμίου ξύλου προς προσκύνηση, κατά τον ανασκαφέα. Το ανατολικό αίθριο επικοινωνούσε με το νάρθηκα μέσω δυο διαδρόμων κατά μήκος του βορείου και νοτίου τοίχου της βασιλικής. Με τους διαδρόμους αυτούς επικοινωνούσε μέσω θυρών, δύο στο βόρειο και μιας στο νότιο και ο κυρίως ναός. Πέραν του βορείου διαδρόμου στο ύψος του τρίτου απ' τα ανατολικά κίονος της βορείου κοινοστοιχίας του ναού και του τέταρτου από τα δυτικά κίονος της βόρειας κοινοστοιχίας του ανατολικού αιθρίου υπήρχαν τρία ορθογώνια συνεχόμενα δωμάτια που επικοινωνούσαν μεταξύ τους και με το μικρό παρεκκλήσιο στ' ανατολικά, που ο ανασκαφέας ερμήνευσε σαν βαπτιστήριο. Η άποψη αυτή του συγγραφέα δεν έγινε γενικά αποδεκτή.

Στ' ανατολικά του ανατολικού αιθρίου υπήρχαν λουτρά τα οποία επικοινωνούσαν με το ανατολικό αίθριο με μια μνημειώδη κλίμακα. Τα δάπεδα των λουτρών ήσαν στρωμένα

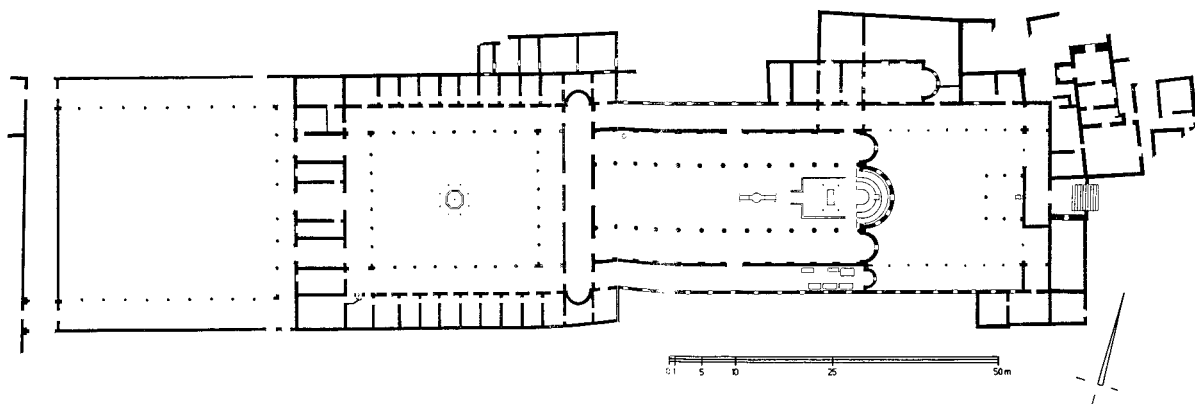
με πλάκες από μάρμαρο και ωραία μαρμαροθετήματα.

Σε κάποια περίοδο ο νότιος διάδρομος έκλεισε με αψίδα στο ύψος της αψίδας του νοτίου κλίτους της βασιλικής και μετετράπη σε κοιμητηριακό παρεκκλήσιο. Οι νεκροί εθάβοντο είτε σε κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους ή κιβωτιόσχημους τάφους σκαμμένους στο δάπεδο, είτε σε σαρκοφάγους.

Μετά το 1974 η βασιλική της Καμπανόπετρας, όπως και η βασιλική του Αγίου Επιφανίου εγκαταλείφθηκε στις καιρικές συνθήκες με αποτέλεσμα να φθείρονται τα μαρμαροθετήματα και να καταστρέφονται οι μαρμάρινες πλάκες του δαπέδου και οι τοίχοι.

Βιβλιογραφία

Ch. Delvoye, *L' Art Paléochrétien de Chypre, XVe Congrès International d' Etudes Byzantines, Rapports et Co-Rapports*, Athènes 1976, p. 18, G. Roux, *La Basilique de Campanopetra*, Paris, 1998.

1. Κάτοψη της βασιλικής της Καμπανόπετρας. (σχ. G. Roux).

1. Άποψη της βασιλικής της Καμπανόπετρας από τα νοτιοδυτικά. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Το νότιο και ανατολικό τμήμα της βασιλικής της Καμπανόπετρας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Το ανατολικό τμήμα της βασιλικής της Καμπανόπετρας από τα νοτιοδυτικά. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο νότιος διάδρομος - κοιμητηριακό παρεκκλήσιο της βασιλικής της Καμπανόπετρας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο αναστηλωμένος νότιος τοίχος του ανατολικού αιθρίου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο νότιος τοίχος και ο αναστηλωθείς κίον της νότιας στοάς του ανατολικού αιθρίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Σύγκρασις, Εκκλησία του Αγίου Προκοπίου

Η εκκλησία του Αγίου Προκοπίου στη Σύγκραση είναι του τύπου του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Είναι κτισμένη με αδρά πελεκημένους πωρόλιθους. Στ' ανατολικά καταλήγει σε τρεις αψίδες. Η αψίδα του μέσου κλίτους είναι ημικυκλική και προεξέχει του ανατολικού τοίχου της εκκλησίας. Αντίθετα οι αψίδες των ανατολικών διαμερισμάτων της εκκλησίας είναι μεν ημικυκλικές, αλλά εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Έχει εσωτερικές διαστάσεις $13,70 \times 8,65\mu$. χωρίς τις αψίδες. Η αψίδα του μέσου κλίτους έχει διάμετρο $3,10\mu$. και βέλος $1,50\mu$. ενώ οι αψίδες των πλαγίων κλιτών έχουν διάμετρο, εκείνη του βορείου $1,40\mu$. και εκείνη του νοτίου $1,30\mu$. και βέλος $0,70$ η βόρεια και $0,65$ η νότια αψίδα.

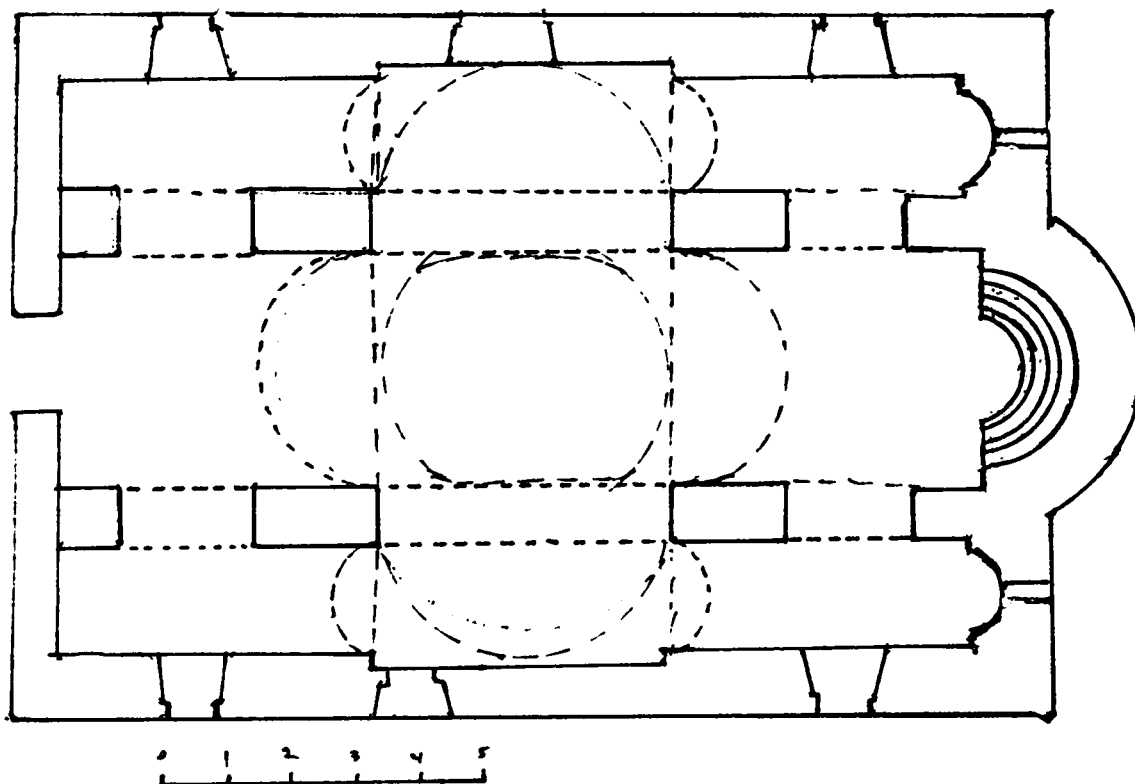
Τα γωνιαία διαμερίσματα της εκκλησίας, ασυνήθως επιμηκυσμένα καλύπτονται με καμάρες. Με καμάρες καλύπτονται και τα σκέλη του σταυρού. Βασικά αντί πεσσών οι καμάρες που στηρίζουν τον τρούλλο και τα γωνιαία διαμερίσματα επικάθηνται όχι σε πεσσούς αλλά σε τοίχους με τοξωτά ανοίγματα που ενώνουν τα διάφορα τμήματα του ναού. Ο τρούλλος είναι εξωτερικά κυλινδρικός αλλά εσωτερικά είναι μάλλον επιμηκυσμένος. Είναι ένας από τους λίγους τρούλλους μεσοβυζαντινών ναών (π.χ. Ναός Αποστόλου Βαρνάβα κοντά στη Σαλαμίνα, ναός Αγίου Βαρνάβα και Ιλαρίωνος στην Περιστερώνα Λευκωσίας) που φέρει πεπλατυσμένα βεργία. Η όλη κατασκευή πάντως διακρίνεται για τη συμμετρία της παρά τις εξωτερικά βαριές αναλογίες της εκκλησίας. Η εκκλησία δεν έχει νάρθηκα. Στην αψίδα σώζεται ημικυκλικό σύνθρονο με 4 βαθμίδες. Κατά την επισκευή της εκκλησίας το 1955 κάτω από το νεώτερο δάπεδο βρέθηκε μαρμαροθέτημα σπανιώτατο σε μεσοβυζαντινούς ναούς στην Κύπρο (καθολικό Μονής Χρυσοστόμου και παρεκκλήσιο της Αγίας τριάδας, ναός Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα κ.α.) Ο συνδυασμός του μαρμαροθετήματος και του συνθρόνου στην αψίδα θεωρήθηκε ότι ο ναός έχει κτισθή στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πρέπει να σημειωθεί ότι μαρμαροθετήματα και σύνθρονο στην αψίδα βρέθηκαν και στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Τυχικού κοντά στην Αγία Φύλαξη στη Λεμεσό που είναι επίσης του τύπου του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο, όχι όμως με τονισμένο τον κατά μήκος άξονα της εκκλησίας όπως στην εκκλησία του Αγίου Προκοπίου.

Η εκκλησία του Αγίου Προκοπίου είχε μια μόνο είσοδο στο μέσο του δυτικού τοίχου. Ο τρούλλος, όπως συνήθως, έχει τέσσερα μικρά παράθυρα. Δύο μικρά στενά παράθυρα υπάρχουν ψηλά στο μέσο του βορείου και του νοτίου τοίχου. Τα μεγάλα παράθυρα του βορείου και νοτίου τοίχου έχουν ανοιχθή σε νεώτερα χρόνια.

Στην εκκλησία έχει σωθεί μια πολύ σημαντική επιγραφή, δυστυχώς αρκετά φθαρμένη και δυσανάγνωστη, που έχει δημοσιευθή σχετικά πρόσφατα και χρονολογεί την εκκλησία στον 10ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 241, Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, I, Athens 1935, πίν. 39α, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 434, Φρ. Χατζηχριστοφί, Το δάπεδο του Αγίου Προκοπίου στη Σύγκραση, in *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* 1997, Nicosia 1997, pp. 277-283, fig. 2, pl. LVII-LIX, Τ. Παπακόστας, A Tenth century inscription from Syngrasis, Cyprus, in *Byzantine and Modern Greek Studies*, v. XXVI, 2002, pp. 42-64, Τ. Παπακόστας, *Byzantine Cyprus, The Testimony of Churches, 650-1200*, (unpublished Oxford University D Phil Thesis) 1999, Χ. Χοτζάκογλου, Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο στο Θ. Παπαδόπουλος, (edit.), *Ιστορία της Κύπρου* τ. 3, Nicosia 2005, 489, 490, 493, 500, 513, 532, 576, 682, εικ. 57, 58, 59, 131, 132, 657, Στ. Μαμαλούκος, Η Αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Προκοπίου στη Σύγκραση Αμμοχώστου, In *Abstracts of IV International Cypriological Congress*, Lefkosia 2008, p. 118-119.

1. Κάτοψη του ναού του Αγ. Προκοπίου στη Σύγκραση. (σχ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Νοτιοδυτική άποψη του ναού του Αγίου Προκοπίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η επιγραφή του ναού του Αγ. Προκοπίου στη Σύγκραση. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Η νεώτερη τοιχογραφία του Αγίου Προκοπίου μετά το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο Άμβωνας και νεώτερη τοιχογραφία μετά το 1974. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Σιχαρί, Μονής της Παναγίας Αψινθιώτισσης

Η Μονή της Παναγίας της Αψινθιώτισσας βρίσκεται δυο περίπου χιλιόμετρα βορείως της κοινότητας Σιχαρί κάτω από την κορυφή Κακοσκάλα της οροσειράς του Πενταδακτύλου. Δεν είναι γνωστό πότε ιδρύθη και από ποιον. Η Αρχιτεκτονική του Καθολικού και της Τράπεζας της Μονής όπως και οι τοιχογραφίες που σώθηκαν τόσο στο καθολικό όσο και στην Τράπεζα βοηθούν στην χρονολόγηση της ίδρυσης της Μονής γύρω στο 1100.

Η παλαιότερη γραπτή πληροφορία που σώζεται για τη Μονή αφορά στην αποστολή του Ηγουμένου της Μονής Λεοντίου μαζί με τον Επίσκοπο Σόλων Λεόντιο στη Νίκαια το 1223 για να ζητήσουν οδηγίες από την Πατριαρχική Σύνοδο πώς θα μπορούσε η Ορθόδοξος Εκκλησία της Κύπρου να αντιμετωπίσει τις αξιώσεις της Λατινικής εκκλησίας που αποσκοπούσαν στην υποταγή της στον Πάπα. Καμιά άλλη πληροφορία για τη Μονή δεν υπάρχει. Η επόμενη γραπτή πληροφορία αναφέρεται στην πρόθεση των οπαδών της Καρλόττας να καταλάβουν το κάστρο της Κερύνειας στις 15 Αυγούστου 1463 όταν όλοι οι κάτοικοι της Κερύνειας θα πήγαιναν σε προσκύνημα στις Μονές των Αψινθίων και της Αχειροποιήτου που γιόρταζαν την Κοίμηση της Θεοτόκου. Η Μονή της Παναγίας της Αψινθιώτισσας ήταν τότε σημαντικό προσκυνηματικό κέντρο αφού η βασίλισσα Αικατερίνη Κορνάρο την 1^η Φεβρουαρίου του 1487 πήγε να προσκυνήσει στη Μονή σύμφωνα με τον Κύπριο χρονογράφο Γεώργιο Βουστρώνιο. Σημείωμα στον κώδικα 19 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη του έτους 1530 μας πληροφορεί ότι ο κώδικας αυτός μαζί και άλλοι γράφηκαν από τον καλλιγράφο Αμβρόσιο ηγούμενο της Μονής Ανδρειών στην Λευκωσία για την Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου των Αψινθίων.

Άλλες πληροφορίες δεν υπάρχουν. Αναμφίβολα όμως η Μονή, όπως όλες οι Μονές της Κύπρου, κατασχέθηκε με διάταγμα του Σουλτάνου Μουράτ το 1585 και πωλήθηκε, αλλά αγοράστηκε από πλούσιους Έλληνες χριστιανούς. Μέχρι τότε η Μονή ήταν ανεξάρτητη. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας η Μονή περιήλθε στην κυριότητα του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων όπως και η γειτονική Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσσοστόμου του Κουτσοβέντη. Όταν την επισκέφθηκε ο Ρώσος μοναχός Βασίλι Μπάρσκυ το 1735 η Μονή της Αψινθιώτισσας ήταν εξαρτημένη από τη Μονή του Χρυσσοστόμου του Κουτσοβέντη που ήταν Μετόχιο του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Η Μονή φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα και τα κτίρια της περιλαμβανομένου και του καθολικού, που ήταν ήδη ετοιμόρροπο το 1735 κατέρρευσαν. Το καθολικό της Μονής είναι ο μοναδικός στην Κύπρο εξαγωνικός ναός, μια παραλλαγή του νησιώτικου οκταγωνικού. Ο τρούλλος του ναού στηρίζεται σε έξι στηρίγματα, δυο ελεύθερους πεσσούς στ' ανατολικά, δυο παραστάδες στο δυτικό τοίχο και από μια στο βόρειο και νότιο τοίχο. Έτσι δημιουργείται ένας χώρος που καλύπτεται με τρούλλο που στηρίζεται σε δυο ημιχώνια στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία του ναού και τέσσερα αβαθή αφιδώματα. Το ιερό βήμα του είναι τριμερές και στεγάζεται χωριστά με τρεις καμάρες που στηρίζονται στους δυο ανατολικούς πεσσούς, σε τόξα που ενώνουν τους πεσσούς αυτούς με τον ανατολικό

τοίχο και τα ανατολικά τμήματα του βόρειου και νοτίου τοίχου. Η αψίδα του ναού είναι ημικυκλική και προεξέχει του ανατολικού τοίχου, ενώ οι αψίδες των παραβημάτων εγγράφονται στον ανατολικό τοίχο όπως στους οκταγωνικούς ναούς του Αγίου Ιλαρίωνος και του Αντιφωνητού.

Δεν υπάρχει καμιά πληροφορία για τον χρόνο ανέγερσης του ναού. Τα ημικυκλικά, όμως, τόξα, η άφθονη χρήση οπτοπλίνθων τόσο στα τόξα όσο και στην κατασκευή των παραστάδων και των πεσσών και οι τοιχογραφίες που είχαν σωθεί συνηγορούν στην ανέγερση του ναού γύρω στο 1100.

Όπως συνήθως στην Κύπρο ο ναός κτίστηκε χωρίς νάρθηκα. Τον 12^ο, όμως, αιώνα προστέθηκε στα δυτικά νάρθηκας με δυο αψίδες, στη βόρεια και στη νότια πλευρά όπως στο κατεδαφισθέν καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου στον Κουτσοβέντι, τον ερειπωμένο ναό στα νοτιοδυτικά του μοναστηριού αυτού, στην Παναγία Φορβιώτισσα (Ασίνου), στον Άγιο Παύλο στη Γομαρίστρα δυτικά του κάστρου του Αγίου Ιλαρίωνος, το καταστραφέν καθολικό της Μονής των Ιερέων, στην Πάφο και το καταστραμμένο νάρθηκα του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Αφέντρικα Ριζοκαρπάσου. Βέβαια οι νάρθηκες με δύο αψίδες δεν είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Κυπριακής Αρχιτεκτονικής αφού παρουσιάζονται στην Κωνσταντινούπολη (Ναοί Μονής Λιβός, Μονής Μυρελαίου, Μονής Χριστού Παντεπόπτου) αλλά και στο καθολικό της Νέας Μονής της Χίου.

Διαφορά παρατηρείται στην κάλυψη των νάρθηκων. Στην Κύπρο το κεντρικό τμήμα καλύπτεται με φουρνικό και τα εκατέρωθεν τμήματα με καμάρες, ενώ στην Κωνσταντινούπολη καλύπτονται με τρουλλίσκους και σταυροθόλια.

Ο νάρθηκας επικοινωνούσε με το ναό με τρεις θύρες. Με τρεις θύρες επικοινωνούσε και με τον έξω χώρο. Από μια στο κέντρο των αψίδων της βόρειας και νότιας πλευράς και μια στο μέσο του δυτικού τοίχου. Μπροστά από την δυτική είσοδο υπήρχε καμαροσκεπές πρόπυλο που πιθανότατα προστέθηκε σε κάποια επισκευή μεταγενέστερη της ανέγερσης του νάρθηκα. Εκατέρωθεν του προπύλου υπήρχαν δυο χώροι που καλύπτονταν χαμηλότερα από το πρόπυλο. Ήδη τον 14^ο αιώνα παρουσιάστηκαν στατικά προβλήματα στο ναό. Για το λόγο αυτό, κτίστηκαν στα δυο άκρα της αψίδας ποδαρικά με μάργες που στήριζαν τόξο για να στηριχθεί η αψίδα, ενώ και οι πεσσοί και οι παρασάδες που στήριζαν τον τρούλλο περιβλήθηκαν με κτίσμα πάλι με μάργες. Είναι προφανές ότι οι προσθήκες αυτές στήριζαν τόξα που με τη σειρά τους στήριζαν το μεγάλο τρούλλο του ναού.

Δυστυχώς με την κατάρρευση του τρούλλου καταστράφηκαν και τα τόξα που τον στήριζαν. Η χρονολόγηση των επισκευών αυτών στηρίζεται στην τοιχογραφία του Αγίου Ιγνατίου που είχε ζωγραφιστεί στη δυτική πλευρά της προσθήκης στο βορειοανατολικό πεσσό. Δεύτερη προσπάθεια στήριξης του τρούλλου και της αψίδας έγινε τον 16^ο αιώνα, οπότε χρησιμοποιήθηκαν πωρόλιθοι για να περιβάλουν τα στηρίγματα του τρούλλου.

Τον 16^ο αιώνα κατέρρευσε το κεντρικό και βόρειο τμήμα του νάρθηκος και επισκευάστηκε με την κατασκευή σταυροθολίων με βεργία και αντικατάσταση της βόρειας αψίδος με ευθύγραμμο τοίχο χωρίς θύρα.

Η ημικυκλική βόρεια αψίδα που εσώζετο σε ύψος πέραν του 1μ. παρέμεινε έξω του

νάρθηκος. Τότε ζωγραφίστηκε στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα πάνω από την κύρια είσοδο από το νάρθηκα στο ναό και ακολουθώντας τη γραμμή του κεντρικού σταυροθολίου η τοιχογραφία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος που χρονολογείται στον 16^ο αιώνα.

Ο ναός διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες αμέσως μετά την ανέγερσή του. Δυστυχώς οι περισσότερες τοιχογραφίες καταστράφηκαν λόγω της κατάρρευσης του τρούλλου ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και της φθοράς της κεράμωσης του βήματος, της αψίδας και του νάρθηκος. Έτσι είναι πολύ δύσκολη η ανίχνευση του εικονογραφικού προγράμματος του ναού. Σώθηκαν όμως υπολείμματα που βοηθούν στην αναγνώριση της διακόσμησης του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας με την Δέηση, πάνω από την οποία και μετά την καταστροφή της ζωγραφίστηκε η Θεοτόκος μεταξύ των Αρχαγγέλων κατά τον 16^ο αιώνα που επίσης καταστράφηκε.

Στον ημικυλινδρικό τοίχο της αψίδας ήταν ζωγραφισμένη η Κοινωνία των Αποστόλων από την οποία εσώζοντο υπολείμματα στο βόρειο άκρο και μερικοί Απόστολοι, περιλαμβανομένου του αποχωρούντος Ιούδα, στο νότιο άκρο. Προφανώς υπήρχε το ίδιο εικονογραφικό πρόγραμμα με την αψίδα της Ασίνου που χρονολογείται στα 1105/1106. Χαμηλότερα εικονίζοντο όρθιοι μετωπικοί ιεράρχες όπως στην Ασίνου. Είχαν σωθεί οι δύο που βρίσκονταν στο βόρειο και νότιο άκρο της αψίδας. Έτσι δεν είναι βέβαιο αν οι ιεράρχες στο κέντρο της αψίδας ήσαν μετωπικοί όπως στην Ασίνου ή γυρισμένοι στο κέντρο της αψίδας και αντωποί όπως στο ναό της Παναγίας στη Veljousa της Γιουγκοσλαβίας.

Στο εσωρράχιο του τόξου που ενώνει το βήμα με το βόρειο παράβημα εσώζετο μετάλλιο με τη μορφή Αγίου Επισκόπου (Νικολάου;). Στη δυτική όψη του βορειοανατολικού πεσσού εικονίζεται η Θεοτόκος Παράκλησις. Το κεφάλι της Θεοτόκου είχε καταστραφεί. Είναι ίσως το αρχαιότερο παράδειγμα του Θεομητορικού αυτού τύπου που σώζεται. Στην ανατολική όψη της βορειοδυτικής παραστάδος εσώζετο ο «μαρμάρινος» κίων ενός στυλίου Αγίου και στη νότια όψη διακοσμητικό θέμα με ημικύκλια και σταυρούς. Διακοσμητικά θέματα εσώζοντο και στην παραστάδα του νοτίου τοίχου.

Οι τοιχογραφίες αυτές υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας, και έργα προφανώς του συνεργείου που ζωγράφισε το παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδος και της Παναγίας Αφέντρικας του Κουτσοβέντη, μπορούν να χρονολογηθούν γύρω στο 1100. Η τοιχογραφία του Αγίου Ιγνατίου του Θεοφόρου, για την οποία έγινε λόγος πιο πριν, μεταφέρθηκε από την δυτική πλευρά του βορειοανατολικού πεσσού στη βόρεια όψη του νοτιοανατολικού πεσσού, για να απελευθερωθεί ο βορειοανατολικός πεσσός από την περιβάλλουσα τοιχοδομή του 14^{ου} αιώνα, και να συντηρηθεί η τοιχογραφία της Θεοτόκου Παρακλήσεως.

Οι Τούρκοι αφαίρεσαν το κεφάλι του Αγίου Ιγνατίου, το οποίο βρέθηκε σε άθλια κατάσταση από τη Βαυαρική Αστυνομία στα χέρια του Τούρκου Αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen το 1997 και έκτοτε βρίσκεται σε αποθήκη της Αστυνομίας του Μονάχου. Αφαίρεσαν ακόμη τους σωζόμενους Αποστόλους από τη σκηνή της Μετάδοσης του Άρτου και της Κοινωνίας των Αποστόλων καθώς και τους Ιεράρχες που βρίσκονταν χαμηλότερα στα δυο άκρα της αψίδας. Δεν είναι γνωστό αν κατάστρεψαν ή αφαίρεσαν το μετάλλιο με την μορφή Αγίου Επισκόπου που αναφέρθηκε πιο πάνω.

Ο νάρθηκας διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες μετά την ανέγερση του στο δεύτερο ήμισυ του 12^{ου} αιώνα. Έτσι στη νότια παρειά της νότιας θύρας που ένωνε το νάρθηκα με τον κυρίως ναό ζωγραφίσθηκαν ο Άγιος Ονούφριος και άλλος Άγιος Ασκητής, ενώ στη βόρεια παρειά της ίδιας θύρας εσώζοντο εκτεταμένα υπολείμματα δύο όρθιων Αγίων Μοναχών. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκος εσώζετο το μεγαλύτερο μέρος της παράστασης του Ελκόμενου και νοτιότερα η Αποκαθήλωση. Χαμηλότερα από την τοιχογραφία του Ελκόμενου εσώζετο νέος Άγιος Μάρτυς. Δυστυχώς τόσο η τοιχογραφία του Ελκόμενου όσο και εκείνη του αδιάγνωστου Μάρτυρος αφαιρέθηκαν από τους Τούρκους Αρχαιοκάπηλους και είναι άγνωστο που βρίσκονται σήμερα.

Η αφαίρεση φαίνεται ότι έγινε κατά παραγγελία διότι ήδη το 1984 κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη (και στην Αμερική;) φωτογραφίες των τοιχογραφιών αυτών και της Αποκαθήλωσης. Η τοιχογραφία της Αποκαθήλωσης αν και πολύ φθαρμένη παραμένει ακόμη επί τόπου, σχετικά πρόσφατα. Αντίθετα φαίνεται ότι αφαιρέθηκε και η μεταγενέστερη τοιχογραφία της Μεταμορφώσεως του Χριστού που βρισκόταν επίσης στον ανατολικό τοίχο. Είναι άγνωστη η τύχη της τοιχογραφίας αυτής.

Πίσω από το νοτιοδυτικό βεργίο του κεντρικού μεταγενέστερου σταυροθολίου του νάρθηκος ψηλά στον δυτικό τοίχο εσώζετο τμήμα πολυπρόσωπης σκηνής. Τμήματα όρθιων Αγίων εσώζοντο και στο βόρειο άκρο του δυτικού και ανατολικού τοίχου του νάρθηκος και στο βόρειο άκρο της καμάρας που είχαν καλυφθεί με τον ευθύγραμμο τοίχο που κτίσθηκε τον 15^ο αιώνα για να αντικαταστήσει τη βόρεια αψίδα του ναού. Μετά την αναστήλωση της βόρειας αψίδας, αφαιρέθηκε ο τοίχος αυτός που ήταν ακόσμητος και αποκαλύφθηκαν οι τοιχογραφίες. Υπολείμματα της Κοινωνίας των Αποστόλων εσώζοντο και στο πρόπυλο και κυρίως στο νότιο τοίχο του προπύλου. Δεν είναι γνωστό τι απέγιναν οι τοιχογραφίες αυτές.

Στη Μονή της Παναγίας Αψινθιώτισσας σώθηκε και η μοναδική Βυζαντινή Τράπεζα στην Κύπρο. Η τράπεζα είχε ημιερειπωθεί. Ο νότιος τοίχος της Τράπεζας είχε καταστραφεί και ξανακτίσθηκε πιθανότατα κατά τον 14^ο αιώνα. Ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος εσώζοντο στο αρχικό ύψος, ενώ η ημικυκλική αψίδα της τράπεζας εσώζετο ημιερειπωμένη. Η τράπεζα εκάλυπτετο με τρία σταυροθόλια και μια στενή καμάρα πριν από την αψίδα.

Η είσοδος της τράπεζας ευρίσκετο στο μέσο του νοτίου τοίχου. Τρία στενόμακρα παράθυρα στο βόρειο τοίχο και δύο στον νότιο τοίχο εφώτιζαν την τράπεζα. Η μορφή των παραθύρων αυτών δεν παρουσιάζεται σε άλλα κτίσματα στην Κύπρο, ενώ είναι συνήθης στην Κωνσταντινούπολη. Σ' επίδραση της Κωνσταντινουπόλεως οφείλεται και η ευρεία χρήση οπτοπλίνθων στην κατασκευή των περιθύρων και των εγκάρσιων τόξων όσο και η χρήση σταυροθολίων.

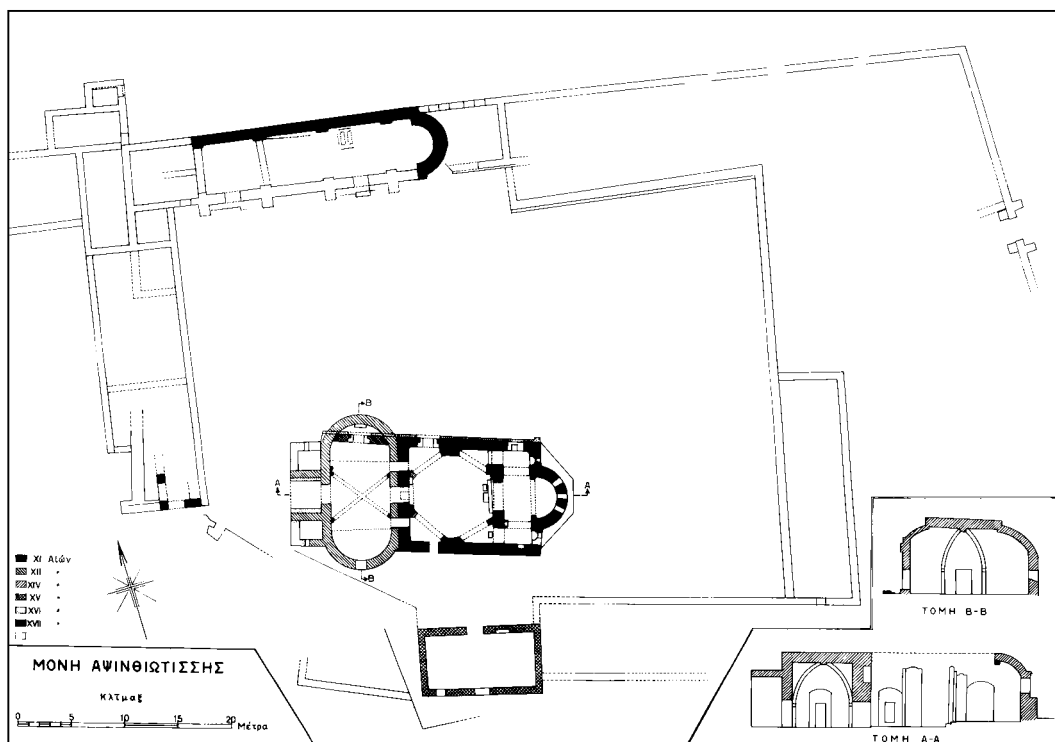
Η τράπεζα διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες. Στο δυτικό και τον βόρειο τοίχο εσώζοντο σπαράγματα των προσχεδίων των εικονιζόμενων Αγίων, ενώ στον ημικυκλικό τοίχο της αψίδας σώθηκαν τέσσερις ιεράρχες τρεις από τους οποίους κρατούν ειλητάρια με αποσπάσματα της Θείας Λειτουργίας.

Βορειότερα της Τράπεζας της Μονής και σε απόσταση 100-150 μέτρων σώζονται τα

ερείπια του κοιμητηριακού ναού της Μονής αφιερωμένου στον Άγιο Σάββα. Ο ναός ήταν κτισμένος με ασβεστολίθους σαν συνεπτυγμένος σταυροειδής με τρούλλο. Ο ναός ήταν κατάγραφος αφού στα κατώτερα τμήματα των τοίχων σώζονται υπολείμματα διακοσμητικών τοιχογραφιών του 12^{ου} αιώνα. Κάτω από το δάπεδο του ναού υπάρχουν τρία οστεοφυλάκια που καλύπτονται με οξυκόρυφες καμάρες. Στο κέντρο της καμάρας κάθε υπογείου οστεοφυλάκιου υπάρχει ορθογώνιο άνοιγμα για την τοποθέτηση των οστών. Είναι ο μοναδικός μοναστικός κοιμητηριακός ναός με τη μορφή αυτή που σώζεται στην Κύπρο, αν και στο τυπικό της Μονής του Χρυσοστόμου του Κουτζοβέντη αναφέρεται ο ναός της Παναγίας του Κοιμητηρίου, που πιθανότατα ταυτίζεται με το νότιο ναό της Παναγίας Αφέντρικας του Κουτζοβέντη.

Βιβλιογραφία

B. Barskij, in A. D. Grishin, *A Pilgrim's Account of Cyprus: Barsky j's Travels in Cyprus*, New York 1996, p. 30-31, Α. Ιντιάνου, Παναγία η Αψινθιώτισσα: Προκαταρκτικά, *Κυπριακά Γράμματα*, τ. Στ, 1941, σ. 54-55, Α. Παπαγεωργίου, Η Μονή Αψινθιώτισσης, *ARDAC* 1963, σ. 73 – 83, Κ. Κύρρη, Κυπριακά Αγιολογικά και μοναστηριακά μελετήματα, *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. 27, 1963, σ. 317-322, Σημειώσεις του γράφοντος, Α. Papageorghiou, *L' Architecture de la période Byzantine à Chypre*, *XXXII Corso di cultura sull' arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1985, p. 330, Ν. Γκιολές, *Η Χριστιανική Τέχνη στην Κύπρο*, Λευκωσία 2003, σ. 64, 92, Χ. Χοτζάκογλου, Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο στο Θ. Παπαδοπούλλου (επιμέλεια) *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ, Βυζαντινή Κύπρος, Λευκωσία 2005, σ. 528, 609, εικ. 436, 437, 438, 439, 440.

1. Κάτοψη της Μονής της Παναγίας Αφινθιώτισσας. (σχ. Η. Μάρκου - Α.Η.Σ. Megaw).

2. Βορειοανατολική άποψη του καθολικού της Μονής της Παναγίας Αφινθιώτισσας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Οι τοιχογραφίες στο νότιο άκρο της αψίδας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η αψίδα του καθολικού όπως είναι σήμερα. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Υπολείμματα από την Κοινωνία των Αποστόλων με τον Ιούδα να αποχωρεί. Τοιχογραφία στο νότιο άκρο της αφίδος. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Ο Ελκόμενος. Τοιχογραφία στο βόρειο άκρο του ανατολικού τοίχου του Νάρθηκος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Άγιος Μάρτυς. Τοιχογραφία στο βόρειο άκρο του ανατολικού τοίχου του Νάρθηκος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η Αποκαθήλωσις. Τοιχογραφία στον ανατολικό τοίχο του Νάρθηκος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Άγιος Ιγνάτιος ο θεοφόρος. Τοιχογραφία του καθολικού της Μονής Αφινθιώτισσας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Το κεφάλι του Αγίου Ιγνατίου όπως βρέθηκε σε υποστατικό του Αγίου Dikmen στο Μόναχο. (φωτ. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής).

1. Η τοιχογραφία του Αγίου Ιγνατίου του Θεοφόρου όπως είναι σήμερα μετά την αφαίρεση της κεφαλής του.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Τραχώνι (Λευκωσίας), Εκκλησία της Παναγίας

Η εκκλησία της Παναγίας στο Τραχώνι βρίσκεται στο νοτιο-ανατολικό άκρο του χωριού, όχι μακριά από τον αυτοκινητόδρομο Λευκωσίας - Αμμόχωστου. Είναι μικρή εκκλησία του τύπου του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλλο με προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα. Από τις αναλογίες και τις εξωτερικές όψεις της φαίνεται ότι εκτίσθη τον 16^ο αιώνα. Κατά το 19^ο ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα προσετέθη ανοικτή στοά με οξυκόρυφα τόξα και ο τρούλλος και οι καμάρες εκαλύφθησαν με κεραμίδια Μασσαλίας. Μετά την κατάληψη του χωριού από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974 οι Τούρκοι ελεηλάτησαν και εβεβήλωσαν το ναό. Το εικονοστάσιο του ναού ήταν ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο του 19^{ου} αιώνα. Στο εικονοστάσιο υπήρχαν εικόνες του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Η εικόνα της ένθρονης Θεοτόκου με τον Χριστό και προσωπογραφία δωρητών είναι έργο του Ιερογράφου Ιωαννικίου και εχρονολογείτο στα 1670. Η εικόνα είχε δημοσιευθεί από τον D. Talbot Rice. Δεν είναι γνωστό που ευρίσκεται. Άλλες εικόνες, Σύμβολο του Ευαγγελιστού Ματθαίου (7.39), Άγιος Νικόλαος (7.40) βρέθηκαν στα υποστατικά του Τούρκου αρχαιοκάπηλου Aydin Dikmen στο Μόναχο από τη Βαυαρική Αστυνομία, ενώ οι περισσότερες είναι άγνωστο που έχουν μεταφερθεί. Η Εκκλησία έχει καταστή ετοιμόρροπη.

Βιβλιογραφία

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 272, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 442, D. Talbot Rice and Others, *The icons of Cyprus*, London 1937, pp. 228-229, pl. XXVII, 61.

1. Η αφίδα του ναού όπως είναι σήμερα. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Δυτική όψη του ναού της Παναγίας στο Τραχώνι. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

1. Βορειοδυτική άποψη του ναού της Παναγίας. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

2. Το εσωτερικό του ναού μετά τη λεηλασία και βεβήλωση. (φωτ. Αρχείο Ι. Συνόδου).

Τρεμετουσιά, Η Μονή του Αγίου Σπυρίδωνος

Η Μονή του Αγίου Σπυρίδωνος στην Τρεμετουσιά κτίσθηκε γύρω από την εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνος, που αναφέρεται στις γραπτές πηγές ήδη από το 655, οπότε ο επίσκοπος Πάφου Θεόδωρος, μίλησε για τη ζωή και τα θαύματα του Αγίου κατά την ετήσια σύναξη στη μνήμη του Αγίου στις 14 Δεκεμβρίου του 655. Παρόντες ήσαν και ο Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντίας Σέργιος(642/3-655/-;), ο Αρχιεπίσκοπος Κρήτης Παύλος, οι επίσκοποι Τρεμιθούντος Θεόδωρος, Κιτίου Θεόδωρος και Λαπήθου Ευσέβιος. Η εκκλησία, όμως, του Αγίου Σπυρίδωνος ήταν παλαιότερη αφού όπως βεβαιώνει ο Πάφου Θεόδωρος υπήρχαν παλαιότερες τοιχογραφίες θαυμάτων του Αγίου Σπυρίδωνος στον δυτικό τοίχο πάνω από την κύρια είσοδο, που απεικόνιζαν θαύματα του Αγίου και ήταν δυσερμήνευτες, λόγω, προφανώς, του χρόνου που είχε περάσει από τότε που ζωγραφίσθηκαν. Γι' αυτό όταν αναφέρθηκε στο θαύμα της καταστροφής των ειδώλων στην Αίγυπτο κατόπιν προσευχής του Αγίου, πολλοί αναγνώρισαν το θαύμα αυτό ανάμεσα στις τοιχογραφίες της εκκλησίας. Άλλωστε η έρευνα που έγινε μέσα στην εκκλησία έφερε στο φως στοιχεία που αποδεικνύουν ότι η αρχική τρίκλιτη βασιλική κτίσθηκε στα τέλη του 4^{ου} ή τις αρχές του 5^{ου} αιώνα.

Πότε ιδρύθηκε η Μονή δεν είναι γνωστό. Δεν υπάρχει καμιά πληροφορία γι' αυτήν από τη Βυζαντινή Περίοδο και την Περίοδο της Φραγκοκρατίας και Βενετοκρατίας. Ο Ρώσος μοναχός Βασίλι Μπάρσκυ που επισκέφθηκε την Μονή το 1735 αναφέρει ότι η Μονή του Αγίου Σπυρίδωνος δημιουργήθηκε από τον Αρχιεπίσκοπο Σίλβεστρο (1718 – 1733). Κατά τον Μπάρσκυ «Η εκκλησία ήταν έρημη και ερειπωμένη μέχρι θεμελίων για πολλά χρόνια και με τις προσπάθειες του μακαρίτη Αρχιεπισκόπου Σιλβέστρου εκτίσθη η εκκλησία η οποία είναι όχι μικρή, και ωραία, διορίσθηκε ηγούμενος και ιερομόναχος και άρχισαν να μαζεύονται μοναχοί αφού εδημιουργήθη Μοναστήρι». Ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός αναφέρει απλώς ανακαίνιση της εκκλησίας από τον Αρχιεπίσκοπο Σίλβεστρο. Απλή ανακαίνιση του ναού το 1729 αναφέρει και επιγραφή εντοιχισμένη ψηλά πάνω από το μεσαίο από τα τρία τόξα που ενώνουν τα δύο κλίτη της εκκλησίας «ΑΨΚΘ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗΝ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΝ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΝ ΣΙΛΒΕΣΤΡΟΥ».

Το 1738 ο Αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος (1734-1759) προσέθεσε το νότιο κλίτος του σημερινού ναού και πιθανότατα και το νάρθηκα. Στην διεύρυνση αυτή αναφέρεται επιγραφή που συνοδεύει την αναθηματική τοιχογραφία του Αρχιεπισκόπου Φιλοθέου πάνω από την κύρια είσοδο στο ναό στο νότιο τοίχο. Η επιγραφή και η προσωπογραφία του Αρχιεπισκόπου Φιλοθέου που συνοδεύουν την τοιχογραφία του Αγίου Σπυρίδωνος, είναι έργα του Ιωαννικίου ιερομονάχου που ήταν και πρωτοσύγκελος του Αρχιεπισκόπου Φιλοθέου. Το εικονοστάσιο του ναού είναι παλαιότερο του ναού αφού ο Σταυρός στην κορυφή του εικονοστασίου φέρει την επιγραφή «χειρ Λεοντίου ιερομονάχου, έτει χυ ΑΧΠ (=1680)». Και τα λυπηρά είναι έργα του Λεοντίου ιερομονάχου όπως φαίνεται από επι-

γραφή στο πίσω μέρος του λυπηρού της Θεοτόκου και τη χρονολογία ΑΧΠ (=1680). Παλαιότερα είναι τα βημόθυρα του εικονοστασίου. Πράγματι στο δεξιό βημόθυρο υπάρχει η επιγραφή «ΧΕΙΡ ΠΑΥΛΟΥ ΑΧΛΔ Χ(ριστο)Υ». Η σημερινή όμως εκκλησία είναι κτισμένη επί των ερειπίων τριών παλαιότερων εκκλησιών που διαδέχθηκαν η μία την άλλη. Έρευνα που έγινε το 1966 μέσα και γύρω από την υφιστάμενη εκκλησία έφερε στο φως σημαντικά στοιχεία των προηγούμενων κτισμάτων. Αρχικά φαίνεται ότι εκεί υπήρχε κτισμένη μια μικρή τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική της οποίας τα κλίτη εχωρίζοντο με κίονες από παρόλιθο συμφυείς με αττικές ιωνικές βάσεις πάνω σε συνεχείς κτιστούς στυλοβάτες που προεξείχαν ελαφρά του δαπέδου του ναού. Τα μετακίονια διαστήματα ήταν 3μ. Το μέσο κλίτος της βασιλικής είχε πλάτος 7μ. το βόρειο 3.10μ. και το νότιο 3.15μ. Το πλάτος της βασιλικής ήταν 14.75μ περίπου. Σ' αυτό περιλαμβάνεται και το πλάτος των στυλοβατών. Δεν έγινε όμως δυνατό να αποκαλυφθή το μήκος της βασιλικής. Το δάπεδο της βασιλικής ήταν καλυμμένο με ψηφιδωτό. Μεγάλα τμήματα του ψηφιδωτού αυτού βρέθηκαν στο μέσο κλίτος (5×7μ. περίπου) μαζί με μια πολύ σημαντική επιγραφή η οποία αναφέρει την αφιέρωση της βασιλικής στους Αγίους Επισκόπους, το όνομα του ψηφοθέτη και το όνομα αυτού που πρόσταξε τον ψηφοθέτη να κατασκευάσει το ψηφιδωτό. Η επιγραφή αυτή είναι η ακόλουθη:

ΨΗΦΙ[ΔΙ ΓΡΑ]ΠΤΗ ΠΟΙΚΙΛΗ ΤΑΙ ΤΗΝ ΧΡΟΑΝ
 ΤΟΠΟΝ ΚΟΣΜΗΣΑΙ ΑΓΙΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ
 ΚΑΡΤΑΙΡΙΟΥ ΧΕΡΣΙΝ ΠΡΟΣΕΤΑΞΕΝ ΑΓΑΘΕΣ
 ΜΝΗΜΗΣ ΣΦΥΡΙΔΩΝ ΜΕΤΑΙΧΩΝ ΑΓΙΑΣ
 ΙΣΟΣ ΟΜΟΙΩ ΔΥΝΑΜΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ +

Σύμφωνα με την επιγραφή κάποιος Σφυριδών διέταξε τα επιδέξια χέρια του Καρταιρίου να διακοσμήσουν τον ναό των Αγίων Επισκόπων, της μνήμης των οποίων μετείχε ισότιμα με την ίδια πνευματική δύναμη και ο ίδιος. Αναμφίβολα λοιπόν ο Σφυριδών ήταν επίσκοπος και μάλιστα επίσκοπος Τριμυθούντος που όμως δεν ήταν ζωντανός όταν διέταξε την κατασκευή των ψηφιδωτών αφού μετείχε της μνήμης των Αγίων Επισκόπων ισότιμα και με την ίδια πνευματική δύναμη. Πρέπει να σημειωθή ότι το όνομα Σφυριδών αναγράφεται και σε λύχνο και ότι ο Άγιος Σφύριος γιορτάζεται στις 12 Δεκεμβρίου, ημέρα της εορτής του Αγίου Σφυριδώνος στην περιοχή του χωριού Κάμπου. Σώθηκε ακόμη το ψηφιδωτό δάπεδο του νοτίου κλίτους της βασιλικής. Βρέθηκαν και ψηφίδες εντοίχιων ψηφιδωτών που μαρτυρούν ότι η βασιλική ήταν διακοσμημένη με εντοίχια ψηφιδωτά. Δεν είναι γνωστό πότε καταστράφηκε η βασιλική αυτή. Όπως μαρτυρεί ο Θεόδωρος Πάφου η βασιλική εσώζετο σε καλή κατάσταση το 655 οπότε εκφώνησε τον γνωστό βίο του Αγίου Σφυριδώνος την ημέρα της γιορτής του Αγίου στις 14 Δεκεμβρίου του 655. Πιθανότατα η πρώτη αυτή βασιλική καταστράφηκε κατά τις Αραβικές επιδρομές του 8^{ου} αιώνα. Τότε η βασιλική αυτή αντικαταστάθηκε με μια άλλη βασιλική πάλι τρίκλιτη. Τα κλίτη όμως της δεύτερης αυτής βασιλικής εχωρίζοντο με κτιστούς πεσσούς διαστάσεων 1,12 × 0,80μ και ύψους 5μ που έφεραν ημικυκλικά τόξα. Σώθηκαν τρεις πεσσοί που φέρουν δύο τόξα στους οποίους είναι ενσωματωμένες δύο βάσεις με τμήματα των κίωνων της πρώτης βασιλικής, ενσωματωμένοι στο βόρειο τοίχο του υφιστάμενου σήμερα ναού.

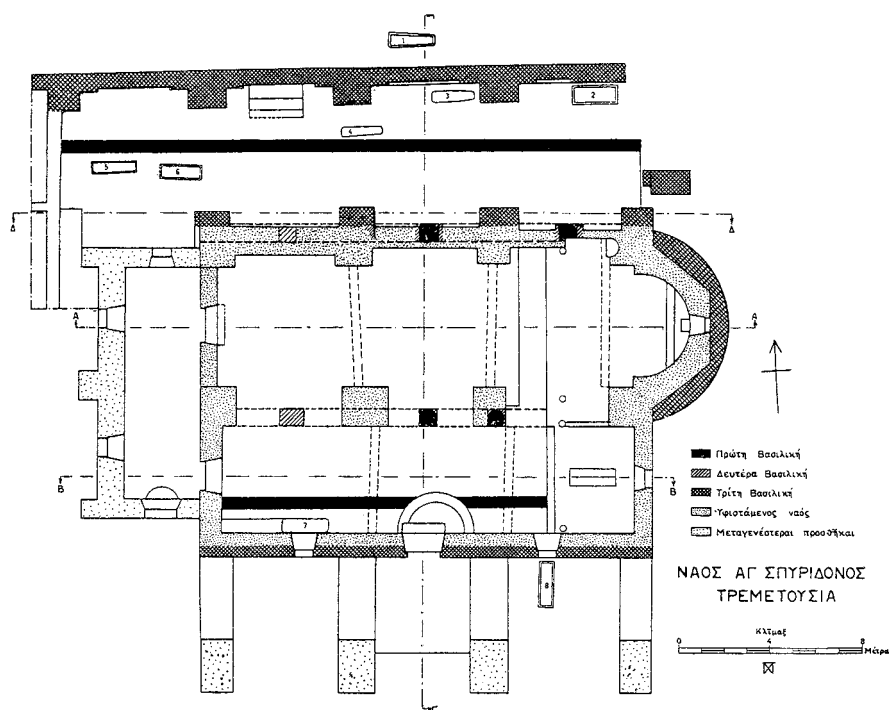
Φαίνεται ότι και η δεύτερη αυτή βασιλική ήταν ξυλόστεγη και ήταν διακοσμημένη με τοιχογραφίες όπως φαίνεται από τα διασωθέντα σπαράγματα.

Μετά την καταστροφή της δεύτερης αυτής βασιλικής φαίνεται ότι κτίσθηκε μια τρίτη βασιλική με ισχυρούς πεσσούς διαστάσεων 1.75×1.50 , ενώ ο βόρειος τοίχος της τρίτης αυτής βασιλικής είχε πάχος 0.70μ. και οι εσωτερικές παραστάδες του πάχος 0,85μ (συνολικό πάχος 1,55μ.). Είναι βέβαιο ότι η βασιλική αυτή στην οποία ανήκει και ημικυκλική αφίδα που περιβάλλει την αφίδα του σημερινού ναού ήταν καμαροσκέπαστη, όπως οι βασιλικές της Αφέντρικας και της Συκάδας του Ριζοκαρπάσου, ή πολύτρολλη όπως οι ναοί με τρεις ή πέντε τρούλλους της Κύπρου. Μέσα στο βόρειο κλίτος του ναού αυτού βρέθηκαν μεσαιωνικοί τάφοι που χρονολογούνται από τα αγγεία που βρέθηκαν σ' αυτούς από τον 13^ο μέχρι τον 16^ο αιώνα.

Στο νάρθηκα του σημερινού ναού είχαν τοποθετηθή το 1967 μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και τμήματα του μαρμάρινου άμβωνα της βασιλικής που είχαν βρεθή τόσο κατά την ανασκαφική έρευνα όσο και στους τοίχους του κτιρίου που είχε διαμορφωθή σαν εργαστήριο συντήρησης εικόνων και χειρογράφων. Πράγματι το 1972 άρχισε να λειτουργεί στη Μονή Εργαστήριο Συντήρησης εικόνων και χειρογράφων υπό την Διεύθυνση του Αρχιμανδρίτου Διονύσιου. Στη Μονή συγκεντρώθηκαν πολυάριθμες εικόνες από διάφορα μέρη της Κύπρου και σημαντικά χειρόγραφα για συντήρηση. Μετά την κατάληψη της περιοχής από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974 η Μονή του Αγίου Σπυρίδωνος μετετράπη σε στρατώνα του Τουρκικού στρατού και απαγορεύθηκε η επίσκεψη σ' αυτή. Έτσι δεν είναι γνωστή η τύχη των ψηφιδωτών δαπέδων, των τοιχογραφιών και των εικόνων του ναού. Τόσο οι εικόνες όσο και τα χειρόγραφα περιήλθαν στην κατοχή του Τουρκικού στρατού όπως και οι εικόνες του εικονοστασίου της Μονής. Το 1993 ο κατοχικός στρατός παρέδωσε τις εικόνες στο λεγόμενο «Τμήμα Αρχαιοτήτων» του κατοχικού καθεστώτος.

Βιβλιογραφία:

G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 182, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 443 – 444, Α. Παπαγεωργίου, Έρευνα εν τω ναώ του Αγίου Σπυρίδωνος εν Τρεμετουσιά, Α' Προκαταρκτική Έκθεση, *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. Λ, 1966, σ. 17-33, πιν. VII-XIII, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, σ. 295-296.

1. Κάτοψη του καθολικού της Μονής του Αγίου Σπυριδωνος και των υπολειμμάτων των βασιλικών.
(σχ. Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

2. Γενική άποψη της Μονής του Αγίου Σπυριδωνος από τα νότια. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Τα μοναστηριακά κτίρια από το εσωτερικό της αυλής της Μονής. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Το καθολικό της Μονής από νοτιοδυτικά. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων)

1. Το κεντρικό τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου του μέσου κλίτους της βασιλικής με την επιγραφή.
(φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου του νοτίου κλίτους της βασιλικής. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού δαπέδου του νοτίου κλίτους. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα τοιχογραφίας του Αγίου Μαρδαρίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Υπολείμματα τοιχογραφίας αδιάγνωστου Αγίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Υπολείμματα τοιχογραφίας αδιάγνωστου Αγίου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Το εικονοστάσιο του ναού του Αγίου Σπυριδωνος το 1966. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Τοιχογραφία του Αγίου Σπυριδωνος με προσωπογραφία του Αρχιεπισκόπου Φιλοθέου το 1738. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

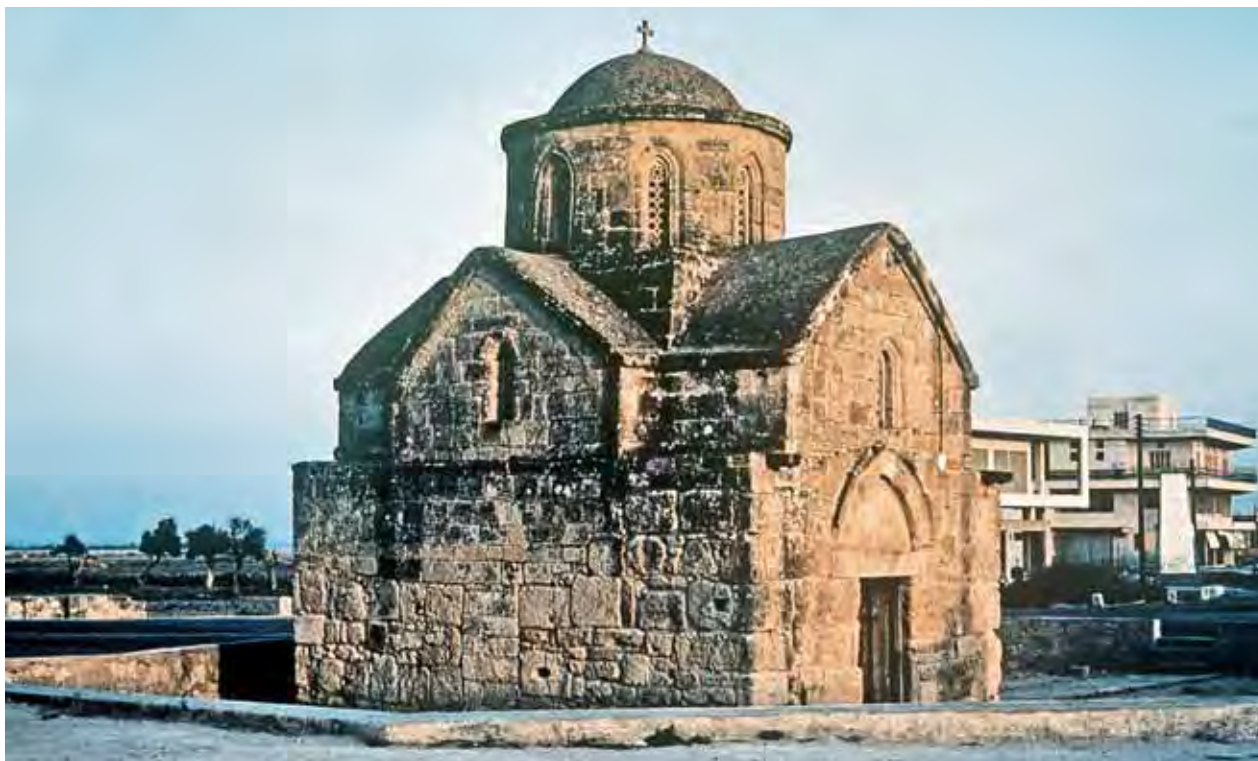
Τρίκωμο, Εκκλησία του Αγ. Ιακώβου

Ο ναός του Αγίου Ιακώβου είναι κτισμένος στην κεντρική πλατεία του Τρικώμου. Ανήκει στον τύπο του μονόκλιτου με τρούλλο. Είναι από τους κομψότερους ναΐσκους του τύπου αυτού. Οι αναλογίες μήκους, πλάτους και ύψους είναι αρμονικές και σε συνδυασμό με την καλή τοιχοδομία και τα κομψά ανοίγματα (θύρες – παράθυρα) ελκύουν άμεσα τον επισκέπτη. Έχει δυο εισόδους μια στο μέσο του νοτίου τοίχου πάνω από την οποία υπάρχει έξεργο οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο και μια στο μέσο του δυτικού τοίχου με βαθμιδωτό τυφλό ανακουφιστικό τόξο. Πάνω από τις εισόδους αυτές, υπάρχει βαθμιδωτό παράθυρο. Παράθυρο υπάρχει και στον βόρειο τοίχο και τον ημικυλινδρικό τοίχο της αψίδας. Ο τρούλλος έχει οκτώ βαθμιδωτά παράθυρα.

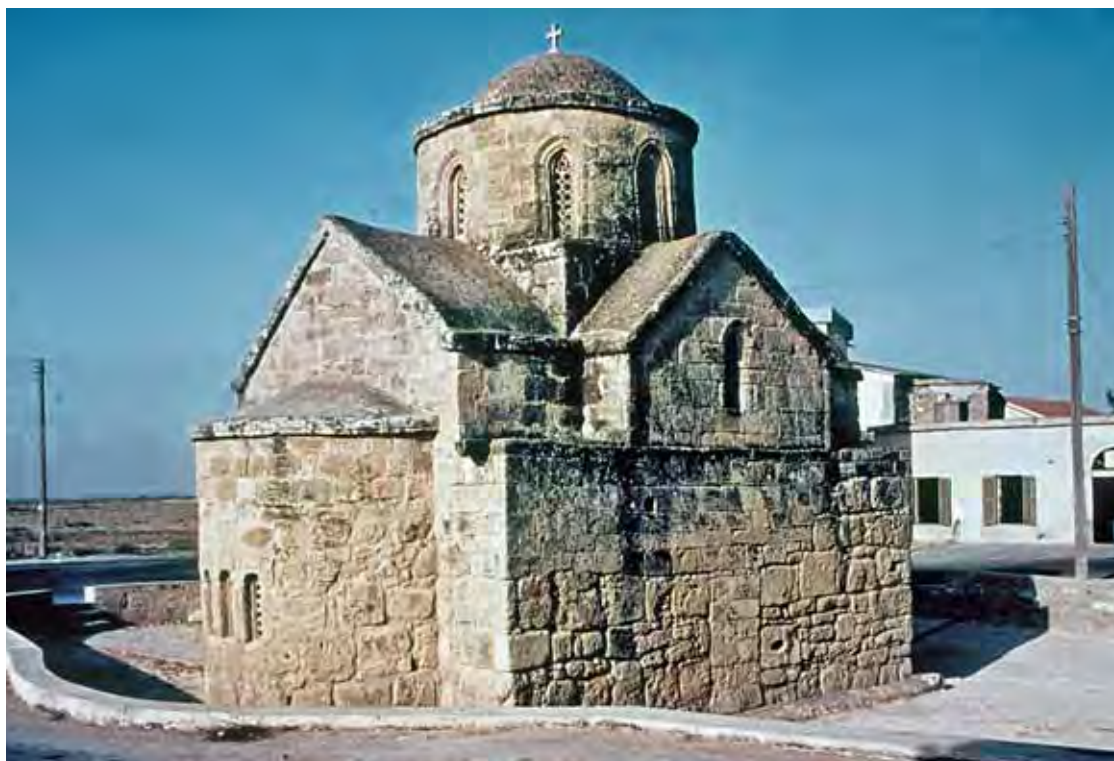
Οι τοιχογραφίες που κάποτε κοσμούσαν τους τοίχους, τον τρούλλο και τις καμάρες του ναού είχαν καταστραφή προ πολλού. Ενδιαφέρον παρουσίαζαν δυο εικόνες του εικονοστασίου έργα του ζωγράφου Μελετίου του Κρητός. Στις εικόνες εικονίζονταν στη μια ο Χριστός και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και στην άλλη η Θεοτόκος και ο Ιωάννης ο Θεολόγος. Και οι δυο εικόνες ήσαν χρονολογημένες το 1620 και υπογεγραμμένες από τον ζωγράφο Μελέτιο τον Κρήτα που είναι άγνωστος από αλλού. Δυστυχώς μετά το 1974 που κατελήφθη η κωμόπολη του Τρικώμου από τα Τουρκικά στρατεύματα και άγνωστο πότε ακριβώς, ο ναός ελεηλατήθη και εβεβηλώθη, το εικονοστάσιο κατεστράφη και οι εικόνες του Μελετίου του Κρητός εκλάπησαν και εξήχθησαν παράνομα από την Κύπρο. Σήμερα ο μοναδικός μάρτυρας για την ύπαρξη του Μελετίου του Κρητός είναι οι φωτογραφίες των δυο εικόνων του. Πρόσφατα έχουν εντοπισθεί οι εικόνες αυτές σε ιδιωτική συλλογή στη Ζυρίχη.

Βιβλιογραφία

Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α', Λεύκωμα Αθήνα, 1935, πίν. 46β, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London, 1936, p.444, Α. Παπαγεωργίου, *Δυο εικόνες του Μελετίου του Κρητός Πεπραγμένα του Δ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Αθήνα 1981, σ. 396-403, πίν. 115-118, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6, σ. 58 - 59.

1. Βορειοδυτική άποψη του ναού του Αγίου Ιακώβου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Βορειοανατολική άποψη του ναού του Αγίου Ιακώβου. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως και του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Λεπτομέρεια της εικόνας του Χριστού. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Λεπτομέρεια της εικόνας του Χριστού. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η ένθρονος Θεοτόκος Οδηγήτρια και ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

1. Λεπτομέρεια της εικόνας της Οδηγήτριας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Λεπτομέρεια της εικόνας της Οδηγήτριας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

Τρίκωμο, Εκκλησία της Παναγίας

Ο ναός της Παναγίας είναι κτισμένος στο νοτιοδυτικό άκρο του Τρικώμου. Σήμερα ο ναός παρουσιάζεται δίκλιτος με τρούλλο στο ανατολικό άκρο του νοτίου κλίτους. Το δυτικό τμήμα του νοτίου κλίτους, όπως και το βόρειο κλίτος καλύπτονται με καμάρα. Η σημερινή εμφάνιση του ναού οφείλεται σε επανειλημμένες επεκτάσεις και επεμβάσεις διά μέσου των αιώνων που άλλαξαν ριζικά τον αρχικό ναό.

Ο ναός ανήκε αρχικά στον τύπο του Συνεπτυγμένου Σταυροειδούς με τρούλλο και κτίσθηκε με αδρά τετραγωνισμένους πωρόλιθους που μεταφέρθηκαν από το Υδραγωγείο της Σαλαμίνας που κτίσθηκε στις αρχές του 7^{ου} μ. Χ. αιώνα με την ενθάρρυνση του Αυτοκράτορα Ηρακλείου, όπως μαρτυρεί σχετική επιγραφή. Όπως είναι γνωστό ο Ηράκλειος καθ' οδόν προς την Κωνσταντινούπολη για να ανατρέψει τον τύραννο Φωκά στάθμευσε στην Κύπρο και παρέμεινε για λίγο καιρό στην Κωνσταντία (αρχαία Σαλαμίνα) πρωτεύουσα τότε της Κύπρου. Πράγματι στη νοτιοανατολική γωνία του ναού σώζεται εντοιχισμένη μια από τις επιγραφές του Υδραγωγείου.

Τόσο στην τοιχοδομία, όσο και στον φωτισμό είναι φανερή επίδραση της Κωνσταντινουπόλεως. Εξωτερικά στο νότιο τοίχο υπάρχουν δύο τυφλά βαθμιδωτά αφιδώματα που σχηματίζονται με εναλλαγή λίθων και πλίνθων. Με τον ίδιο τρόπο είναι κατασκευασμένα και τα τόξα του διλόβου παραθύρου ψηλά στον νότιο τοίχο ενώ τα τόξα των τριών παραθύρων της αφίδας κατασκευάζονται με πλίνθους. Αντίθετα τα δώδεκα βαθμιδωτά παράθυρα του τρούλλου είναι κατασκευασμένα με πωρόλιθους. Ο βόρειος τοίχος του ναού κατεδαφίσθηκε και αντικαταστάθηκε με τόξα με έντονο γοθτικό χαρακτήρα όταν κτίσθηκε το σημερινό βόρειο κλίτος πιθανότατα τον 15^ο αιώνα, όπως δείχνει η μορφή των τόξων. Είναι μάλλον βέβαιο, ότι και ο αρχικός βόρειος τοίχος του ναού είχε την ίδια αρχιτεκτονική διάρθρωση εξωτερικά όπως και ο νότιος τοίχος. Ο δυτικός τοίχος του αρχικού ναού κατεδαφίσθηκε όταν ο ναός επεκτάθηκε στα δυτικά και έτσι δεν είναι γνωστή η εξωτερική του διάρθρωση.

Εσωτερικά η διάρθρωση του βόρειου και νότιου τοίχου ακολουθεί την εσωτερική διάρθρωση των ναών του ίδιου τύπου που είναι σύγχρονοι, όπως το παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδος της Μονής του Χρυσοστόμου του Κουτζοβέντη, του ναού των Αγίων Αποστόλων στο Πέρα Χωριό, της Παναγίας των Χορτακιών στη Σωτήρα, της Παναγίας Υπάτης κοντά στον Άγιο Αμβρόσιο κ. α. Ενώ όμως στους ναούς αυτούς οι παραστάδες που στηρίζουν τα άνισα τυφλά τόξα είναι ορθογώνιες, στο εσωτερικό του ναού της Παναγίας στο Τρίκωμο χρησιμοποιούνται εντοιχισμένοι κίονες όπως στον ερειπωμένο ναό της Παναγίας Λαμπαδούς στο Μιτσερό και στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας του Τοχνίου. Στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Θεοδώρου των Χορτακιών στη Σωτήρα Αμμοχώστου τα δύο στηρίγματα των τυφλών τόξων στο εσωτερικό του ναού είναι εντοιχισμένοι κίονες και τα άλλα δυο ορθογώνιες παραστάδες.

Δεν είναι γνωστό πόσες θύρες υπήρχαν. Στο νότιο τοίχο υπήρχε θύρα μεταξύ των δύο

τυφλών αφιδωμάτων και κάτω από το δίλοβο παράθυρο όπως φαίνεται από τα σωζόμενα υπολείμματα της. Η θύρα καταστράφηκε όταν στη θέση της κατασκευάστηκε το ορθογώνιο παράθυρο που υπάρχει μέχρι σήμερα. Αυτό πιθανότατα έγινε το 1923. Τότε ανοίχθηκε και η θύρα στο ανατολικό άκρο του νοτίου τοίχου για να επικοινωνεί το ιερό βήμα με την αυλή του ναού. Άλλη θύρα υπήρχε πιθανότατα στο μέσο του δυτικού τοίχου του αρχικού ναού. Δεν είναι βέβαιο ότι υπήρχε θύρα και στο μέσο του βορείου τοίχου, διότι δεν υπάρχει καθορισμένος αριθμός θυρών στους ναούς της Μέσης Βυζαντινής περιόδου στην Κύπρο. Σ' άλλους υπάρχουν τρεις (παρεκκλήσιο Αγ. Τριάδος της Μονής Χρυσοστόμου του Κουτζοβέντη, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας, καθολικό Μονής Αφινθιώτισσας, Παναγίας του Άρακος κ.α.) και σ' άλλους δύο (ναός Αγίων Αποστόλων Πέρα Χωρίου, καθολικό Μονής Παναγίας Τοχνίου κ.α.) ενώ σ' άλλους υπάρχει μόνο μια θύρα, (ερειπωμένος ναός Αγ. Γεωργίου κοντά στη Μονή Χρυσοστόμου, Άγιος Φίλων Αγριδιών Ριζοκαρπάσου, Αγ. Μαύρη Ριζοκαρπάσου, Αγία Μαρίνα Πύργου Γιαλούσας, Αγ. Φώτιος κοντά στη Γιαλούσα, Αγ. Νικόλαος στον Οίκο, ερειπωμένος ναός Παναγίας Αφέντρικας Κουτζοβέντη κ.α.).

Τον 14^ο ή 15^ο αιώνα ο βόρειος τοίχος του αρχικού ναού, που κτίστηκε γύρω στο 1100, κατεδαφίσθη και αντικαταστάθηκε με δυο γοθτικά τόξα που στηρίζονταν σε ισχυρούς πεσσούς για να ενωθεί το βόρειο κλίτος που κτίστηκε τότε στον τύπο του μονόκλιτου καμαροσκέπαστου ναού με προεξέχουσα ημικυκλική αφίδα στ' ανατολικά. Το βόρειο κλίτος ήταν διπλάσιο σε μήκος του αρχικού ναού, είχε όμως σχεδόν το ίδιο πλάτος.

Το 1804 η αρχική θύρα του βορείου κλίτους εντοιχίστηκε και στη θέση της ανοίχθηκε παράθυρο. Ανοίχθηκε όμως άλλη δυτικότερα, όπως φαίνεται από την επιγραφή που τοποθετήθηκε πάνω από τη νέα είσοδο. Το βαθμιδωτό τόξο αν και φαίνεται γοθικό μάλλον κατασκευάστηκε τότε. Παρόμοια τόξα υπάρχουν σε θύρες οικιών των χρόνων της Τουρκοκρατίας στη Λευκωσία και αλλού. Τη δεκαετία του 1920 έγιναν επισκευές και εκτίσθη και το κωδωνοστάσιο στο οποίο εντοιχίστηκε και μαρμάρινο θωράκιο της Μεσοβυζαντινής περιόδου. Τις επισκευές αναφέρει εγχάρακτη επιγραφή εντοιχισμένη πάνω από τη βόρεια είσοδο του ναού.

Ο αρχικός ναός είχε διακοσμηθεί με τοιχογραφίες αμέσως μετά την ανέγερσή του. Από τις τοιχογραφίες αυτές πολύ λίγες σώζονται. Οι πιο πολλές καταστράφηκαν από άγνοια και αφέλεια. Με την πάροδο του χρόνου οι τοιχογραφίες είχαν καλυφθεί με παχύ στρώμα καπνιάς με αποτέλεσμα να μην διακρίνονται. Οι κάτοικοι κατά τη δεκαετία του 1920 αφαίρεσαν τις κατάμαυρες τοιχογραφίες μέχρι του ύψους που μπορούσαν να φτάσουν και κάλυψαν τους τοίχους με λευκό στρώμα γύψου. Έτσι χάθηκαν πολύτιμες τοιχογραφίες των αρχών του 12^{ου} αιώνα, έργα του ίδιου ζωγράφου ή του ίδιου συνεργείου που ζωγράφισε τις τοιχογραφίες της εκκλησίας της Παναγίας Φορβιώτισσας το 1105/1106.

Σήμερα σώζονται τοιχογραφίες στο ημισφαίριο του τρούλλου, στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας, στα εσωρράχια των κεντρικών τόξων του νότιου και βορείου τοίχου και σε κακή κατάσταση στο τύμπανο και το εσωρράχιο του δυτικού τυφλού τόξου του νοτίου τοίχου. Μερικά σπαράγματα σώζονται και στο τύμπανο του τρούλλου και το νότιο τοίχο, ενώ σώθηκαν διακοσμητικά στα εσωρράχια των τόξων των παραθύρων του τρούλλου.

Στο κέντρο του τρούλλου σώζεται ο Χριστός Παντοκράτωρ σαν αυστηρός Κριτής. Τα

επιφανειακά χρώματα του προσώπου του Χριστού έχουν φθαρεί γι' αυτό μερικοί εξέφρασαν την γνώμη ότι η τοιχογραφία αυτή είναι έργο άλλου ζωγράφου. Όμως τόσο τα γράμματα της επιγραφής γύρω από τον παντοκράτορα, «Ο ΠΑΝΤΕΠΟΠΤΗΣ ΕΞ ΑΠΟΠΤΟΥ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΤΟΥΣ ΕΙΣΙΩΝΤΑΣ ΠΑΝΤΑ(Σ) ΕΝΘΑΔΕ ΒΛΕΠΗ. ΨΥΧΑΣ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΚΙΝΗΣΙΝ ΚΑΡΔΙΑΣ. ΒΡΟΤΟΙ ΠΤΟΗΣΘΑΙ ΤΟΝ ΚΡΙΤ[ΗΝ] ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ, όσο και η τεχνοτροπία των προσώπων που μετέχουν στη Δέηση εκατέρωθεν της ΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ είναι τα ίδια με τις επιγραφές και την τεχνοτροπία των άλλων τοιχογραφιών του ναού.

Στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας εικονίζεται η Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα όρθια με τον Χριστό σε μετάλλιο μπροστά στο στήθος και τα χέρια υψωμένα στα πλάγια. Τόσο εικονογραφικά όσο και τεχνοτροπικά μοιάζει με την τοιχογραφία της Παναγίας Φορβιώτισσας στο τύμπανο του τυφλού τόξου πάνω από την είσοδο από το νόθηκα στον κυρίως ναό της Ασίνου. Υπάρχουν δύο μόνο διαφορές: Η Φορβιώτισσα εικονίζεται στηθαία και τα χέρια της υπερβολικά μεγάλα. Στο τεταρτοσφαιρίο του ναού της Παναγίας στο Τρίκωμο η Θεοτόκος συνοδεύεται από τον στίχο «ΧΑΙΡΕ Η ΤΕΚΟΥΣΑ ΤΟ ΦΩΣ ΚΑΙ ΜΗ ΓΝΟΥΣΑ ΤΟ ΠΟΣ» που θυμίζει τον στίχο του Ακάθιστου Ύμνου «χαίρε το φως αρρήτως γεννήσασα» (οίκος Γ).

Στη βάση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδος σώζεται η επιγραφή: Ω ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΚΑΙ ΠΑΝΤΩΝ ΥΠΕΡΤΕΡΑ. ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΑΓΝΗ ΚΑΙ ΜΗΤΗΡ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ: ΗΔΕ ΤΟΝ ΠΟΘΟΝ ΤΗΣ ΤΑΛΑΙΝ(Η)Σ ΨΥΧΗΣ ΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΟΥ ΜΟΙ ΜΕΣΗΤΗΣ ΕΝ ΩΡΑ ΔΙΚΗΣ: ΟΠΩΣ ΕΚΦΥΓΩ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ [ΚΟΛΑΣΕΩΣ]. Η αρχή και το τέλος της επιγραφής αυτής σώζεται στην ίδια θέση και στην αψίδα του ναού της Παναγίας Φορβιώτισσας. Το υπόλοιπο εκεί έχει καταστραφεί.

Στην καμάρα πάνω από το βήμα όπως και σ' άλλους σύγχρονους ναούς (Παναγίας Φορβιώτισσα, Αγία Μαύρη Ριζοκαρπάσου, Άγιοι Απόστολοι, Παναγία του Άρακος κ.ά.) είναι ζωγραφισμένη η Ανάληψις του Χριστού τριμερής με πολλά κοινά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία με την Ανάληψη του ναού της Παναγίας Φορβιώτισσας.

Στο ανατολικό κάτω τμήμα των εσωραχίων των κεντρικών τυφλών τόξων του βόρειου και νότιου τοίχου εικονίζεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου όπως ακριβώς και στο παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδος της Μονής του Χρυσοστόμου του Κουτζοβέντη. Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ εικονίζεται στο βόρειο τόξο και η Θεοτόκος στο νότιο τόξο. Τα επιφανειακά χρώματα του προσώπου του Αρχαγγέλου έχουν φθαρεί. Η Θεοτόκος που διατηρείται σε καλή κατάσταση εικονογραφικά και τεχνοτροπικά είναι η ίδια με την Θεοτόκο του Ευαγγελισμού του ναού της Παναγίας Φορβιώτισσας, η οποία διατηρείται ακέραιη με το πρόσωπο όμως κάπως παραμορφωμένο λόγω ρωγμής του τοίχου στον οποίο είναι ζωγραφισμένη.

Οι υπόλοιπες τοιχογραφίες των εσωραχίων των κεντρικών τόξων του βόρειου και νότιου τοίχου εικονίζουν σκηνές από το βίο της Θεοτόκου που αναφέρονται στο Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου. Έτσι, στο νότιο τόξο πάνω από την Θεοτόκο του Ευαγγελισμού εικονίζεται η Προσευχή του Ιωακείμ και στο δυτικό ήμισυ ο Ασπασμός του Ιωακείμ και της Άννας πάνω και κάτω «οι ποιμένες», το μόνο απομεινάρι από την τοιχογραφία της Γεννήσεως του Χριστού που φαίνεται ότι εικονίζετο στο παρακείμενο τμήμα του νότιου τοίχου. Στο εσωράχιο του βόρειου τυφλού τόξου πάνω από τον Αρχάγγελο Γαβριήλ

εικονίζεται στο ανατολικό μισό του εσωρραχίου η Προσευχή της Αγίας Άννας, ενώ στο δυτικό μισό εικονίζεται πάνω η Προσφορά των Δώρων του Ιωακείμ και της Άννας και κάτω η Γέννησις της Θεοτόκου. Πολλές ομοιότητες τόσο εικονογραφικές όσο και τεχνολογικές παρουσιάζει η τοιχογραφία της Γέννησης της Θεοτόκου προς την τοιχογραφία της Γέννησης της Θεοτόκου που εικονίζεται στο τύμπανο του ανατολικού τυφλού τόξου του βορείου τοίχου του ναού της Παναγίας Φορβιώτισσας. Οι τοιχογραφίες αυτές έπαθαν φθορές όταν κατεδαφίσθη ο βόρειος τοίχος και αντικαταστάθηκε με τόξα για να ενωθή με το βόρειο κλίτος. Το υπεράνω του νεότερου ανατολικού τόξου τμήμα ξανακτίστηκε πρόχειρα και κάλυψε και τις τοιχογραφίες του εσωρραχίου. Το 1966 κατά τη διάρκεια των επισκευών του ναού ο πρόχειρος αυτός τοίχος αφαιρέθη, αποκαλύφθηκαν οι τοιχογραφίες και αντικαταστάθηκε με γύψινο υαλοστάσιο όπως τα υαλοστάσια των παραθύρων του τρούλλου.

Το δυτικό τυφλό τόξο του νοτίου τοίχου είχε εντοιχισθεί σε άγνωστο χρόνο, ίσως από την εποχή της επέκτασης του ναού στα δυτικά, γι' αυτό όταν αφαιρέθηκε η τοιχοδομή, οι τοιχογραφίες δεν ήσαν καλυμμένες με καπνιά. Ήσαν όμως πολύ κατεστραμμένες. Στο τύμπανο του τόξου εικονίζονται δυο όρθιοι αδιάγνωστοι Άγιοι μάρτυρες, αν κρίνει κανείς από τα ενδύματά τους. Χαμηλότερα υπάρχουν τα υπολείμματα δύο ακόμη Αγίων. Από το όνομα του Αγίου στα δεξιά σώζονται τα δύο πρώτα γράμματα ΒΑ, ίσως Βάρβαρος. Στο εσωρράχιο του τόξου, στο δυτικό μισό εικονίζεται ο Άγιος Ελπιδιφόρος και στο ανατολικό μισό αδιάγνωστος πολύ καταστραμμένος. Στην ανατολική πλευρά του τόξου όπως και στη δυτική εικονίζονται δυο όρθιοι Άγιοι. Οι τοιχογραφίες που κοσμούν τον δυτικό κίονα του νοτίου τοίχου είναι μεταγενέστερες και χρονολογούνται στα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Το ίδιο και η τοιχογραφία του Αγίου Ανδρονίκου.

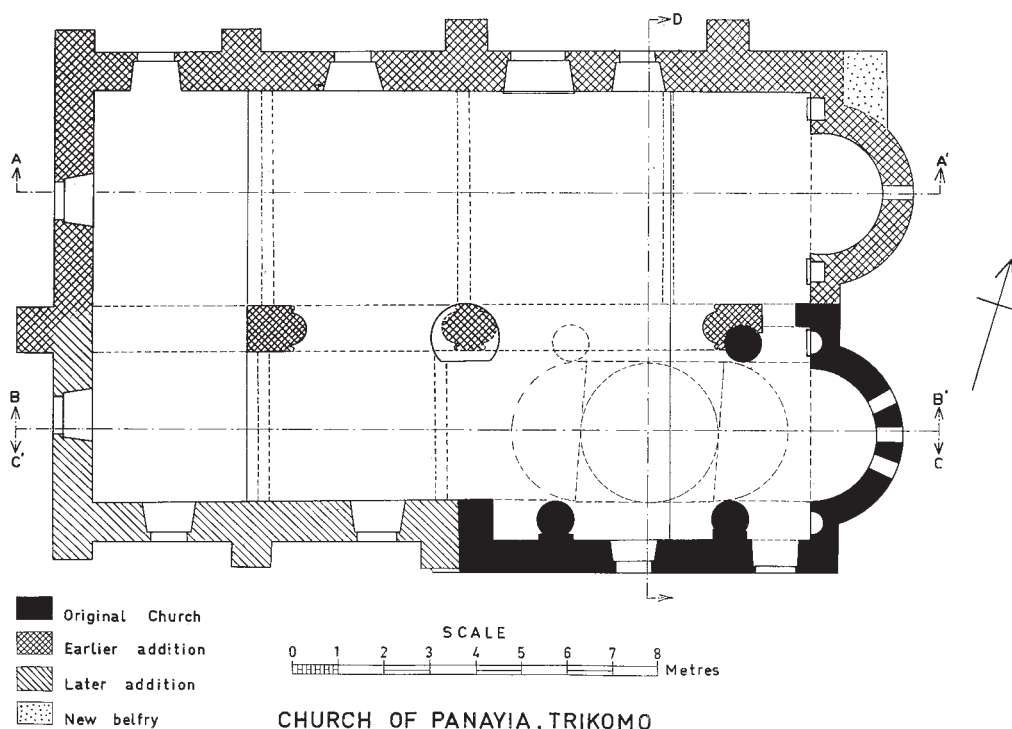
Μετά την κατάληψη του Τρικόμου από τα Τουρκικά στρατεύματα το 1974 και την εκδίωξη των Ελλήνων κατοίκων της κωμόπολης εγκαταστάθηκαν εκεί οι Τούρκοι κάτοικοι της Λάρνακας (Σκάλας) και γι' αυτό ονόμασαν το Τρίκωμο Yeni Iskele. Τούρκοι αρχαιοκάπηλοι έκλεψαν τις εικόνες του εικονοστασίου, (εφημερίδα Cumhuriyet ημ. 27.5.1984), όμως δεν κατάστρεψαν τις τοιχογραφίες και επιδεικνύουν και επιδεικνύουν το ναό της Παναγίας, σαν παράδειγμα καλής διατήρησης των Βυζαντινών Εκκλησιών στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου. Όμως η έλλειψη οποιασδήποτε φροντίδας και ίσως η διείσδυση υγρασίας άρχισαν να προκαλούν φθορά στις τοιχογραφίες.

Από το εικονογραφικό πρόγραμμα του βορείου κλίτους ελάχιστα σώθηκαν. Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας εικονίζεται ο Χριστός ολόσωμος καθήμενος σε τόξο εντός ιριδόμορφης μάντορλας την οποία στηρίζουν 4 Άγγελοι στηθαίοι. Ευλογεί με το δεξί χέρι και με το αριστερό στηρίζει στο γόνατο ανοικτό βιβλίο.

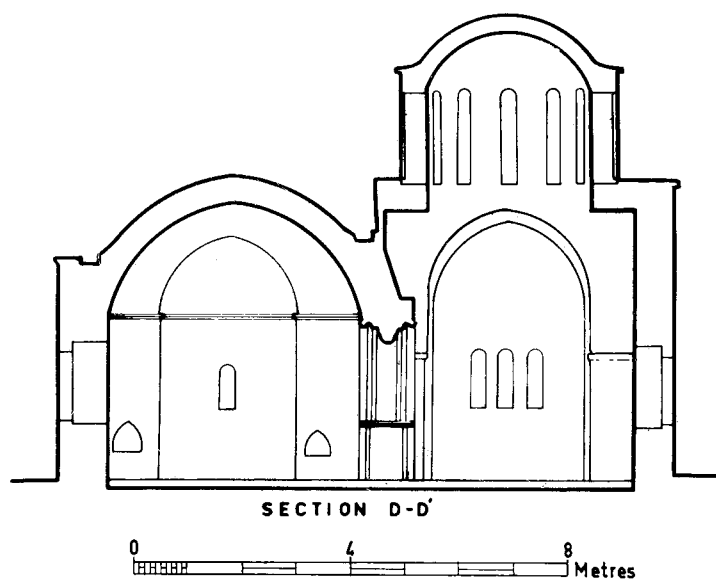
Σώζονται ακόμη σε μετάλλια με ιριδόσχημη περιφέρεια ο Δαβίδ και ο Σολομών στηθαίοι που κρατούν ειλητά με το αριστερό χέρι στα οποία αναγράφονται: σ' εκείνο του Δαβίδ: «Άκουσον θύγατερ και ίδε και κλίνον το ους σου και επιλάθου» (Ψαλμ. 44(45)10) και σ' εκείνο του Σολομώντος «πολλαί θυγατέρες επίησαν δ...» (Παροιμ.6 31, 29). Οι τοιχογραφίες αυτές ανήκουν στο τέλος του 15^{ου} ή τις αρχές του 16^{ου} αιώνα.

Βιβλιογραφία

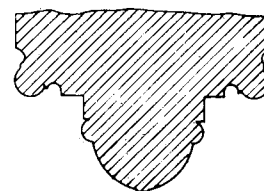
Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α' Λεύκωμα, Αθήνα 1935, πίν. 99^{α-β}, G. Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia, 1918, p. 243, R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1936, p. 444, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1965, Nicosia 1966, p. 8, *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1966, Nicosia 1967, p. 9. Α. Παπαγεωργίου, *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1965-1966*, Λευκωσία 1967, σ. 46-49 εικ. 20-23, Χ. Χοτζάκογλου, *Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο*, στο Θ. Παπαδοπούλλου, *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ. Λευκωσία, 2005, σ. 516, 518 passim, εικ. 160 – 163, 412 – 423, 607, Ε. Προκοπίου, *Ο Συνεπτυγμένος Σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στην Κύπρο (9^{ος} – 12^{ος} αιώνες)*. Λευκωσία 2007, σ. 86-98.

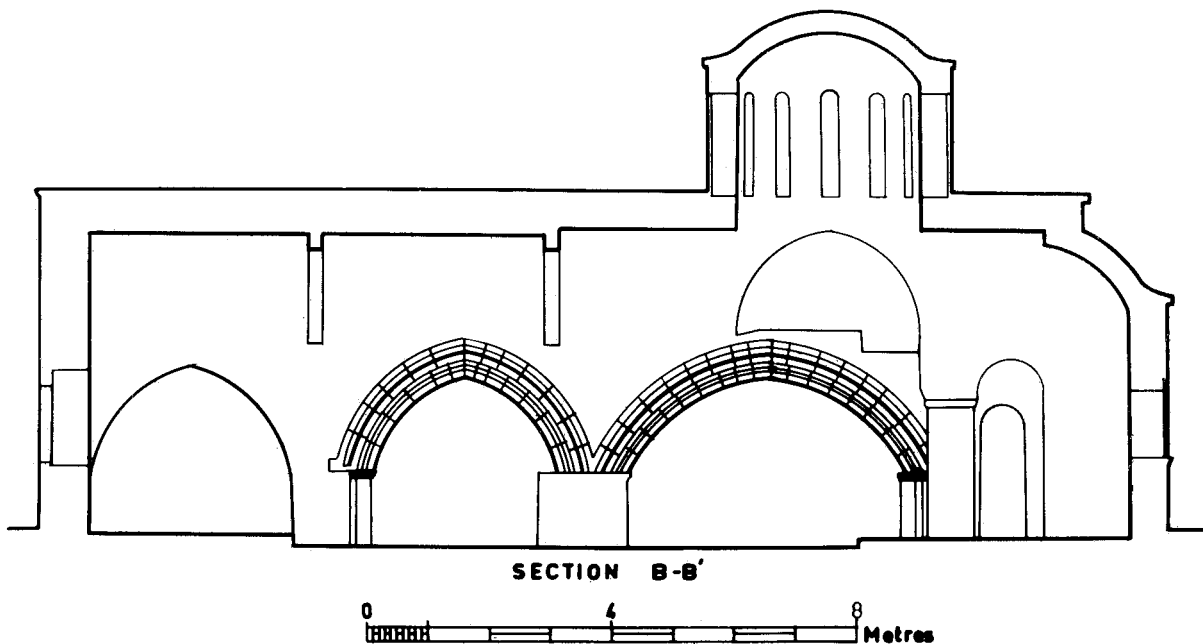
1. Κάτοψη του ναού της Παναγίας στο Τρίκωμο. (σχ. Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

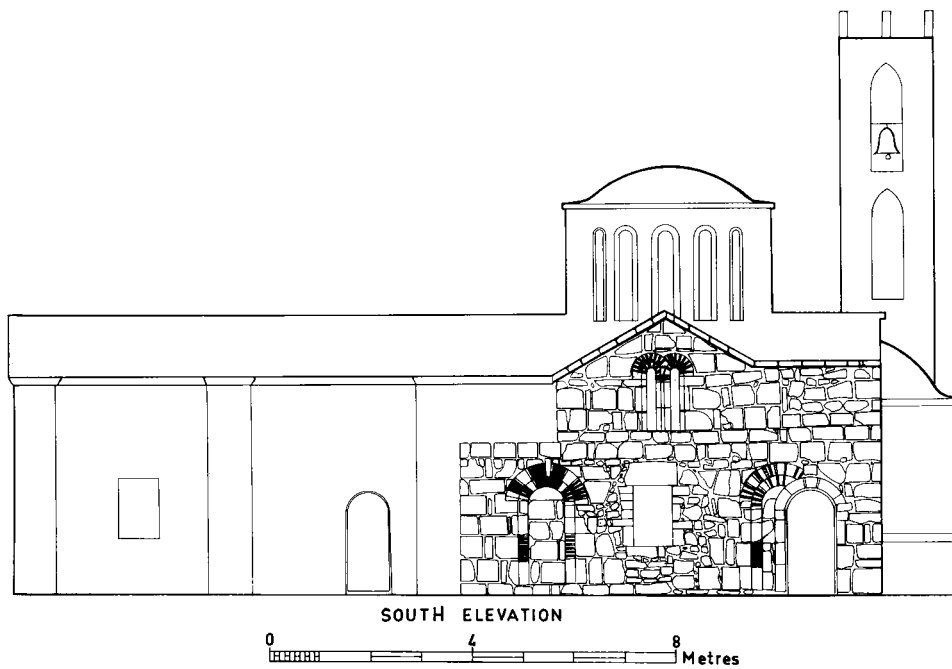
1. Τομή κατά πλάτος του ναού της Παναγίας.
(σχ. Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

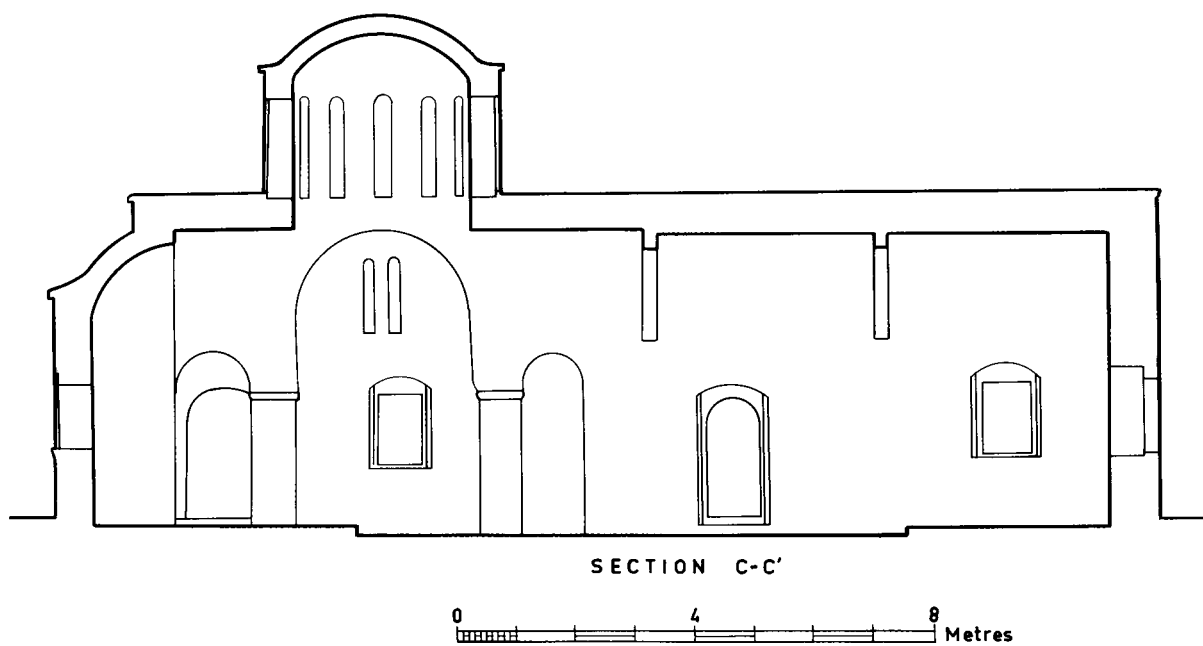
2. Τομή τοξολίθου των τόξων του ναού της Παναγίας.
(σχ. Χρ. Πολυκάρπου)

3. Τομή κατά μήκος του ναού της Παναγίας.
(σχ. Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

1. Νότια όψη του ναού της Παναγίας. (σχ. Χρ. Πολυκάρπου - Α. Παπαγεωργίου).

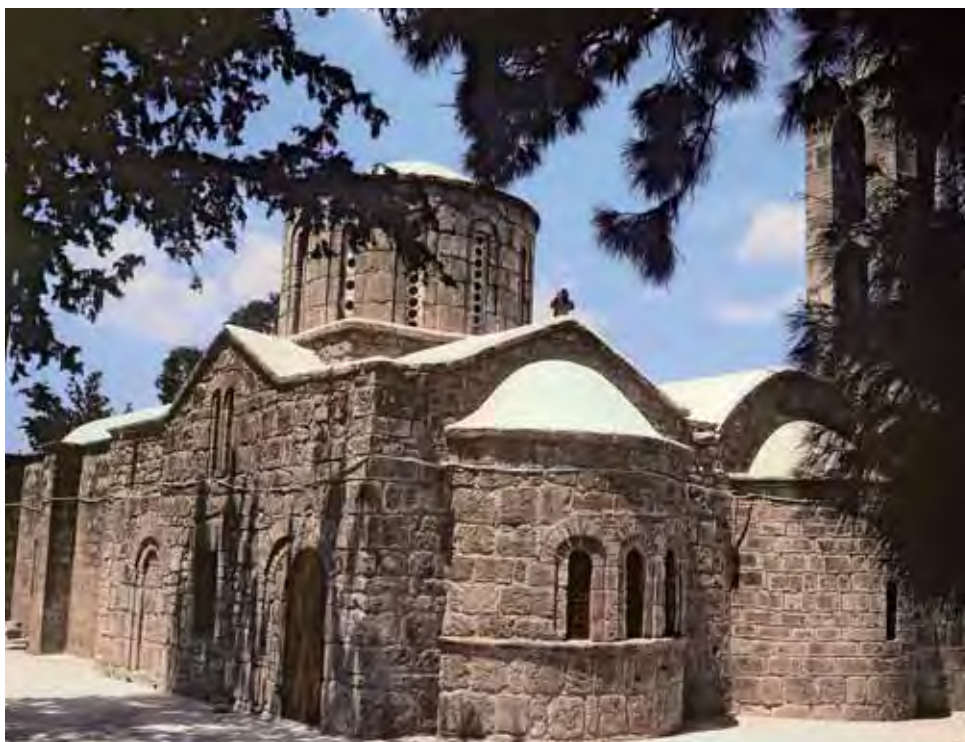

2. Τομή κατά μήκος του ναού της Παναγίας. (σχ. Χρ. Πολυκάρπου).

1. Βορειοανατολική άποψη του ναού της Παναγίας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Νοτιοανατολική άποψη του ναού της Παναγίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Οι τοιχογραφίες του τρούλλου του ναού της Παναγίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα. Τοιχογραφία του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας του ναού της Παναγίας στο Τρίκωμο. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η Ανάληψις του Χριστού. Τοιχογραφία της ανατολικής καμάρας του ναού της Παναγίας. (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων).

2. Η Ανάληψις του Χριστού. (λεπτομέρεια). (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

1. Η Ανάληψις του Χριστού (λεπτομέρεια). (φω. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η προσευχή του Ιωακείμ. Τοιχογραφία του εσωρραχίου του Κεντρικού τυφλού τόξου του ναού της Παναγίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου)

1. Η προσευχή της Αγίας Άννας. Τοιχογραφία του εσωρραχίου του βόρειου κεντρικού τυφλού τόξου του ναού της Παναγίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

2. Η Θεοτόκος από τη σκηνή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Τοιχογραφία του αν. άκρου του νότιου κεντρικού τυφλού τόξου του ναού της Παναγίας. (φωτ. Α. Παπαγεωργίου).

Ευχαριστίες

Ο συγγραφέας επιθυμεί να εκφράσει τις ιδιαίτερες ευχαριστίες του προς τον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Κύπρου κ. Χρυσόστομο Β΄ για τον Πρόλογο του βιβλίου και την ανάληψη της δαπάνης για την εκτύπωση από την Ι. Αρχιεπισκοπή και τον Θεοφιλέστατο Χωρεπίσκοπο Νεαπόλεως κ. Πορφύριο υπεύθυνο του Αρχείου της Ιεράς Συνόδου για τη συνεχή ενθάρρυνση του και την άδεια για την χρήση του Αρχείου στην εικονογράφηση του βιβλίου

Ευχαριστεί επίσης τον Πρωτοπρεσβύτερο Σάββα Χατζηγιωνά, γραμματέα του Αρχείου για την προθυμία με την οποία εξυπηρέτησε τον συγγραφέα για την ανεύρεση των σχετικών φωτογραφιών του Αρχείου.

Πολλές ευχαριστίες εκφράζει και προς τον κ. Δ. Μυριανθέα και την κα Ελένη Προκοπίου που πρόθυμα επέτρεψαν την χρήση των αρχιτεκτονικών σχεδίων των ναών που έχουν καταχωρηθή στο βιβλίο και αναφέρονται με το όνομα τους.

Ευχαριστεί ακόμη τον κ. Α. Φούλια για τις φωτογραφίες που του προσέφερε και την ανάγνωση του κειμένου και τις εισηγήσεις του, τον κ. Χρ. Χατζηχριστοδούλου για τις φωτογραφίες του σπηλαίου της Χρυσοσπηλιώτισσας και της εικόνας της Βάπτισης του Χριστού.

Ευχαριστεί ακόμη τους Διευθυντές του Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών που έθεσαν στη διάθεση του Δημοσιεύματα του Γραφείου, φωτογραφίες και μεταφράσεις Τουρκοκυπριακών Εφημερίδων και περιοδικών και των πρ. Διευθυντών της Κρατικής Υπηρεσίας Πληροφοριών για τις πληροφορίες και φωτογραφίες των εκκλησιών που βρίσκονται στο κατεχόμενο από τα Τουρκικά Στρατεύματα τμήμα της Κύπρου. Τέλος, όχι όμως λιγώτερο ευχαριστεί τους νεώτερους συναδέλφους στο Τμήμα Αρχαιοτήτων και ιδιαίτερα τον Αρχαιολογικό Λειτουργό Α΄ κ. Γιώργο Φιλοθέου και την υπεύθυνη του Φωτογραφικού Αρχείου του Τμήματος Αρχαιοτήτων κα Μαρία Χατζηνικολάου για την πρόθυμη εξυπηρέτηση που προσέφεραν σ' αυτόν.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζει ο συγγραφέας και προς τον Υπεύθυνο του Αρχείου της Αρχιεπισκοπής κ. Κώστα Θεοδότου και την κα Μαρία Σταυρίδου που πρόθυμα δακτυλογράφησαν τα κείμενα.

Το βιβλίο του Α. Παπαγεωργίου
«Η Χριστιανική Τέχνη στο κατεχόμενο από τον Τουρκικό Στρατό τμήμα της Κύπρου»
τυπώθηκε στα τυπογραφεία Imprinta Ltd
τον Μάιο του 2010, σε 2000 αντίτυπα
για λογαριασμό της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου.

